

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Jorddrot og offentlig administrator

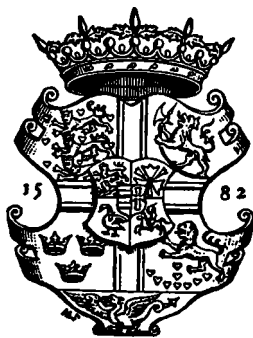
RIGSARKIVET / G · E · C GADS FORLAG

Jorddrot og offentlig administrator

Godsejerstyret inden for skatte- og
udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede

Af Birgit Løgstrup

Administrationshistoriske studier nr. 7

Rigsarkivet 1983
G · E · C GADS Forlag

Trykt med støtte af
Statens Humanistiske Forskningsråd

Sat og trykt hos
JJ tryktechnik a-s, København

ISBN 87-7497-063-1

Denne afhandling er af Det humanistiske Fakultet ved Københavns Universitet antaget til offentligt at forsvares for den filosofiske doktorgrad.

København den 25. maj 1982
Johny Leisner h.a. decanus

Forsvaret finder sted fredag den 18. marts 1983 kl. 14 i Anneksauditorium A, Studiestræde 6, o.g.

Billedet på bindet: Jorddrotten ved sit skrivebord.

U. F. Beenfeldt: Greve Joh. Ludvig Holstein, Ledreborg (1694-1763). (Charlottensborg).

Jorddrot
og
offentlig administrator

Gutsherr und Träger der öffentlichen Verwaltung

Steuer- und Aushebungswesen in der
Gutsherrschaft des 18. Jahrhunderts

Von *Birgit Løgstrup*

Mit deutscher Zusammenfassung

Indhold

<i>Forord</i>	11
<i>Emneafgrænsning og kildemateriale</i>	13
I. GODSEJERSTYRET SOM SYSTEM	19
Præsentation	19
Terminologi	21
Samfundsstruktur	24
Styreform	30
Godsejeren som offentlig administrator	33
Godsforvalter	39
Godsejerstyrets konsekvenser for de administrerede	50
II. GODSEJERSTYRE OG SKATTEVÆSEN	63
<i>Kapitel 1</i>	
<i>Udskrivningsgrundlag og opkrævningsmetoder</i>	63
Skatteudskrivningskompetence	63
Jordskatter	64
Forbrugs- og lønafgifter	68
Personskatter	69
Skatteopkrævning	71
Skat på lignet et geografisk område	72
Skatteforpagtning	72
Godsejerne som skatteopkrævere	74
Skatterestancer	79
Forsøg på systemændring	80
<i>Kapitel 2</i>	
<i>Beskatningen af landbefolkningen i det 18. århundrede</i>	82
Jordskat contra personskat	82

Kornskat	85
Fordeling og levering	86
Mål	88
Kvalitet	90
Magasin	91
Forsyninger	92
Transport	94
Ændring af kornskatten	96
Konsumtion og folkeskat	97
Auktion over skatten	97
Forpagtningsafgift	99
Skattepligtige	100
Opkrævning	102
Ændring af konsumtion og folkeskat	104
Ekstraskatten af 1762	108
Gods contra sogn	108
Sognepræsten	110
Personregistrene	113
Fattige	116
Ansætningskommissionerne	120
Ekstraskattens uheldige følger	127

Kapitel 3

<i>Skatteopkrævningsinstanser</i>	132
Amtsniveau	132
Amtmand	134
Amtsforvalter	135
Skatteaflevering	136
Regnskab	138
Revision	142
Bøder	145
Forholdet amtsforvalter – gods	146
Høflige advarsler	147
Militær eksekution	149
Godskonkurs	153
Restancernes størrelse	155
Amtstuens personale	156

Godsniveau	161
Godsregnskab	162
Revision	167
Godsforvalter	171

Kapitel 4

<i>Skatteyder og fæstebonde på Løvenborg</i>	179
Kvitteringsbøger	179
Personlige skatter	183
Mandt	184
Skattefritagelser	188
Restancer	193
Hartkornsskatter	194
Betalingsterminer	194
Fæstebøndernes ydelser	196
Penge- eller naturaløkonomi	199
Restancer	208
Fordelingen af restancer	211
Restanceinddrivelse	215
Likviditetsproblemer	226

Kapitel 5

<i>Debat og reform</i>	231
<i>Sammenfatning</i>	237

III. GODSEJERSTYRE OG UDSKRIVNINGSVÆSEN

Kapitel 1

<i>Optakt og resultat</i>	247
Baggrund	247
Kommissionsarbejde og udskrivningslov af 22. februar 1701 ..	248
Lægdet	249
Administration	251
Soldat	253
Vurdering og effekt	256
Den senere lovgivning	259
Kontrol med befolkningens bevægelser	261

Gårdfæste	265
Ægteskab	266
Kvindestavnsbånd	268

Kapitel 2

<i>Udskrivningens instanser</i>	271
Over godsniveau	271
Sessionens medlemmer	271
Sessionens sagsbehandling	276
Godsniveau	279
Godsforvalter	280
Lægdsmand	283
Hvem var lægdsmand?	284
Lægdsmandens opgaver	286
Vurdering	289
Administration af strølægd	289
Strølægd contra godslægd	290

Kapitel 3

<i>Kartoteker og folketal</i>	294
Styringsmekanismer	294
Etablering af lægd	296
Personproblemer	298
Mikroplan	299
Antal gårde pr. lægd	302
Antal registreringspligtige	302
Antal tjenestepligtige	307

Kapitel 4

<i>Soldat og bondekarl</i>	310
Hvem var bondekarl?	310
Hvem skulle være soldat?	315
Hvem kunne kasseres?	321

Kapitel 5

<i>Soldat og bondekarl på Løvenborg</i>	324
Kildeproblemer	324

Alder og tjenestetid	324
Social herkomst	327
Løvenborgs befolkningspolitik	328
Fæste- og udskrivningsvæsen	331
 <i>Kapitel 6</i>	
<i>Debat og reform</i>	337
Kilder	337
Folketal	338
Frygt for soldatertjenesten	340
Fæste- og udskrivningsvæsen	343
Forslag til reformer	344
Udskrivningsforordningen af 20. juni 1788	347
<i>Sammenfatning</i>	352
 IV. GODSEJERSTYRETS OPLØSNING	359
Modstridende tendenser	359
Offentlig og privat administration	360
Teoretiske forudsætninger	362
Praktiske forudsætninger	365
Nye statsopgaver og deres krav til administration	366
Den fredelige udvikling	369
 V. SAMMENFATNING	373
 VI. ZUSAMMENFASSUNG	380
 <i>Noter</i>	396
<i>Bilag 1-15</i>	436
<i>Utrykte kilder</i>	451
<i>Trykte kilder og litteratur</i>	456
<i>Person- og stedregister</i>	461
<i>Sagregister</i>	470

Forord

Det har været spændende at prøve kræfter med et kildemateriale, der ikke er blevet tilvejebragt for at meddele eftertiden, hvorledes godsejerne administrerede skatteopkrævning og soldaterudskrivning på deres gods. Der er heller ikke overleveret udsagn om, hvorledes fæstebønderne oplevede at havde den samme person som privat arbejdsgiver og offentlig administrator. Det har derfor været nødvendigt at anvende både administrations- og landbohistoriske synsvinkler på kildemateriale fra gods, amt og centraladministration for at nå frem til de foreliggende resultater.

Jeg takker Statens Humanistiske Forskningsråd, fordi jeg gennem min ansættelse fra november 1976 ved projektet Dansk lokaladministrationshistorie 1660-1868 har fået den fornødne arbejdsro til undersøgelsen, og fordi Forskningsrådet har villet bekoste udgivelsen af resultatet. Samtidig må jeg også takke Rigsarkivet for at have bevilget mig orlov i de 2½ år, som er medgået til undersøgelsen. Også tak til *Annelise Støvring* for renskrivning af manuskriptet og til *Rosemarie Løgstrup* for oversættelse af sammenfatningen.

Det er endvidere magtpåliggende for mig at takke for et inspirerende samarbejde med kolleger i arkivvæsenet og for mange diskussioner om administrations- og landbohistoriske emner med fagfæller i og uden for projektet. Ikke mindst tak for samtalerne på hjemmefronten om landbrugets problemer i nutiden, hvor erfaringerne fra landbrugets gode kår i midten af 1970'erne er en del af baggrunden for de holdninger, der kommer til udtryk i den foreliggende afhandling.

Løgstrup, september 1982
Birgit Løgstrup

Emneafgrænsning og kildemateriale

Emnet for denne undersøgelse er statens anvendelse af de private godsejere ved indfordringen af offentlige ydelser fra landbefolkningen: skatter og soldaterpræsentation. Derimod behandler undersøgelsen ikke statens anvendelse af godsejerstyret ved etablering af retsligt forsvarlige tilstande inden for lokalsamfundet gennem godsejernes skifte- og birkerettigheder.

Til forståelse af skatte- og udskrivningsvæsenet har det været nødvendigt at undersøge både lovgrundlag og den teoretiske baggrund, ligesom godsejernes kompetence måtte ses i sammenhæng med hele det administrative hierarki for de behandlede forvaltningsområder. Som et specielt undersøgelsesfelt for administrationshistorien inddrages de administrative hjælpemidler, som godsejerstyret har betjent sig af. Disse indgange til emnet skal munde ud i en undersøgelse af, hvilke konsekvenser godsejerstyret fik for de administrerede.

Den undersøgte periode er det 18. århundrede, men med perspektiver tilbage i den foregående periode. Afgrænsningen falder lettest for udskrivningsvæsenet, som først blev organiseret i 1701. Derimod gik oprindelsen til godsejerstyrets kompetence inden for skatteoppebørselen tilbage til Christian IV's tid. Alligevel er skattevæsenet i det 17. århundrede kun behandlet i store træk, der f.eks. ikke går ind i en undersøgelse af det interessante spørgsmål, hvor hurtigt godsejerne accepterede de nye opgaver, idet denne udvikling var tilendebragt ved det 18. århundredes begyndelse. Afgrænsningen ved slutningen af det 18. århundrede er for udskrivningsvæsenet forordningen af 20. juni 1788, som ophævede godsejerstyrets hidtidige funktion inden for udskrivningsvæsenet. For skatteopkrævningen er afslutningen sat ved forordningen af 30. jan. 1793, fordi den altafgørende restanceinddrivelse dermed blev frataget godsejerstyret. Af kildemæssige årsager ligger tyngdepunktet af undersøgelsen dog i sidste halvdel af århundredet.

Kildematerialet er arkivalier fra alle niveauer: centraladministrationen,

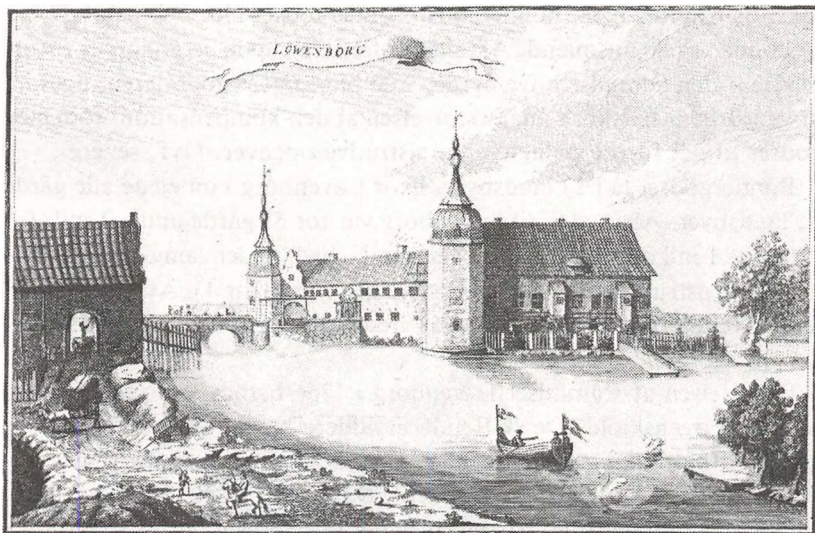
hvor udskrivningsvæsenet sorterede under Danske Kancelli – i visse spørgsmål i samarbejde med Landetaten – og skattevæsenet under Rentekammeret. I centraladministrationen findes lovforberedelsesmateriale, indberetninger og generelle forskrifter for den lokale statsadministration. I denne forbindelse må Ekstrakten af Cammercollegii breve angående ekstraskatten af 1762 fremhæves. Det er faktisk et tidligt eksempel på de senere så almindelige visdomsbøger, hvor der af administrative årsager noteres, hvilke svar der gives på forespørgsler fra lokaladministrationen om dette helt nye skattesystem.¹

På amtsniveau er alle skatte- og udskrivningssager for hele det nuværende Holbæk amt gennemgået i undersøgelsesperioden. De vigtigste af disse sager er fulgt videre til centraladministrationen i henholdsvis Rentekammer, Danske Kancelli og Landetaten. Specielt er regnskabs- og revisionskæden fulgt fra fæstebonde til centraladministration for et udvalgt år 1777, d.v.s. hoved- og afskrivningsbog, gods- og amtsregnskab. Året 1777 er udvalgt, da det følger kort efter den genindskærpede regnskabspligt 1776 – uden at være det allerførste år. Desværre er kildematerialet dårligt bevaret for landmilitssessionerne, anden instans i udskrivningsvæsenet, idet kun den fynske sessions arkiv er bevaret i større udstrækning i Rigsarkivets 3. afdeling, og et par protokoller fra den nørrejyske session i Landsarkivet for Nørrejylland. Det bliver der til en vis grad rådet bod på ved de mange udskrivningsarkivalier i det velbevarede arkiv for Holbæk amt. Sager, der ønskedes behandlet på sessionen, skulle nemlig indsendes til amtmanden forud for sessionens møder. Det umiddelbare tilsyn med godserne foregik fra amtmænd, amtsforvaltre og i udskrivningsspørgsmål fra sessionerne. Men dette tilsyn gjaldt i almindelighed kun spørgsmål om ydelsernes aflevering fra godserne. Kildematerialet til spørgsmål om administrationens egentlige genstand findes stort set kun i godsarkiverne, d.v.s. skattekvitteringsbøger, reserveruller og de traditionelle fæste- og godsarkivalier. Men til tolkning af disse, der i denne sammenhæng skal ses fra nye synsvinkler, er det meget vigtigt, at der findes intern godskorrespondance i form af godsforvalterindstillinger og godsejersvar eller – resolutioner.

Principielt skulle forholdene på alle godser naturligvis undersøges, ikke mindst fordi så mange forhold helt var overladt til godsadministrationens egen afgørelse. Det er ikke muligt alene af den banale grund, at der ikke er bevaret arkivalier fra alle godser. Det er heller ikke muligt at udvælge et repræsentativt gods ud fra statistisk metode, fordi et væ-

sentligt forhold som godsejernes holdning er uden for al statistisk opgørelse. Desuden er godsarkivalier fortrinsvis bevaret fra store godser med et mere omfattende administrativt apparat, hvor skriftlig kommunikation derfor var nødvendig. Så alene af den grund er forskeren ikke frit stillet m.h.t. udvælgelsen af undersøgelsesområde.

Ønsket om at se administrationen af skatte- og udskrivningsvæsenet i sammenhæng med de administreredes øvrige forhold fører til udvælgelsen af et gods, hvor der ikke alene er bevaret skatte- og udskrivningsarkivalier, men også gods- og fæstearkivalier i bredere forstand. Det er – lånt med terminologien fra den nyere kassationsdebat – vigtigt at finde et intensivt dataområde, hvor fænomenerne kan ses i deres lokale og territoriale konnektion.² Det vil i denne forbindelse sige, at administrative procedurer og forbindelseslinier må ses i sammenhæng med deres indflydelse på fæsteforhold, fæsteperioder, årsag til fæsteskit, fæstebondens økonomi og i forlængelse heraf hans forhold til handelsforbindelser uden for godset. For blot at føre en del af dette program ud i livet, må der findes i hvert fald et velbevaret godsarkiv og muligheder for at foretage stikprøver i andre godsarkiver.

Löwenborg gods i Merløse herred, Holbæk amt, er benyttet som model for, hvorledes administrationen af skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. årh. kunne finde sted. Det ses her på Jonas Haas' stik fra 1774.

(Det kgl. Bibliotek, M.P. 19, pl. 44 fol.).

Et sådant velbevaret arkiv findes for Løvenborg gods, Merløse herred, Holbæk amt, som er afleveret til Landsarkivet for Sjælland. I dette godsarkiv er der bevaret regnskabsmateriale i korte perioder fra 1719 og i ubrudt række fra 1760, skifte- og fæstearkivalier fra henholdsvis 1700 og 1719 og lægdsruller fra 1733. Dette placerer i forbindelse med en tæt korrespondance mellem godsejer og godsforvalter efter 1760 Løvenborg blandt de bedst bevarede godsarkiver.

Løvenborg kan under navn af Ellingegård føres tilbage til ca. 1370 – med navneændring 1632 til Birkholm. I det 18. århundrede ejedes den først af baron Schack-Brockdorff og dennes arvinger, men i 1738 blev den overtaget af den rige norske bjergværksejer Herman Leopoldus, som samme år blev adlet under navnet Løvenskiold. Denne slægt ejede Løvenborg, som stamhuset hed fra 1766, i nøjagtig 200 år. De to ejere, som p.g.a. kildematerialet vil sætte deres største præg på skildringen af godsadministrationen i den foreliggende undersøgelse, er Herman Løvenskiolds søn Severin Løvenskiold (ejer fra 1750 til sin død i 1776) og dennes meget aktive enke Magdalene Charlotte Hedevig v. Numsen Løvenskiold, som først 1789 overlod tøjlerne til sønnen Carl Michael Herman Løvenskiold.³

I 1770 bestod Løvenborg af 140 tdr. hrtk. ager og eng i fri hovedgårds takst og 626 tdr. hrtk. bøndergods. Bøndergodset blev beboet af 87 fæstebønder og 80 husmænd. Antallet af fæstere havde betydning for størrelsen af den administrative byrde, som blev pålagt godsejeren, ligesom hovedgårdens hartkorn angav størrelsen af den kompensation, som blev godset til del for de pålagte administrative opgaver. (Jvf. senere).

Bøndergodset lå i 22 landsbyer, hvor Løvenborg kun ejede alle gårde i 5 landsbyer. Afstanden til Løvenborg var for 53 gårde under 1 mil, for 15 gårde 1 mil og for 12 gårde over 1 mil – hvoraf den længstfraliggende gård i Joenstrup havde 2 mil til Løvenborg (jvf. bilag 1). Afstanden mellem hovedgård og bøndergårde var væsentlig for al kommunikation inden for godset.⁴

Oprettelsen af stamhuset Løvenborg i 1766 betød, at godset tilhørte *slægten* Løvenskiold. De skiftende besiddere havde kun rådighed over godsets afkastning, men måtte ikke sælge eller pantsætte godset uden særlig tilladelse af kongen/lensstyrelsen i Danske Kancelli. Da Løvenborg i 1773 blev ophøjet til et baroni, blev det i lensbrevet udtrykkeligt gjort opmærksom på, at de sædvanlige skattemæssige privilegier (d.v.s. skattefrihed for 100 tdr. hrtk. bøndergods og frihed for konsumtion, familie- og folkeskat af hovedgårdstaksten) ikke blev indrømmet i dette tilfælde.⁵

Ligeledes sorterede Løvenborg også efter ophøjelsen til baroni under den lokale statsadministration uden anvendelse af den for grevskaber og baronier sædvanlige direkte kommunikationslinie mellem gods- og centraladministration. Derfor kan Løvenborg i denne undersøgelse af godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet anvendes som type på et almindeligt gods med en offentlig og privat administration af et betragteligt omfang.

I Godsejerstyret som system

Formålet med dette afsnit er at give et kort rids af det samfund, som godsejerstyret fungerede i både m.h.t. styreform, økonomi og struktur. Desuden antydes ganske kort nogle begrebsmæssige problemer, inden systemet præsenteres i sin helhed, som baggrund for uddybningen i skatte- og udskrivningsvæsenet i hovedafsnit II og III.

Præsentation

Det enevældige danske samfund i det 17.-18. århundrede var et lagdelt standssamfund med godsejerne som de mest privilegerede. I økonomisk henseende spillede naturaløkonomien stadig en vigtig rolle ved siden af pengeøkonomien. Erhvervsøkonomisk var agerbruget langt den vigtigste faktor. Strukturelt var dette opbygget omkring en række hovedgårde, der dels var selvstændige bedriftsenheder, dels fungerede som centrum i større godskomplekser med underliggende fæstegårde, der også samtidig var selvstændige bedriftsenheder. Godsejernes statsadministrative opgaver var hovedsageligt begrænsede til beføjelser inden for retsudøvning, skatteopkrævning, soldaterudskrivning og skiftevæsen. Dertil kom visse opgaver inden for skolevæsen og i nogle tilfælde patronatsretten til de underliggende kirker, d.v.s. retten til at udnævne præsten. I denne undersøgelse behandles kun godsejernes funktioner ved levering af ydelser fra landbosamfund til centraladministration.

Da staten ikke rådede over et tilstrækkeligt udbygget administrationsapparat, benyttede den på landet godskomplekset som administrativ enhed og godsets ejer som administrator i første instans. Derimod sorterede bønderne i anden instans i administrativ henseende under amtmanden og derefter under centraladministrationen. Baroner og grever, de mest privilegerede godsejere, havde også den administrative kompetence i anden instans, på amtmandsniveauet, og var kun underordnet centraladministrationen i København. Uden for godskomplekserne, der på ingen måde var geografisk sammenhængende enheder, fandtes ryttergods og andet krongods og de fåtallige selvejere, som hørte direkte under amt-

De egentlige hovedpersoner i denne bog er godsejeren og fæstebonden. Den ene skulle administrere de offentlige ydelser fra gods til stat og økonomisk bære ansvaret herfor. Den anden skulle levere ydelserne til den person, der både var arbejdsgiver og offentlig administrator for ham.

Bonden på dette stik (Kobberstiksamlingen 712-17) er nok ikke den Lars Christensen, der i 1742 fæstede en gård i Østrup under Birkholm, senere Løvenborg. Men godsejeren på Andreas Brünniches maleri er Herman Løvenskiold (1677-1750), der udstedte fæstebrevet til ham.

(Fotografisamlingen MP 34, Charlottenborg).

manden. Deres administrative forhold falder uden for denne undersøgelse.

Godskompleksets fæstebønder var i enhver henseende underordnet godsejerne med de heraf følgende erhvervsøkonomiske og sociale konsekvenser. Når bønderne overtog en af godsejernes gårde i fæste, måtte de sammen med godsejeren underskrive et fæstebrev (kontrakt), hvor de gensidige forpligtelser opregnedes. I et sådant fæstebrev blev fæsteren, som f.eks. Lars Christensen, der den 4. jan. 1742 fæstede en gård på 7-3-1-½ td.hrtk. i Østrup by under Birkholm gods, pålagt både offentlige og private byrder. Lars Christensen forpligtedes først til at betale alle de skatter, som var pålagt den pågældende gård: »Derimod svarer og betaler Lars Christensen af forskrevne gård til sine rette tider og steder alle kongelige skatter og contributioner, som nu ere påbudne eller herefter påbudne vorder«. Først derefter kom den private afgift af fæstegården: »Ligeså svarer og leverer han den årlig til hvert års Martini forfaldne land-

gilde efter jordebogen«. Endelig som punkt 5 af alle hans forpligtelser: »For det øvrige retter og forholder han sig efter hans kgl. Majestæts allernådigste lov og forordninger, samt . . . lover at være sit herskab og dets beskikkede ridefoged hørig og lydig, under dette sit fæstes fortæbelse«. ¹

Terminologi

Dette forhold mellem godsejer og fæstebønder blev under den franske revolution benævnt *feudalisme*. Herved forstod man upræcist alle de afgifter og ulemper, der var forbundet med alle institutioner i l'ancien regime i almindelighed og fæstevæsenet i særdeleshed. Begrebet fik således en negativ værdiladning.

I middelalderforskning har termen feudalisme derimod en ganske præcis betydning, idet den betegner forbindelsen mellem en herre og hans vasal. Ved at aflægge et højtideligt løfte om at yde herren militær støtte modtog vasallen til gengæld et len og tilsagn om hjælp i vanskelige situationer. Det var et gensidigt forhold mellem to socialt ligestillede. Geografisk eksisterede disse forhold i det frankiske rige mellem det 8. og 13. århundrede. ²

Fleere tyske forskere har forsøgt at definere det middelalderlige begreb feudalisme således, at det bliver anvendeligt til at beskrive forholdet mellem godsejer og fæstebonde efter den egentlige lensperiode. Von Below definerede udelukkende feudalismen som et forfatningspolitisk begreb, hvor undersåtterne blev trukket fra statsoverhovedets umiddelbare myndighed og underlagt privatpersoners øvrighedsmyndighed. Derved kom undersåtterne kun middelbart til at henhøre under statsoverhovedet. Denne definition fandt Otto Hintze for snæver, idet den ikke tog hensyn til de krigsmæssige og økonomisk-sociale aspekter af feudalismen. ³

Ud fra deres præcise definition af feudalismen måtte middelalderforskere til gengæld protestere imod, at begrebet blev anvendt på en anden tid og et socialt ganske anderledes ulige forhold. Allerede Francis Bacon var klar over denne begrebsforvirring, hvor begrebet feudal stadig anvendtes, selvom der ikke var forbundet militærtjeneste, men kun skatteforpligtelser i forholdet mellem konge og ridder. »Vocabula manent, res fugiunt«, (Begrebet består, men indholdet forsvinder), skrev han. ⁴

Opstillingen af en præcis terminologi var et af temaerne på en international historikerkongres i Toulouse i november 1968 med emnet L'Ab-

lition de la »Feodalité« dans le monde occidental. For professor A. Soboul som revolutionshistoriker var det afgørende for termen feudalismens anvendelse på det 18. århundrede, at den var blevet benyttet under den franske revolution, hvor en komite under nationalforsamlingen direkte hed Comité des droits feodaux. Ligeledes hentede han hjælp hos den moderne sprogforskning, der understregede, at ord ingen betydning har i sig selv, kun gennem den sammenhæng hvori de anvendes.

Feudalisme i Frankrig i det 18. århundrede, i betydningen forholdet mellem godsejer og fæstebønder, var hovedsageligt et privatøkonomisk anliggende, hvor bønderne gennem utallige afgifter var økonomisk afgængige af godsejerne. For den omtalte kongres blev det en stor svag-
hed, at konferencesproget var fransk, idet den upræcise franske terminologi blev anvendt på alle forhold. Den tyske terminologi er således mere nuanceret. Her anvendes Grundherrschaft om godsejernes ejendomsret til jorden og de heraf afledte fæsteafgifter. Derimod indebærer begrebet Gutsherrschaft både privatretlige og offentlige beføjelser over for de undergivne fæstebønder, som både var afgiftspligtige p.g.a. den fæstede jord og i juridisk og administrativ henseende hørte under godsejernes myndighed. En medvirkende årsag til det nuancerede tyske begrebsapparat er således, at i dele af Tyskland var godsejernes myndighed stærkere udbygget end i Frankrig.⁵

Den nyeste forskning herhjemme anvender i fortsættelse af traditionen fra den franske revolution begrebet feudalisme som betegnelse for hele samfundsopbygningen. Benito Scocozza definerer i første omgang feudalismen ud fra fæstevæsenets produktionssystem. Godsejerne udlejede jord til fæstebønderne, som til gengæld ydede produktrente, penge-
rente og arbejdsrente til godsejerne. Samtidig tillægger han den ikke-økonomiske tvang, som godsejerne gennem privilegieystemet var i besiddelse af, en afgørende betydning for forholdet mellem fæstebonde og godsejer, det vil i Scocozzas sprogbrug sige for godsejernes udbytning af deres fæstebønder. Men Scocozza har faktisk i første omgang fat i begge de to væsentlige komponenter i forholdet godsejer/fæstebonde. Men dette har han svækket igen i den efterfølgende polemik med kritikerne af hans arbejde, således at han her kun lægger vægt på den økonomiske tvang i forholdet. Hans begrebsapparat ødelægges desuden af, at feudalisme anvendes om alle forhold i det førkapitalistiske samfund. Dermed er han i overensstemmelse med kritikerne af l'ancien regime, der som tidligere omtalt også anvendte begrebet om ethvert forhold i det ene-

vældige system, som de ønskede fjernet. Derfra blev ordet overtaget af Karl Marx i samme negative betydning, hvori det nu anvendes af marxistiske historikere.⁶

Selvom anvendelsen af begrebet feudalisme har den fordel, at ordet indgår i flere vesteuropæiske sprog, har det som anført den store svaghed, at det er for upræcist og anvendes i for mange forskellige sammenhænge, hvor det iøvrigt fortrinsvis anvendes i en negativ betydning. Den samme svaghed hænger ikke ved anvendelsen af begrebet *patrimonialisme* eller det patrimoniale system, som også kendes i flere vesteuropæiske sprog. Begrebet er analyseret af Max Weber, der som model anvender husfader-begrebet. En husfader overlader en del af sin ejendom til en søn sammen med hele husmyndigheden, som sønnen udøver i faderens sted. Husmyndigheden defineres ud fra tre grundlæggende billeder. Barnet eller de undergivne (administrerede) opfattes for det første som forsvarsløse, hvorfor de behøver hjælp. Eller de opfattes for det andet, som om de ikke var fuldt ansvarlige, hvorfor de skal ledes. Eller for det tredje som uvidende, hvorfor de kan udnyttes. Overført på statslige forhold overdrager en fyrste den politiske magt til godsejeren, som udøver den som et led i husmagten over sine underordnede med muligheder for både værn og udnyttelse. Det oprindeligt personlige forhold fyrste/herre ændres således, at magten knyttes til besiddelsen af konkrete formueobjekter, nemlig til ejendomsretten over jord. Ganske vist lægger Max Weber i h.t. en stærk tysk forskningstradition hovedvægten på den administrative side af forholdet, hvor hans hovedinteresse er en sammenligning mellem det patrimoniale forvaltningssystem og bureaukratiet, dets afløser i historisk perspektiv. Men i begrebet patrimonialisme indgår også det privatøkonomiske afhængighedsforhold. Det patrimoniale (husfaderlige) er altomfattende.

Max Weber adskiller feudalisme fra patrimonialismen, således at feudalisme er styret over de få, nemlig dem der har aflagt troskab til herskeren, mens det patrimoniale system er beherskelsen af de mange gennem en enkelt, nemlig jordejeren. Godsejerne bliver det medium, som kongemagten må benytte i administrationen af størsteparten af sine undersætter på landet. Det er kun muligt inden for en hierarkisk opbygget samfundsstruktur.⁷

Forholdet mellem godsejere og fæstebønder i Danmark i det 18. århundrede mindede om det tyske Gutsherrschaft, selvom bønderne havde bedre kår i Danmark end f.eks. i Preussen. Den danske fæstebondestand

undgik f.eks. livegenskabet, ligesom den danske fæstebonde retsligt var beskyttet af livsfæstet. Der findes ikke på dansk en egnet terminologi til beskrivelse af alle relationer mellem godsejer og fæstebonde. Danske landbohistorikere anvender begrebet fæstevæsen, men hermed ønsker de kun at beskrive det privat økonomiske forhold, at en godsejer udlejer sin jord til en fæstebonde med hoveri, natural- og pengeafgifter som modydelse. Også retshistorikeren Poul Jhs. Jørgensen beskriver fæsteforholdet alene som en privat-økonomisk relation.⁸ Ordene godssystem og godsstyre dækker udelukkende hovedgården med underliggende fæstegårde som en produktionsenhed. Også ordet feudalisme er som tidligere omtalt for upræcist i dansk sprogbrug til beskrivelse af hele forholdet mellem godsejer og fæstebonde.

Således har vi i det danske sprog intet ord, der dækker både det privat-økonomiske forhold mellem godsejer og fæstebonde (fæstevæsen) og godsejerens funktion som offentlig embedsmand over for sine fæstebønder. Det mest præcise ville være at overtage begrebet det patrimoniale styre, som kendes i engelsk og tysk sprogbrug, men i dansk opfattes som et fremmedord. Dette ord indeholder både det privat-økonomiske og det offentlig-retlige forhold mellem godsejer og fæstebonde. Men det vil formentlig som fremmedord blive mødt af en forståelsesbarriere og derfor ikke blive accepteret i dansk sprogbrug.

Vi kan derimod forsøge at bruge betegnelsen det lokale *godsejerstyre*, idet vægten lægges på de privilegier og forpligtelser, der var forbundet med godsejernes ejendomsret og den heraf følgende private og offentlige myndighed over for de bønder, der havde fæstet (lejet) dele af denne ejendom.

Samfundsstruktur

Enevældens samfund var standsdelt. Bortset fra de gejstlige og borgerne i købstæderne, som udelades i denne undersøgelse, var stænderne karakteriseret ud fra deres ejendomsret til jorden. Også gejstlige og borgere kunne eje jord, men deres karakteristika var henholdsvis placeringen inden for kirken og udøvelsen af borgerlige hverv i byerne. På landet ejede herremandsstanden (før 1660 kun adelige) jorden, som den dels drev under hovedgården ved hjælp af fæstebøndernes hoveri, dels fæstede bort til den i talmæssig henseende største stand, fæstebonde- og husmandsstan-

den. Imellem de to lag stod en lille selvejerstand, som kun havde ringe betydning i det 17.-18. århundrede.

Baggrunden for enevældens samfundsstruktur skal søges i middelalderens stænderdelte samfund med en privilegeret jordejende herremandsstand hævet over de almindelige bønder. Udviklingen af denne samfundsstruktur er senest og mest rammende beskrevet af Erik Ulsig i »Danske adelsgodser i middelalderen«. Efter hans opfattelse var herremandsstanden blevet rekrutteret dels fra de gamle høvdingeslægter, dels fra storbønder og almindelige bønder. Imod en oprindelig begrænset, men senere fuld skattefrihed påtog denne stand sig et tjenesteforhold til kongen eller rigets bisper og hertuger. Dette tjenesteforhold indebar først og fremmest pligt til at møde, når kongen havde brug for militær hjælp.

Herremandens jord var velarronderet, d.v.s. samlet i passende enheder, som blev drevet i stordrift af afhængige bryder ved hjælp af arbejde og afgifter fra selvstændige landboer og jordløse gårdsæder. Disse grupper nedstammede sandsynligvis fra et tidligere slavesamfund. Herremandsstandens jordtilliggende blev forøget på bekostning af bondejorden i forbindelse med de urolige politiske forhold efter 1241, der foranledigede mange bønder til at søge værn hos herremanden. D.v.s. bønderne overdrog enten pro forma eller reelt deres ejendomsret til herremanden, mod at denne til gengæld ydede dem beskyttelse dels på tinge dels mod rovriske stormænds direkte overfald. Desuden opnåede bønderne at få del i den privilegerede godsejers skattefrihed og opnåede derved at slippe for al forbindelse med den kongelige ombudsmand, som Erik Ulsig karakteriserer som bøndernes værste fjende. I stedet måtte den tidligere selvejer betale landgilde til godsejeren.

De ændrede konjunkturer under landbrugskrisen i slutningen af det 14. århundrede resulterede i et alvorligt ødegårdsproblem. Vanskelighederne ved at få jorden drevet tvang godsejerne til at udstykke de store brydegårde og tildele de tidligere jordløse gårdsæder jord, således at forskellen mellem gårdsæder og landbogårde blev udvisket. Derved opstod ved siden af de store hovedgårde den middelstore bondegård, som stadig er karakteristisk for den danske landbrugsstruktur. Samtidig lykkedes det på den sjællandske øgruppe at få indført vornedskabet som et tvangsmiddel til at sikre arbejdskraft til landbruget. Således konstitueredes den fæstebondestand, som kendes i det 17. og 18. århundrede, af tidligere selvejere og afhængige gårdsæder og landboere med forbedrede vilkår for de sidste to grupper. Resultatet af sammenblandingen blev i social

henseende en synkende anseelse for bondestanden i løbet af middelalderen.⁹

Godssystemet trådte ved siden af landsbyfællesskabet, men ophævede ikke dette. Således kender Danske lov regler for både fæstevæsen og landsbyfællesskab. Fællesskabet blev blot vanskeliggjort ved landsbyens opdeling mellem flere godsejere.

Det vides ikke, hvor mange personer fæstebondestanden omfattede. Der blev ikke afholdt landsomfattende folketællinger i Danmark før det 18. århundrede (1769 og 1787) og da ikke efter stands kriterier. Først da havde staten behov for at kende det nøjagtige antal indbyggere, og først da var den rent praktisk i stand til at sætte et så omfattende apparat i gang. Ved den store opmåling og vurdering af Danmarks jord i 1688 viste det sig, at adlen ejede 46% af hartkornet, borgerlige godsejere 17%, kirker, skoler og Universitet 10%, mens resten var krongods og en meget lille procentdel selvejergods. 73% af Danmarks hartkorn var således i 1688 underlagt det lokale godsejerstyre indbefattet stiftelsesgodset.

Dette i social henseende stærkt differentierede samfund udviser samme forskelle i retslig henseende. Det førrevolutionære europæiske samfund kendte ikke en personretslig ligestilling mellem alle indbyggere. Det enkelte individs rettigheder og pligter var bestemt af, hvilke rettigheder og pligter der var forbundet med den stand, han tilhørte i samfundet. Både teoretisk og praktisk herskede der en grundlæggende ulighed mellem de enkelte individer i staten, i modsætning til den i hvert fald teoretiske retslige lighed mellem borgerne i det 19. og 20. århundredes vesteuropæiske stater.¹⁰

En analyse af Danske lov, den i europæiske sammenhæng tidlige (1683) kodificering af gældende dansk ret, viser en differentieret personretslig tilstand for statens borgere. Stænderinddelingen hvilede fortrinsvis på fødselskriterier, men også delvis på erhvervskriterier. F.eks. anerkendte dansk ret bondesønners mulighed for at træde uden for bondestandens pligter ved at studere, idet skolelærere og studenter i henhold til Danske lov 3-4-12 var fritaget for vornedskabet, så længe de fastholdt deres håndtering.¹¹

Stændersamfundet afslørede sig tydeligt m.h.t. hvilken domstol en person henhørte under. I Danske lov var den anklagedes fødsel eller stillingsniveau afgørende for, hvilken domstol der var kompetent til at dømme i en sag mod ham. Den grundlæggende ide var, at en højtstående person kun kunne dømmes af ligemænd. Derfor var for det første konge-

Også m.h.t. jagtretten viste stændersamfundet sin ulighed. Danske lov 5-3-28 fastslog sædegårdsejernes jagtfrihed ikke alene på egne enemærker, men også hvor de havde jord i fællig med andre. Her på J.S. Wahls billede ses en harejagt ud over overdrevet med glammende hunde og gjaldende jagthorn. (Fotografisamlingen, Charlottenborg).

slægten undtaget fra de almindelige domstole og henhørte under kongen selv eller en af ham beskikket dommer. Dernæst kunne adlen og de med samme privilegier i livs- og æresager kun indklages for højeste ret. Grever og friherrer henhørte derimod i alle sager under højeste ret. De kongeligt ansatte, som var indplaceret i rangen og desuden boede i København, henhørte under kongens hofret. Det var i tidens terminologi deres værneting. Derimod sorterede de kongeligt ansatte uden for rangen og tjenestefolkene hos embedsmænd i rangen under kongens borgret. Militæret havde egen domstol, ligesom gejstlige og lærde uden for København i gejstlige sager henhørte under provstemoden. Professorerne ved Universitetet, studenterne og de lærde i København, som ikke havde anden bestilling, sorterede under Konsistorium. Alle andre »skulle svare til det herreds-, birke- eller byting, som de boe og holde dug og disk eller

sig ophold udik«. Det gældende princip var geografisk, med mindre en bonde havde fæstet jord under en godsejer med birkeret, så sorterede han under det birk, hvor denne havde udpeget birkedommeren. I alle sager, hvor et adeligt brev indgik i bevismaterialet, var underinstansen, herredstinget, ikke kompetent til at dømme imod det adelige brev, men måtte lade sagen starte ved landstinget, med mindre sagen berørte adelens ære, så startede sagen som omtalt ved højeste ret. I enevældens stændersamfund var uligheden det herskende princip.¹²

Ved enevældens indførelse i Danmark blev der lige adgang for alle og så borgerlige til at erhverve jord og beholde den med fuld ejendomsret uden pligt til at tilbyde den til adelspersoner. Derimod fulgte ikke alle friheder og herligheder med det frie jordegods, som de upriviligerede stænder erhvervede. Det var fortrinsvis offentlige forvaltningsbeføjelser, som i h.t. Danske lov 5-3-20 ikke kunne overlades til ikke-adelige, medmindre de fik en særlig kongelig bevilling. Det var hals- og håndsret (ret og pligt til at rejse påtale i sager, der kunne falde ud til livs- eller legemsstraf og til at fuldbyrde de idømte straffe¹³, sagesald (ret til at opkræve bøder), birkeret (ret til at udnævne birkedommer – efter 1696 kun en indstillingsret til kongen) og patronatsret (ret til at kalde præst og degn). Alle disse rettigheder og pligter tog kun sigte på de fæstebønder og husmænd, der havde fæstet gård og hus af godsejeren. Hvis en borgerlig erhvervede gods med disse herligheder, som det hed i lovsproget, overgik de omtalte opgaver midlertidigt til kongen, indtil godset evt. igen blev opkøbt af en privilegeret person. Men de borgerlige godsejere administrerede på linie med de adelige skatteopkrævning, skiftevesen og forskellige forpligtelser i forbindelse med soldaterudskrivningen. Også disse funktioner udførtes kun over for de personer, der havde fæstet gård eller hus af godsejeren – med undtagelse af soldaterrepræsentationen, der omfattede alle som boede på godsets grund.

Lovgivning omkring fæstevæsenet er ikke i sig selv udtryk for, at samfundet var standsdelt. Kun i den udstrækning de to parter, godsejer og fæstebonde, ikke opfattedes som ligestillede i retslig henseende, er det et udtryk for samfundets leddeling. Således fastslog Danske lov som udgangspunkt for afsnittet om fæstebønder, at fæstekontrakten ikke kunne opsiges af godsejeren, med mindre fæstebonden havde overtrådt de indgåede forpligtelser (livsfæstet). Derimod kunne fæstebonden på sin side – uden for vornedskabets område – altid opsiges fæstet efter nærmere fastlagte regler. Livsfæstet var blevet indført for at beskytte fæstebon-

den. Ud fra samme beskyttelseshensyn fastslog Danske lov, at bonden ikke måtte tvinges til at betale afgifterne anderledes, end de var anført i jordebogen, og »da slet ikke med flere rede penge end som ret landkøb er«. Lovgiver har da også følt det nødvendigt at pointere, at godsejeren ved køb af fæstebondens produkter og salg af varer til denne ikke måtte benytte sig af sin myndighed til at opnå en handelsfordel.

Den afgørende fastlåsning af fæstebondestanden skete ved reglerne om vornedskabet, som dog blev ophævet i 1702. Iflg. Danske Lov 3-14-4 og 6 var fæstebøndernes drengbørn på Sjælland og omliggende øer bundet til det gods, hvor deres forældre boede ved barnets fødsel. De kunne ikke flytte fra godsets område uden særlig tilladelse fra godsets ejer. Vornedrettigheden fulgte således ejendomsretten til jorden. Allerede artikel 1 i Danske lovs kapitel om vornede fastslog fæsteforpligtelsen som en konsekvens heraf: »Den vornede er pligtig til at antage hus eller gård, som hans husbond hannem på sig eget forelegger«. Ved fæsteindgåelsen var betingelserne således også ulige, men denne gang i godsejerens favør. På baggrund af vornedskabet kan man kun opfatte fæstebondens beskyttelse gennem livsfæstet som lapperi på den store retslige ulighed, der tvang fæstebønderne til at indgå fæstemål udelukkende på godsejernes betingelser. Uden for Sjælland kunne fæstebønderne derimod på Danske lovs tid afvise en fæstekontrakt og frit flytte bort fra godset. Loven åbnede dog mulighed for fritagelse for vornedskab enten ved godsejerens tilladelse – oftest efter direkte fritagelseskøb – eller gennem hævd. Således hvis en vorned upåtalte havde opholdt sig 20 år uden for godset eller kun 10 år, hvis han havde beskæftiget sig med handel, håndværk eller søfart. Ligeledes blev han som tidligere omtalt fritaget ved beskæftigelse med boglige sysler – og krigstjeneste, hvis han havde nået fendrik eller kornets rang uden at blive tilbagekaldt.¹⁴

Retsreglerne omkring vornedrettighederne indebar ikke udelukkende en retssikret adgang til at udnytte den vornede, men også beskyttelse af denne som tilhørende samfundets svageste stand. »Når nogen vorned tilfalder arv, i hvor det er, da skal skiftets forvalter give vornedens husbonde tilkiende, at han kan have omsorg for, at vorneden ret vederfares«. Det var dog også i godsejerens interesse, at der udefra blev trukket arv ind på godset.¹⁵ Godsejerens stilling som værn for fæstebonden i almindelighed, også uden for vornedskabets område, kommer tydeligt til udtryk i Danske lov 3-13-17: »Forurettes nogen bonde, hans hustrue eller folk af anden, da må bonden selv udføre sagen mod sin vederpart

og tage bøder for bondesagen. End vil eller formår han ikke sagen at udføre, da bør hans husbond derpå at tale«¹⁶.

Styreform

Dette stændersamfund blev holdt sammen af en kongemagt, som før 1660 søgte at styrke sin position på bekostning af adlens stærke politiske indflydelse. 1660 lykkedes det Frederik III at gøre sin kongemagt arvelig og enevældig. Dermed var han teoretisk i besiddelse af absolut suveræniteten både udad til og indad til. Men i landets indre styre var han ikke i besiddelse af de økonomiske ressourcer, der tillod ham at holde et administrationsapparat, der på lokalt plan kunne varetage kongens interesser.

Ganske vist var Statskollegiet blevet oprettet 1660 bl.a. med det formål, »at vores suverænitæt, kongelige autoritet och reputation såvelsom voris gandske kgl. huses interesse oc velfart, i særdelighed vores arverettighed oc alle andre regalia, erholdes oc mainteneris i sin vigueur oc kraft, af al forstand oc macht afverge, hvis noget deraf kunne turbere eller vere imod«. Men Statskollegiet ses ikke at have overvejet noget indgreb over for godsejernes administrative beføjelser.¹⁷ Tværtimod var adlen ved fornyelsen af sine privilegier efter statsomvæltningen blevet bestyrket i sine godsejerlige og administrative rettigheder på lokalt plan, mens den mistede sine forrettigheder til de høje embeder i centraladministrationen. Selv om kongen skulle have haft ønske om at ændre det lokale forvaltningssystem på dette tidspunkt, ville det ikke have været praktisk gennemførligt. Samfundet havde ikke nået et sådant udviklingstrin, at det uden vanskeligheder kunne opbygge et tilstrækkeligt effektivt magtapparat. Naturaløkonomien var om ikke enerådende, så dog stadig fremherskende i statshusholdningen. Således blev en stor del af skatterne stadig indbetalt i naturalier, fortrinsvis korn. Selvom staten ikke var blandt de største i Europa, tillod samfærdselsmidlernes udvikling ikke den hurtige kommunikation, der er en betingelse for en effektiv centraliseret administration af lokale områder.

Der stod heller ikke en stab af teoretisk uddannede embedsmænd til rådighed for en sådan administration. Universitetet i København uddannede fortrinsvis præster til varetagelse af den gejstlige administration. Først i 1736 indførtes den juridiske embedseksamen. Derefter varede det en rum tid, inden der var uddannet tilstrækkeligt mange kandidater til

varetagelse af de juridiske embeder på lokalt plan. En medvirkende årsag hertil var kongens egen udnævnelsespolitik, idet han meget længe ikke ønskede at lade sig binde af hensynet til universitetseksaminer og dermed nogle professorers vurderinger ved embedsbesættelser.¹⁸

Således var den enevældige konge på trods af sit teoretiske krav om fuld suverænitæt nødsaget til fortsat at benytte sig af og på mange måder at intensivere anvendelsen af godsejernes og deres godsadministrationsapparat for at udføre de mest nødvendige administrationsopgaver på lokalt plan, såsom skatteopkrævning, soldaterudskrivning, skifteforvaltning og påtale af lovovertrædelser inden for godsets område.

Godsejerens administration omfattede således både privatøkonomiske og offentlige opgaver med al mulig anledning til at sammenblende de to forskellige hensyn. Det var også karakteristisk for tidens retsfilosofiske standpunkt, at man ikke kendte sondringen mellem offentlig ret og privat ret. Den manglende sondring fremhæves af Max Weber og andre historisk-sociologiske forskere, der har beskrevet godsejerstyret som teoretisk forvaltningssystem.¹⁹ Danske lov indeholder mange eksempler på denne sammenblanding. Således tillod 5-3-22, at adelens særlige offentlige myndighed (jus patronatus og birkeretten) kunne udlægges som pant for privat gæld og indløses igen når som helst. Ligeledes var der faste arveregler for sædegårde med jus patronatus og birkeret (5-2-63). Dette var en konsekvens af den offentlige forvaltningskompetences sammenkædning med privat ejendomsret til jord.

Mindre indlysende forekommer Danske lov 3-19-21, der fastslår en privatretlig følge af overtrædelse af et offentligretligt forbud. »Findis nogen løsgængere eller dem, som ingen pas eller rigtig besked haver, viden dis til sig at holde, dem huse og hæle, de skulle på landet have forbrudt deres fæste til deres husbond«. Brud på offentlig politiforanstaltning straffes strengt efter loven med fortabelse af det privat indgåede fæstemål. Dette er efter moderne tankegang en sammenblanding af to forskellige sfærer med adskilte middel og mål. For at opnå et offentligretligt formål benyttes et privatøkonomisk middel. Det samme er tilfældet med modsat fortegn, hvis en godsejer benyttede sin myndighed inden for udskrivningsvæsenet til at tvinge en bondekarl til at overtage en fæstegård på godsejerens betingelser.

Et slående eksempel på denne sammenblanding, men denne gang til fæstebondens fordel, var Hans Clausens overtagelse den 14. dec. 1760 af en stor fæstegård på 8-6-3-1½ td. hrtk. i Holløse under Løvenborg

gods efter Niels Andersen, »som ikke kunne bestride den«. Han modtog en række tilskud fra godset som hjælp til at få bedriften i gang, sædekorn, jern og tømmer til to fag hus. »Og endelig er hans resterende lejermålsbøder ham eftergivet«, lød det sidste led i fæstebrevet. Godsejerens ejendomsret til sagesfaldet benyttedes i hans private godspolitik. Som et led i en privatøkonomisk aftale benyttede han sine offentlige beføjelser. Denne eftergivelse var ikke i strid med de kgl. påbud. Ved kgl. resolution af 31. dec. 1744 var skov- og lejermålsbøder udtrykkeligt blevet fritaget fra det almindelige krav om, at idømte pengebøder skulle eksekveres uden nogen aftingning eller eftergivelse.

En lidt anden form for eftergivelse af en lejermålsbøde er påtruffet i Løvenborg godsregnskab 1771/72, hvor gårdskarlen på Løvenborg, Lennart Johansen, betalte sin halve års løn på 8 rdl. for lejermål med malkepigen Maria, men »hvorfra afgik hans resterende ekstraskat for 5 mdr.: 2 mk. 8 sk.« »Af qvindes personen Maria, som intet er eiende, men med barnet er i fattigste og kummerlige omstændigheder, er des årsag til dato ingen bøde hævet«. ²⁰

En sådan sammenblanding ville i nutidens juridiske terminologi betegnes som magtfordrejning. Hermed betegnes skønsafgørelser, hvor personer med offentlig myndighed lader sig lede af andre interesser, end myndighedsområderne pålægger dem. Det gælder, hvad enten det er private eller andre offentlige hensyn, der ikke vedkommer den konkrete afgørelse. ²¹ Dette fænomen blev i det 18. århundrede ikke ledsaget af samme vurderinger og sanktioner som i dag. Derfor kan magtfordrejningsbegrebet kun anvendes i analyseøjemed til at beskrive det faktiske forløb, men derimod ikke til vurdering af en godsejers administration. Magtfordrejningsbegrebet forudsætter en sondring mellem privat og offentlig ret, som det 18. århundrede som omtalt ikke kendte.

Da kongen var tvunget til at benytte godsejerne i lokalforvaltningen, var han også på trods af styrets status som enevælde nødsaget til at indgå kompromis med dem, hvor de havde forskellige interesser at varetage. F.eks. ønskede kongen at bevare fæstebønderne som skatteobjekter og deres sønner og karle som soldateremner. Han var derfor imod, at godsejerne udvidede deres hovedgårde på bekostning af fæstebøndernes jord. Da hovedgårdsjorden før 1660 og efter 1670/1682 for de større godser var skattefri, ville kongen miste hartkornsskatterne ved en sådan inddragelse. Denne blev desuden anset for skadelig for »folketallets forme-

relse«, som var et vigtigt moment i den enevældige konges politik, ikke mindst af hensyn til de nationale hære.²²

Omvendt var godsejerne ikke interesseret i, at kongen udnyttede sine skatteobjekter for stærkt. Hvis fæstebonden blev udpint af skatter, ville han enten ikke kunne betale sine fæsteafgifter til godsejeren eller pådrage sig store skatterestancer, som godsejeren var ansvarlig for. Selvfølgelig kunne han søge regres hos fæstebonden og som en sidste udvej få ham dømt til at forlade fæstegården, men der var stor risiko for, at godsejeren alligevel mistede penge. Desuden var det måske vanskeligt at få gården bortfæstet igen, uden det af den grund var tilladt at sammenlægge den med hovedgården. Til gengæld var godsejernes krav mod fæstebøndernes bo privilegerede, d.v.s. de skulle tilgodeses, før alle andre kunne få deres udestående fordringer betalt. Godsejeren havde desuden som skifteforvalter betydelig indflydelse på vurderingen af fæstebondens bo, idet han også udnævnte vurderingsmændene blandt sine egne fæstebønder. Da der heller ikke blev stillet krav om vurdering af fæstegården ved bondens overtagelse af gården, var der frit spillerum for de krav, godsejeren kunne stille til gårdens vedligeholdelsesstandard (fæld) ved fæstets ophævelse.

Desuden havde godsejerne i det 18. århundrede pligt til at stille soldater til landets forsvar, idet også soldaterudskrivningen hvilede på hartkornet. Som hjælp til opfyldelse af denne forpligtelse lykkedes det godsejerne i den store krise i 1730'erne ved lov at få indført et stavnsbånd, som hindrede, at de yngre bønder forlod godset mod godsejernes vilje. Derved kunne godsejeren lettere få sine fæstegårde bortfæstet.

Det var således et velafbalanceret system, der ved en sammenblanding af offentlige og private beføjelser havde til hensigt at holde godsejeren skadesløs, fordi han uden direkte vederlag måtte stille sit private administrationsapparat til rådighed for den offentlige lokalforvaltning.

Godsejeren som offentlig administrator

Ansættelse af personer i offentlige embeder fandt i det 18. århundrede normalt sted efter valg mellem flere ansøgere, der på forhånd skriftligt havde redegjort for deres kvalifikationer til eller behov for det ledige embede. I det enevældigt styrede samfund blev udnævnelsen principielt foretaget af kongen og blev betegnet som en nådesakt. Denne procedure kom

ikke i anvendelse ved udnævnelse af administratorerne på lokalt plan: Godsejerne var privatpersoner med offentlig myndighed og modtog ingen udnævnelse. Ved køb af en hovedgård med underliggende bøndergods indtrådte de automatisk som offentlige administratorer uanset deres personlige kvalifikationer. Dette fremhæves af generalprokurør Bang i forhandlingerne i Landbokommissionen af 1786 om godsejernes skifteforvaltning: »Man kan heller ikke altid sætte forud kundskab, thi alle slags folk køber jordegods, endog om de i lov og ret ere ganske uerfarne«. Hvis erhvervelsen af jordegods var forbundet med adelskab eller grevelige privilegier udvidedes godsejerens myndighedsområde. Tildelingen af disse privilegier foretog kongen til den første i en slægt. Det var således ligesom almindelige embedsudnævnelser en nådesakt. Men dels var embedsværdigheden arvelig sammen med godset, dels var det ikke personens administrative kvalifikationer, der var afgørende for tildelingen af privilegiet. Embedsskift fandt sted ved godsejerens død eller afhændelse af godset.

Det kunne være interessant at få et billede af samtlige godsejersers uddannelse og deres forudsætninger for at udføre de offentlige opgaver. Universitetet blev i det 18. århundrede ikke frekventeret af mange godsejersønner. Sorø akademi tog i sine undervisningsplaner sigte både på den centrale og lokale forvaltning, men fik ikke den søgning som forventet. Men f.eks. lod ejeren af Løvenborg fra 1750-76 Severin Løvenskiold sin søn, Herman, studere her. Selv havde han som de øverste af standens unge mænd modtaget en del af sin uddannelse på udenlandsrejse bl.a. til Paris og Rom. Formentlig vil man finde de bedste kvalifikationer, hvor godsejeren desuden som ung havde deltaget i faderens godsadministration. Det, der krævedes af godsejeren som offentlig administrator, var heller ikke speciel teoretisk viden, men derimod praktisk erfaring og en vis mængde konkrete færdigheder, som skrive- og regnekunst. I hvert fald måtte han have ansatte i godsadministrationen, som mestrede disse færdigheder.

Godsejeren kunne naturligvis udmærket være en kvinde. Som det vil fremgå specielt af afsnit II var Severin Løvenskiolds enke, Magdalene Charlotte Hedeveg Numsen, en særdeles habil, men skarp godsadministrator. Hun stod i øvrigt uddannelsesmæssigt på et højt niveau, skrev flydende fransk og læste engelske, franske, tyske og danske litterære og historiske værker. Som flere af overklassens kvinder i det 18. århundrede førte hun en livlig korrespondance, hvori tidens politiske begivenhe-

der med de hertil hørende rygter afspejledes. Denne flimrende og optagede tilværelse, som hendes breve afspejler, stod i øvrigt i stærk kontrast til hendes sidste vilje om en begravelse i største enkelthed. Ingen kostbare ceremonier og ingen ligprædiken. »Min kiste bæres af så mange godsets bønder som behøves, for at de ikke skal have for meget besværlighed hermed«. De behøvede ikke at klæde sig i sort. Som løn skulle de hver have 2 rdl. foruden anstændig frokost og skænk. »Da dette kan være en liden hjælp for de som ere fattigst, vælges disse af begge godser, (d.v.s. Løvenborg og Vognserup), når de ikkun ere skikkelige«. ²³

Max Weber lægger i sin beskrivelse af det patrimoniale styre, som er hans etikette på godsejerstyret, stærk vægt på godsejerens sociale autoritet, som beroede på den prominente stand, han tilhørte og dennes særlige livsform. Det er vanskeligt at vurdere, hvor meget denne standsautoritet har betydet for de underordnedes holdning til godsejeren. Hvor meget skyldtes ærbødigheden den sociale forskel mellem administrator og administrerede og hvor meget de store beføjelser, der fuldstændigt placerede fæstebønderne i godsejerens magt?

Der var også i Danmark stor forskel på godsejernes og fæstebøndernes stand og hele livsførelse. Men godsejerstanden var ikke som i Preussen forbundet med særlige æresbevisninger. Der var den derimod knyttet til adelskab og placering i rangforordningen, som kongen herskede over efter forgodtbefindende. Lokaladministrationens udøvere var ikke automatisk indplaceret i rangforordningen lige som de højere embedsmænd i centralforvaltningen. Denne forskel på godsejernes sociale placering i Danmark og Preussen skyldtes den frie adgang, borgerlige havde opnået til at erhverve jord ved statsomvæltningen 1660 – uden de særlige privilegier var fulgt med. Derfor søgte en række borgerlige godsejere om adelskab og indplacering i rangforordningen og fik det – bl.a. fordi kongen ofte forbandt tilståelse af adelskab og karakterer med ydelse af visse beløb til særlige statslige formål. ²⁴

Godsejeren modtog ingen direkte løn for udførelsen af de offentlige administrationsopgaver. Til gengæld krævede han og fik frihed til at udøve patrimonial myndighed over for sine undergivne. Godsets område besad således immunitet over for statsoverhovedets egne embedsmænd. Godsejeren var stort set det nåleøje, som al kommunikation mellem statsoverhovedet og undersåtterne skulle foregå igennem. ²⁵

Statsmagten kunne i vanskelige tider gennem lovgivningen styrke godsejeren i hans position over for fæstebønderne og dermed i høj grad være

Dreng hent Vin,
Pige skienk ind,

Ædelmand drik ud,
Bonde giv Penge her ud.

»JUBELHÅND, findes tilføds i SkunderBaden lige over for det Frue-Huse.

Forskellen på godsejernes og fæstebøndernes rolle i samfundet skildres på dette tidlige eksempel på et kritisk træsnit, der blev udgivet i København ca. 1750. Påskriften er: »Dreng hent vin; Pige skienk ind; Ædelmand drik ud; Bonde giv penge her ud.« (V. E. Clausen: Folkelig grafik i Skandinavien, nr. 46).

med til at opretholde systemet. F.eks. havde godsejerne som tidligere omtalt under landbrugskrisen i 1730'erne udvirket et stavnsbånd for bønderkarle for at få fæstere til besættelse af deres bøndergårde. I modsat fald ville det økonomiske grundlag for godsejernes administration smuldre bort.

Den almindelige aflønningsform for embedsmænd var dels direkte løn enten i penge eller naturalier, dels løn i form af sportler, d.v.s. en modydelse (egentlig en gave) for hver embedshandling. Det nærmeste godsejerstyret kom til sportelsystemet var i skifteinstitutionen og sigt- og sagesfaldsinstitutionen. Det tilkom de adelige godsejere eller dem, der havde samme privilegier, at sørge for de almindelige forordningers efterlevelse inden for deres godsområde. De havde »sigt« på deres gods, d.v.s. de skulle rejse tiltale mod lovovertrædere inden for godsets område. Som vederlag for denne opgave havde de også sagesfald, d.v.s. ret til de bøder, der blev resultatet af anklagen, hvis den fik medhold ved en domstol.²⁶ Sigt- og sagesfaldsretten blev bekræftet ved forordningen af 6. dec. 1743, men samtidig blev der indført visse kontrolforanstaltninger, således at godsejeren kunne fortabe rettigheden, hvis han ikke udøvede den med tilstrækkelig nidkærhed. Efter den omtalte forordning kunne man også få mistanke om, at beføjelsen i hvert fald visse steder blev drevet efter forretningsmæssige principper. – Sportelhensynet var blevet det vigtigste. Begrundelsen for bødepålæg for at undlade at rejse tiltale lød således: »Såsom en del herskaber og husbonder ere heel nidkære for bøders inddrivelse, hvor penge ere at erholde og det alene gielder om at exequere, men derimod lige så efterladne i at påtale forseelser og derfor hænde dom, når derved falder nogen umage eller bekostning for dem, eller dommene kunne geråde til nogen ulejlighed ved deres gods, tvertimod kongens forfædres øiemærke, som har bevilget herskaber og husbonder sigt og sagesfald hos deres tienere, ikke for at berige herskabet af deres tieneres forseelser, men for at opmuntre dem med mere alvorlighed at holde over loven og tilsee, at forseelser tilbørlig måtte straffes, hvorimod det nu moxen er kommet dertil, at almuen fast uden undseelse synder, stolende på deres slette vilkår, som forsikre dem, at deres herskab, som intet derved vinder, neppe vil tale derpå, og, om end øvrigheden derfor stevner, at husbonden nok vil friholde dem for straf«. – Jvf. den tidligere omtalte eftergivelse af lejemålsbøder.

Mange godsejere var også bevidste om at udføre en speciel rolle i samfundet. I den store landbokommission af 1786, der skulle kulegrave sam-

menblandingen af offentlige og privatretslige problemer i godsejerstyret, fremhævede godsejerrepræsentanterne ofte deres særlige rolle i staten, som f.eks. godsejer Quistgård: »Proprietær-classen er den eeneste i den hele danske stat, som et så vidtløftigt ansvar, ej alene for kongelige skatter, men og for publice tjenesters befordring og mange familiers underholdning påligger«. ²⁷

Dette synspunkt leder direkte over i spørgsmålet om sanktioner mod eventuelle embedsmisbrug eller lovovertrædelser. Godsejeren kunne ikke som almindelige embedsmænd afskediges fra sine offentlige funktioner. Disse var under godsejerstyret uløseligt forbundet med ejendomsretten til jorden. Således kunne en godsejer ikke ved salg af sin jord betinge sig ret til fortsat at udøve nogle af sine hidtidige beføjelser. Generalprokurør Henrik Stampe tog skarp afstand fra hofjunkeren Sehested, som ved udstykning af sin hovedgård Billesbølle i 1760 havde betinget sig ret til 14 karle af godsets mandskab. Derved ville der blive mangel på mandskab i det lægd, karlene tilhørte. Stampe pointerede i sin erklæring, at bønderne i Danmark ikke var slaver, som husbonden kunne råde over efter forgodtbefindende. Proprietærernes ret over mandskabet var betinget af den pligt til at stille soldater, som var knyttet til ejendomsretten til jord. Derfor ophørte proprietærernes rettigheder over mandskabet, når de ikke længere ejede jorden. ²⁸

Godsejeren stod under et vist tilsyn af de overordnede, amtmand og amtsforvalter. Det gjaldt i almindelighed ikke grever og baroner, der selv havde amtmandsfunktionerne. I drabssager skulle i h.t. Danske lov 1-16-6 den dræbtes nærmeste arving (eftermålsmanden) først tage skridt til en domssag, dernæst den godsejer, der ejede stedet, hvor drabet havde fundet sted. Først hvis denne svigtede, trådte amtmanden i funktion. Som det er anført ovenfor kunne godsejeren miste sigt- og sagesfaldsretten p.g.a. forsømmelse.

Godsejerne indestod for bøndernes skatter, som indbetaltes til amtsforvalteren. Denne kunne inddrive skatterestancer hos godsejeren med militæreksekution. Det blev Holberg som ejer af Brorupgård udsat for i 1740, da han skyldte 148 rdl. af oktober kvartals skat. Han havde anmodet om nogle dages udsættelse, men fik i stedet besøg af en korporal og to ryttere, der havde ordre til at blive på gården, indtil restancen var betalt. Korporalen skulle have 2 mark pr. dag og rytterne hver 18 skilling. Dette var den sædvanlige restanceinddrivelsesmetode over for godsejerne. Holberg klagede til Rentekammeret. Det resulterede i, at amts-

forvalteren fik en alvorlig næse, dels fordi han ikke havde reflekteret på Holbergs skrivelse om udsættelse, dels fordi andre proprietærer i amtet uanfægtet havde restancer fra flere kvartaler op til 2844 rdl. Der var altså blevet udøvet forskelsbehandling fra amtsforvalterens side.²⁹ Derimod var godsejeren frit stillet m.h.t. inddrivningen af restancer hos sine bønder.

Amtmanden skulle ifølge sin instruks føre et vist tilsyn med birkedommeren. »Skulle han og fornemme nogen birkedommer eller birkefoged eller skriver til proprietærernes birketing ikke at forestå sit embede, som det sig bør, da advarer han birkets ejermand, af hvad stand han og er, at han efter lovlig medfart lader henne dom over ham på hans bestilling og en anden dygtig i hans sted dertil beskikker, og hvis proprietæren sligt efter gjort erindring ej efterkommer, skal han det i vores Cancellie Collegio bevisligen tilkendegive«. ³⁰ Ved præsentation af soldater var godsejeren frit stillet, når blot den pågældende opfyldte de militære myndigheders krav til legemsbygning. Han var altså underlagt sessionens skøn ved vurderingen af de stillede soldater.

Godsforvalter

På de større godser udførte godsejeren naturligvis ikke alle de administrative funktioner selv, men havde ansat en godsforvalter eller ridefoged, som blev lønnet af ham både til offentlige og godsdriftsmæssige opgaver. Godsforvalterne kan opfattes som nederste trin i den offentlige administration, men var som godsejernes personlige tjenere alene afhængige af ham og havde ingen embedsmæssig forbindelse med statsmagtens top. Det var et fast led i bøndernes og husmændenes fæstebetingelser, at de skulle adlyde herskabet og dets fuldmægtig. Det formuleredes således i et fæstebrev fra Løvenborg gods i 1761: »For det øvrige er han (fæstebonden) mig som sit heskab og min beskikkede fuldmægtig hørig og lydige og ellers i alle måder allerunderdanigst retter sig efter hans kongelige Majestæts allernådigste lov og forordning under fæstets forbrudelse«. ³¹

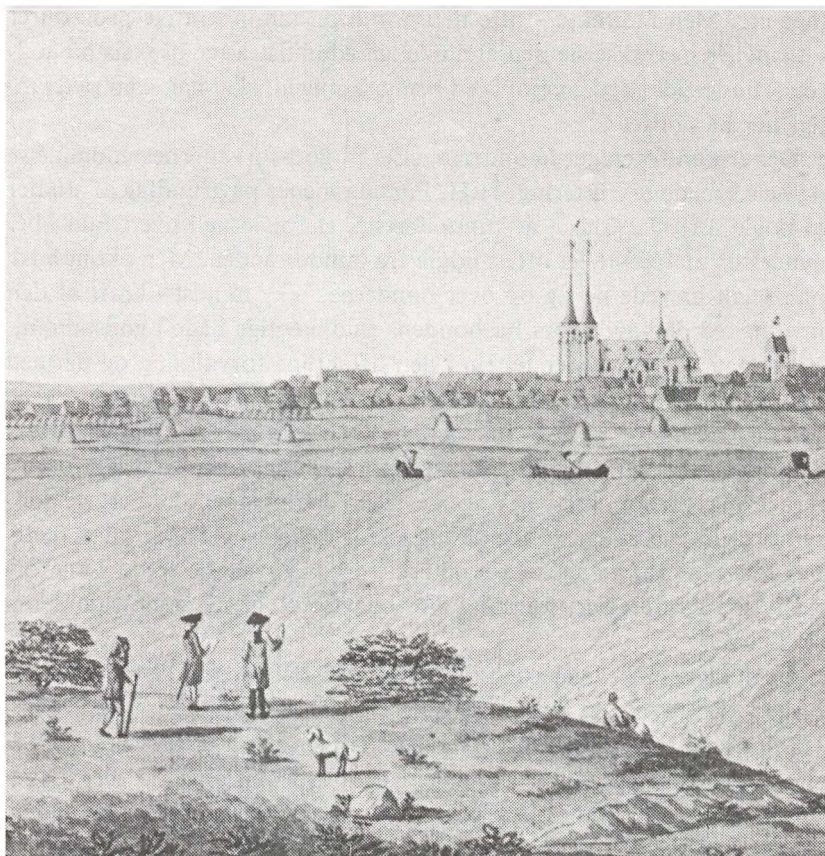
Hvad konstituerede en godsforvalter? Der blev i 1736 ført en retssag ved Ulfborg og Hind herredsting mellem godsejer Chr. Linde til Aabjerg og Baltzer de Bortle, som havde forladt godset uden at aflægge regnskab for sin tjeneste som godsforvalter. De Bortle påstod ganske vist, at han aldrig havde været ansat som godsforvalter, men udelukkende som

prokurator, idet han aldrig havde modtaget nogen instruks. Herimod fremførte modparten: »Det er vel ventelig, han ej har været mere betroet end, hvad han ved daglige instruktioner mundtlig af hr. Linde kunne instrueres«. Det afgørende bevis for Bortles position var, at hans oppebørsel af skatter, skattekor og landgilde af hele Aabjerg gods kunne godtgøres med vidner. Dertil kom, at han havde modtaget godsforvalterkost og løn.³²

Bortle havde altså ikke modtaget nogen formel instruks. Der er imidlertid bevaret flere forvalterinstrukser fra det 18. århundrede.³³ De har alle det fællestræk, at godsforvalteren indsættes som husbondens stedfortræder. Høeg på Ulstrup gods skulle i h.t. instruks fra 1715 hver morgen og aften holde bøn for samtlige folk udi sit kammer – og de udeblevne skulle som straf afkortes 1 mark i deres løn til de fattige. Han skulle have opsyn med ild og lys, samt med at der ikke smøges tobak eller skydes på gården. Han skulle holde folkene til at lukke døre og porte om natten. Nøglerne skulle afleveres i hans kammer om aftenen og hentes der om morgenen igen af ladefogden. Af denne forholdsregel skulle samtidig følge, at han kunne holde styr på, hvem der løb ude om natten uden at have et ærinde i godsets tjeneste.

Efter disse almindelige husfaderlige opgaver fulgte i instruks godsforsvalterens opgaver inden for godsdriften. Der var her tale om et almindeligt overopsyn, således at hovedansvaret for sæd og avling, kvæg og tiende, oldentaxation, damme og grave, enemærker og skove var betroet godsforvalteren. Alt dette gjaldt hovedgårdsdriften, som i Ulstrup instruks omfattede 14 ud af 54 paragraffer.

Godsforsvalterens beføjelser overfor fæstegodset startede med et generelt pålæg om »i alle måder at håndhæve bønderne og ved lands lov og ret forsvare, så viit muligt er, og ej ser på, dem sker nogen uret, vold eller overlast i nogen måder«. En meget smuk paragraf, der dog afsluttes med ordre til i tilfælde af, at en dom gik dem imod at drage omsorg for, at der ikke skete udlæg i deres bo, inden herskabets krav var blevet fyldstgjort. Dette pålæg var naturligvis helt i overensstemmelse med landets lov og ret, der sikrede fortrin for godsejerens krav i fæsterens bo. Derefter følger alle godsforvalterens opgaver ved opkrævning af private og offentlige afgifter, fæstevæsen, skifte- og udskrivningsvæsen, hoveri, forvalterens egne pligter og rettigheder, regnskabssystemet etc. (De enkelte områder vil blive behandlet på de respektive steder i undersøgelsen).

På dette prospekt over Roskilde fra 1753 af J. J. Bruun ses en ridefoged og hans skriver i funktion på markerne uden for byen. En ridefoged eller godsforvalter havde ansvaret for godsets drift ved siden af de offentlige administrative opgaver. (Fotografisamlingen MP 35, Charlottenborg).

De gennemgåede instrukser følger ikke en ensartet plan. Men der er alligevel nogenlunde overensstemmelse mellem dem. De er alle udfærdigede for at imødekomme samme situation: administration af hoved- og bøndergods med alt hvad dette i det 18. århundrede indebar af offentlige og private administrative beføjelser. Det er naturligvis ikke på grundlag af instrukserne muligt at sige, hvorledes godsadministrationen er foregået i alle enkeltheder. Instrukserne er et udtryk for, hvorledes godsledelsen ønskede, den skulle foregå, hvilke hensyn godsforvalteren skulle

tage etc. Men indirekte – ofte netop m.h.p. administrative procedurer – afspejler instrukserne den almindelige administrative praksis på godset, – undertiden tydeliggjort ved bemærkningen: skal han som sædvanligt her på godset . . .

Der er kun foretaget få undersøgelser af godsforvalternes uddannelse og hele sociale rekruttering. H.H. Fussing mener på grundlag af studier af nogle østjyske godser at kunne fastslå, at fogderne i hvert fald i begyndelsen af 1600-tallet oftest udgik fra bondestanden. Men økonomisk og socialt hævede de sig op over bønderne, ikke mindst i kraft af den myndighed de havde som husbondens fuldmægtige både i godsadministrationen og som nederste trin i den offentlige forvaltning og dermed bøndernes nærmeste kontakt med statsmagten. Denne stilling krævede først og fremmest, at de kunne læse og skrive, idet de førte godsejerstyrets regnskaber og optrådte som dets repræsentant på tinge. Men forvalternes opgaver som forsvarer og anklager i de retssager, der berørte godserne og deres bønder, stillede desuden krav til deres juridiske viden. Tingbøgerne viser, at mange af forvalterne virkelig også mestrede disse formelle procedureregler, som ofte blev benyttet til at sætte modstanderen skakmat.³⁴

De mange forskelligartede funktioner, som påhvilede godsforvalterembedet, stillede således krav om alsidige forudsætninger: jura, regnskab, landbrug og administration. Hvorledes erhvervede godsforvalteren indsigt i disse forskelligartede specialer? Problemet er langt fra tilstrækkeligt undersøgt. Formodentlig blev en stor del trænet op gennem underordnede stillinger på godskontorerne, inden de selv overtog det økonomiske og administrative ansvar. Dette synspunkt underbygges af en ansættelsessag på det store Lindeneborg gods i 1760. I dettes godsarkiv findes bevaret en række ansøgninger til den ledige forvalterstilling i efteråret 1760 og godsledelsens kommentering af hver enkelt.³⁵ Forvalter I. Laulund var død natten mellem den 14. og 15. november 1760. Rygtet herom bredte sig som en løbeild. Allerede to dage efter blev der skrevet fire ansøgninger – og inden den 24. november i alt 11 ansøgninger, alle fra Nordjylland.³⁶ Den eneste ansøger fra Sjælland kunne først datere sit brev den 9. december.

Alle ansøgninger var bygget op over et nogenlunde ensartet skema: Løbebane, anbefalinger og i 5 tilfælde tilbud om økonomisk sikkerhedsstillelse (kaution). I tre tilfælde blev der desuden gjort opmærksom på ansøgerens sociale problemer, der ville blive løst ved opnåelse af den an-

søgte stilling. Jochum Tolstrup, foged på Kiergårdsholm i Salling med en skikkelig kone og 4-5 uopfødte børn, ville få »den i sine hidtil små tjenester manglende lejlighed og subsistence til bedre at ernære sig og sine«. På samme linie lå en lidt usædvanlig ansøgning fra justitsrådinde de Jespersen på sin søns vegne – iøvrigt den eneste ansøger med juridisk eksamen. Denne havde som søn af en virkelig justitsråd og assesor i højesteret påbegyndt en administrativ karriere i den offentlige administration, idet han straks efter dansk juridisk eksamen i 1739 med karakteren ganske bekvem og velskikket var kommet ind som ulønnet sekretær i Danske Kancelli. Da faderen nogle år efter gik konkurs, forsvandt samtidig alle hans egne muligheder i systemet.³⁷

7 ansøgere havde udelukkende en landvæsenskarriere bag sig – »fra ungdommen appliceret sig hertil og besidder al fornøden indsigt udi landvæsenet«, som Jørgen Hvass skrev i ansøgningen for sin tidligere forvalter Jochum Tolstrup. Men to ansøgere var efter et uddannelsesforløb i det private godsejerstyre søgt over i toldvæsenet. Jan Holsts baggrund så således ud: oplært ved pennen fra barndommen, 7 år som skriverdreng og -karl hos forvalteren på Kalø, 5 år som birkefoged på Tølløse- og Søgård og derefter 2 år som ridefoged sammesteds. Derpå forlod han godsadministration og var i tre år fuldmægtig hos en kgl. proviantinspektør og til sidst i 14 år fuldmægtig og toldskriver ved Aalborg toldsted.

Alle referencer eller anbefalinger lød på store godsejere – som regel nuværende eller tidligere arbejdsgivere. Den bedst sikrede var tilsyneladende Søren Würnfeld, som kunne henvise til grev Moltke selv, ejeren af Lindenberg, der nu i 3 år havde anbefalet alle hans ansøgninger til diverse stillinger. Men han kunne desuden henvise til forvalteren Rosen på Moltkes andet gods, Dronninglund, hvilket viste sig betydningsfuldt. Den mest udspekulerede – efter moderne opfattelse – var nok birkedommer Søren Høeg ved Dronninglund og Hals birker, som søgte på sin søn Jens Høegs vegne under henvisning til, at A.G. Moltke allerede havde anbefalet Jens' ældre broder Peder som faderens efterfølger. Det afspejler imidlertid et fast recommendationssystem, hvor det var helt oplagt, at tjeneste hos en betydelig godsejer var ensbetydende med dennes støtte i enhver henseende – også til at få næste generation i vej.

Det er ikke mindre interessant at se, hvilke kriterier godsadministrationen lagde vægt på. Alle ansøgninger blev sendt til den ovenfor omtalte forvalter Rosen ved Dronninglund, som i øvrigt straks efter Laulunds dødsfald var rejst ned til Lindenberg. Forud for gennemgangen af an-

søgningerne havde han, som han skrev til greven, »så vidt mulig erholde(t) efterretning om de personers kapacitet og opførsel«, som havde indsendt ansøgning. Forvalter Rosen fandt erfaring i landvæsen helt afgørende. Den juridiske kandidat blev afvist under henvisning til, at han manglede denne kvalifikation. Kammerråd F.S. Munk, som havde ansøgt på sin søns vegne under henvisning til, at denne var født og opvokset i nærheden af Lindenberg og kendte dens beskaffenhed fik flg. anmærkning: »Har dertil ingen naturlige egenskaber, desforuden har (han) ikke heller erfaring i sådanne forretninger«.

Men omvendt var praktisk landbrugserfaring heller ikke en tilstrækkelig forudsætning. Laurits Meyer fra Hastrupgaard i Vendsyssel »havde på adskillige steder fra ungdommen af haft kondition ved landvæsenet«, men fik alligevel flg. prædikat: »er vel god som tilsyn med en avlsgård, men ikke dygtig til at forestå noget complet regnskab, altså ikke habil til det han ansøger«. Det var netop regnskabsførelse, som blev anset som det vigtigste arbejdsområde. Ved flere ansøgere udtalte forvalter Rosen tvivl, om de ville være i stand til at præstere et regnskab til tiden.

Han sluttede med at indstille to ansøgere: Søren Würnfeld, som kunne henvise til Rosens anbefaling og Fr. Chr. Lang forvalter på Gudumlund – en mil fra Lindenberg, som ikke var blandt de skriftlige ansøgere.³⁸ Søren Würnfeld havde i 7 år administreret et jordegods i Vendsyssel og havde derefter i 6 år som landfoged administreret Viborg domkapitels gods på Læsø.³⁹ Lang synes også at have haft en karriere inden for det private godsvæsen bag sig både hos fru grevinde Levetzau på Restrup gods i 2 år⁴⁰ og derefter hos fru majorinde Buchwald på det omtalte Gudumlund. Desværre kan det tidligste forløb ikke ses p.g.a. den manglende ansøgning. Men han indstilledes p.g.a. sit gode rygte og sin habilitet til tjenesten og blev altså den foretrukne. Det må desuden have virket meget overbevisende for hans kvalifikationer, at hans nuværende arbejdsgiver fru Buchwald havde så megen tillid til ham, at hun vovede at kautionere for ham med 1000 rdl. i to år.

Naturligvis erhvervede godsforvalterne gennem det praktiske arbejde både juridisk og administrativ indsigt. Denne praktiske optræning til erhvervskompetence inden for det patrimoniale ansættelsesområde adskilte sig ikke meget fra forholdene i den offentlige sektor i de første 2/3 af det 18. århundrede.⁴¹ Med indførelsen af den juridiske embedseksamen i 1736 blev der givet adgang til en teoretisk uddannelse inden for de juridiske fag. En af de 12 godsforvaltere på Løvenborg efter dette tidspunkt,

Hans Sørensen Warthoe, lod sig i 1764, mens han var ansat på Løvenborg, eksaminere af det juridiske fakultet ved Københavns Universitet og blev erklæret »ej ubekvem«, d.v.s. til underretsembeder. Han var som søn af en fæstegårdmand, senere selvejer, startet i tjenesten hos en herredsskriver og senere ansat hos to herredsfogder, inden han slog over på godsforvalterløbebanen.⁴² På Lindenberg gods var der i det 18. århundrede ikke en eneste godsforvalter med nogen form for juridisk eksamen. At godsforvalter Anders Nielsen Dørup (1726-33) i 1741 efter fratrædelsen fra Lindenberg blev eksamineret jurist var en anden sag.

Ansættelsesagen på Lindenberg viste således, at der har eksisteret en særlig klasse af godsforvaltere, som cirkulerede mellem de store godser forsynet med anbefalinger fra deres tidligere tjenestested og de mere betydningfulde personer fra deres bekendtskabskreds. Dette var et vigtigt punkt. Således benyttede baronesse Løvenskiold truslen om ikke at ville anbefale den allerede afskedigede godsforvalter Daase til videre tjeneste som et middel til at få regnskaberne afsluttet. Daase havde i et brev af 7. febr. 1779 indtrængende anmodet om en sådan anbefaling, da han netop havde hørt om en ledig forvalterstilling hos kammerherre Lerche, og uden en anbefaling fra fru Løvenskiold, hans nuværende herskab, var enhver ansøgning forgæves. Han ville da stå i en meget uheldig situation: »at henligge uden condition, hvilket for mig ville være en ulykkelig tilstand, da jeg har ingen venner, som jeg i så fald kan slå lid til«, som den bekymrede forvalter formulerede sin situation.⁴³

En godsforvalter var ansat for et år ad gangen med 3 måneders opsigelse, men naturligvis med mulighed for forlængelse. På grundlag af en undersøgelse af de skiftende godsforvalterers underskrifter – i deres egenkab af skifteforvaltere over godsets beboere – i Løvenborgs skifteprotokoller kan det konstateres, at der i hvert fald var 17 forskellige godsforvaltere på Løvenborg i det 18. århundrede (jvf. bilag 2). Der er en vis usikkerhedsmargin i antallet p.g.a. en lakune i protokollen fra 1730-41. Ligeledes giver skifteprotokollen naturligvis ikke de nøjagtige til- og fratrædelsestidspunkter, men første skifte henholdsvis efter og før. Der kan konstateres store udsving i funktionsperioderne fra ¼ til 22 år. For de kendte perioder var gennemsnittet på Løvenborg 5 år.⁴⁴ I betragtning af den position godsforvalteren indtog i godsejerstyret, måtte de hastige personaleskift i nogle perioder medføre en vis usikkerhed i administrationen.

Godsforvalteren var aflønnet dels ved fast løn (fri station, penge og

naturalier), dels ved sportler. Den direkte pengeløn var stigende gennem det 18. århundrede – i hvert fald på Løvenborg – fra 100 rdl. i 1719, 150 rdl. i 1752 til 200 rdl. i 1779.⁴⁵ Den direkte pengeløn varierede formentlig også efter godsets størrelse. Forvalteren på det store baroni Lindenberg fik i 1737-38 200 rdl. og 14 tdr. havre, mens hans kollega på det mindre gods Hverringe på Fyn fik 50 rdl. for et år i 1772-73. På Gl. Estrup fik forvalteren i 1740 250 rdl. årligt i direkte pengeløn. Dertil kom foder og græs til 5 heste og græs om sommeren til 4 arbejdsheste og 6 køer. Men stillingen på Gl. Estrup må også betragtes som en art overforvalter eller inspektørstilling for de underliggende godser (Estrup, Scheel, Skærvad og Ulstrup), hvor der hvert sted var ansat en foged med henholdsvis 52, 63, 63 og 140 rdl. i direkte løn. Disse lønninger kan heller ikke sammenlignes direkte. Forvalteren på Skærvad havde ud over de 63 rdl. den fæstegård, som han boede på, fri for landgilde og hoveri. Forvalteren på Ulstrup skulle af de 140 rdl. selv holde sig på kost. De modtog alle under Gl. Estrup løn til en skrivedreng, ligesom forvalteren på Skærvad og Ulstrup fik brændsel fra godset.⁴⁶

Godsforvalteren skulle ud over den faste løn havde 10% af alle indfæstninger og alt sagefald. Denne 10%’s afgift skal ikke opfattes som kompensation for det ekstra skrivarbejde, som han måtte udføre – afskrift af domme og fæstebreve. For denne ydelse måtte bonden betale særskilte skriverpenge. Sandsynligvis kunne bonden ikke altid nøjes med at betale 10%. Det er ganske vist en beskyldning, der af let forståelige grunde er vanskelig at dokumentere. Men i en retssag fra 1695 mellem herskabet på Søndervang og den afgåede foged, Henrik Pedersen Winstrup, kunne bønderne udtale sig frit uden frygt for repressalier fra fogeden. Og det gjorde de. Bonden Peder Madsen fortalte, at han havde fæstet en gård af Hans Pedersen og »gav til fæste 8 daler, som de var accorderet om, og der var ickun indført udi hans fæstebrev 5 daler. Hvad det var til, fæste eller fogedpenge, vidste han ikke, men han gav dem ud, samt 12 skilling til papir til fæstebrevet«. Henrik Pedersen udtalte som svar på denne og flere enslydende klager sin formodning om, at fæstebrevet udviste, hvad han havde givet til fæste. Han var dækket ind, fordi klagen ikke kunne bevises. En anden bonde, Anders Gravesen, havde om foråret lånt to travet halm af Henrik Pedersen, som han måtte betale tilbage med et læs hø om sommeren. Men også Henrik Pedersens funktion som skatteopkræver gav ham gode muligheder for ekstrairndtægter.

Dyrene i Menneske Masker

Godsforvalterens rygte var ikke det bedste. På dette anonyme kobberstik fra 1790 »Dyrene i menneskemasker« er han afbildet længst til højre som en ræv med en pisk under armen. De øvrige typer er forrest en gås i nonnedragt og en hane i munkekappe. Bagest fra venstre en hund med gevær og patrontaske som soldat. En hare som jæger. I midten en ulv som prokurator. Derefter en gedebuk med spade på nakken bærende en kurv med kål som landmand.

(Det kgl. Bibliotek, Danske historiske blade 1790. Beskrivelse nr. 1783 hos F. C. Krohn: Samlinger til en beskrivende fortegnelse over danske kobberstik etc. København 1889).

Samme Anders Gravesen fortalte, at skattekorntet det første år var blevet leveret med topmål, hvilket iøvrigt blev tilladt fra 1713.⁴⁷

Disse fogedpenge blev lagt oveni det beløb, bønderne skulle betale, og var således en forøgelse af indfæstningen, bøderne og skatterne. Det kan også udtrykkes således, at bønderne var med til at aflønne godsejerens personale. Men heri adskilte godsejerstyret sig ikke fra den statslige forvaltning. Det var desuden oftest godsforvalteren, der godkendte landgildens og skattekorntets mængde og godhed ved afleveringen. Derfor var beskyldningen for uredeligt mål meget alvorlig, men ikke ualmindelig. Den samme anklage findes i en anonym artikel fra 1795 med den sigende overskrift: »Førrige tiders forvalterkneb«, hvor godsforvalterne desuden anklagedes for at udnytte en tvangssituation hos bønderne til en ekstra-

gave eller afgift til sig selv for at bede herskabet om henstand med afgifterne på den betrængte fæstebondes vegne.⁴⁸ Det ligger i sagens natur, at det er vanskeligt at få beviser for sådanne forhold, fordi de naturligvis ikke er blevet nedskrevet. Men alligevel må det præciseres, at Løvenborg godsarkiv i hvert fald ikke kan bekræfte sådanne anklager. Derimod kan anklagen i ovennævnte artikel mod godsforvalterne for at presse høje indfæstninger ud af de tiltrædende fæstere bekræftes af et brev af 30. nov. 1774 fra godsforvalter Jhs. Aagaard til Løvenskiold. »Efter omstændighederne og billighed sagde jeg ham, at under 15 rdl. indfæste, kunne jeg ikke forestille ham til herskabet«. Men Søren Jensens søn i Buttrup, den kommende fæster, var mere snu, han gik direkte til Løvenskiold og fik indfæstningen nedsat til 10 rdl. Så kunne forvalteren kun afslutte sit brev således: »Og skal underdanigst fæstebrevene blive ekspederet og indsendt så snart indfæste 10 rdl. bliver betalt«.⁴⁹

Da godsforvalterembedet var forbundet med et betydeligt økonomisk ansvar, blev der ved tiltrædelse krævet kaution – på Løvenborg i 1779 på 2.000 rdl. Da var det godt at have betydelige og formuende venner. For alternativet for den forvalter på Løvenborg, Jens Høst, som i 1779 ikke kunne skaffe denne kaution, var accept af øjeblikkelig opsigelse af stillingen uden varsel, hvis han ikke afleverede sine regnskaber til tiden.⁵⁰ I den tidligere omtalte ansættelsessag fra Lindenberg fra 1760 tilbød de 5 ud af 12 ansøgere kaution, uden der dog blev omtalt et bestemt beløb. Først da godsadministrationen havde udpeget den fremtidige forvalter, kunne de endelige forhandlinger begynde. De drejede sig om kaution og tiltrædelsestidspunkt. Den designerede forvalter Fr. Chr. Lang havde som omtalt et tilsagn om kaution fra sin nuværende godsejer, fru Buchwald. Det blev endelig udmøntet i et konkret tilbud på 1.000 rdl. for 2 år, – altså kun det halve af kravet på Løvenborg, selv om regnskabet balanceerede med et større beløb på Lindenberg. Var der sammenhæng mellem kautionstilbudet – og det efterfølgende løfte fra Lindenberg, at Lang i de første måneder efter sin tiltrædelse stadig kunne have opsyn med fru Buchwalds gods Gudumlund. De to godsejere var vel gode naboer.⁵¹

Godsforvalterens selvstændighed varierede formentlig stærkt fra gods til gods, afhængig af godsets størrelse og godsejernes eget engagement i godsets drift. Hvis godsejeren ikke opholdt sig på godset, havde forvalteren formodentlig frie tøjler i den daglige administration – ikke mindst på grund af den langsomme kommunikation, men han var på længere sigt naturligvis afhængig af godsejerens godkendelse af hans dis-

positioner.⁵² Ligesom der kunne forventes interessemodsætninger mellem godsejer og centraladministration og måske en hermed forbundet manglende loyalitet fra godsejerne, så eksisterede der samme problem i forholdet mellem godsejer og forvalter. P.g.a. aflønningssystemet var det f.eks. i forvalterens interesse, at en retssag afsluttedes med bøde fremfor med forlig. Derfor kan H.H. Fussing fra sine tingbogsstudier omkring 1600 fremdrage mange eksempler på ønsker fra fæstebønderne om, at en sag ikke måtte afsluttes uden godsejerens tilstedeværelse. Fæstebonden mente, at han lettere kunne opnå lempelige vilkår hos denne. Godsejerens primære interesse var at holde fæstegårdene besat. Derfor kunne han være interesseret i forlig med en fæstebonde, selvom denne rent juridisk kunne dømmes fra gården. Godsejerens holdning var derfor afhængig af udbudet af karle til fæsteovertagelse. Forvalteren var derimod interesseret i udsættelsesdom, fordi han derved kunne forøge sin indtægt med fogedpenge både af bøden og af den nye fæsters indfæstning. Hvis gården derimod var ledig, havde godsejeren og forvalteren fælles interesse i hurtigst muligt at få den besat.⁵³

Det er i det foregående antydnet, at en særlig godsforvalterstand rejste rundt og tog tjeneste for kortere eller længere periode på landets godser. Var der ingen avancementsmuligheder inden for den patrimoniale sektor? På Løvenborg er der ingen eksempler på, at en godsforvalter er blevet udnævnt til birkedommer. Derimod blev godsinspektør Chr. Ingstrup, der fungerede som godsejerens stedfortræder, udnævnt til birkedommer på Løvenborg birk den 13. juni 1771. Bortset herfra bestod avancementet inden for den patrimoniale sektor formodentlig kun i at skifte fra et mindre gods til et større med mulighed for større ansvar og bedre aflønning.

Derimod kunne forvalteren bryde ud af systemet ved at blive selvstændig gennem køb af gård eller gods. Det var f.eks. baggrunden for den ledige stilling hos kammerråd Lerche, som forvalter Daase håbede på i 1779. Den forvalter på Ulstrup, Hans Adolf Høeg, hvis instruks fra 1715 blev omtalt foran, erhvervede på et senere tidspunkt Helstrupgård i Middelsom herred, Viborg amt. Den solgte han igen i 1750 til forvalter Chr. Kollin. Der synes her at have eksisteret et skiftende ejerforhold af tidligere godsforvaltere. Formodentlig har dette fortrinsvis gjort sig gældende for mindre godser, hvis ejerforhold endnu ikke foreligger så veldokumenteret som for de større godser.⁵⁴

Det var også muligt at forlade godsforvalterløbebanen ved at indtræ-

de i den offentlige sektor. Den tidligere omtalte godsforvalter på Løvenborg, Hans Warthoe, blev i 1774, tre år efter sin fratrædelse fra embedet på Løvenborg, udnævnt til herredsfoged i Skads, Gørding og Malt herred. Da havde han som tidligere omtalt underkastet sig det juridiske fakultets eksamination og var blevet eksamineret jurist. Men han havde også – hvad der i datidens ansættelsessystem var af større betydning – giftet sig med en datter af den foregående herredsfoged Bierum i de nævnte herreder. Han gjorde det godt i social henseende og blev endog kammerråd i 1786. S. Løvenskiold sendte da også en lykønskningskrivelse til herredsfoged Bierum efter svigersønnens udnævnelse i 1774.⁵⁵

Men det var ikke alle, der havde samme held. Johs. Aagaard, som kun fungerede på Løvenborg i ét år fra 1774-1775, førte proces mod Løvenskiold i flere år efter sin fratræden, ligesom der også var et mindre retsligt mellemværende med hans forrige herskab på Nislevgård på Fyn, hvilket først kom frem under Løvenborgtjenesten. Sagen mellem Aagaard og Løvenskiold trak ud i et par år. Den blev først bilagt ved en voldgiftskendelse den 10. marts 1777 af to så betydelige mænd som generalprokurør H. Stampe og professor I.P. Anchersen. Aagaard, som havde indvilget i denne procedure, blev tildømt at betale fru Løvenskiold 78 rdl., men skulle til gengæld have kvittering for sin embedsførelse på Løvenborg. I al den tid boede han hos sin broder, der var sognepræst i Buttrup.⁵⁶ Hvorledes det efter denne uheldige udgang på ansættelsen siden er gået ham, vides ikke. Klarlægningen heraf og af flere forvalterkarrierer vil kræve dybtgående, men interessante undersøgelser.

Godsejerstyrets konsekvenser for de administrerede

Den danske enevælde havde som noget ganske særegent fået sin teoretiske udformning i Kongeloven fra 1665. Iflg. denne stod monarken over loven, idet han ikke alene kunne ændre denne efter egen magtfuldkommenhed, men også til hver en tid fritage hvem og hvad han ville fra den gældende lov. De samme betingelser eksisterede for godsejerstyret. Naturligvis var godsejeren selv bundet af loven. Der var blot det særegne, at den gav meget få forskrifter for administrationen under godsniveau. Derfor traf godsejeren også beslutninger fra sag til sag efter personlige vilkår og nåde. Der blev taget stilling til hver enkelt ansøger og hans personlige forhold og anliggender, uden godsejeren behøvede at føle sig

bundet af fortilfælde. Samfundets almindelige karakter af privilegie-samfund slog også igennem i det laveste led.

Samtidig var godsstrukturen meget sammensat, således at en landsby kunne være delt mellem flere godser og dermed forskellige administratorer. Dette forstærkede uligheden inden for primærsamfundet, landsbyen.

Max Weber gør opmærksom på, at denne administration står i skarp modsætning til nutidens bureaukratiske embedsmandsstyre, hvor det er et ideal, at afgørelser træffes uden personsanseelse. Dette er grundlaget for det saglighedskriterium, som er et særkende for moderne bureaukratisk styre. Samtidig er det muligt at rationalisere administrationen, når mange ensartede sager behandles efter samme regler. Det giver på den ene side en vis garanti for ensartethed i afgørelserne, men har til gengæld den ulempe, at en person kan komme i »klemme i maskineriet«, når hans sag har enkelte omstændigheder, der gør det urimeligt at behandle den strengt efter forskrifterne. Dette sidste aspekt havde Max Weber ikke øje for i sin almindelige forherligelse af det bureaukratiske forvaltningssystem.⁵⁷

Derimod fremhævede han med rette, at udviklingen af den moderne embedsstand på bekostning af godsejersystemet netop var identisk med den moderne rationelle stats opståen. Hans målestok for modernisering af staten var eksistensen af et bureaukratisk embedskorps, der hvilede på formaliseret ansættelse, løn, pension, avancement, fagmæssig skoling, arbejdsfordeling, faste kompetencegrænser, forvaltning i h.t. lov og et hierarkisk under- og overordningsforhold. Dette stod i skarp modsætning til godsejersystemets irrationelle forvaltning, der hvilede på patriarkalsk tradition under frie vilkår. Den kunne netop p.g.a. sin irrationalitet ofte være til købs.⁵⁸

Et andet karakteristisk træk ved godsejersystemet var den tidligere omtalte sammenblanding af offentlig og privat ret. Godsejeren havde frie hænder til at benytte sine offentlige beføjelser til privatøkonomiske formål. Derigennem var fæstebonden helt udleveret til godsejerens for-godtbefindende og fik snævrere grænser for sine økonomiske og private forhold. F.eks. kunne godsejeren som tidligere omtalt bruge sin ud-skrivningsmyndighed til at tvinge en bondekarl til at overtage en fæstegård. Men han kunne også bruge sin myndighed til at lade fæstebondens vilkår, som f.eks. fritage ham for en bøde eller ved at lade nåde gå for ret og undlade at sætte ham ud af fæstegården.

Det er normalt kun den negative side af systemet, som sætes i forbindelse med godsejerstyret. Bl.a. fordi det først er blevet teoretisk beskrevet af sine modstandere, der måtte fremhæve dets uretfærdigheder i kampen for at få det ophævet. Derfor overser man også oftest den tryghed, der normalt var forbundet med godsejerstyret. Fæstebonden var retsligt beskyttet af livsfæstet. Kom han i bekneb for føde- eller sædekorn efter en dårlig høst, kunne han købe eller låne det manglende hos godsejeren, da det også var i dennes interesse, at fæstebonden blev ved gården. Kom han i restance for skatter, indbetalte godsejeren disse til amtsforvalteren. Det var han forpligtet til efter loven. I modsat fald blev godsejeren udpantet for fæstebondens skatter. Måtte fæstebonden alligevel frasige sig gården før tiden, fæstede han normalt et hus på samme gods og levede af daglejerarbejde på godset og hos dets bønder, mens han arbejdede evt. restancer af. Eller måtte han frasige sig gården p.g.a. alder, blev det pålagt gårdens nye fæster at udrede en passende årlig aftægt til den gamle. Døde han og efterlod sig umyndige børn, var godsejeren retligt indsat som deres formynder. Var nogle af børnene drenge, var det i godsejerens egen interesse at sørge for dem – som fremtidige soldater- og fæsteremner, idet han havde pligt til at stille soldater i forhold til fæstegodsets størrelse og bortfæste ledige fæstegårde. Godsejeren varetog også hele skifteforvaltningen efter den afdøde bonde. Men her var det måske mere usikkert, om han primært varetog boets interesser. I hvert fald sørgede han – også med loven i hånden – først for at få sine egne fordringer dækket ind.

Iflg. Danske lov 5-2-90 var husbonden (godsejeren) nemlig skifteforvalter for beboerne på det gods, han ejede. Han udnævnte selv de vurderingsmænd, som skulle vurdere boet. Iflg. 5-14-37 skulle der først skaffes dækning for de umyndiges eller fattigvæsenets midler, som den afdøde havde administreret. Det fik ingen betydning for almindelige skifter efter fæstebønder. Derefter skulle der skaffes dækning for husbondens egne fordringer til boet, hvad enten det var husleje, landgilde, skat, forstrækninger til bøndernes avl eller gårdfæld (mangler ved gården). Godsejeren blev derved dommer i sin egen sag, hvilket Landbokommisionen af 1786 fandt meget uheldigt. Generalprokurør Bang erklærede således: »At være skifteforvalter er det samme som at være dommer, thi de dømmer på arvingers og creditorers rettigheder og fordringer, dette sætter forud både upartiskhed og kundskab i lov og ret. Upartiskhed kan og må man ikke vente af en mand, som er part i den sag som han

skal bedømme, og det er proprietæren i skiftebehandlinger efter sin bonde, . . . hvilket fortjener så meget mere opmærksomhed, som den efterlevende, enten kone eller arving, aldeles ei hverken kender sine rettigheder, eller ved at forsvare dem om de end vidste dem«. ⁵⁹

Den største uretfærdighed ved skiftevesenet var de ubestemte krav, som godsejeren kunne stille til bygningernes vedligeholdelse, uden der var noget bevis for, hvilken tilstand de havde ved fæstets indgåelse. Forordningen af 15. jan. 1701 krævede yderligere, at der ikke måtte udtages noget af bondens bo, »førend deraf til gårdens avlings fortsættelse er udredet en plov med 8 dygtige bæster, en vogn og harve med fornødent redskab og så mange tønder sædekorn af alle slags, som til gårdens sæd udkræves. . . . Hvis de ei findes in natura, skal betalingen dertil udtages forud af boet og det manglende straks til gården indkøbes«. Ved forordningen af 13. febr. 1722 blev kravene forhøjet for gårde over 8 tdr.hrtk. Det første – godtgørelsen i boet – fandt altid sted, men ikke det sidste – indkøbet til den nye fæster, som alligevel blev gjort ansvarlig for det fulde beløb ved fæstefratrædelsen. F. Skrubbeltrang har undersøgt fældens størrelse i husmandsboer på henholdsvis krongods og proprietærgods. Den varierede langt mindre på krongods end på proprietærgods. De højeste fældvurderinger på krongodset beløb sig kun til ca. det halve af, hvad der var gennemsnittet for proprietærgodserne. ⁶⁰

Godsejernes hovedinteresse ved skifter var at hindre, at der blev ført andre fordringer eller arv ud af boet. Når fæstegården skulle føres videre af en enke med uforsørgede børn, faldt godsejernes og arvingernes interesser sammen. Iflg. Bartholin Eichels udsagn i Landbokommissionen blev skiftet i sådanne tilfælde blot holdt for et syns skyld, for at enken kunne indgå nyt ægteskab. Fælden blev blot ført til last for ikke at adsplitte den ringe efterladenskab. ⁶¹ F. Skrubbeltrang har på grundlag af undersøgelsen af skifter efter fæstegårdmænd på Sjælland fastslået, at der i slutningen af det 17. århundrede kunne ventes arv efter de fleste bønder. 1701-20 oversteg gælden derimod formuen i $\frac{2}{3}$ af gårdmandsboerne på proprietærgodserne. I stavnsbåndstiden tog nedgangen endnu hårdere fart: 1740-44 var der arv i 15 ud af 124 boer, 1760-64 i 12 ud af 120, men i 1780-84 i 12 ud af 89. De tilsvarende tal for Frederiksborg krongods: 21 ud af 74, 25 ud af 70 og 4 ud af 32. ⁶² Det må dog bemærkes, at det ikke er muligt at komme på hold af, hvor meget der er ført ud af boet inden vurderingen.

Hvis fæstebonden kom i konflikt med fæstebønder på andre godser

eller andre godsejere, stod han ikke alene, men havde sin husbonde i ryggen. Det samme gjaldt hans forhold til statsapparatet. Fæstebonden var i godsejerens værn. Denne synsvinkel bekræftes af den reformvenlige generalprokurør Henrik Stampe, da han i en erklæring skal forklare, hvorfor de odsherredske fæstebønder ikke havde budt på deres gårde ved auktionen i 1759: »En selvejerbonde er udsat for de pågrænsende proprietærs, kgl. betienters og andre vedkommendes chicaner, og ingen forsvar haver, som han i slige tilfælde kan tage sin tilflugt til, da derimod en fæstebonde haver sin husbonde, som han kan holde sig til, som for hans egen fordels skyld må tage ham i forsvar, som en husbonds fordel ikke tåler, at hans fæstebonde bliver ødelagt . . .«. ⁶³

Værnet kunne også føles hæmmende for fæstebondens udfoldelsesmuligheder. Da Niels Jensen Bollerup i 1711 var utilfreds med at blive udtaget som soldat, kunne han ikke anklage godsejeren direkte, men indstævnedede i stedet de tre fæstebønder, som på godsejerens befaling havde pågrebet ham. Herskabet kom kun inddirekte ind i sagen, idet godsejeren, mad. Ide Sophia Rasmusdatter, blev indstævnet, »om I noget hertil eller imod vil have at svare«. Hendes ridefoged Jens Lauridsen fandt sagen »til besværlighed for hendis bønder og hende self som hos-

OLE BENDTSEN
En Bonde fra Sjælland Døde Høje
Taastrup 1782 d. 31. Oktobris efter Angi.
et. over 100 Aar gammel.

Der findes ikke mange billeder af det 18. århundredes bønder. Dette stik af tegnelærer ved Landkadetakademiet G. M. Fuchs angives at være Ole Bendtsen, en bonde fra Sjælland, der døde i Høje Taastrup den 31. okt. 1782 efter angivelse over 100 år gammel.

(Kobberstiksamlingen 724a-13).

bunde for sit gods til prejuditz«. Niels Jensens prokurator Caspar Klit, Ringkøbing blev tilspurgt, »på hvad måde hand kunne tilkomme at tage sit herskabs bønder i forsvar, såsom lovens s. 93 siger, at på landsbyen må ingen procurator bruges uden de af amtmanden constitueris, og dog er en oprichtig bosat mand i herredit. Såvel og lovens s. 557 siger, at ingen må tage anden mands tjener i forsvar«. Herimod kunne Caspar Klit fremdrage Danske lov 1-9-14, »at ingen skal være forpligtet at bruge procurator, som ved sin frende selv sagen loulig kan udføre«. Niels Jensen påstod naturligvis, at Caspar Klit var hans frænde. Så faldt dommerens kendelse til fordel for Niels Jensen, og sagen kunne påbegyndes. Godsejeren havde længst muligt forsøgt at hindre, at hendes bønder fik den nødvendige juridiske bistand. Hendes værn var fuldt tilstrækkeligt efter hendes mening.⁶⁴

Den samme argumentation træffes i en forsiddelssag fra 1754, hvor ridefogeden på Voldbjerg gods, Just Dyssel, på sit herskabs vegne protesterede mod byfoged Schmidt som forsvarer for den anklagede bonde Knud Thomsen i Eistrup – »ikke fordi det jo kunne være det høje herskab lige meget, og desuden er gierne fornøjet med, at en god mand tager bonden i forsvar, siden enhver fornuftig vel kan slutte, at et herskab icke søger at forurette sin egen bonde, udi hvis magt det vel endog står uden Sn. Schmidts eller bondens direktion at afsætte eller accordere til beboelse sine bønder på sit gods. Mens alene for måden og omgangen at regulere sin rætte tour. Thi havde Knud Thomsen anmeldet sig hos sit høje herskab med den klagemål som her i dag . . . skulle høje herskab gierne selv ordinere ham, hvad forsvar han forlangede, det samme kan der og endnu tilbydes ved sit høje herskabs fuldmægtig«. Dommeren henviste Knud Thomsen til at anmode amtets øvrighed om at få en beskikket forsvarer. Først da amtmanden havde afvist dette formelt under henvisning til den almindelige mangel på beskikkede prokuratorer i amtet og i stedet peget på byfogeden, som allerede kendte sagen, fik denne lov til at påtage sig forsvaret, da han nu alligevel var til stede ved retsmødet. Det første tegn på, at Knud Thomsen havde indset, at han ville tabe sin sag, var retsmødet den 3. april 1754, hvor han mødte alene uden sin tidligere forsvarer. Han tilkendegav, »at han ikke agtede for sig mere at bruge nogen rettergang mod sit nådige herskab eller fuldmægtigen, som herskabet har beskikket over godset og bønderne, beklagede sig alene derhos, at det som hidindtil var ført og talet, var sket efter tilskyndel-

se og dårlig enfoldighed, bad sluttelig om mildhed, skønt uforskyldt, imod sig«. ⁶⁵

Det var således vanskeligt for bonden at komme ud af godsejerens værn. Samtidig foregik det helt på godsejerens præmisser. Hvis fæstebonden på en eller anden måde mishagede godsejeren, havde han legalt magtmidler i hænde til at få ham sat ud af fæstegården. Nok skulle godsejeren stå til ansvar for bondens skatter, men de krav, han iflg. Danske lov 3-13-1 og især forordningen af 15. jan. 1701 kunne stille til bygningernes vedligeholdelse og besætningens størrelse uafhængig af tilstanden ved fæsteindgåelsen, gav ham gode kort på hånden for at få fæstebonden sat ud og sikre sit eget tilgodehavende i boet. Tilmed udmeldte han iflg. traditionen selv de mænd, der skulle vurdere boets aktiver. Hans fordringer i boet gik desuden iflg. Danske lov 5-14-37 frem for alle andre. Hvis godsejeren havde birkeret, havde han yderligere selv udnævnt den dommer, der skulle dømme mellem ham og fæstebonden i en evt. klagesag. Godsejerens pligt til under alle omstændigheder at udrede skatterne af fæstegården, hvis den ikke var beboet, lagde en dæmper på hans interesse i at udsætte en bonde, hvis han ikke kunne få en anden fæster i stedet. I denne situation kom hans magt over soldaterudskrivningen ham til hjælp, således at han under trussel om at lade en karl springe soldat kunne formå ham til at overtage gården. Men den kloge godsejer var interesseret i, at hans fæstebønder klarede sig godt, for derved fik han skatter og afgifter ind til rette tid. Det var denne gensidige afhængighed, der blev fremhævet af reformmodstanderne i slutningen af det 18. århundrede som forsvar for godsejerens offentlige forvaltningsmyndighed.

Selvom godsejeren valgte ikke at benytte skatterestancerne til en forsidelsesdom, havde han alligevel i truslen herom et magtmiddel, som kunne anvendes i andre situationer. Da godsinspektøren på Løvenborg i sommeren 1771 søgte at presse bønderne til mere hoveri, end den nye forordning tillod, svarede de ingen med arbejdsnedlæggelser. Han fik arbejdet genoptaget ved udpantning, selvom forordningen foreskrev amtmanden som første instans i hoverisager. I et brev til godsets ejer, Løvenskiold, skrev han: »Men som jeg dog ikke ganske tror freden her på godset, siden udpantningen kun er halvt forsvarlig, så lurer jeg på, at få ophavsmændene til mytteriet opdaget og lovlig bevist. Findes der da, som jeg tror, iblandt dem et par af de ringeste, da tiltaler jeg dem lovlig om videre alarm måtte påkomme«. ⁶⁶

Restancer til godsejeren betød økonomisk afhængighed af ham, som kunne få indflydelse på andre sider af fæsteforholdet. Danske lov 3-13-14 og 16 søgte at regulere det driftsøkonomiske forhold mellem fæstebonde og godsejer. Således blev det af beskyttelseshensyn over for bonden fastslået, at han kun kunne afkræves de afgifter, han stod for i jordebogen. I hvert fald skulle han under ingen omstændigheder tvinges til at betale rede penge i stedet for naturalier efter højere takst, end det det almindelige prisniveau betingede («end som ret landkiøb er»). Ligeledes skulle det stå enhver fæstebonde frit for at sælge sine produkter til hvem, han ville, uden nogen form for repressalier fra godsejeren. Hvis han valgte at sælge sin overskudsproduktion til godsejeren, måtte denne ikke benytte sin position til at fremtvinge en for hovedgården fordelagtig handel. »Men vil nogen husbonde købe noget af sin bonde, da skal han have det i hans minde og med hans vilie, ligesom han købte det af en fremmed«.

Dette rejser en række problemer, som stadig diskuteres både herhjemme og på internationalt plan, uden at der foreligger klare resultater. Hvor stor overskudsproduktion havde bonden at sælge? Hvor stort var for det første hans årlige udbytte? Og dernæst hvor meget heraf skulle han aflevere i skatter, tiende og fæsteafgifter? Desuden måtte fæstebonden have det nødvendige føde- og sædekorn for ikke at forøge sin afhængighed af godsejeren. Først derefter kunne der blive tale om salg af overskudsproduktion.⁶⁷ At Danske lov overhovedet tager problemet op, tyder på at fæstebonden også ved salg var afhængig af godsejeren. Han havde i h.t. fæstekontrakten forbud mod at føre hø, halm eller gødning bort fra gården, fordi dette var nødvendigt for at holde jorden i ordentlig drift. Men H.H. Fussing nævner flere eksempler på, at godsejerne udstrakte forbuddet til korn og slagtekvæg, der ikke måtte sælges uden først at have været tilbudt godsejeren.⁶⁸ I forbindelse med fæstebøndernes handelsforbindelse uden for godset er der eksempler på, at købmændene sikrede sig godsejernes tilladelse til at yde fæstebønderne kredit. Det synes at have været købmændenes sikkerhedsforanstaltning for at få deres fordringer anerkendt ved et evt. konkurs- eller dødsbo. Selvom dette problemkompleks langt fra er undersøgt til bunds, tyder dette lille træk afgjort ikke på, at fæstebonden til trods for Danske lovs bestemmelser i praksis havde fuld selvstændighed i driftsmæssig henseende.

Godsejeren ønskede oftest at fastholde godssystemet som en økonomisk enhed ved at trække fæstebøndernes overskud ind til hovedgårds-

driften. Det foranledigede professor A. Soboul til at hævde, at fæstegårdenes overskud forsvandt i et luksusforbrug uden for landbruget i stedet for at blive investeret påny.⁶⁹ Han har selvfølgelig ret i, at dette ville være til skade for fæstegårdene som produktionsenheder. Men det er – i hvert fald ikke i Danmark i det 18. århundrede – ikke rigtigt, at pengene forsvandt ud af landbruget som helhed. En stor del af fæsteafgifterne må fra midten af det 18. århundrede være blevet anvendt til forbedring af hovedgårdsdriften, idet fremsynede godsejere i disse år gennemførte storstilede arbejds- og kapitalkrævende driftsomlægninger – også efterhånden i bondebruget. Der er dog endnu ikke gennemført landbrugsøkonomiske undersøgelser, der talmæssigt påviser fæstegårdenes betydning for hovedgårdsdriften.

I et større historisk perspektiv er det imidlertid betydningsfuldt, at så stor en del af fæstebøndernes indtægter blev trukket væk i form af afgifter. Derved hindredes den udvikling af en massekøbekraft, som er en af forudsætningerne for en kapitalistisk erhvervsudvikling. Dette kunne ikke opvejes af godsejernes større købekraft, idet denne fortrinsvis rettede sig efter luksusartikler.⁷⁰

Et afsnit om godsejestyrets konsekvenser for de administrerede kan ikke afsluttes uden en stillingtagen til det spørgsmål, H.H. Fussing fremsatte i sin disputats fra 1942: Var Danmark et retssamfund? På grundlag af en gennemgang af et meget stort tingbogsmateriale mente han bestemt at kunne fastslå, at Danmark efter 1600 var et retssamfund. Ganske vist gjorde han selv opmærksom på, at det største antal retssager mellem herremænd og fæstebønder blev afsluttet med et forlig og derfor faldt uden for hans undersøgelse. Det samme gjaldt de mange sager, hvor bonden enten erkendte forseelsen eller slet ikke mødte for retten. Tilbage blev de sager, hvor der blev afsagt dom. Disse domsafsigelser holdt Fussing sammen med de gældende retsregler for at skønne om afgørelsens rigtighed eller en evt. begunstigelse af den ene af parterne. Han var selv klar over, at en dom i sidste instans er et skøn. Er det overhovedet muligt at foretage et tilsvarende skøn med det 20. århundredes retsopfattelse som ballast? Nogle domme var så oplagte, at de ikke gav mulighed for tvivl, mens Fussing i andre sager måtte undre sig over dommerens skøn. Metodisk forekommer det mere sikkert, som Fussing dernæst gjorde, at undersøge appelsagerenes afgørelse hos næste instans. Det viser sig også, at Fussing herefter til en vis grad måtte moderere det

tidligere indtryk af herredsfogdernes fuldstændige uafhængighed af herremændene. Men materialet er – til trods for det store antal gennemgåede tingbøger – meget spinkelt.⁷¹

Den afgørende indvending mod Fussing må blive hans begrænsede synsfelt. Der var i det 17.-18. århundrede en stærk sammenblanding af dømmende og udøvende myndighed. Således kunne Ulfborg Hind herredsfoged ikke tage stilling i den sag, som fæstebonden Niels Jensen Bollerup havde anlagt mod sit herskab, madam Ide Sophia Rasmusdatter til Søgård, for at have præsenteret ham som soldat, selvom der var yngre folk med mindre hartkorn til rådighed på godset. Det afgørende i sagen blev en erklæring fra de deputerende ved reduktionen (sessionen) i Holstebro, at »her er bleven for gyldig og dygtig antagen, som igennem munstringen er passeret for hendis gods til hans majestæts tjeneste en soldat nafnlig Niels Jensen Bollerup, så ingen vaccance mere er, ej heller udi hans sted nogen dygtigere prætenderes«. Dermed var det slået fast, at sessionsmyndigheden var tilfreds med kvaliteten. Det var tilstrækkelig oplysning i denne sag, fandt Ide Sophias lavvæрге Sn. Thomas Pedersen, »helst som det står enhver proprietario fri på bedste og louligste måde sit gods at guobernere (styre), når ickun hans majestæts tjeneste og gaufn allerunderdanigst vorder observeret«. Så var sagen afgjort. Dommeren vovede ikke at modsige sessionens erklæring eller frikende Niels Jensen Bollerup. Når den præsenterede soldat opfyldte sessionens krav til højde etc., så stod det godsejeren frit for at fortolke lovens øvrige punkter og altså frit at vælge mellem godsets kvalificerede emner. Denne afgørelse kunne således ikke underkastes domstolsprøvelse.⁷²

I øvrigt kan det undre, at Fussing ikke blev forsigtig p.g.a. det store antal sager, der endte med forlig eller fordi bonden gav op. Hvad skete der bag kulisserne i disse sager, der fik bønderne til at frafalde? I en hoverisag fra 1757 ligeledes for Ulfborg og Hind herredsting frafaldt ikke alle bønderne på engang. Det gav deres prokurator, den forhenværende Sallingdegn Rasmus Bondo, lejlighed til at bore i årsagerne til deres frafald. Han spurgte bønderne, om ikke flere havde haft del i klagen, og om de vidste måden, Sn. Lillelund, Vennergårds ejer, havde benyttet til at få dem til at frafalde klagen, hvor det var sket, samt om samme skete med lokken eller truen eller hvorledes. Godsejerens prokurator, byfoged Schmidt fra Ringkøbing protesterede mod spørgsmålet, da bonden – eftersom han havde indgået forlig – ville komme til at vidne

mod sig selv. Protesten blev ikke taget til følge, men først efter at være blevet yderligere presset indrømmede Thomas Nielsen, at Lillelund havde sagt til dem, at de skulle gå hjem og læse deres fæstebreve. Selvom ingen af dem kunne læse, blev der ikke læst noget op for dem, inden de underskrev noget, godsejeren kaldte et forlig. Godsejeren havde altså truet dem med at hæve deres fæste, hvis de ikke underskrev et forlig, hvis indhold de ikke kendte.

En anden bonde Anders Astrup fik at vide, at »hvis han ikke ville indgå forlig, skulle han møde med sin søn til at indskrive til soldat udi Ringkiøbing«. Bonden Niels Jespersen fortalte, »at mad. Lillelund sendte bud til ham, at hans ældste søn skulle være soldat nu til sessionen, og som han var en gammel mand og ej ville kunne undvære sønnen, gik han til Lillelund selv, som svarede nej, han agtede ikke at tage hans eller nogen trælbondes søn til soldat, med mindre de gjorde ham imod. Og derpå blev han forligt med sin husbonde og hverken blev locket eller truet, mens de forligtes got om det«. Da der nu var kommet hul på bylden, gik det lettere med de seks andre bønder. De blev blot kaldt op på godset, kom ind enkeltvis, hvor kun Lillelund og i et tilfælde også hans kone var tilstede. De blev ikke truet, men fik blot forevist de andres underskrift, fik at vide, at de måtte tage, hvad der kom, hvis de ikke underskrev, eller at Lillelund ville stevne dem. Men de blev ikke truet på fæstet. Godsejerens forsvarer søgte ikke at afkræfte vidneudsagnene, men spurgte omhyggeligt hver bonde, om han var tilfreds med forliget, hvad de naturligvis alle var. Godsejeren var imod almindelig praksis til stede under hele retssagen.⁷³

Nu fik disse vidneudsagn ingen betydning i den foreliggende sag, der som tidligere omtalt endte med et forlig med alle bønder – uden det er muligt at se, hvorfor de sidste faldt fra. Men dette aspekt af sagen har alligevel stor interesse, fordi godsejerstyrets svagheder her kom frem i retssalen. Her er det ikke løse gisninger at påstå, at en godsejer i sin forvaltningskompetence havde betydelig magt over sine bønder, ligesom den store forskel på godsejerens og bøndernes økonomiske forhold havde indflydelse på bøndernes retstilstand. Flere svarede således, at de af økonomiske grunde ikke kunne inlade sig i proces. Derfor er det ikke tilstrækkeligt at undersøge retstilstanden i Danmark gennem de af domstolene afsagte domme. Godsejernes administration af de statslige forvaltningsopgaver er af lige så stor betydning for bøndernes retssikkerhed som domstolenes afgørelser. Det kan således ikke afgøres, om Dan-

mark var et retssamfund, før end vi ved noget mere om godsejerstyret i praksis. Det er ganske givet, at systemet indebar store muligheder for misbrug, og at disse muligheder blev udnyttet. Men i hvilket omfang? Som systemet var udformet, lå bøndernes bedste værn i den enkelte godsejers menneskeopfattelse og begge parter interesse i et velkonstitueret og rentabelt bondebrug.

II Godsejerstyre og skattevæsen

KAPITEL 1

UDSKRIVNINGSGRUNDLAG OG OPKRÆVNINGSMETODER

Emnet for dette kapitel er de forskellige beskatningsformer, som praktiseredes på landet i det 18. århundrede, således at der gives dels en kort historisk baggrund for deres tilblivelse dels en præsentation af samtidige statsteoretikers vurdering af de enkelte systemer. For opkrævningsproblematikken gives en kort skildring af de forskellige metoder og tillige af den gradvise udvikling af godsejernes rolle som skatteopkrævere i det 17. århundrede.

Skatteudskrivningskompetence

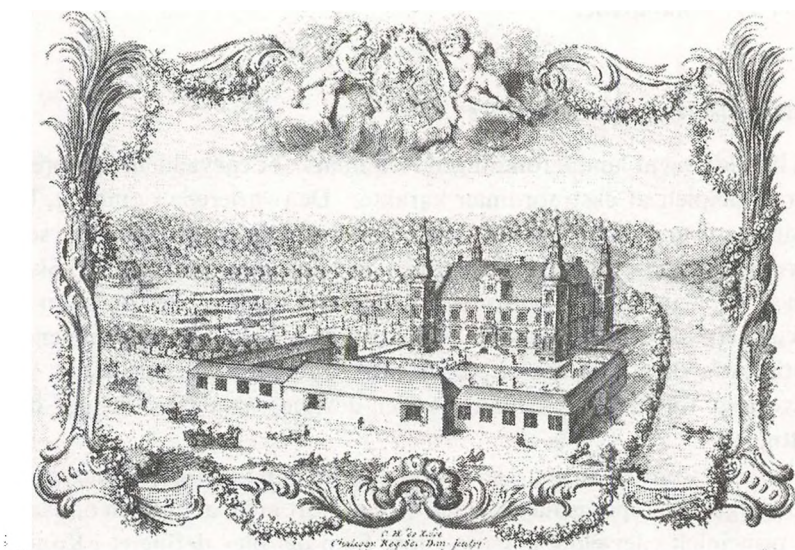
Al beskatning af landbefolkningen i Danmark før enevældens indførelse var principielt af ekstraordinær karakter. Den varierede i omfang, beskatningsgrundlag og betalingsmiddel efter statens behov og havde som forudsætning rigsrådets og undertiden de enkelte stænders accept. Skatten blev pålagt enkelte personer efter deres kategori, eller om man vil sociale status. Samtidig skulle disse indordnes i skattelægd sammensat af ti skatteydere fra samme kategori med den klausul, at hele lægdet var ansvarligt for skattens betaling under devisen »den rige hjælper den fattige«.¹

Ved statsomvæltningen 1660 var skattebevilling et vigtigt, måske det mest afgørende spørgsmål. Striden blev afgjort med, at kongen opnåede en principielt enevældig magtposition. Som det blev defineret i Kongeloven fra 1665: »Kongen skal ene have våbens og væbningsmagt, at føre krig, slutte og ophæve forbund med hvem og når han det godt befinder, told og al anden kontribution at pålægge, eftersom enhver vel ved, at riger og lande ikke trykkeligen kan besiddes uden væbnet magt, og krigsmagt kan ikke holdes uden besoldning, og besoldning ikke bringes til

veje uden skat«. ² I teorien fik skat således selv under et enevældigt styre sin begrundelse fra krigssituationer.

Jordskatter

Selv om kongen var enevældig og principielt kunne udskrive en hvilken som helst skat, var det alligevel afgørende at etablere det bedst mulige skattegrundlag. A.h.t. skatteeffektiviteten var det vigtigt at ramme undersåtternes skatteevne bedst muligt, og samtidig at etablere et skattesystem, der var let at administrere. Derfor forlod man fortidens mangeartede skatteemner til fordel for et ensartet og stabilt skattegrundlag, nemlig jorden. Efter enevældens indførelse var adelens gamle skattefritagelsesprivilegium ophævet. Selv om fæstejorden ejedes af godsejeren, var

Godserne var små eller som Engelsholm (Tørrild herred, Vejle amt) store lokale administrationscentre. Beregningsgrundlaget for både skatte- og soldaterudskrivningen var matrikuleringen fra 1688. Desto større godser desto mere forenklet administration på amtsniveau.

(Kobberstiksamlingen 711-52).

det en given forudsætning, at skatten fortsat skulle betales af fæsteren. Det var en parrallel til forholdene i købstæderne, hvor den del af byskat-terne, der blev pålignet grunden, hvilede på lejerne.³

De første forsøg på at etablere et sikkert skattegrundlag for landets vedkommende efter enevældens indførelse var koncentreret om at fastslå hver gårds ydeevne. Denne mente man at få udtrykt i gårdens landgilde, d.v.s. fæstebondens privatøkonomiske modydelse for leje af godsejerens ejendom. Det lykkedes efter flere forsøg gennem henholdsvis godsejere, sognepræster og særlige stiftskommissioner i 1662 at skabe en landsomfattende fortegnelse, matrikul, over alle fæstebøndernes landgildeydelse, som kunne benyttes som skattegrundlag. På hovedgårdene, som først i 1670 påny blev skattefrie (se senere), kunne man naturligvis ikke anvende landgilden som beregningsgrundlag, men benyttede i stedet udsæden og høavlen som udtryk for jordens produktionsværdi. Selvom landgildematriklen blev revideret allerede i 1664 var resultatet ikke tilfredsstillende. Landgilden blev ydet i mange forskellige varer og mængder med betydelige lokale variationer. Ved benyttelsen af denne stærkt differentierede private afgift som grundlag for offentlige afgifter forøgedes forskelsbehandlingen af fæstebønderne. Desto stærkere skatteskruen blev strammet, desto yderligere ville uligheden mellem bønderne blive efter dette system.⁴

Det besluttedes derfor i 1680 at tilvejebringe et mere retfærdigt beregningsgrundlag for jordskatten. Der blev efter skånsk forbillede foretaget en storstilet opmåling af den danske agerjord, således at arealet blev grundlaget for den nye matrikel.⁵ Opmålingen blev foretaget af teknikere, men kombineret med en vurdering af jordens ydeevne, bonitet, foretaget af bønder og andre landbrugskyndige efter så vidt muligt ensartede retningslinier.

Denne Christian V's matrikel, som den kaldes, er i virkeligheden en enestående bedrift, der med de til rådighed stående midler skabte et ensartet grundlag for udskrivning af offentlige skatter i hele landet samtidig med en ensretning af fæstebøndernes private afgifter. Det var først 100 år senere, at det f.eks. lykkedes Josef II at gennemføre en tilsvarende bonitering i Østrig.⁶ Christian V's matrikel fik da også en helt afgørende betydning for de danske bønders økonomiske forhold i knap 200 år indtil den nye matrikel af 1844. Der var en kort afbrydelse 1802-18, hvor den forsøgsvis erstattedes af en vurdering af de enkelte gårdes afkastningsevne målt i pengeværdi for både ejere og lejere.⁷

Christian V's matrikel repræsenterede ikke nødvendigvis et retfærdigt skattegrundlag i hele anvendelsesperioden. Da den ikke havde medtaget krat, hede og moser, dækkede den ikke den følgende tids mange nyopdyrkninger. Det er ligeledes klart, at den jordvurdering, som ledsagede opmålingen, ikke kunne opfange de mange ændringer, der skete i jordens afkastningsevne over så lang en periode.

Der blev også tidligt fremsat kritik af matriklen ud fra et lighedssynspunkt. Egne af landet følte sig forfordelt ved en efter lokal mening for høj ansættelse i matriklen i forhold til andre områder, og dermed et for højt skatteberegningsgrundlag. Under den økonomiske krise i 1730'erne indhentede det nyoprettede Økonomi- og kommercekollegium en række betænkninger fra landets amtmænd og stiftamtmænd, som atter byggede på udtalelser fra distrikternes godsejere om struktur, erhvervsforhold og økonomiske problemer. Fra flere amter lød samme klage som fra Skivehus amt: »Er distriktet udi almindelighed så højt udi hartkorn anslagen, at det falder dem fast tungt de kgl. contributioner at udrede«. Men stiftamtmanden gjorde opmærksom på, at til den høje takst svarede også et frugtbart kornland i Salling, som også ville give udslag i en høj vurdering i en eventuel ny matrikulering. De kommitterede i Kommercekollegiet var enige med stiftamtmanden, »thi foruden det ville løbe til en anselig bekostning een landmåling igien at anstille, blev Deres kgl. Majestæt dog ikke fri for klagemål«. Desuden mente de, at selv en ny matrikel hurtigt ville blive forældet p.g.a. nyopdyrkninger og andre jordforbedringer. I stedet burde der i den aktuelle situation sættes ind overfor landbrugets afsætningsproblemer, således at dette gennem prisstigninger på dets varer kunne blive i stand til at svare de udskrevne skatter. De akutte problemer måtte klares gennem partielle skattenedsættelser. Trods et massivt krav om en ændring af matriklen (også fra Dueholm, Assens-Hindsgavl, Roskilde og Ringsted amter) ville centraladministrationen ikke iværksætte en så omfattende reform.⁸

Disse krav om nedsættelse af matriklen viste også, at der i folks bevidsthed skete en sammenblanding af skatteberegningsgrundlag og skattetakst. Matriklen blev i folks bevidsthed ensbetydende med selve skatten. Det er også et centralt problem, om jordvurderingen er et adækvat udtryk for skattebetalingsevnen, som regeringen ønskede at ramme.

En af de første danske nationaløkonomiske forfattere, forhenværende søkaptajn og toldembedsmand Fr. Chr. Lütken, fremhævede i sit

værk »Oeconomiske tanker til højere eftertanke« (1756-61), at der ved skatteudskrivningen måtte tages hensyn til befolkningens skatteevne. Derfor rettede han i 1759 et angreb på hartkornsvurderingen som grundlag for bøndernes skatter. Disse burde for det første være afpasset efter det årlige høstudbytte ligesom tienden. Men for det andet burde de også tage hensyn til gårdenes beliggenhed i forhold til hovedstaden og udskibningsstederne, d.v.s. afsætningsmulighederne og derved også priserne for bøndernes varer. »Skatterne skulle ikke føre så mange uligheder og ulejligheder med sig som de gjøre«. Men hvorledes dette skattegrundlag rent praktisk skulle tilvejebringes, tog han ikke stilling til.⁹

Også hos centrale skattemyndigheder kunne der i det 18. århundrede træffes lignende synspunkter som hos Fr. Lütken. I rentekammerdeputeret Peder Wormskiolds efterladte papirer findes fra ca. 1795 en gennemgang af jordbeskatningssystemet, hvor den eksisterende matrikel for det første blev forkastet p.g.a. dens unøjagtigheder. Men selv om den blev fastlagt på grundlag af den mest nøjagtige opmåling efter fod og tommer af arealet og på den omhyggeligste bonitering, så var det efter Peder Wormskiolds opfattelse blot jordens mulige brug og ikke den rent faktiske, matriklen kunne forudbestemme. Den var og blev et nødhjælpemiddel.¹⁰

Der var imidlertid ikke enighed blandt samfundsteoretikerne om dette synspunkt. Ludvig Holberg lagde i sit moralfilosofiske system fra begyndelsen af 18. århundrede vægt på at fremme menneskenes flid og arbejdsomhed. Hvis skattetrykket steg i takt med deres økonomiske formåen, ville den forøgede byrde blive opfattet som en straf, der fulgte med fliden, og resultatet ville blive dovne mennesker.¹¹

Professoren i offentlig ret og statsvidenskab ved Sorø akademi, Andreas Schytte, gav i afsnittet om skatter i sit store værk »Staternes indvortes regering« fra 1774 ganske vist udtryk for betænkelighed ved at anvende en kostbar matrikulering af jorden som skatteudskrivningsgrundlag, fordi en landmand ikke burde give skat af mere end sin årlige høst. Men på den anden side kunne en skat gradueret efter den faktiske afkastning let virke som en skat på flid, således at resultatet blev, at folk afholdt sig fra at producere. Staten ville desuden ingen sikkerhed have for skatternes størrelse, ligesom en taksation af hvert års høstudbytte ville kræve, hvad Schytte kaldte en »mængde af påsere«. ¹² Holberg og Andreas Schytte var således enige om at fremhæve nytten af en skat på

produktionsmuligheder, fordi den betød et incitament til at producere. Deres synspunkt forblev det sejrende, måske ikke så meget p.g.a. sit moralske aspekt som a.h.t. det praktisk gennemførlige.

Forbrugs- og lønafgifter

Efter en fremherskende teori i det 17.-18. århundrede kunne man gå den modsatte vej og lade folk selv afsløre deres omstændigheder gennem deres forbrug og belægge dette forbrug med afgifter. Dette skattesystem var startet i Nederlandene, hvorfra det i 1640'erne bredte sig til England og Brandenburg. Både Christian IV og Frederik III forsøgte forgæves at indføre forbrugsskatter, konsumtionen, som den kaldtes her. Det lykkedes først i 1657 under krigen mod Sverige, og kun så længe krigen varede, at få konsumtionen indført som en afgift af fødevarer, der tilførtes byerne gennem portene og af søvejen. Den var desuden forbundet med en kvægskat, en afgift af levende kvæg, og en formalingsafgift på korn. Det blev et af de vigtigste politiske problemer på stænderforsamlingen 1660, hvor byerne protesterede mod konsumtionen. Denne beskatningsform ramte dem hårdest og, argumenterede deres repræsentanter, den ville »udgå over den fattige, som undertiden haver børn og husholdning større end de velformueende, med hvilket altså de fattige og elendige storlig vilde forurettes, og derover deres suk og billig klage pålades«. Protesterne mod den asociale skat blev fortsat gennem det 18. århundrede. F.eks. fremførte den tidligere omtalte Fr. Lütken samme kritik mod forbrugsafgifterne: »For her må den arbejdende og fattige, som er gift og opføder 4, 6 og flere børn til landets tarv og gavn, betale 6-8 gange så meget i accisse og consumption, som den ugifte, der ellers er ham lig i alle tilfælde«. Det værste for Lütken var den negative virkning, forbrugsafgifterne havde for ægteskaberne, da et hovedsynspunkt hos ham var opnåelse af det størst mulige befolkningstal.¹³ Konsumtionen fortsatte i købstæderne med en kort afbrydelse 1662-71 frem til 1797, men for beboere på byens grund uden for købstaden afløstes den af en fast personafgift, som varede indtil 1851.¹⁴

Principielt måtte en skat på forbrug være en købstadsafgift, fordi landbefolkningen var selvforsynende. Man havde som omtalt forsøgt ved en kvægafgift og formalingsafgift også at ramme forbruget på landet.¹⁵ Men disse afgifter var ikke med i den nye afgiftsbuket i 1671 og 1672. I stedet indførtes en folkeskat, d.v.s. en skat på alle folkelønnin-

ger. Den skulle betales af de ansatte, der fik strenge forbud mod at vælte den over på arbejdsgiverne gennem forøgede lønkrav. Den ved forordningen af 31. dec. 1700 indførte familieskat på landet ramte derimod ikke landalmuen, d.v.s. de sociale lag fra bondestanden og nedad, som er emnet for denne undersøgelse.¹⁶

Derimod var skattebuketten 1671 forbundet med en særlig indersteskat, som den siden kaldtes. Det var en afgift pålagt alle på landet, der ikke ville overtage en fæstegård eller et fæstehus, og heller ikke ville tage fast tjeneste, men derimod som det hed »sad på deres egen hånd«. Det berører det principielle synspunkt, om det gennem skattepolitikken er ønskeligt at opnå andet end økonomiske mål. F.eks. afviste Fr. Lütken i 1759, i modsætning til sit store forbillede von Justi, skatterne som et middel til at afhjælpe ladhed, fordi han ikke mente, mennesker var dovne. Tværtimod fandt han det mere nødvendigt at forøge udbuddet af arbejde end gennem skatter at forøge de fattiges vanskeligheder.¹⁷

I 1671 var indersteskattekravet utvivlsomt et krav fra godsejerne, der ønskede denne statslige hjælp som drivfjeder i deres fæstepolitik. De skulle nemlig oprindeligt i h.t. forordningen af 22. nov. 1671 også opkræve folkeskatten. For denne øgede administrative byrde sikrede de sig således kompensation gennem offentlige afgifter på de løse elementer, der ikke ville indpasse sig i godsejernes private godspolitik.

Personskatter

En personskat er som en skat på hvert hoved (kopfskat) i realiteten en beskatningsudvej, som følger af manglende praktisk mulighed for at fastsætte skatteydernes skatteevne. Undertiden kunne skatten være modereret efter klasser på grundlag af vurdering af skatteevnen, med differentierede skattesatser. Men statens stigende finansielle problemer i anden halvdel af det 18. århundrede: voksende underskud – stigende udenlandske lån – øgede rentebyrder – nødvendiggjorde ekstraordinære foranstaltninger til at forøge indtægterne. Derfor blev der udskrevet en midlertidig ekstraskat ved forordningen af 23. sept. 1762, som blot skulle gælde indtil videre, men varede i 50 år. Den nye skat var en personskat udskrevet med lige stort beløb på alle statens indbyggere i by og på land, fattig og rig. Beløbet var vel kun 8 skilling pr. måned, men 1 rdl. pr. år var et stort beløb i et pengefattigt samfund.

Andreas Schytte er den eneste af de her omtalte samfundsteoretikere,

som udgav sit værk efter ekstraskattens indførelse. I h.t. sin disposition anbragte han altid sine negative vurderinger under overskriften despotiske stater, men de positive under monarkier. Der er meget lidt omtale af denne skat under monarkier, blot at den kun burde indføres i stor finansiel nød og for en kort periode. Derimod oplyser han, at kopskatte bruges meget i despotiske stater. »Denne skat er den allerenfaldigste og letteste skat at pålægge. Den vankundigste kan opfinde den uden al kunst og eftertanke. Embedsmændene i disse stater have liden indsigt i statskonsten, ere så vellystige og lade, at de afsky alle regieringsarbejder, have liden menneskekierlighed og bekymre sig ikke om deres undergivne slaver, enten de trykkes af skatterne eller ikke. . .«. Det var professoren i offentlig ret ved Sorø akademi, som udtrykte sin mening om en af statens vigtigste skatter.¹⁸

Skatten var også upopulær i almindelighed. Der var tilløb til oprør både i Norge og på Bornholm. Men da den indbragte en million rdl. om året – ¼ af alle øvrige skatter – kunne der kun blive tale om at indføre visse justeringer i forordningen af 17. jan. 1764. For landalmuen – fæstebønder og de lavere sociale lag – blev aldersgrænsen hævet fra 12 til 16 år, ligesom indbetalingsansvaret blev flyttet fra sognet til godsejeren. I 1766 forelå der faktisk en kongelig beslutning om også at nedsætte skattebeløbet for landalmuen med ⅓ under forudsætning af, at det lykkedes at skaffe compensation for det manglende skatteprovenu gennem et andet skattepålæg. Denne beslutning blev rundsendt med cirkulære af 20. dec. 1766 til en række godsejere og embedsmænd med anmodning om at indsende forslag til nye skatteobjekter som erstatning for den planlagte nedsættelse af ekstraskatten for landalmuen. Dette foranledigede en række skattebetænkninger, der i denne sammenhæng er interessante, fordi de afslørede godsejernes syn på ekstraskatten og skatteobjekter i almindelighed.¹⁹

Kritikken mod ekstraskatten var rettet mod dens manglende hensyntagen til betalingsevnen i befolkningen, således at de fattige med samme skattesats som de rige kom til at bære en utålelig byrde. Det er interessant at se, hvorledes samfundsteoretikernes krav om lighed i behandlingen af skatteyderne i relation til deres økonomiske kår var slået igennem i landets øverste sociale lag. Ganske vist var godsejerne ansvarlige for den ubetalte skat hos beboere inden for deres gods og derigennem direkte interesseret i denne skattelettelse. Men deres argumentation fulgte de herskende økonomiske teorier, som altså har været kendte over hele lan-

det – i hvert fald inden for godsejerkredse. Ændringsforslagene var mangfoldige: forøgelse af hartkornsskatterne, rangskat, formueskat, alle slags luksusaftgifter, forhøjelse af stempelpapirafgiften etc.

Interessant er også Rentekammerets forsvaret af 17. febr. 1767 for denne forhadte ekstraskat, som var blevet gennemført inden for dets regi. Også Rentekammeret ville gerne tilslutte sig princippet om skat efter evne. Men det måtte resigneret pege på, at »Ingen skat lader sig efter det indskrænkede menneskelige begreb udfinde som nøjagtigen vil svare til enhver contribuents besynderlige vilkår«. Samtidig måtte de kommitterede i Rentekammeret gøre opmærksom på, at ekstraskatten rent faktisk var graderet. De allerlaveste indkomster var fritaget, mens godsejerne indestod for deres skat, hvorved de i realiteten kom til at betale en højere sats (se senere). Ekstraskatten var blevet valgt som personskat, fordi den indbragte staten et stort provenu, hvilket måtte være vigtigt for en finansstyrelse med et stort underskud på budgettet. Desuden var den neutral i forhold til prisdannelsen på ejendomme – i modsætning til en forhøjelse af hartkornsskatterne. Den bebyrdede heller ikke handel og industri – i modsætning til told- og afgiftsforhøjelser. De kommitterede kunne ikke tilråde at give landbefolkningen en så betydelig lettelse i en skat, som tilsyneladende allerede var blevet en vane for befolkningen. Det kunne kun forårsage uro i købstadsbefolkningen, som ikke var medtaget i forslaget om skattelettelse, at der blev indført en så åbenbar forskelsbehandling. Rentekammeret kunne derfor kun tilråde som hidtil at give enkelte dispensationer, ikke generelle skattelettelser. Det er uvist, om det var denne argumentation fra Rentekammerets side, der ændrede den oprindelige kgl. beslutning – i hvert fald blev ekstraskatten ikke nedsat med den planlagte trediedel for landalmuen, men fortsatte uændret indtil den ophævedes 1812.²⁰

Skatteopkrævning

De mange nye beskatningsformer i det 17. og 18. århundrede kan betragtes som en famlen efter det retfærdigste og mest effektive skatteudskrivningsgrundlag, som kunne være i stand til at træffe den enkelte skatteevne.

Utilstrækkelige statistiske metoder resulterede imidlertid i, at hartkornsvurderingen og folketallet alene dannede grundlag for udskrivning

at skat på landbefolkningen – til trods for mange protester både fra skatteteoretikere og skatteydere.

Det var centraladministrationens hovedinteresse, at skatterne indgik i statskassen med samme beløb, som de blev udskrevet. Des større afstand mellem den udskrevne skat og befolkningens skatteevne i negativ retning, des vanskeligere skulle det alt andet lige blive at inddrive skatten. Der kunne ske aftræk i skatteprovenuet enten gennem restance eller gennem de med skatteopkrævningen forbundne administrationsomkostninger. Derfor måtte både restancer og omkostninger holdes på det lavest mulige niveau.

Skat på lignet et geografisk område

Set fra centraladministrationen var den letteste opkrævningsmetode at pålægge et lokalt område en fast sum, som skulle indbetales til statskassen, hvorimod det ganske blev overladt til den pågældende enhed at fordele beløbet mellem indbyggerne. Dette system krævede, at der eksisterede en administration for det pågældende område, som kunne påtage sig både skatteligning, opkrævning og indbetaling til en repræsentant for centralstyret.²¹

I Danmark blev købstæderne fra det 18. århundrede afkrævet et fast statskattebeløb. De havde et selvstyre, som i praksis magtede at fordele skatten mellem borgerne og opkræve den. Det var derimod ikke ukendt, at der blev klaget over byrdens fordeling inden for købstaden imellem de forskellige sociale grupper.²² Fra 1660'erne blev disse direkte statskatter fra byerne beregnet på grundlag af en matrikulering, men ophævedes helt fra 1693.²³

Skatteforpagtning

En anden hermed beslægtet udvej, som staten greb til i en periode med et utilstrækkeligt administrationsapparat, var bortforpagtning af skatten til private skatteopkrævere. Men i modsætning til byernes statskat var det på forhånd i en offentlig forordning fastlagt, hvor meget hver skatteyder skulle betale. På denne måde opkrævedes konsumtions- og folkeskatten for en stor del af landet i perioden 1657-1760. Udbyttet af konsumtionen i 1661 svarede ikke til regeringens forventninger. Da den mente, årsagen hertil var underslæb ved oppebørselen, besluttedes det

at forpagte skatten ud først for et enkelt år, men fra 1677 for 3-årige perioder. Der var dog i det 17. århundrede flere perioder, hvor konsumtion- og folkeskatten blev opkrævet ad de sædvanlige kanaler. Hovedforordningen for konsumtion- og folkeskatten på landet i det 18. århundrede (frd. af 31. dec. 1700) lod det således stå åbent, om skatten skulle indbetales på sædvanlig vis eller betros andre personer, som det blev udtrykt. Konsumtionen blev udliciteret ved en offentlig auktion til den højest bydende – i det 18. århundrede for en periode af tre år. Der blev ikke stillet andre krav end tilvejebringelse af tilstrækkelig kaution som sikkerhed for beløbet. Den centrale økonomiske forvaltning skulle blot modtage den aftalte sum fra konsumtionsforpagteren til de fastlagte terminer og havde intet med skatteyderne at gøre. Deres skattebetaling blev en sag mellem dem og skatteforpagterne. I tilfælde af uenighed skulle sagen afgøres ved domstolene.

Forpagterens provenu bestod i differencen mellem den afgift, han skulle levere i statskassen og den faktiske oppebårne skat. Han var derfor personligt interesseret i at holde restancerne på et lavt niveau. Set fra finansforvaltningen nåede skatteprovenuet under forpagtningssystemet måske ikke det optimale, men til gengæld kunne der kalkuleres med faste årlige beløb. Restanceproblemet og den hermed forbundne økonomiske usikkerhed var overladt til skatteforpagterne. Befolkningen var naturligvis ikke forpligtet til at betale højere beløb end fastlagt i lovgivningen. Men i spørgsmålet om fortolkningen af disse love var befolkningen udleveret privatpersoner, der ikke stod i noget tjenesteforhold til centraladministrationen. Ligeledes var tildelingen af skattefritagelser også helt overladt til skatteforpagterne. Klager over konsumtionsforpagterne måtte indbringes for domstolene i h.t. forordningen af 31. dec. 1700, men en række spørgsmål blev i praksis forelagt amtmanden. Desto større forpagtningssum forpagterne havde måtte forpligte sig til at aflevere til statskassen, desto smallere var marginen mellem afgiften og befolkningens skat. Da skatteforpagternes indtægt derved formindskedes, måtte de formodes at blive mere nidkære i deres skatteoppebørsel.

Dette system blev i udstrakt grad anvendt i Frankrig, hvor skatteforpagterne især fra midten af det 18. århundrede blev stærkt angrebet både i litteratur og drama som skattevæsenets parasitter.²⁴

Herhjemme blev systemet fortrinsvis anvendt ved opkrævning af de indirekte forbrugsafgifter, konsumtionen, men også ved opkrævning af folkeskatten, den lønskat, som erstattede konsumtionen på landet, og

den særlige indersteskat. Der blev imidlertid gjort forsøg på at give det en større udbredelse i det dansk-norske rige i det 17. århundrede. Der blev den 22. nov. 1664 stillet forslag fra selve statholderen i Norge, Ulrik Frederik Güldenløve, om at bortforpagte alle fogderiernes indkomster, altså skatterne på landet i Norge. Som argument for forslaget fremhævede han den større økonomiske sikkerhed for de statslige indtægter, ligesom administrationsomkostningerne ville blive nedsat. Forslaget blev afvist af Statskollegiet, som havde fået det forelagt til udtalelse. Dette anbefalede i stedet at føre et nøjere tilsyn med fogdernes oppebørsel.²⁵

Modsat blev der i 1674 stillet forslag om reform af forpagtningssystemet, således at afgiften ikke ved overbud måtte spændes for hårdt til skade for skatteyderne, som måtte undgælde for forpagtningens forøgede opkrævningsiver. Også dette forslag blev afvist i Statskollegiet den 9. nov. 1674 med den begrundelse, at kontrakten var helt frivillig for skatteforpagterne. Det afgørende for Statskollegiet var, at gennemførelse af forslaget ville medføre nedgang i statskassens indtægter.²⁶

Der blev vel ikke ført samme hetz mod forpagtningssystemet herhjemme som i Frankrig. Men en samfundsteoretiker som Fr. Lütken fremhævede det som et system, der ikke passede sig for folkeregeringer – hvad han så end forstod ved dette. Baggrunden var, at »den dermed altid følgende voldsomme behandling er altid ubehagelig for et folk, der er vant til at føle frihedens mildhed«. Systemet kunne dog godt anbefales til enevoldsregeringer.²⁷

På landet i Danmark blev skatteforpagtningssystemet i 1760 afløst af en hartkornsskat, som indbetaltes fra godset til amtsforvaltningen, mens skatteyderne stadig betalte en personafgift. Fra deres synsvinkel var forpagterne blot blevet afløst af godsejerne. I byerne blev konsumtionen først ophævet ved lov af 7. febr. 1851, ligesom den i hele perioden var bortforpagtet til private skatteopkrævere eller købstaden selv.²⁸

Godsejerne som skatteopkrævere

Godsejerne havde som skatteopkrævere en lang udviklingslinie bag sig. Den startede under Christian IV's fortvivlede deltagelse i trediveårskrigen og de deraf følgende store skattekrav og sluttede med enevældens sejr, hvorefter allerede det første skattebrev af 4. juli 1662 fastslog jorddrotternes pligt til at opkræve og indbetale jordskatterne af deres gods.

Godsadministrationens forgænger inden for skatteopkrævningen var skattelægdet eller om man vil en form for sogneselvstyre i samarbejde med lensadministrationen. Skatteopkrævningen påhvilede lokalt lensmanden som kongens repræsentant. Hensynet til både restanceproblemet og til en vis grad til den varierede skatteevne hos personer i samme kategori eller klasse var forenet i lægdlægningsinstituttet, som første gang er truffet i 1458. Et lægd på normalt 10 personer af samme kategori skulle i fællesskab udrede skatten, således at den rige hjalp den fattige. Administrationen sikrede sig et fast beløb og undgik restancer. Ligeledes betalte den mest velhavende et større beløb end den fattige i lægdet. Principielt skulle der således blive en større skattemæssig retfærdighed inden for hver gruppe.

Lægds samlede skat skulle indbetales direkte til lensadministrationen af lægdsmanden, én af skatteyderne i lægdet. Det har formentlig været en tvungen pligt, som årligt er gået på omgang i lægdet. Lægdsmandens kompetence omfattede både skatteopkrævning efter lensadministrationens lægdsedler og udpantning af restancer. Hvorvidt han har deltaget i selve ligningen af hjælpeskatten, d.v.s. fordelingen af det beløb, som de svageste i lægdet ikke selv kunne betale, er mere tvivlsomt. Formentlig har han blot fungeret som indberetter eller lokal kontrollant, således at skatteligningen inden for lægdet er blevet foretaget af lensadministrationen og lægdsmanden i forening – i den udstrækning skatten er blevet fordelt. Lægdsmandsinstitutionens anvendelse i skatteopkrævningen var baggrunden for, at lensadministrationen overhovedet var i stand til at klare skatteopkrævningen. Den behøvede ikke at henvende sig til hver enkelt skatteyder, men kun til lægdets repræsentanter.²⁹

I takt med skatternes stigning under Christian IV og godssystemets udvikling blev godsejerne interesserede i bøndernes skatteligning, fordi en forøgelse af de offentlige byrder på bønderne under forudsætning af en statisk økonomisk udvikling ville resultere i mindre indbetaling af privat økonomiske fæsteafgifter til godsejerne. Disse måtte derfor opfatte en stigende skatteudskrivning som et indgreb i deres godsinteresser, selvom en skat på adelens bønder krævede dennes samtykke. Samtidig mærkede staten også befolkningens svigtende skatteevne under det stigende skattetryk. Den rige i lægdet var ikke længere i stand til at hjælpe den fattige. Resultatet blev derfor en række skattefritagelser, således at skatteprovenuet faldt i takt med statens stigende økonomiske behov. Skattelægdet kunne ikke længere udføre sine funktioner.

De mange skatteudskrivninger i 1628 fik adelen til gennem forordningen af 18. sept. 1628 at sikre sig en ligningsret for hjælpeskatten fra de rige til de fattige i samme lægd. Da adelen havde eneret på godsbesiddelse før enevælden, var det en ret for alle godsejere. Dog var der vedføjet den bestemmelse, at lensmanden skulle træde til, såfremt godsejerne forsømte deres forpligtelser. Ligeledes var det stadig lensmanden, som skulle lade skatten opkræve efter den skatteliste, godsejerne tilstillede ham som resultat af ligningen bønderne imellem.³⁰

Det er evident, at skatteprovenuet faldt i 1630'erne. Samtidig steg statens behov for financieret hjælp. Dette kunne afhjælpes enten gennem en forøget udskrivning eller gennem en formindskelse af de udestående restancer. Begge udveje blev taget i anvendelse. Godsejerne søgte til gengæld at værne deres fæstebønder bedst muligt mod det stærke skattepres gennem individuelle midlertidige fritagelser. Bønderne fik af godsejerne husbondsedler, der erklærede dem skatteegnede og gav en begrundelse herfor. Endvidere foregik der en generel bestræbelse for at sikre alle ugedagstjenere, d.v.s. de hoverigørende bønder, skattefrihed. Det lykkedes så godt, at ca. 42% af adelens fæstebønder kan anslås at være blevet skattefrie i 1660.³¹

For den resterende del af fæstebønderne lykkedes det adelen ved forordningen af 23. jan. 1635, at sikre sig mod lensmandens indblanding i skatteopkrævningen. Det blev stillet adelen frit at indbetale fæstebøndernes skat direkte til lensadministrationen. Til gengæld måtte godsejerne ikke længere selv udstede husbondsedler, der bevilgede midlertidige skattefritagelser. Det var statens skatteinteresser, som hermed blev varetaget. Samtidig indebar ordningen også betydelige administrative fordele for lensadministrationen, der fik færre og større skatteindbetalere, idet godserne havde større omfang end skattelægderne. Når indbetalingen blev kædet sammen med ansvaret for det manglende beløb, var restanceproblemet løst set fra centraladministrationens synsvinkel. Men foreløbig var ordningen frivillig, et tilbud til godserne.

Nu havde adelen opnået ret til både at ligne det påbudte skattebeløb mellem sine fæstebønder (1628), at opkræve skatten og indbetale den til lensadministrationen (1635). Derved havde den i skatteadministrationen opnået immunitet for sine godser. Dette skal formentlig ses i relation til administrationsreformen i 1638, hvorefter de bevilgede skatter skulle samles i landekister under administration af to adelige landkommisærere, der skulle sikre, at skattepengene blev anvendt til det bevilgede for-

mål.³² Dermed havde adelen sikret sig kontrollen med skattestrømmen fra fæstebonde over statskasse til anvendelse.

Men i hvor høj grad gjorde godsejerne brug af denne mulighed på lokalt plan? Det var nemlig som tidligere omtalt i første omgang frivilligt, om de ville påtage sig det administrative besvær, der var forbundet med skatteligning og skatteoppebørsel? Bennike Madsen, som har undersøgt deres anvendelse af skatteligningen mener, at de kun i begrænset omfang gjorde brug her af. Men skatteligningskompetencen vedrørte som omtalt kun fordelingen af et på forhånd fastlagt beløb inden for lægdet. Ligeledes foretrak de fuldstændige skattefritagelser, hvad enten de selv indrømmede dem, eller de blev bevilget administrativt centralt eller lokalt på grundlag af vidneudsagn for retten (tingsvidner) om ansøgerens økonomiske stilling. Derimod er det ikke undersøgt, i hvilket omfang godsejerne valgte at overtage administrationen af skatteopkrævningerne i perioden 1635-62.

Efter statsomvæltningen 1660 var godsejernes deltagelse i skatteoppebørselen imidlertid ikke længere nogen frivillig sag, idet de ved skatteforordningen af 4. juli 1662 alle blev gjort ansvarlige for skatternes indbetaling fra fæstegodset.³³ Ligningsgrundlaget ændredes som omtalt fra personskatter efter socialstand til jordskatter. Disse jordskatter skulle som tidligere omtalt for fæstegodset betales af brugerne, fæsterne. Men dette gennemførtes ikke helt konsekvent, idet godsejerne i lighed med den tidligere ligning af hjælpeskatten i h.t. samme forordning fik tilladelse til af fordele jordskatten ikke alene mellem alle fæstere, men også til at inddrage andre sociale grupper (husmænd, inderster og tjenestekarle) inden for godset i skattebetalingen. Konsekvensen heraf ville være – i den udstrækning forordningen blev efterlevet – at jordskatten kun for det beløb, som skulle indbetales fra godset som helhed, blev regnet på grundlag af hartkornet. Da ugedagsbøndernes skattefrihed samtidig ophørte, var den skattepligtige personkreds blevet betydeligt forøget – dermed også den administrative byrde for lensadministrationen, hvis den alene skulle have foretaget skatteoppebørslen. Denne uheldige konsekvens for den offentlige administration blev imødegået ved at lade godsejerne foretage skatteindbetalingerne for deres fæstere.

Et af forbillederne for godsejernes indbetaling af fæstebøndernes skat var forholdet mellem en husbonde og hans tjenestefolk, hvor husbonden uanset social status skulle indbetale og stå til ansvar for sine tjenestefolks skat. Dette forhold er truffet så langt tilbage som i et skattebrev

fra 28. dec. 1570.³⁴ At reglerne fra husbonde – tjenesteforhold kunne overføres på godsejer – fæstebondeforholdet kan opfattes som en konsekvens af fæstevæsenets udvikling og stramning.

Der er formentlig også en anden parallel. En af de nyeste undersøgelser af lensregnskaber har på overbevisende måde godtgjort, at lensmanden uanset forleningsform stod frit m.h.t. opkrævning af skatter og afgifter i lenet. Han måtte blot ikke opkræve større afgifter, end lovene tillod. Men opkrævningseffektivitet bar han selv det økonomiske ansvar for. Han skulle blot aflevere den sum til centraladministrationen, som var blevet aftalt ved indgåelse af forleningen. Restancer måtte lensmanden i almindelige år selv indestå for. Kun under ekstraordinære forhold som krig og misvækst kunne han selv få eftergivet bøndernes restance.³⁵

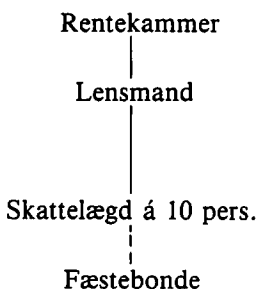
Hvis denne fortolkning er korrekt, er godsejernes overtagelse af deres fæstebønders skatter i realiteten en parallel til lensmændenes indbetaling af skatterne fra lenet til centraladministrationen. Den private godsejer får overdraget en offentlig beføjelse på de samme vilkår som offentlige embedsmænd. Disse vilkår holdt sig imidlertid længere inden for den private end den offentlige opkrævningsadministration.

I administrationshistorisk perspektiv betød nyordningen af den lokale skatteopkrævning, at godsejerne overtog lægderne funktioner på det skattemæssige område. Det var stadig muligt for godsadministrationen at benytte sig af lægderne og dermed hvad vi ville kalde det folkelige element ved opkrævning af fæstebøndernes skatter. I dette tilfælde var resultatet, at godsadministrationen blev skudt ind som et mellemled mellem skatteyderne og den lokale statsadministration. Men da godset var blevet det overordnede princip, kunne et lægd kun omfatte den del af sognet, som tilhørte samme gods. Konsekvensen heraf kunne blive, at sognet i skattemæssig henseende blev delt af godserne.

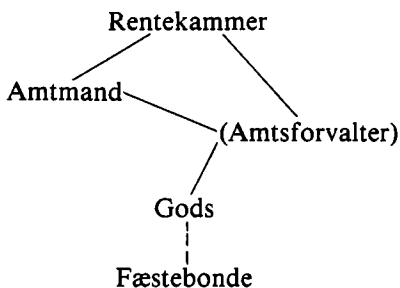
Efter statsomvæltningen var det godset og ikke lægdet, som refererede til og samarbejdede med lensadministrationen og dennes afløser amtmand og amtsforvalter. Dette kan for så vidt opfattes som en af forudsætningerne for omlægningen af lensadministrationen. P.g.a. godsejernes og godsadministrationens overtagelse af sognestyrets funktioner, blev administrationsenheden større. Dette var medvirkende til, at lensadministrationen efter statsomvæltningen kunne rationaliseres, således at antallet af len blev reduceret fra 52 med 47 lensmænd i 1660 til 20 amtskredse i 1671.³⁶

Det administrative hierarki for skatteopkrævning

Før 1628/1635/1662

Efter 1662

Skatterestancer

I den samme vigtige skatteforordning af 4. juli 1662 løste man restanceproblemet på landet ved at gøre godsejerne ansvarlige for deres fæstebønders skatter. De kunne ganske vist som tidligere omtalt inddrage andre sociale grupper på godset i betalingen. Men resultatet af rationaliseringen af skatteadministrationen blev for godsejerne alligevel, at de ud over en administrativ byrde også blev pålagt en økonomisk forpligtelse, som i krisetider kunne få økonomiske konsekvenser.

Når godsejeren havde indbetalt fæstebondens skat til amtsforvalteren, kunne han søge regres, d.v.s. søge de udlagte penge godtgjort hos fæstebonden. Hvis denne allerede havde sat alt over styr, sad godsejeren tilbage med tab – både på landgilde – og skattekontoen. Hvis bøndergodset ikke var bortfæstet, men øde, var godsejeren i samme situation. Skatten måtte indbetales uden regresmulighed. Erik Banner til Thybjerggård klagede den 23. marts 1668 til kongen, fordi bøndernes kreditorer kunne gøre udlæg i bøndernes ejendele, således at godsejeren ikke kunne få sit skatteudlæg godtgjort. Statskollegiet fik ordre til at overveje udstedelsen af en almindelig lov til sikring af godsejernes ret.³⁷ Der kom ikke noget umiddelbart resultat af denne henvendelse. Først i Danske lov 5-14-37 fik godsejerne den ønskede fortrinsstilling for udlagte skatter i fæstebøndernes bo frem for andre kreditorer, som de havde ønsket. Den gjaldt husleje, landgilde, skat, forstrækninger til bøndernes

avl og afhjælpning af gårdfæld (manglende vedligeholdelse af gårdens bygninger). Det vil kort sige alle økonomiske mellemværender mellem godsejer og fæstebonde, hvad enten de var af privatretlig eller offentligretlig karakter. Desuden havde godsejerne altid mulighed for at overdrage en fæstegård til en anden, hvis brugeren ikke kunne svare sine forpligtelser. Undertiden måtte den nye fæster overtage en tidligere skatterestance på fæstegården. I andre tilfælde måtte godsejeren være tilfreds, blot fæstegården som produktionsapparat kunne køre videre og svare de kommende skatter, mens han måtte opføre den oprindelige skatterestance på tabskontoen. Afgørelsen af dette vigtige spørgsmål i skatteadministrationen, var afhængig af muligheden af at få en ny gårdfæster. Altså et spørgsmål om udbud og efterspørgsel.

Som kompensation for skatterestancebyrden og også for rytteriets underhold, der blev pålagt hartkornet i 1670, blev der samtidigt indrømmet godsejerne uanset stand skattefrihed for deres sædegårde. Dette begreb omfattede oprindeligt de påboende hovedgårde. Men ved forordningen af 16 dec. 1682 krævedes, at hovedgårdene skulle være komplette, d.v.s. have 200 tdr.hrtk. bøndergods inden for 2 mils afstand for ved en særlig kgl. bevilling at få del i skattefriheden, med mindre hovedgården var en oprindelig adelig sædegård. Begrundelsen for skattefriheden i denne sidste forordning er interessant: »Såsom vi udi vores regierings tiltrædelse have gjort allernådigst reflexion på proprietariernes vilkor ved skatternes fulde claring af samtlige deres gods, øde og besatte«. ³⁸ For at løse restanceproblemet på bøndergodset havde staten ofret skatteindtægten fra de største hovedgårde, hvor den pålagte administrationsbyrde samtidig var størst. På de øvrige godser blev der imidlertid ikke ydet kompensation for den pålagte skatteadministration.

Forsøg på systemændring

De private godsejere blev således grundstenen i oppebørslen af de offentlige skatter og afgifter på landet. Der blev dog både i det 17. og 18. århundrede gjort forsøg på at vende udviklingen og lade sognefællesskabet træde i stedet for godsadministrationen. Det var for så vidt en tilbagevenden til den tidligere omtalte lægdsinstitution, at en forordning af 28. april 1663 lod hvert sogn være ansvarlig for skatteindbetalingerne, men med den modifikation at ansvaret kun pålagdes fæstebønderne fra samme gods. Det var en erkendelse af godsøkonomiens realitet og et

forsøg på at samordne de to administrative enheder, sognet og godset. Samtidig forsøgte man også at genoplive den gamle lægdsmandsinstitution. Men det blev nødvendigt at vende tilbage til godsadministrationen som skatteopkræver.³⁹

Mens skattegrundlaget på landet gennem de næste 100 år hovedsageligt var jorden, indførtes som tidligere omtalt den 23. sept. 1762 ved siden af hartkornskatten en ekstraskat med personer som udskrivningsgrundlag. Antallet af skattepligtige blev dermed udvidet fra fæstere med jord til alle landsbyens indbyggere uanset social status. Det blev nu atter forsøgt at gøre det samlede sogn ansvarlig for den fulde skats indbetaling. Skatten for de personer, der ikke var i stand til at betale denne ekstraskat, måtte indbetales af de øvrige sognebørn. Altså en tilbagevenden til systemet: Den rige hjælper den fattige, men i et lægd, der omfattede hele sognet. Først hvis sognet ikke var i stand til at yde den samlede skat, skulle godsejeren træde til og betale det manglende beløb for den del af sognet, der hørte under hans gods. Teoretisk havde statsmagten løst restanceproblemet ved dette dobbelte sikkerhedsnet: Først sognet dernæst godset.

Men allerede den 19. okt. samme år var det nødvendigt at tilbagekalde bestemmelsen om sognet som ét skattelægd og lade det erstatte af hvert gods' andel i samme sogn. Desuden fremhævedes der med stor tydelighed, at amtsforvalteren ikke som oprindeligt planlagt skulle foretage inddelingen til hjælpeskatten. Det skulle fuldt ud overlades til godsejeren. Begrundelsen var, at hverken »godsejeren eller hans bønder og tjenere skulle tage del udi denne skat for andre dem uvedkommende, omenskiønt i samme sogn beliggende godser«. Det var en tydelig understregning af sognefællesskabets fallit – i hvert fald hos personer med indflydelse hos magthaverne.⁴⁰

Endelig med forordningen af 17. jan. 1764 opgav man enhver tanke om skattesolidaritet mellem sognebeboere under samme gods og overlod også dette ansvar til godsejeren.

KAPITEL 2

BESKATNINGEN AF LANDBEFOLKNINGEN I DANMARK I DET 18. ÅRHUNDREDE

Emnet for dette kapitel er de særlige problemer forbundet med administrationen af de enkelte skatter, som hvilede på landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede: Kornskat, folkeskat og ekstraskatten af 1762. Derimod er den almindelige matrikelskat ikke behandlet her, fordi administrationen af denne i praksis er identisk med det almindelige oppebørselsvæsen, som skildres i forholdet til de øverste instanser i kapitel 3 og vil blive behandlet i forhold til fæstebønderne i kapitel 4.

Jordskat contra personskat

Beskatningsgrundlaget på landet i det 18. århundrede var jorden og personen. Skattepligten hvilede principielt på al jord, hvad enten den blev drevet som bondebrug eller under en hovedgård, med mindre hovedgården var komplet, d.v.s. havde et underliggende bøndergods på 200 tdr. hrtk. I så fald havde alle hovedgårde siden 1682 været skattefrie. I perioden 1670-82 havde skattefriheden omfattet alle adlens påboende hovedgårde eller sædegårde, som de kaldtes. Skatten skulle udredes af ejeren, men hvor jorden var bortfæstet, skulle den i h.t. fæstebrevet udredes af brugeren, fæstebonden eller fæstehusmanden med jord. Hvis jorden var øde, d.v.s. i denne forbindelse ikke bortfæstet, skulle skatten udredes af godsejeren selv. Når der i det flg. tales om jordskatter, menes der kun skat af fæstejord – med mindre andet er bemærket. Som beregningsgrundlag for alle jordskatter anvendtes Christian den femtes matrikel af 1688. Som det fremgik af de tidligere omtalte klager over de uligheder, den medførte i beskatningen, var den ikke noget tilforladeligt instrument til fastsættelsen af befolkningens skatteevne. Den havde med sin ælde og uforanderlighed ikke været i stand til af opfange ændringer i jordværdierne som opdyrkning, nye dyrkningsmetoder etc. Men netop

p.g.a. uforanderlighed havde den sin styrke i befolkningens tilvæning og fortrolighed. Jordskat var en velkendt og accepteret skat.

Set fra et administrativt synspunkt var jordskatten let at administrere. Den implicerede ikke andre offentlige myndigheder end oppebørselsbetjentene og deres overordnede. Kontrollen med systemet bestod i en konferering af skattebeløbet med jordebøgerne, de lokale udskrifter af matriklen. Som det vil fremgå af kap. 3 var jordebøgerne et fast bilagsmateriale til skattens oversendelse fra den ene instans til den næste. Skatterestanceproblemet var i første instans løst ved at gøre godsejerne ansvarlige for fæsternes skatter. I næste instans var godsejernes skatterestancer prioriterede fordringer, hvor statskassen kunne kræve udlæg i godsets værdier. Skattefritagelser blev kun givet i ganske ekstraordinære situationer som ved kvægsygdom og ildebrand, hvor der i sidste tilfælde i h.t. forordningen 4. juni 1708 måtte foreligge et tingsvidne, d.v.s. en erklæring afgivet for retten om skaden og den omfang. Skatteprovenuet var således ensartet fra år til år, hvilket var af betydning for den centrale finansadministration.

Denne kortfattede karakteristik af jordbeskatningssystemet er diametralt modsat for en skat beregnet på grundlag af personal, nemlig folkeskat og ekstraskat. Der var principelt ingen øverste aldersgrænse for skattepligten, selv om der var større mulighed for dispensation for gamle og svage. Ned ad var aldersgrænsen for folkeskatten 15 år og for ekstraskatten af 1762 oprindeligt 12 år, men to år senere blev den for almuen på landet, d.v.s. for fæstebønder og de lavere sociale lag, hævet til 16 år. Der kunne rettes endnu større anklager mod en persons katts mulighed for at træffe befolkningens skatteevne end mod hartkornsskatten. Regeringen mente ganske vist, at skatteraterne var så lave, – for folkeskatten 1 mk. eller 8 sk. pr. halvår og for ekstraskatten 8 sk. pr. måned, – at betalingen ikke var noget problem. Men 1 rd. pr. år var dog et anseeligt beløb for en almindelig daglejer og andre fattige. Mens hartkornsberegningen p.g.a. sin uforanderlighed ikke kunne registrere ændringer i jordens afkastning, skulle det principielt være muligt gennem årlige mandtal og månedlige til- og afgangslister, at opfange ændringer i folketallet i ekstraskattens provenu.¹ I modsætning til jordskatten havde ekstraskatten store vanskeligheder ved at blive accepteret – ikke mindst fordi de helt fattiges skatterestancer blev fordelt på dem, der var i stand til at betale.

Set fra et administrativt synspunkt var personskatterne langt mere

komplicerede end jordskatterne. Det gjaldt ikke den bortforpagtede folkeskat, men derimod ekstraskatten, der blev opkrævet ad de sædvanlige oppebørselskanaler. Tilvejebringelsen af skattegrundlaget, skattemandtalsslisten, blev overdraget sognepræsten. Der fandtes fortilfælde for denne procedure tilbage til 1653, hvor sognepræsterne også i skatteøjemed skule optage et mandtal over tjenestedrenge.²

Derved blev der en i administrativ henseende vanskelig divergens mellem skatteoppebørselsdistrikt (godset) og mandtalsområdet (sognet) p.g.a. godsstrukturen i det 18. århundrede, hvor sogne og landsbyer ofte var delt mellem flere godser. Til illustration kan anføres Kundby sogn i Holbæk amt, hvor sognepræsten i sit ekstraskattemandtal 1767 måtte tage hensyn til besiddelser under 8 godser inden for sognet.³

Sognepræsten stod desuden ganske uden for skatteadministrationen, men fik p.g.a. den kirkelige registrering af sognets beboere og tilsynet med flytninger til og fra sognet, også overdraget den skattemæssige registrering. Selve registreringen var for så vidt ikke væsensforskellig fra hans øvrige registrerings opgaver. Men derudover blev han i realiteten den myndighed, der bevilgede skattefritagelser i første instans, idet han alene afgjorde, om en person skulle opføres i mandtallets fattigrubrik og dermed fritages for ekstraskatten. Derved kom sognepræsten i klemme mellem hensynet til sine fattige sognebørn og til de stedlige godsejere, som skulle betale skatten for disse fattige. Den letteste udvej var at undlade at registrere nogle af de fattige. Derved gled de helt ud af skattesystemet til skade for statskassen. Det var ganske vist forbudt i forordningen af 23. sept. 1762. Men det var en ikke ukendt metode til løsning af sognepræstens dilemma.⁴

Ved registreringen var der problemer ved flytninger mellem sognene. Desuden gav militæret anledning til vanskeligheder, fordi de tjenestegørende med familie var fritaget for ekstraskat, men derimod ikke deres tjenestefolk.⁵ Der var også faldgrupper ved registreringen af den skattepligtige alders indtræden. Derfor blev der ved forordningen af 29. april 1776 indført skærpede procedurer, således at allerede de 14-årige skulle registreres i en særskilt rubrik a.h.t. den efterfølgende kontrol. Problemet var, at en sådan kontrol i realiteten var umulig, med mindre der blev klaget over konkrete forhold fra de implicerede. Amtmanden og fra 1764 ansætningskommissionerne (jvf. senere) havde ingen hjælpemidler til at gennemføre en effektiv kontrol af skattemandtallet på

samme måde, som man i matriklen havde et fast grundlag for kontrollen med jordskatterne.

Ganske vist påbød forordningen amtsforvalteren at udarbejde et generalregister på grundlag af præsternes mandtaller og sende begge dele til amtsmandens eftersyn og attestation, men denne havde ingen mulighed for at kontrollere oplysningerne. Derimod var det oprindeligt hensigten, at dette mandtal kun skulle anvendes som kontrol af det af gods-ejerne indsendte ekstraskattebeløb. Men dette hindredes af den efterhånden udbredte praksis, at godsejerne modtog en ekstrakt af sognepræsternes mandtal fra amtstuen. Det lettede godsejernes administration, men gjorde kontrollen illusorisk. Kirkebøgerne blev i den ovennævnte forordning fra 29. april 1776 alene påbudt som hjælpemiddel ved mandtalskrivningen, men ikke ved kontrolleringen.

Skatterestanceproblemet ved personskatter havde staten ligesom ved jordskatterne løst ved at lade private personer bære ansvaret. Ved konsumtionen og folkeskatten var ansvaret før 1760 lagt på de øvrige beboere i sognet efter det ældgamle princip, den rige hjælper den fattige, men derefter atter på godsejerne. Skattefritagelser blev derimod principielt aldrig tilstået. Vanskelighederne omkring registreringen og kontrollen af skattegrundlaget medførte derimod, i modsætning til forholdet ved jordskatterne, et dalende skatteprovenu trods et stigende persontal gennem det 18. århundrede.⁶

Kornskat

Hartkornsvurderingen var således et stabilt og praktisk, men ikke nødvendigvis retfærdigt instrument for både skatteberegning og oppebørsel. Til sikring af den offentlige sektors forsyning med korn blev der ved siden af matrikelskatten også udskrevet en kornskat på hartkornet. Den blev leveret i korn, undertiden halvt korn, halvt penge (de såkaldte kornskattepenge). Det varierede fra amt til amt, hvilken kornsort der skulle leveres. Desuden blev der i enkelte år, f.eks. 1772, udskrevet en tvangsaflevering af brødkorn og hestefoder til centralt fastlagte priser. Som matrikelskatten skulle også kornskatten af fæstejord ydes af fæstebønderne, mens godsejerne stod inden for leveringen.

Kornskatten blev første gang udskrevet den 21. oktober 1662 og fra 1682 blev den udskrevet hvert år, indtil den ved forordningen af 24. aug.

1791 blev afløst af en fast pengeydelse.⁷ Der blev imidlertid i enkelte år ikke udskrevet korn in natura. Det gjaldt årene 1704, 1708-09, 1721, 1723, 1725, 1745, 1764-65 i h.t. det foregående års kornforordning. Begrundelsen var enten, at der allerede var tilstrækkeligt forråd i de offentlige magasiner suppleret med leverancer fra de kgl. rytterdistrikter. Eller regeringen ønskede forsøgsvis at dække statens kornbehov gennem offentlige licitationer. Dette sidste blev også forsøgt for 1772, men da var de afgivne tilbud så høje, 4-6 rdl. for en tønde rug, at staten måtte vende tilbage til den gamle ordning.⁸

I årene 1732-36 og 1746-47 var det muligt for godsejerne efter ansøgning at konvertere skatten in natura til en pengeafgift. Der var på Sjælland enkelte ansøgninger herom i 1746, men færre for 1747. I Odense og Ruggårds amter blev der ydet penge for ca. 50 tdr. rug og 200 tdr. havre i 1746, men slet intet i 1747. Derimod var der 119 ansøgninger fra godsejere i Ålborg og Viborg stifter for 1746 leverancen. De længere afstande til kornmagasinerne i Jylland synes at have haft indflydelse på ønsket om at benytte sig af dette tilbud.⁹

For så vidt kan kornskattens bevægelser mellem penge og kornleverancer tages som et udtryk for den offentlige sektors forsøgsvis overgang fra naturaløkonomi til pengeøkonomi.

Fordeling og levering

Det blev fastsat centralt i Rentekammeret og bekendtgjort i den årlige kornskatteforordning, hvor store mængder korn, der skulle afleveres til staten hvert år. Land- og søetatens generalkommissariater skulle forud indberette hærens og flådens behov for kornvarer for det kommende år. Dette skulle Rentekammeret sammenholde med magasinbeholdningerne og forbruget i de kgl. stalde og stutтерier og udskibningen til Norge. Derved fremkom det forventede samlede forbrug, som skulle fordeles på det bidragende hartkorn. Men ved fordelingen skulle der både tages hensyn til de enkelte egne kornsorter og transportproblemer. Der blev således ikke leveret byg fra Jylland, fordi behovet for denne kornsort var i København. I 1746 kunne man heller ikke afkræve byg i Frederiksborg og Kronborg amter, fordi amtmanden havde indberettet, at der var misvækst i årets byghøst.¹⁰ Reslutatet af overvejelserne blev bekendtgjort i den årlige kornskatteforordning, der angav, hvilke kornarter hvert amt skulle aflevere og til hvilket kornmagasin. Men fra 1710

blev der givet adgang til dispensation fra det fastsatte leveringssted, såfremt ønsket blev anmeldt i tide.

Efter beregningen af leverancerne til de enkelte magasiner skulle Rentekammeret foretage fordelingen af det afleveringspligtige korn fra magasinerne til aftagerstedet. Således skulle der i foråret 1787 afskibes 17.990 tdr. rug og 6.111 tdr. byg til Drammens magasin »til bergalmuen fornødenhed«. Rug kom fra de nord og -vestjyske byer (Thisted, Skive, Ribe, Ringkøbing og Aalborg), mens byggen blev sendt fra Sjælland og Fyn (Holbæk, Kalundborg, Vordingborg, Nyborg og Odense). På samme måde blev der foretaget en fordeling til hvert citadel og fæstning så vidt muligt fra de nærmestliggende magasiner, men omvendt skulle der også tages hensyn til, hvor den ønskede kornsort fandtes.¹¹

Når disse komplicerede overordnede fordelingsproblemer var løst blev alle videre foranstaltninger overladt til den lokale amtsforvalter. Han skulle sørge for, at kornet blev leveret fra godsejerne i rette tid. Det var i h.t. de årlige kornskatteforordninger 14 dage efter deres publikation sidst i oktober eller først i november, undertiden suppleret med en forårslevering. Leverancerne skulle være afsluttet inden midten af december, så udskibningen kunne finde sted, inden vinteren satte ind. Hvis dette mislykkedes som i 1758, kunne de lokale kornmagasiner ikke rumme de store leverancer. Så måtte Rentekammeret i stedet gennem amtmændene opfordre godsejerne til at holde manglende leverancer tilbage, indtil der var plads i magasinerne.¹²

Efterårsleverancerne var nødvendige a.h.t. forsyningssituationen, men meget ubelejlige for bøndernes efterårsarbejde. Såningen af vintersæden måtte udsættes a.h.t. tærskningen af skattekornet. Samtidig fik bønderne ikke det fulde foderudbytte af avnerne, skrev Thyge Rothe, fordi kreaturerne endnu ikke var på stald: »Hvad tienden på een måde har røvet fra bondens kvæg og jord, det røver kornskatten på en anden«. ¹³

Det var allerede i forordningen af 11. dec. 1688 forbudt amtsforvalteren at opholde bønderne mere end en halv dag, hvis de mødte op inden for den fastsatte leveringsfrist. I forordningen af 1. okt. 1745 beordredes han til at modtage bønderne i den rækkefølge, de nåede frem til magasinet. Det er uvist, om amtsforvalteren allerede på dette tidspunkt indkaldte godserne til aflevering på bestemte dage, som det på et senere tidspunkt synes at have været tilfældet. Således undskyldte godsforvalter Daase i et brev af 24. marts 1778 til Løvenskiold, at han ikke var i

stand til personligt af aflevere sine regnskaber, med flg. begrundelse: »som skatterugens leverance af godset er af amtsforvalteren bestemt og ansagt at skulle ske på fredag, og jeg nødvendig derved må være til stede, kan jeg ikke«. ¹⁴

Mål

Alle kornskatteforordningerne gjorde meget ud af at præcisere forholdene omkring skattekorntets opmåling. Det var nødvendigt, så længe der ikke anvendtes vægt ved kornaflevering, men udelukkende rummål. Det var strengt forbudt at anvende falske mål eller snyde bønderne, så de kom til at aflevere mere korn end nødvendigt. Bønderne måtte f.eks. i h.t. forordningen af 20. okt. 1719 og så fremdeles selv hælde kornet ud af sækkene og ned i tønden og skæppen. Det var ikke tilladt at presse eller støde kornet, så der kunne være mere i målet. Hvis bønderne eller godsejerne var utilfredse med amtsforvalterens mål, var de berettiget til at tilkalde købstadens edsvorne målere – dog på egen bekostning.

I 1727 var der opstået strid mellem amtsforvalter Raben og amtmand Adler i dennes egenskab af godsejer om det anvendte mål for kornleverancen fra Gundetved gods. Byfogden i Kalundborg afsagde dom i sagen, uden at parterne ville bøje sig herfor. Derimod enedes de om at indberette sagen for Rentekammerkollegiet og acceptere dets afgørelse. Det erklærede i skrivelse af 16. dec. 1727, at byfogdens dom vedr. målet ikke kunne omstødes administrativt, men i stedet måtte indankes for en højere domsinstans. Rentekammeret ønskede således ikke at blande sig i en sag mellem en amtmand i hans egenskab af godsejer og en i andre henseender underordnet embedsmand. Det er formentlig den egentlige grund til, at skillelinien mellem en administrativ og juridisk afgørelse i dette tilfælde blev opretholdt. ¹⁵

Det blev i alle kornskatteforordninger efter 1678 præciseret, at alle mål for rug og byg var strøgne mål, men for havre blev der tilladt et opmål eller topmål, d.v.s. et ekstra kvantum korn. Fra 1713 (ved forordningen af 25. oktober 1712) blev der imidlertid tilladt et opmål for alle kornsorter. Opmålingen skulle stadig foregå med strøgne mål (§ 3), men samtidig blev der givet tilladelse til opmål også for rug og byg som compensation for en generel tilladelse til bønderne »selv eller ved en anden at lade måle rugen og byggen med forsvarlig brændt korntønde« (§ 8). Det synes således at være almindelig kendt, at amtsforvalteren førhen

havde en ekstra indtægt ved anvendelse af egne specielle mål! Opmålet var desuden beregnet som vederlag for den betydelige administration, kornskatteleverancen pålagde amtsforvalteren. Samtidig medførte denne tilladelse til opmål ensartede afleveringsbestemmelser for både skatte-, tiende- og landgildekorn. For de sidste afgifter havde der fra gammel tid – præciseret i forordningen om mål og vægt af 1. maj 1683 – været beregnet et opmål.¹⁶

Opmålet var i perioden 1737-46 2 fjerdingkar på hver tønde rug og

Op om Udregningen af Skatte og Afgifter paa Aaumgaard. Schema.

Skattem.			Skatte Rug			Overmaal 1/4	
Ar	Sk	Ar	Ar	Sk	Ar	Ar	Sk
1			1	3			2
2			2	2			
3			5	1			2
4			7				
5			1	3			2
6			1	2			2
7			1	1			2
8			1	6			2
9			1	2			2
10			2	1			2
11							
12							
13							
14							
15							
16							
17							
18							
19							
20							
21							
22							
23							
24							
25							
26							
27							
28							
29							
30							
31							
32							
33							
34							
35							
36							
37							
38							
39							
40							
41							
42							
43							
44							
45							
46							
47							
48							
49							
50							
51							
52							
53							
54							
55							
56							
57							
58							
59							
60							
61							
62							
63							
64							
65							
66							
67							
68							
69							
70							
71							
72							
73							
74							
75							
76							
77							
78							
79							
80							
81							
82							
83							
84							
85							
86							
87							
88							
89							
90							
91							
92							
93							
94							
95							
96							
97							
98							
99							
100							

Det 18. årh.'s momstabel! – Det kunne være vanskelige regnestykker at fastslå størrelsen af skatten fra hver fæstegård, da den skulle beregnes af antallet af skæpper, fjerdingkar og album. Som hjælp havde forvalteren på Aaumgaard en omregningstabel som denne for 1779. Heraf fremgår, hvad der det pågældende år skulle ydes i skatterug af hver td. hrtk., af hver skæppe o.s.v. Ligeledes angives størrelsen af overmålet eller opmålet beregnet som 2 fjkr. af hver skæppe. (LAV, G 418-22).

byg, men 1 skæppe på hver tønne havre. Men efter 1746 var opmålet på rug og byg en top på hver fjerde tønne og 1½ fjerdingkar på hver tønne havre ligesom før 1737. Det blev i 1791 beregnet til 3 1/8 pct. i opmål.¹⁷

Det er imidlertid ikke alle steder, man nøjedes med et opmål på et fjerdingkar pr. tønne. Fra Ausumgård i Vestjylland er der bevaret et godt materiale til belysning af skattekorproblemerne i en skatteberegningssprotokol for perioden 1755-1820. Skatterugen blev for 1779 beregnet med 1 skæppe 3 fjerdingkar pr. tønne hartkorn. Hertil kom det befalede opmål på 1 fjerdingkar pr. tønne korn. Men desuden tilføjedes: »Målet til amtstuen var foruden denne fjerdingkar endnu en god fjerdingkar på tøndem«. I overensstemmelse hermed blev opmålet i selve beregningstabellen for hver fæstegård sat til 2 fjerdingkar pr. tønne korn. Således fik amtsforvalteren i Ringkøbing dobbelt så høj en sportel ved kornleverancen, som regringen havde tiltænkt ham. I øvrigt havde godsforvalteren til brug for selve beregningen af hver fæstegårdsleverance af skatterug en sindrig beregningstabel, som på mange måder ligner en moderne momstabel.¹⁸

Da leverancerne til hver amtstue var meget forskellige i kvantitet p.g.a. de uensartede amtsstørrelser, blev der stor forskel på amtsforvalternes lønninger. Der blev i 1788 foretaget en beregning over, hvor meget opmålet beløb sig til i penge i forhold til de sidste 10 års kapitelstakster (den officielle kornpris). Det laveste var 137 rdl. for Møn og det højeste 1307 for Aalborghus amt. Amtsforvalter With i Holbæk havde årligt et omregnet opmål på 567 rdl.¹⁹

Kvalitet

De største vanskeligheder for amtsforvalteren hidrørte fra problemerne omkring kornets kvalitet. Det blev fastslået i den årlige kornskatteforordning, at »kornet ... skal være got, sundt og dygtigt af nærværende års afgrøde således, at det for oprigtige kiøbmandsvahre kand passere«. Ofte var det to modstridende krav, at kornet både skulle leveres af årets høst og være af god kvalitet. Bønderne kunne kun levere det korn, de havde høstet. Her stod amtsforvalteren ofte i en alvorlig klemme, fordi aftagerne kunne forlange korn af god kvalitet, i modsat fald kunne amtsforvalteren blive krævet til ansvar. I tilfælde af uenighed mellem ham og bønderne om kvaliteten, skulle købstadens magistrat sammen

med to borgere i byen tilkaldes for på stedet af afsige dom over det afleverede korn.²⁰

Det var situationen for amtsforvalter Halck i Nyborg i 1782. Han nægtede at modtage skattekornet fra nogle bønder, »formedelst den var høstet våd, uren og mugen i lugten«. Så blev der holdt synsforretning den 24. okt. af to borgere og kornhandlere i byen, der var udmeldt af byfogden. De var enige med Halck i bedømmelsen af kornet. Men den ene af dem, Ole Rye, forklarede, at han på en tur 5 mil ind i amtet for kort tid siden havde set hele byers marker stå fulde af byg og havre, »som var igiennem regnet, vådt og miserabel formedelst den udsædvanlige våde efterhøst«. Bønderne var ikke i stand til at levere andet end våde og slette varer, når skattekornet skulle ydes af deres egen avl. Derfor kunne de to opmænd ikke kassere det dårlige korn. Den 26. okt. klagede Halck sin nød til Rentekammeret. Selvom han selv ved dagligt at lade kornet kaste kunne holde det nogenlunde på magasinet, så var dette helt umuligt under fragten om bord på et skib til Norge. Resultatet ville så blive, at kornet brændte sammen og derfor måske ville blive afvist af den norske magasinforvalter. Som Halck skrev til Rentekammeret, »så dependerer min velfærd jo ligesom af de fynske og norske kiøbmænds eenig eller ueenig tænkemåde«. Men Rentekammeret måtte trods alt holde ham fast på forordningen, så han måtte antage det dårlige og fugtige korn.²¹

Problemet hang sammen med spørgsmålet om kvaliteten af dansk korn i almindelighed i det 18. århundrede. Det kunne ikke løses ved Løvenskiolds forslag til Rentekammeret den 30. nov. 1778, at dette hvert år skulle udsende nogle prøver på årets kornkvalitet til amtstuerne som rettesnor ved amtsforvalterens modtagelse af skattekorn.²²

Problemet gik dybere. Det var et spørgsmål om en forbedring af udsæd, høst- og tærskning- og opbevaringsmetoder i det hele taget i dansk landbrug i det 18. århundrede. Regeringen foretog overvejelser om kvalitetsforbedring af kornet i sidste halvdel af det 18. århundrede – ikke mindst a.h.t. eksporten – men problemet var så nært sammenknyttet med strukturformerne i dansk landbrug, at disse fik første prioritet.²³

Magasin

Der fandtes normalt et kornmagasin i den købstad, hvor amtstuen fandtes. Men derforuden var der undertiden magasiner eller oplagspladser i

andre af amtets købstæder. Derved forkortedes kørslen for amtets bønder, men til gengæld måtte de betale et ekstra gebyr på 7 sk. pr. tønde korn for at levere til disse ekstra magasiner. Det var langt fra alle magasiner, som ejedes af kongen eller staten. De tilhørte enten amtsforvalteren eller blev lejet af ham hos andre borgere i købstaden. Hvis amtsforvalteren selv ejede kornmagasinet, var det almindelig praksis, at det blev afhændet til efterfølgeren i embedet. Det blev ofte sikret ved en kgl. bevilling, som da amtsforvalteren i Randers den 4. aug. 1759 fik kgl. tilladelse til at opføre et magasin i Hobro, som hans efterkommer skulle købe af ham »efter uvillige mænds takst«. Hans efterfølger Stauning sikrede sig på samme måde ved bevilling af 30. jan. 1770.²⁴

Det var derfor et chock for den afdøde amtsforvalter Joakim Riecks enke i Vordingborg amt, at Rentekammeret i anledning af hendes mands død i 1780 overvejede en flytning af amtsforvalterboligen fra Vordingborg til Næstved. Så stod hun tilbage med en gård og to magasinbygninger, som hun havde forventet at afhænde til efterfølgeren for 4.000 rdl. Hun antydede, at årsagen til hele røret var amtmandens ønske om at sælge sin gård i Næstved til amtsforvalterbolig. Der blev indhentet erklæringer fra amtmand og stiftamtmand, fra godsejere om transportlængden til de to byer og fra skippere om havneforholdene i de to byer. De fleste godsejere, som samtidig repræsenterede det meste hartkorn, foretrak Næstved, men de skippere, som amtsforvalterenken havde mobiliseret, fremhævede de vanskeligere udskibningsforhold i Næstved. Da stiftamtmanden og den nyudnævnte amtsforvalter Reiersen også gik ind for Vordingborg, faldt Rentekammerets resolution den 5. juni 1781, at »derværende amtsforvalter udi Vordingborg amt, Reiersen må ligesom hans formand, have sin bopæl udi Vordingborg købstad«. Men en måned senere den 5. juli kom en ny kgl. resolution, »at amtsforvalter Reiersen skal holde et privat magasin i Næstved for de jordegodser, hvis beboere helst ønsker at levere sammesteds deres skattekorn«. Så var alle formentlig tilfredse.²⁵

Forsyninger

Magasinerne tjente ud over deres formål som lager før videre transport også som forrådsmagasin i vanskelige forsyningssituationer for den omliggende egn. Således fik amtmanden i Holbæk den 29. marts 1760 ordre til at foranstalte en auktion over knap 4.000 tdr. havre i Holbæk. Det

skulle på forlangende opbydes i små kvanta på 5-10 tdr. eller mindre, så det kunne være et tilbud til alle. Intet af det bortauktionerede måtte vende tilbage til magasinet. Der skulle altså ikke gives anledning til spekulationshandel. Et par måneder senere – den 13. maj – fik amtmændene ordre til at bekendtgøre for godsejerne, at bønderne kunne låne sædehavre fra magasinerne, mod at aflevere det tilbage efter høst »i henseende til den mangel, som på et og andet sted skal være på sædehavre«. Men de godsejere, som rekvirerede kornet til deres bønder, skulle indestå for tilbagebetalingen efter høst på samme måde som ved skattebetalingen.²⁶

I efteråret 1771 var forsyningssituationen så vanskelig, at regeringen måtte udskrive en ekstra aflevering af brødkorn »til at forsyne ej alene de fattige og trængende udi købstæderne, men end og landmanden«. Også denne tvangsaflevering skulle ske i forhold til hartkornet med 2 sk. 1/4 fjd. pr. td. rug. Fordelingproblematikken var en anden denne gang, da det nu var forsyningen af købstæderne, der skulle sikres. Derfor måtte flere bønder køre det nærmeste magasin forbi og levere til et fjernere-liggende. Magistraterne skulle tilsige borgerne at afhente hver deres tildelte kvantum i magasinet. Men da der langt fra blev afleveret det udskrevne kvantum, blev det nødvendigt med en senere fordelig imellem magasinerne. Denne kørsel skulle fortrinsvis foretages af de nærmest boende strøbønder, som skulle møde med sække på magasinet. Transporten blev afskrevet på deres kongerejser, d.v.s. offentlige hoveri. Da mange bønder klagede over den oprindeligt påbudte leverance, blev det den 4. jan. 1772 besluttet at halvere denne til en skæppe og en ottendel fjerdingkar pr. td. hrtk. Men dette medførte en ny fordelingsproblematik, idet de bønder, der allerede havde afleveret det oprindeligt udskrevne kvantum, skulle have halvdelen tilbage. Dette blev meddelt amtmanden af Rentekammeret ved skrivelse af 25. jan. 1772 og allerede den 26. jan. viderekommuniceret til amtets godsejere ved en cirkulæreskrivelse fra amtsforvalteren efter fuldmagt fra amtmanden. Der udgik samme meddelelse til rettens betjente, d.v.s. herredsfoged og birkedommer, for at de ved stokkemændene (d.v.s. tinghørerne ved hvert ting) kunne underrette bønderne om deres rettigheder over for amtsforvalteren eller godsejeren, hvis de havde afleveret kornet til ham.²⁷

Forud for disse foranstaltninger havde den centrale økonomiske forvaltning søgt at klare problemerne ved frivillige ordninger. Godsejerne gik forud for høsten 1771 ind på at holde et vist kvantum rug på godset

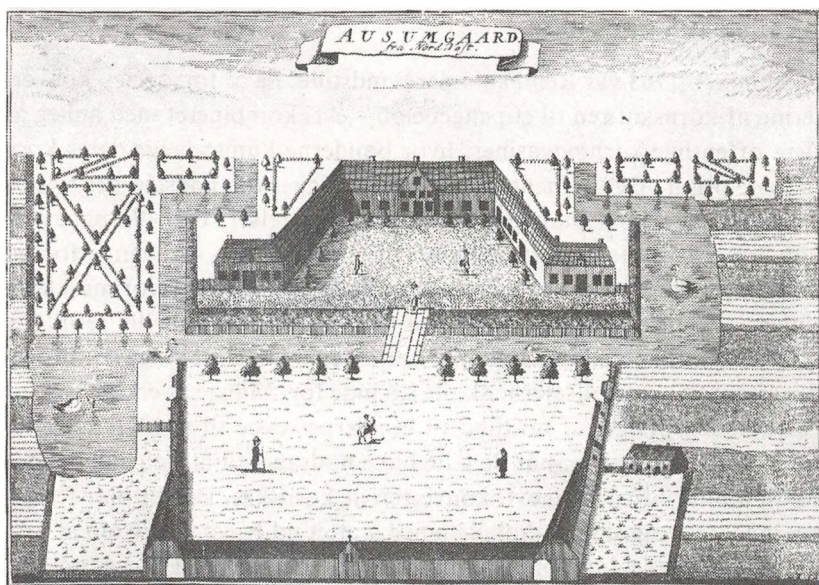
som beredskabslager, som Rentekammeret kunne rekvirere til forhandling i perioden november til maj. Men det blev frigivet til godsejernes disposition allerede den 15. febr. 1772. Rentekammeret foretrak efter Struensees fald tilsyneladende tvangsafleveringer fra bønderne. Også i 1772 høståret blev der ud over kornskatten foretaget en ekstra udskrivning af havre med 1 sk. 1/2 fjd. pr. td. hrtk., men til betaling efter kapitalstakst (den officielt fastsatte kornpris).²⁸

Oprustningen i 1769 i anledning af det spændte forhold til Sverige krævede en forøget udskrivning af hestefoder: havre, hø og halm – ialt 6864 tønder havre, 3212 læs hø og 1604 læs halm fra de sjællandske amter til faste priser. Roskilde og Nordsjælland, som i forvejen leverede til tropperne i København, blev dog fritaget. I modsætning til den sædvanlige udskrivning var det ikke tilstrækkeligt, at hvert amts bønder afleverede deres korn i amtets magasiner. Afleveringen måtte derimod ske til de købstæder, hvor regimenterne havde deres kvarter. Denne vanskelige fordeling blev overladt til amtmændene i de implicerede amter, som i fællesskab udarbejdede en fordelingsplan. Leveringen for 1770 gik glat. Men det flg. år blev der protesteret fra de godsejere, hvis bønder måtte foretage længere rejser end normalt med skattekornt. Det resulterede i en omfordeling, hvor de fjernestliggende amter, Dragsholm og Sæbygård, blev helt fritaget a.h.t. fordelingsplanen. Det medførte større leverancer for de øvrige, men til gengæld kortere transport.²⁹

Transport

Det 18. århundredes forsyningsproblemer medførte således en ganske betydelig administration for central- og lokalforvaltningen og megen ulejlighed og kørselsbesvær for bønderne. Kørselen kunne på Sjælland være 14-15 mil frem og tilbage i en periode, hvor der var god brug for arbejdskraften hjemme. Kom de frem til magasinet, måtte de først vente længe for at få læsset af. Når de endelig kom til, ville amtsforvalterens folk måske ikke godtage kornets kvalitet. Så måtte de vente igen, mens der blev sendt bud til magistrat eller byfoged om at foranstalte en synsforretning. Så det kunne blive sent, inden de kunne begive sig hjem igen ad de samme dårlige veje – om de ikke måtte vente til næste dag.

På Ausumgård i Vestjylland havde man lavet en turnusordning for transporten af skattekornt til amtstuen. Der krævedes 51 vogne i alt for at få kornt fragtet til Ringkøbing. Disse blev udpeget i rækkefølge, således at der startedes på listen, hvor man var stoppet det foregående år.

Transporten af skattekornet til amtstuen var et stort problem først og fremmest for fæstebønderne under fjernbeliggende hovedgårde. Fra Aulumgaard i Vejrum sogn, Hjern herred (syd for Struer) var der langt til Ringkøbing. Godset havde organiseret en særlig tur- nusordning. Men alligevel indebar transporten en forøgelse af skattebyrden. Til »Den danske atlas« VI (1769) har Johan Georg Schmid udført dette stik af Aulumgaard. (Det kgl. Bibliotek, M.P. 20, pl. 18^l).

På samme måde skulle der det kommende år startes, hvor der var blevet stoppet i indeværende år. Hver bonde stillede med en eller to vogne. Det var kun beboerne i Vinding og en navngiven bonde Laust Braagaard i Hodsager, som kørte med deres eget korn.³⁰

Det var transporten, der gav anledning til de fleste og største klager over kornskatten. I indberetningerne fra amtmændene landet over til det nyoprettede Kommercekollegium i 1735 om den økonomiske tilstand i amterne var det et tilbagevendende forslag, at skattekornet skulle konverteres til en fast pengeafgift a.h.t. bøndernes lange rejser. De kommitteredes standardsvar var en henvisning til Rentekammeret, hvorunder sagen sorterede. Men de fremhævede også, at en ændring vil- le påføre kongen fragt- og udskibningsomkostninger. Systemet var be- tinget af det 18. århundredes dårligt udviklede samfærdselsforhold, som var en alvorlig hindring for statens overgang fra natural- til pengeøko- nomi.³¹

Ændring af kornskatten

I sommeren 1763 var Rentekammeret indstillet på at forsøge en konvertering af kornskatten til et pengebeløb – evt. kombineret med anlæg af flere offentlige kornmagasiner, hvor bønderne kunne sælge deres korn til faste priser. Det indhentede først erklæringer om godsejernes syn på forslaget. Der kom mange interessante besvarelser, der alle påpegede bøndernes store transportproblemer. Men adskillige var bange for, at bønderne ikke kunne magte en forøget pengeudredning, hvorimod leveringen af egne produkter ville falde dem lettere. Måske ville resultatet blot blive usikkerhed i godsadministrationen og til sidst alligevel forøgede restancer, som godsejerne skulle stå inde for. Mange af erklæringerne var desuden præget af mistillid til bøndernes evne til at klare sig over for købmandsstanden, når de ville blive nødsaget til at sælge deres korn for at kunne udrede den evt. konverterede kornskat. Derfor blev forslaget om statsmagasiner i almindelighed støttet ud fra et ønske om at bryde købmændenes monopolstilling over for bønderne. Det var således vurderingen af bøndernes handelstalent, som blev afgørende for mange godsejers besvarelse af Rentekammercirkulæret. Nogle gik en mellemvej og foreslog, at det skulle overlades til godsejernes frie valg, om kornskatten skulle leveres i korn eller penge. Resultatet blev i årets kornforordning af 3. okt. 1763, at kornskatten skulle betales i penge. Derimod blev planen om statsmagasiner ikke realiseret. Ordningen blev imidlertid alt for dyr for statskassen, og man vendte i 1776 tilbage til den ordinære kornaflevering.³²

Med forordningen af 24. aug. 1791 blev skridtet taget fuldt ud med kornskattens afløsning af et fast pengebeløb, 7 mk. 4 sk., pr. td. hrtk. uanset ændringer i kornprisen. Taksten var udregnet på grundlag af et gennemsnit af de sidste 20 års kapitelstakster. Ud over de mange praktiske vanskeligheder med afleveringen in natura spillede hensynet til kornhandelen en vigtig rolle i argumentationen for ændringen. Kornmonopolet var allerede blevet ophævet ved forordningen af 6. juni 1788. Men i realiteten var en meget stor del af kornforbruget, nemlig den offentlige sektors forbrug, helt unddraget privathandelen. Derfor var kornafleveringen in natura, hed det i Rentekammerets forestilling, »så meget mindre passende, efter at landet nu var skænket fri kornhandel«. Bonden manglede p.g.a. tvangsafleveringen »opmuntring til at søge at forbedre sin produktion, ligesom og concurrencen i kornhandelen bliver

mindre og indskrænker sig til den, som føres imellem proprietaren og de få købmænd, som i købstæderne drive denne handel«. Den danske stat og dermed det danske samfund havde med kornskattens konvertering taget et vigtigt skridt fra naturaløkonomi til pengeøkonomi.³³

Konsumtion og folkeskat

Konsumtionen og folkeskatten på landet var indtil 1760 en skat på personer. Den var i sin oprindelse erstatning for en egentlig forbrugsafgift, der var umulig at bestemme, hvor forbruget ikke hvilede på indkøbte varer. Fæstebønder og husmænd var selv fritaget for skatten, men ikke deres tjenestefolk. Deres skat skulle husbonden opkræve og indestå for, men i praksis betalte han ofte selv skatten, som i så fald blev en arbejds-giverafgift. Taksten var oprindeligt iflg. forordningen af 22. nov. 1671 2 mark for en karl og 1 mark for en pige i tjeneste på landet, men den blev nedsat til henholdsvis 1 mark og 8 sk. ved forordningen af 31 dec. 1700. Skatterne var bortforpagtet til private mod indbetaling af en ved auktion fastsat afgift i statskassen. I sin rene form var opkrævningen af denne skat således unddraget godsejerne – i modsætning til matrikel-skatten. Men godsejerne havde alligevel forskellige funktioner i systemet enten som værn for fæstebonden mod opkræverne, eller gennem private aftaler med forpagteren som dennes stedfortræder over for fæstebønderne, eller i sjældnere tilfælde som indehaver af den offentlige koncession som forpagter. Det er baggrunden for, at forpagtnings-systemet skal omtales nærmere i det følgende.

Auktion over skatten

Konsumtion og folkeskatten, d.v.s. de i den kgl. forordning fastsatte beløb, blev amtsvis udliciteret for en 3 års periode til den højstbydende ved en offentlig auktion.³⁴ Meddelelsen om en forestående auktion blev givet ved en kgl. plakat, som blev opslået på by-, herreds- og birketingene samt på Børsen og Rentekammeret. Principielt kunne alle deltage. Der krævedes blot, at den, der fik budet, var i stand til at skaffe en kautionist. 14 dage efter auktionen skulle kautionensbeviset foreligge underskrevet af kautionisten, påtegnet af den pågældende amtmand og vedtegnet, at det var blevet læst på herreds- og landsting. Det var statskassens garanti for forpagtningsbeløbet.

Selve auktionen foregik på Rentekammeret i København. Det betød, at interesserede fra provinsen ikke altid personligt kunne være til stede. Det var derfor almindeligt at lade sig repræsentere ved en stedfortræder. Det forudsatte plakaten indirekte, idet den pålagde den højstbydende straks at tilkendegive, for hvem budet faldt. Det kunne være en af de ansatte ved Rentekammeret, som havde fået til opgave at deltage i auktionen som kommisær for en privat mand – og formodentlig derved sikrede sig en ekstra fortjeneste.³⁵ Plakaten forbød indgåelse af forhåndsaftaler mellem auktionsdeltagerne med det formål at holde forpagtningsafgiften på et kunstigt lavt niveau. Der havde iflg. plakaten af 25. sept. 1706 tidligere været tilfælde heraf.

Konsumtionen blev ikke udbudt i mindre enheder end et amt. Derfor kunne en almindelig godsejer ikke forpagte konsumtionen på sit eget gods direkte. De store godsejere, som qua deres privilegier havde amtmandsmyndighed på deres gods,³⁶ kunne derimod deltage i auktionen over afgifterne fra deres eget gods, idet deres distrikt blev opbudt på linie med andre amter. Grevskabet Friisenborgs konsumtion og folkeskat havde grevinde Christine Sophie Holsten selv haft i forpagtning 1704-06. Det samme gjaldt derimod ikke grevskabet Schackenborg. Der synes normalt ikke at have været så stor efterspørgsel efter forpagtningen af et grevskab, formentlig fordi det var et mindre distrikt sammenlignet med et ordinært amt. Således var der kun et bud for henholdsvis Friisenborg og Schackenborg i 1706. I perioden 1701-03 var Friisenborg endda slet ikke bortforpagtet, »formedelst ingen ved auktionen sig indfandt derpå at ville byde«. ³⁷ I stedet blev folkeskatten opkrævet sammen med matrikelskatten mod aflæggelse af særskilt regnskab for personal og pengebeløb.³⁸ På samme måde var Clausholm ikke bortforpagtet 1704-06. I stedet opførtes de faktisk indkomne beløb i Rentekammeret med 90 rdl. i 1703, 85 i 1704 og 78 i 1705. I 1706 var der i første omgang intet bud, men derefter opførtes Hans Mathiasen for 85 rdl. – gennemsnittet af det faktiske skattebeløb de tre foregående år. Var denne Hans Mathiasen indsat af Rentekammeret til at forestå oppebørselen uden eget økonomisk ansvar?

Forpagtningsafgift

Det var indbygget i auktionssystemet, at forpagtningsafgiften svingede fra periode til periode. For perioden 1725-45 kan udviklingen følges for Holbæk amt på grundlag af de reviderede regnskaber.³⁹

Forpagtningssum for familie- og folkeskatten for Holbæk amt 1725-45

År	Årlig ydelse	Forpagter
1725-27	1001 rdl. 5 mk. 8 sk.	Dankvart Hansen
1728-30	1078 rdl. 3 mk. 10 sk.	Morten Hartmann
1731-33	952 rdl. 2 mk. 4 sk.	-
1734-36	907 rdl. 1 mk. 8 sk.	-
1737-39	927 rdl.	-
1740-42	1157 rdl. 5 mk. 6 sk.	-
1743-45	1150 rdl.	Conrad Sparre

I denne periode var der to betydelige ændringer i afgiften, nemlig i 1731 og 1740. Ingen af ændringerne var begrundet i et forpagterskifte. Op til 1740 var ændringerne stort set i nedadgående retning, men fra 1740 stabiliseredes afgiften på et betydeligt højere niveau.

I 1754 blev der i Rentekammeret foretaget nogle opstillinger over provenuet af skatteforpagtningsafgifterne i de enkelte stifter for perioden 1737-54 til brug for planerne om en evt. omlægning af oppebørslen (jvf. senere).⁴⁰

De årlige forpagtningsafgifter 1737-54

Stift	1737-39	1740-42	1743-45	1746-48	1749-51	1752-54
Sjælland	12.315	12.635	12.675	14.300	13.620	14.680
Fyn	7.520	9.580	8.470	11.435	9.430	11.685
Aalborg og Viborg	10.105	9.365	8.350	10.545	10.805	11.105
Århus og Ribe	13.375	14.220	13.180	14.525	15.210	15.740
Hele landet	43.315	45.800	42.675	50.805	49.065	53.210

Der var således en stigning på 10.000 rdl. i de årlige forpagtningsafgifter fra 1737-54. I øvrigt var stigningen størst for Fyns stift, derefter i rækkefølge Sjælland, Århus og Ribe stifter, men mindst i Nordjylland.

Der var også store forskelle mellem amterne inden for stifterne. Således havde Holbæk amt en betydelig stigning fra 925 rdl. i 1737-39 til 1300 rdl. i 1752-54. Stigningen fortsatte således også efter 1745 i dette amt, jvf. den foregående tabel. Da skattetaksterne ikke ændredes i hele perioden 1700-1760, kan stigningen i forpagtningssummen for det første afspejle en forbedring i betalingsevnen, således at forpagteren ikke behøvede at beregne sig så stort et beløb til dækning af restancer og egen fortjeneste. Men for det andet kan stigningen også afspejle en forøgelse af befolkningstallet fra midten af århundredet (jvf. senere).

Skattepligtige

Kontrakten specificerede enkelte generelle fritagelser for konsumtion og folkeskat, ligesom den i almindelighed henviste til den gældende forordning af 31. dec. 1700. Derudover blev den privatmand, som konsumtionsforpagteren jo var, i sin kontrakt pålagt »at iagttage at fattige, gamle, svage og vanføre folk som for alderdom og svaghed intet kan fortie, ej noget fordres eller tages ... Han skal og være moderat imod alle, og som om en ringe forseelse som ej befindes at være sked af modvillighed skulle forefalde, da dermed på billigste måde at omgås og dermed være fornøjet«. ⁴¹ Det var således ubestemte krav og dermed vide grænser for skønsafgørelser, der blev pålagt en privatmand, som de offentlige myndigheder ikke havde andet hold på end betalingen af den fastsatte sum – evt. gennem den præsterede kautionist.

Som hjælpemiddel og rettesnor ved opkrævningen havde forpagteren sognepræsternes mandtal, som skulle forklare og specificere skattekategoriernes. Disse mandtal blev sendt direkte fra sognepræsten til skatteforpagteren. ⁴² De skattepligtige m.h.p. folkeskatten var på landet tjenestekarle, – drenge – og piger over 15 år, som i h.t. forordningen af 31. dec. 1700 skulle betale henholdsvis 1 mk. for de to første kategoriers vedkommende og 8 sk. for den sidste. Dette var en veldefineret gruppe, som iflg. det bevarede kildemateriale synes at have givet anledning til de færreste fortolkningsproblemer. Dog havde skatteforpagteren Peder Bagge i Kalundborg i 1758 krævet en del husmænd under Lerchenborg for folkeskat, fordi de som daglejere havde tærsket for nogle bønder. Det måtte deres herskab, repræsenteret af godsforvalteren, protestere imod over for amtmanden. ⁴³ På en tilsvarende sag fra 1754 havde amtmanden noteret: »Disse ere alle efter en fra præsten indkommen attest

fæstehusmænd, og har tilforn aldrig svaret. De tjene ikke, men gå når de lyster i dagleje, hvortil loven giver dem frihed. De kan altså intet svare, uden de virkelig tjene for års eller halvårs løn. Thi som daglejere ere de et sted i dag, et andet sted i morgen«. ⁴⁴ Det afgørende var fæstebrevet, som konstituerede en persons stilling i landbosamfundet.

Der stod større strid omkring inderstegruppen. Det var personer med egen husholdning, som sad til leje hos fæstebønder eller husmænd. Bortset fra dette fælles kendetegn var det en uhomogen gruppe, der kan deles op i en erhvervsaktiv og erhvervsinaktiv gruppe. Inderster i den erhvervsaktive alder ernærede sig ved dagleje eller småhåndværk. Det var i det 18. århundredes alternativet til et fæstemål hos en jordbesidder. Derfor var det i godsejernes interesse at gøre dette alternativ så lidet tillokkende som muligt. Bl.a. derfor var der pålagt denne gruppe en særlig skat, 3 mk. for en mand og 24 sk. halvårligt for en kvinde, »såfremt de ere dygtige til at antage gårde eller huse og ikke ere i virkelig (fast) tjeneste hos nogen«. Indersteskatte gav anledning til afgrænsningsproblemer over for fæstehusmændene, hvor godsejerne protesterede mod inddragelsen af deres fæstere i inderstekategorien. Skatten ville betyde en forringelse af husmændenes økonomi, som herskabet ikke kunne være interesseret i, da den kunne medføre restancer i fæsteafgiften eller jordskatten, hvilket også faldt tilbage på godsejeren. Rettesnoren var også i dette tilfælde fæstebrevet. Derimod var aftægtsfolkene og gamle og svagelige, d.v.s. den del af inderstegruppen, der var ude over den erhvervsaktive alder, fritaget for indersteskat med den begrundelse, at de alligevel ikke var i stand til at overtage en fæstegård. Afgrænsningen af denne var forbundet med store vanskeligheder. Dels beroede afgørelsen om skattepligten ofte på et skøn, dels havde denne gruppe intet herskab til værn mod skatteforpagteren. Deres eneste tilhold var sognepræsten, som på sit mandtal skulle notere den økonomiske og helbredsmæssige tilstand for de inderster, som efter hans skøn ikke var skattepligtige. Hvis skatteforpagteren ikke respekterede påtegningen, havde den forurettede mulighed for at henvende sig til sognepræsten for at få en erklæring fra ham om sine omstændigheder. Med denne kunne han/hun så gå videre til amtmanden, som havde den endelige afgørelse.

De bevarede attester viser, at præsterne dels lagde vægt på alder – dels på økonomiske og sundhedsmæssige forhold. Det første var et objektive kriterium, som kirkebogen dokumenterede – det sidste mere subjektivt. Men præsterne søgte at gøre det objektive. F.eks. anbefalede J. Günther

i Havrebjerg den 26. juli 1746 den 60-årige enke Maren Lauritzdatter fra Solbjerg til fritagelse for indersteskat, »da hun ej besidder mere, end hvad hendes børn efter deres skyldighed hende forunder«. ⁴⁵ Præsterne var ikke begejstrede for dette attestskriveri. Pastor J. Müller, Sæby, skrev den 10. febr. 1746 på en sådan attest: »Præsten skal på ny molestreres med attester at udgive, da jeg dog tydeligen i mit mandtal har anført dem, som bør være frie, så at der kræves ikke skat efter præsternes mandtaller, men ligesom familieskattens forpagter lyster selv. Dersom øvrigheden ikke vil hemme sligt, får den fattige lide vold og uret«. ⁴⁶

Opkrævning

Skatteforpagterens provenu bestod officielt i differencen mellem det beløb, han kunne inddrive i området, og den forpagtningsafgift, han havde måttet gå ind på ved auktionen. Men har skatteyderne desforuden måttet betale en vis sportel oven i den lovpligtige skat, som ved så mange andre ydelser i det enevældige samfund? Da der ikke er bevaret interne forpagtningsregnskaber, er det vanskeligt at afgøre. Men da fæstebønderne på Nørholm gods i Vestjylland i 1787 klagede over, at de måtte betale sportler til godsejerens lokale skatteopkrævere, forsvarede A.C. Teilmann sig med, at det var en almindelig praksis der på egnen. For, da folke- og familieskatten var bortforpagtet, måtte skatteyderne betale 2 sk. pr. termin til skatteforpagteren. ⁴⁷

Det var overladt til skatteforpagteren selv at indkræve pengene i første omgang. Da forpagtningssummen var fastlagt på forhånd, betød eftergivelse ved opkrævningen en lavere personlig indtægt. Vi ved ikke, hvilke trusler og pressioer han betjente sig af for at få pengene ind hos tjenestefolkenes arbejdsgivere eller sognets inderster. Men skulle truslerne indfries, så fulgte skatteinddrivelsen samme procedure som alle andre skatter. D.v.s. restancelisten skulle godkendes af amtmanden, inden han gav ordre til militæreksekution, (jvf. kap. 3). For folkeskattens vedkommende bestod amtmandens restanceundersøgelse i en konferering af skatteforpagterens restanceliste med de samtidig indsendte mandtal og de tidligere modtagne klager. Resolutionen lød på tilladelse til militæreksekution efter forordningen, men med det forbehold, at pengene først skulle søges inddrevet i mindelighed i 14 dage. ⁴⁸

Den mindelige inddrivelse synes i Kalundborg amt, Løve herred, specielt for Sæby og Hallenslev sogne at betyde inddrivelse ved lægdsføl-

dene. Amtmandens resolution på restancelisten for 1745 opfordrede til eftergivelse den første termin, – men »i det øvrige forbeholdes forpagteren ved militære execution at inddrive, hvad som ved lægds mændene i Sæbye og Hallenslev sogne ikke vorder at erholde«. ⁴⁹ Der er ligeledes i Holbæk amtsarkiv tilfældigvis bevaret en lille billet (kort meddelelse) fra den 15. jan. 1752 med udskriften: Til sognefogden for Hiembæk sogn. Meddelelsen lyder: »Sognefogden for Hiembeck sogn ville erindre Chr. Nielsen Bødker udi Hiembeck om sin januar termin familie- og folkeskat, der beløber ialt 1 rdl.«. ⁵⁰ Det er interessant, fordi lægds mændene/sognefogderne repræsenterede den før enevældige skatteoppebørsel på sogneniveau, men derefter er de gledet ud – i hvert fald af de officielle skatteforordninger. Sognefogderne fik tildelt en særlig restanceinddrivelseskompetance i forordningen af 30. jan. 1793, men indtil da er forordningerne tavse om deres funktioner ved selve skatteopkrævningen. Det kunne tyde på, at skatteopkrævningen på laveste niveau har været mere varieret og måske også i højere grad har inddraget en lokal repræsentation i en eller anden form end hidtil antaget. Kildematerialet er imidlertid for spinkelt til at sige noget sikkert herom, idet inddrivelsen af folkeskatten på laveste niveau i det hele taget kun omtales sporadisk.

Skatten bestod af små beløb (1 mk. pr. termin for en karl og 8 sk. for en pige). Antallet af tjenestefolk varierede vel noget fra gård til gård, men hos Løvenborgs bønder var det almindelige folkehold i 1771 hos 48 ud af 85 en karl og en pige, mens 10 havde et større og 27 et mindre folkehold. ⁵¹ Det betød, at skatteforpagteren hvert sted ofte kun skulle opkræve 1 mk. og 8 sk. Ved den militære eksekution blev fortjenesten tilsvarende ringe, idet taksten var 12 sk. i dagligt gebyr, hvor restancen var over 1 mk. og 6 sk., hvor den var under.

Derfor var der også vanskeligheder forbundet med at få militæret til at rykke ud for så ringe beløb. Den 21. maj 1746 klagede amtmanden i Holbæk amt til overkrigssekretæren over officererne i den anledning. I første omgang fik han medhold, og der udgik påbud til generalmajor Kaas om at følge ordrerne til militære eksekution. Men derefter tog oberst Falckenskiold til genmæle og forklarede sagen set fra militærets side. Tre ryttere havde efter deres tilbagekomst fra inddrivelsen af januar termin beklaget sig: »De havde måttet gå 1-2 mile for 2 sk., så at de ej havde kunnet få deres daglige gebyr, i hvor langt de end havde gået, thi den ene af dem skal have været anvist execution i alle kanter af Aads herred indtil Nykøbing, og den anden på ½ mil nær Slagelse«. De var

desuden blevet sendt ud til folk, der allerede havde betalt. Andre havde nægtet at anerkende dem, fordi de kun havde en kopi af amtmandens godkendelse af restancelisten. Overkrigssekretæren indstillede derefter, at eksekutionen for fremtiden blev tilrettelagt på en bedre måde.⁵² Som en anden officer udtrykte det i en klage til amtmanden den 8. nov. 1753: »Monsieur Birch, (skatteforpagteren), så og hans fuldmægtige Friis, må tro, at Vorherre aleneste har skabt de nationale underofficerer til executanter for deres skyld . . . og derved forsømme de Kongens og regimentets tjeneste«. ⁵³

Disse problemer er skildret så indgående, fordi de på mange måder sætter godsejernes skatteopkrævning i relief. Var godsejerne ikke blevet sat ind som skatteopkrævere i første instans, havde amtsforvalteren haft samme problemer med matrikelskatten som skatteforpagteren med folkeskatten. Med mindre man også havde valgt at bortforpagte denne skat, der imidlertid er af en helt anden økonomisk størrelsesorden.

Hvorledes var godsejerne placeret i dette system? Storgodsejere med særlige privilegier, d.v.s. grever og baroner, kunne som tidligere omtalt gå ind som direkte forpagtere af folkeskatten i deres område. De almindelige godsejere kunne nøjes med at optræde som værn for deres fæstere, når disse blev gået for nær af skatteforpagteren, og desuden indbetale konsumtionen af deres egen husstand til samme. De kunne desuden accordere med forpagteren om et fast beløb enten af hovedgården eller af bøndergodset eller af begge. De havde i så fald status af underforpagtere. Derved opnåede de, at skatteforpagteren holdt sig borte fra deres gods, ligesom de selv blev herre over eftergivelser og udsættelser. De påtog sig frivilligt risikoen for skatterne over for skatteforpagteren, ligesom de var tvunget til det m.h.t. matrikelskatten over for det offentlige. For præsterne betød underforpagtningen fritagelse for mandtalskrivning, da forpagteren i stedet fik et fast beløb. En opgørelse over skatteforpagtningssystemet 1752-60 viste, at 11 godser i Holbæk amt benyttede sig af underforpagtning.⁵⁴ Forpagtningssystemet var således allerede på vej til at ændre sig, inden det blev ophævet i 1760.

Ændring af konsumtion og folkeskat

Der havde ikke manglet kritik af systemet. Allerede da der i 1735 blev givet adgang til at indgive forslag til økonomiske forbedringer til Økonomi- og kommercekollegiet, blev det fra flere sider foreslået at

ændre familie- og folkeskattesystemet.⁵⁵ Kritikken gik på forpagtneres behandling af skatteyderne og den heraf følgende forøgede fortjeneste for dem selv. I stedet blev det foreslået at ændre skattegrundlaget fra personer til jord, således at skatten fulgte matrikelskattens opkrævningssystem. Der var næsten enslydende forslag herom fra godsforvalter Hoeborg ved Svanholm gods på Sjælland, Christen Linde fra Aabjerg ved Ringkøbing og Henrik Linde fra Handbjerg hovedgård. Alle tre forslag blev støttet af de respektive stiftamtmand, Gersdorf fra Sjælland stift og Gabel fra Ribe stift.

De kommitterede i Kommercekollegiet kunne fuldt ud støtte kritikken af forpagtningssystemets uheldige sider: »Ved familie- og folkeskattens oppebørsel af forpagtere går mange ting i svang, som på visse steder virkelig trykker den fattige almue, forårsager mange tvistigheder og rejser adskillige processer. Så det ikke kunne være utjenligt om et moyen (middel) kunne udfindes til sådan en forandring, som kunne lette almuen, og dog ikke være til skade og afgang udi deres kgl. Majestæts reuener«. Derimod kunne de kommitterede ikke støtte det alternative forslag at erstatte personafgiften med en forhøjelse af jordskatten. For det første mente de ikke, at dette skatteobjekt kunne tåle en forhøjelse. For det andet afspejlede hartkornsvurderingen efter deres opfattelse ikke skatteevnen på samme måde som antallet af tjenestefolk.⁵⁶ De kommitterede var indstillede på at optage en drøftelse med Rentekammeret, under hvis ressort skattevæsenet hørte. De deputerede, kollegiets højeste myndighed, var derimod ikke interesserede heri og noterede i protokollen den 8. april 1737: »Man er af lige tanker med de committerede, at det er en forandring, som har sine vanskeligheder, hvorfor den på nærværende tid ikke lader sig iværksætte på den af projectanten foreslagne måde«. Derfor blev sagen lakonisk påskrevet: henlagt.⁵⁷

Men den blev taget op knap 20 år senere, idet Rentekammeret i 1754 blev bedt om at afgive betænkning om et anonymt forslag om en konvertering af familie- og folkeskatten efter tilsvarende retningslinier som forslagene fra 1730'erne. Rentekammeret afviste imidlertid forslaget i en betænkning fra 11. maj 1754 med den begrundelse, at det for en finansadministration var tiltalende helt at være befriet for restanceproblematikken, for i stedet at kalkulere med sikre forpagtningsafgifter. Desuden ville forpagtningssystemets ophævelse medføre en lønnedgang for de ansatte i Rentekammeret, da sportlerne fra forpagtningskontrakten og afgiften af det stemplede papir forsvandt. Alligevel lød den kgl. reso-

lution, at forslaget skulle sendes til høring ude i amterne efter afslutning af den netop forestående forpagtningsauktion. Resultatet af høringen blev en række interessante betænkninger, som imidlertid gennemgående frarådede reformen. Mange fastholdt det oprindelige formål med folkeskatten som erstatning for et forbrug, der ikke kunne måles på landet, men alligevel skulle beskattes. Man mente ikke hartkornsvurderingen kunne være erstatning herfor. Desuden måtte godsejerne specielt protestere mod det punkt i forslaget, som indebar en konvertering af deres egen konsumtionsafgift til en hartkornsafgift, da dette var ensbetydende med beskatning af deres hidtil – siden 1670 – skattefrie hovedgårdsjord. På dette grundlag indgav Rentekammeret den 29. dec. 1755 en negativ udtalelse, hvori det bl.a. påpegede, at jordegodset ville falde i værdi som følge af nye jordskatter. Det lykkedes Rentekammeret at bremse forslaget i denne omgang.⁵⁸

Men 5 år senere blev forslaget gennemført af det nyoprettede General-toldkammer stort set efter de tidligere udformede retningslinier. Denne gang blev der ikke foretaget nogen formel høring af de implicerede godsejere. I stedet forsøgte centraladministrationen at fremskaffe nøjagtig underretning om det beløb, skatteforpagterne reelt havde indkasseret de sidste 9 år. Det havde man intet kendskab til, fordi blot forpagtningsafgiften indgik i statskassen. Derfor blev amtmændene anmodet om at skaffe underretning herom fra skatteforpagterne. P.g.a. underforpagtningssystemet kom man i hvert fald for Holbæk amt ikke til bunds i sagen ad denne vej. I stedet blev der gennem stiftamtmand og provster rettet henvendelse til sognepræsterne om mandtalsoplysningerne fra de sidste 9 år. Men de var de allerfleste steder enten videresendt til skatteforpagteren, uden der var taget kopi, eller der var slet ikke optaget mandtal p.g.a. underforpagtningssystemet. Så kunne det ikke nytte, at stiftamtmand Barner i Holbæk amt rykkede provsterne og fornærmet skrev, at det ikke var hans skyld, hvis de ønskede oplysninger ikke kunne indsendes til hans Majestæt. Den manglende mulighed for at gå tilbage i administrationen var en konsekvens af at pålægge private personer uden regnskabs- og arkiveringspligt offentlige opgaver.⁵⁹

Ønsket om at kende konsumtion- og folkeskattens faktiske provenu kunne tyde på, at de statsfinansielle interesser stod i forgrunden ved dette reformforslag. Der blev også i forestillingen til kongen fra 1760 foretaget en sammenligning mellem de årlige forpagtningsafgifter for hele landet, 55.865 rdl. ialt, og den forventede indtægt efter omlægningen,

66.932 rdl. Det skulle således give et øget skatteprovenu på mere end 11.000 rdl. Men Generaltoldkammeret ville dog reservere en del heraf – størrelsen ikke nærmere angivet – til enkelte skattefritagelser.⁶⁰

Der er ikke bevaret meget lovforberedelsesmateriale fra den sidste behandling af sagen, blot nogle anmærkninger af den kommitterede i Generaltoldkammeret Bartholomæus de Cederfeldt, dateret den 13. nov. 1760. Det er interessant, at det på dette sene tidspunkt – loven er dateret den 24. dec. 1760 – forudsættes, at fæstebønderne skulle opkræve den sædvanlige personlige folkeskat af deres tjenestefolk i h.t. forordningen af 31. dec. 1700 og indbetale et fast beløb beregnet på grundlag af deres jordtilliggende til godsejerne. I den endelige lov blev dette imidlertid forskudt således, at fæstebonden i stedet skulle indbetale den personlige folkeskat til godsejeren, som så skulle indbetale en jordskat, 8 sk. pr. td. hartkorn, til amtsforvalteren. Forbindelsen til det tidligere forpagtningsystem fastholdes stadig i teorien, således at godsejeren i lovteksten fremstilles som stedfortræder for skatteforpagteren. Han skulle ligesom denne opkræve folkeskatten efter konsumtionsforordningen af 31. dec. 1700. Hans afgift til statskassen blev imidlertid ikke bestemt på auktion, men var fastsat i relation til fæstegodset – 8 sk. pr. td. hartkorn. Man erstattede således én privat mand, forpagteren, men den anden, godsejeren, som samtidig havde ejendomsretten over fæstegårdene. Der blev ikke officielt givet en begrundelse for netop dette skifte. Derimod havde Christen Linde i sit tidligere omtalte forslag fra 1737 begrundet et tilsvarende forslag således: »Og kunne en proprietær selv bedst moderere skatten, når han kendte sine underhavendes tilstand«. Det var det patriomiale system fremstillet fra den positive side, hvor Linde fremhævede fordelene ved skatteopkræverens (godsejerens) egen økonomiske sammenkædning med skatteyderens forhold.⁶¹ Samtidig medførte omlægningen en forøgelse af godsejerens administrative opgaver.

Endelig er det med henblik på centraladministrationens forhold ulogisk, at samtidig med konsumtion- og folkeskattens konvertering til samme skattegrundlag og administrationskanaler som de øvrige skatter fik den et særligt administrationskontor i centraladministrationen, nemlig Generaltoldkammeret i stedet for Rentekammeret. De regnskabsmæssige følger heraf skildres i kap. 3.

Ekstraskatten af 1762

I 1760 havde man set fra centraladministrationen rationaliseret skattesystemet på landet. Skatteforpagtningerne var ophørt og afløst af godsejernes skatteoppebørsel. De besværlige præstemantal var afskaffet, og skatten lignedes på hartkornet i hvert fald for den del, der gik ind i statskassen. Skattesystemet var blevet enstrengt. Men da staten to år senere måtte gribe til nye midler for at nedbringe den forøgede gældsbyrde, indførtes påny en personskat ved forordningen af 23. sept. 1762. Den medførte på mange måder en fuldstændig ændring af det nyligt opnåede enstrengede system. De nærmere overvejelser bag nyordningen er det endnu ikke lykkedes forskningen at fremdrage, idet der ikke synes at være bevaret forarbejder til denne vigtige forordning. Men ændringen synes nært forbundet med den nye mand i dansk finanspolitik, H.C. Schimmelfmann.⁶²

Gods contra sogn

Nu blev skattegrundlaget atter personerne, men i modsætning til den tidligere folkeskat alle over 12 – senere 16 – år. Derved blev sognepræstens registrering tilsvarende udvidet. Der blev også pålagt sognet at stille hjælp til rådighed hertil, hvilket for så vidt kunne medføre en styrkelse af sognet som administrativ enhed. Derimod ønskede man øjensynligt ikke at vende tilbage til forpagtningssystemet i skatteoppebørselen. Godsejernes skatteoppebørsel havde som genstand hidtil kun haft deres fæstere, som i forvejen var forbundet med dem i økonomisk henseende i godssystemet. Nu blev hele husstanden hos fæstebonden inddraget under godsejernes skatteadministration. Med folkeskattens ændring i 1760 var den erhvervsaktive del af inderstegruppen blevet skattepligtig over for godsejeren gennem indersteskatte. Men ved ekstraskatten blev den ældre og fattigste del af inderstegruppen også inddraget i skattepligten. Ved denne udvidelse til hele inderstegruppen blev godsejernes administration for det første betydeligt forøget, for det andet rettede den sig nu mod en gruppe, som de ikke i forvejen havde noget direkte økonomisk greb om eller indflydelse på.

Formodentlig var dette årsagen til, at regeringen i den første forordning (23. sept. 1762) forsøgte at løse restanceproblemet ved at gøre alle sognets beboere ansvarlige for de uerholdelige skatter i sognet. Heller

ikke denne ansvarlighed skulle rette sig efter skatteevne, men efter mandtal d.v.s. lige store beløb til alle, der kunne betale. Selve fordelingen af denne hjælpeskat skulle foretages af hvert steds oppebørselsbetjent. Det var for det kongelige gods, regimentskriveren eller forvalteren, for greveligt gods godsforvalteren og for almindelige godser amtsforvalteren. Men hvor sognet var sammensat af flere af disse ejendoms- og dermed administrative kategorier, kunne fordelingen kun ske ved et samarbejde mellem oppebørselsbetjentene. Alle disse besværlige foranstaltninger var nødvendige for at komme bag om godset som administrativ enhed til de gamle sogne og inden for disse genoplive det århundredgamle princip: Den rige hjælper den fattige. Godset blev derved tilsidesat som administrativ enhed i første omgang, og sognet indsat i dets sted. Kun hvis sognet ikke magtede den økonomiske forpligtelse, faldt ansvaret tilbage på de respektive godser. Der var således opfundet en tretrinsraket til løsning af skatterestanceproblemet.

De nærmere administrative konsekvenser af denne sognetanke blev tilstillet de implicerede fra Rentekammeret den 5. okt. 1762.⁶³ Men allerede den 19. okt. samme år blev der atter foretaget en kovending i det administrative system m.h.t. fordelingen af hjælpeskatten. Det blev i stedet for oppebørselsbetjentene overdraget godsejeren at fordele restancerne fra hans egne bønder i et sogn på de øvrige bønder i samme sogn, som også tilhørte hans gods. Formålet var, at personer under et gods ikke skulle »tage del udi denne skat for andre dem uvedkommende, om endskiønt i samme sogn beliggende gods«. ⁶⁴ Sognet var således skudt ud som administrativ enhed til fordel for godset. Oppebørselsbetjenten, den kgl. embedsmand, var erstattet af godsejeren. Det patrimoniale system havde sejret både over den gamle sognetanke og embedsmandsstyret.

Der blev i Rentekammermeddelelsen givet to begrundelser for denne ændring. For det første: »for at forekomme misfornøjelse og tvistigheder imellem proprietærer og andre, som med hinanden have gods udi eet sogn«. Den manglende geografiske overensstemmelse mellem sogn og gods, som karakteriserede det 18. århundredes godsstruktur, hindrede en tilbagevenden til det middelalderlige sogn som administrativ enhed. For det andet: »på det enhver (d.v.s. godsejer) sit gods og sine tjeneres og bønders beste derved desto bedre kan iagttage«. Godssystemet var som økonomisk faktor for stærk til at tillade en eventuel solidaritetsfølelse inden for sognet på tværs af godstilhørsforhold.

Den næste revision af ekstraskatteloven, forordningen af 17. jan. 1764, opgav også tanken om solidaritet mellem bønderne, der tilhørte samme gods. Det fulde ansvar for skatterestancen hvilede derefter på godsejeren.

Ekstraskatten betød samtidig en betydelig udvidelse af godsets offentlige administrative opgaver målt i antal administrerede. Således skulle Løvenborg opkræve jordskatter fra 87 fæstebønder omkring 1770, men ekstraskatten skulle opkræves for ca. 600 personer – dog uden at vi kender antallet af husstande, som var de egentlige skatteindbetalere.

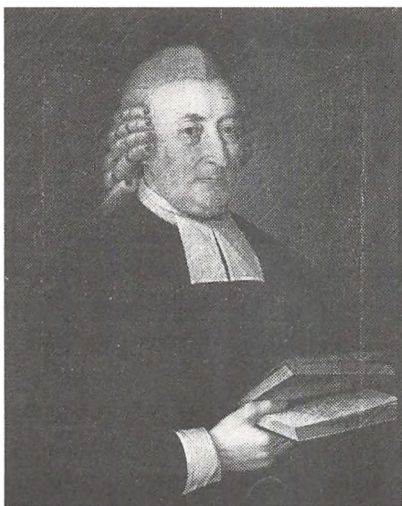
Men dermed var sognets rolle ikke ganske udspillet. Det var fortsat sognepræsten, som tilvejebragte mandtallet og noterede de fattige, hvis skat skulle læsses over på godset. Sognets struktur med bønder tilhørende forskellige godser kunne stadig forudses at vanskeliggøre administrationen. For at bøde på følgerne af denne struktur og samtidig lette den forøgede administrative byrde for godset havde kammerråd Spliid den 25. okt. 1762 stillet forslag om, at den største lodsejer i sognet sammen med sognepræsten skulle udnævne én eller flere personer i hvert sogn til opkrævning af ekstraskatten på tværs af godstilhørsforhold. Men det blev afvist af Rentekammeret den 6. nov., formentlig fordi det stred mod det nyligt (den 19. okt.) vedtagne princip, at godset var opkrævningsenhed og indestod for skatterne.⁶⁵

Sognepræsten

Sognepræsten på landet skulle i h.t. forordningen af 23. sept. 1762 opføre alle i sognet over 12 år, men i h.t. forordningen af 17. jan. 1764 alle over 16 år i et skattemantal. Det blev forudsat, at han fik hjælp fra sognet og i hvert fald af sognefogden. Den beordrede tællingsmetode var vandring fra hus til hus »for at efterspørge og undersøge hvor mange personer af 12 års alder og derover sig i ethvert hus befinde«. Det blev i almindelighed pålagt godsejerne, herredsfogder og birkefogder (alt hvad der var på landet af administratorer) efter forlangende at bistå præsterne.⁶⁶ Det er dog tvivlsomt, om der virkelig blev foretaget husbesøg. Der indgik en del klager til Rentekammeret fra præster, der ikke fik de nødvendige efterretninger fra sognefogder og godsejere til mandtalslisterne. Formuleringerne her tyder ikke på husbesøg.⁶⁷

Faldet i antallet af skattepligtige i løbet af den første tiårsperiode gjorde det nødvendigt at påbyde nye procedurer for mandtalssskrivning-

gen med forordningen af 29. april 1776. Herefter fik sognepræsten kompetence til fra prædikestolen første gang den 30. juni at udnævne to mænd fra hver by i sognet og en mand fra de enligt liggende gårde, som skulle møde i præstegården første gang mandag den 1. juli og afgive oplysninger om personerne i alle sognets gårde og huse. Samtidig blev det også pålagt degnen at være til rådighed for arbejdet. Det blev desforuden for første gang påbudt at benytte kirkebogen som kontrol med opnåelse af den skattepligtige alder. Denne kontrol blev pålagt degnen.

Det var ikke tilstrækkeligt for hr. pastor Jørgen Hansen (1727-1799) i Aller og Taps pastorat at læse i sine gudelige bøger, som Jes Jessen har malet ham med i 1788. Han måtte også som en af sine embedspligter tilvejebringe et mandtal til den forhadte ekstraskat. (Fotografisamlingen DAK 39, Charlottenborg).

Men sognepræstens nye kompetence blev ikke modtaget med velvilje fra alle sider. Den 5. dec. 1777 klagede sognepræsten i Idestrup på Falster til amtmanden over to husmænd, som ikke ville møde til den indvarslede mandtalsoptegnelse. De skulle end og have sagt, at de ikke behøvede at møde. Derfor anmodede sognepræsten hr. J. Sevel amtmanden om at idømme dem en bod, som forordningen åbnede mulighed for. Ellers var han bange for, at mange andre ville følge de to husmænds eksempel. Amtmanden sendte klagen til høring hos de respektive godsejere, Chr. Hinckeldey til Orupgård og forpagteren på Giedsergård, C. Ol-

sen. Hinckeldey svarede den 11. dec., »Det er efter min ham (husmanden) tilerlagte ordre, såsom jeg ikke kan indse, at han (præsten) til denne forretning kan have mere over mine folk at befale end jeg over hans, men hovedgården at være det enkelte sted, hvortil han bør at henvende sig, . . . hvorfra han, ved hvem jeg finder for godt, skal blive given fornøden liste over mine holdende folk på min hovedgårdstakst«. Godsejeren ønskede afgjort ikke nogen form for indblanding i godsets forhold.

I den skarpe konflikt vovede amtmanden ikke at idømme nogen bøde, men indsendte i stedet sagen med sin erklæring af 17. dec. 1777 til Rentekammerets afgørelse. Efter hans opfattelse var det for tungt at pålægge en husmand »hver månedsdag at forsømme en daghyre, som er hans og familiens levebrød, for at personlig møde hos præsten«. Det var faktisk det samme som at pålægge ham dobbelt ekstraskat. Så var det for så vidt ligegyldigt, om han var virkelig fæster eller boede i et hus på hovedgårdsjorden. I den konkrete sag indstillede han godsejernes forslag, at de selv leverede de nødvendige oplysninger. Rentekammeret lod det i svaret den 3. jan. 1778 være afgørende, om der var tale om fæstebrev eller almindeligt tjenesteforhold. I sidste tilfælde skulle godsejeren selv indsende en fortegnelse over sine tjenestefolk. Der blev således ikke idømt nogen mulkt. Men der blev heller ikke taget stilling til fæsternes pligter.⁶⁸

Heller ikke andre præster var tilfredse med denne støtte fra deres sognebørn. Således skrev pastor D.N. Blicher i sit angreb på mandtalsinstitutionen i 1792 flg.: »Temmelig vel bestemte regler blev os foreskrevne ved vort mandtalsarbejde, og de redeligste rådgivere, man kunne udfinde, blev os forordnede, men da disse, nemlig vore medhjælpere, er bønder, hvis egen fordel byder dem så meget muligt, at lempe sig efter godsejerens, som oftest deres egen husbondes vilje og ønske, så have vi vist nok ikke alle i ethvert tilfælde kunnet være tjente med deres råd«.

Den mest omstridte opgave var dog præstens angivelse af sognebørnernes skatteevne, altså spørgsmålet om en person skulle opføres i fattigrubrikken og godsejeren dermed overtage skattebetalingen for ham. Her havde præsten rig lejlighed til at lægge sig ud med sognebeboerne, hvilket kunne få økonomiske konsekvenser for ham selv. Herom skrev Blicher: »En og anden skattepligtig, som har evne til selv at betale skatten, vil være fri, vi kunne ikke føje ham. Han bliver nu vred, vrangvillig imod os, korter af i vort offer eller vor anden lovlige indkomst, og fordi vi ikke, mod vor pligt, kunne skåne ham for 1 rdl.s årlige udgift, så af-

korter han os 1 mk. eller mere årligen i vor indkomst«. ⁶⁹ Præsterne var således sat i klemme mellem hensynet til deres sognebørn og godsejerne.

Da mandtalslisten var grundlaget for skatteprovenuet, var det vigtigt for staten, at den var ført pålideligt. Derfor var det også i forordningen af 29. april 1776 blevet pålagt sognepræsterne en bøde på 20 rdl. for hver person, der uretmæssigt blev udeladt af mandtallet. Som det officielt blev udtrykt i det flg. reskript fra den 22. juni, der atter ophævede den for gejstligheden så krænkende bøde: »Thi på disse embedsmænd, hvis tænke måde og troskab kan være os en borgen, kommer det egentlig an, at de skattepligtige udrede, hvad de bør og kan«. Men da præsterne var blevet »inderligen bedrøvede over denne mistillid til deres troskab, nidkærhed og iver for vores tjeneste og fædrelandets sande beste«, blev bøden erstattet af et pålæg om at betale skatten for de udeladte personer. ⁷⁰ Det er interessant at se denne formulering af et moderne embedsbegreb, hvor det ikke kan være tvangsforanstaltninger, der bevæger en embedsmand til at udføre sine opgaver. Man havde måske – ved siden af hans kendskab til den kirkelige registrering – valgt sognepræsten, fordi han som embedsmand ikke var personligt interesseret i skattens størrelse.

I Sverige var man gået den modsatte vej, idet man fra 1652 til 1779 havde særskilte embedsmænd, mandtalskommissærer, til optegnelse af de mandtalslister, hvorefter en tilsvarende svensk personskat opkrævedes. Mandtalskommissærerne var fra 1667 provisionslønnede i forhold til det indgåede skattebeløb fra deres distrikt. Derved blev de personligt interesserede i optegnelsen af det størst mulige antal personer. Desuden havde de en ekstra fortjeneste ved udstedelse af frisedler. Denne sportel var for det første begrundet i det ekstraarbejde, som skrivningen af frisedlen repræsenterede. Men for det andet betød frisedlen en afgang i det samlede skatteprovenu, hvoraf mandtalskommissæren fik sin indtægt. ⁷¹ I Sverige spillede man således på embedsførelsen hos en personligt interesseret embedsmand, mens den tilsvarende funktion i Danmark blev pålagt sognepræsterne, der i forvejen havde en embedsgage – som i øvrigt ikke blev forhøjet p.g.a. den forøgede arbejdsbyrde.

Personregistrene

Det krævede en betydelig organisatorisk indsats at få hele Danmarks befolkning registreret efter ensartede principper. Igangsættelsen og styring

gen af dette arbejde lå i Rentekammeret, som gennem landets biskopper udsendte formularerne til de mandtal, sognepræsterne skulle udfærdige.⁷² Sognet var det overordnede princip for opstillingen, fordi den fulgte sognepræstens funktionsområde. Derefter fulgte som underinddeling de enkelte godsers besiddelser i sognet. Begrundelsen herfor var mandtallets anvendelse som kontrol med godsejernes funktion som skatteopkrævere. Mandtallet opregnede derefter de enkelte husstande i rækkefølgen håndværker, gårdmand, husmand og inderste, alle med navns nævnelse for husstandens overhoved. Alle disse inddelingskriterier findes i skemaets venstre kolonne. Derefter følger de enkelte medlemmer af husstanden opdelt efter kategorier: mand og hustru, børn over 12 år, tjenestekarle, drenge over 12 år, piger over 12 år og en diverse gruppe (»andre hos sig opholdende folk«). Disse rubrikker udfyldes med tal. For så vidt var denne kategoriopdeling overflødig, som alle kategorier betalte samme skat, 1 rdl. årligt. Der er formentlig to forklaringer på opdelingen. For det første var den medtaget af hensyn til selve tællingen og kontrollen heraf. For det andet spillede traditionen måske også en rolle, idet de tidligere mandtal til folkeskatten skulle opdeles efter kategorierne karl, dreng og pige, da skattesatserne herfor var forskellige. Endelig fulgte rubrikken: Particulair erindringer. Det var, som pastor Blicher skrev, om denne rubrik slaget stod, fordi her opførtes de fattige, som ikke evnede at betale skatten. Som eksempler angives i Rentekammerets formular: »frisk, men fattig«. »Gammel og intet kan fortjene, har almisse af sognet«.

Da beskatningsgrundlaget for personskatter, i modsætning til grundlaget for jordskatter, var underkastet bestandige ændringer, måtte personregistre så vidt muligt ændres i takt hermed. Derfor skulle præsterne også føre månedlige af- og tilgangslist, d.v.s. fortegnelse over antallet af afgang i sognet (døde eller fraflyttede) og tilkomne (personer der havde opnået den skattepligtige alder eller var tilflyttere). Oprindeligt havde man overladt til præsterne selv at udforme disse af- og tilgangslist, men da resultaterne blev alt for forskelligartede og uanvendelige, udsendte Rentekammeret også et skema til brug for dette arbejde den 11. dec. 1762. Det var indrettet efter samme princip som hovedmandtallet. Men det ser ud på skemaformularen, som om man i Rentekammeret havde forestillet sig, at alle de opførte personer skulle nævnes med navn. I anmærkningsrubrikken skulle angives årsagen til personens af- og tilgang. Ovenover kategorirubrikken skulle der anføres de samlede tal fra

mandtalslisten. Efter afgangsnoterne skulle det foreløbige resultat gøres op og efter tilgang det samlede resultat, alt gods for gods, by for by.⁷³

Allerede 1½ år senere måtte regeringen lempe ekstraskatten for landet, således at den skattepligtige alder først indtrådte efter det forløbne 16 år for alle børn, der opholdt sig hos fæstebønder, husmænd og inderster. Det fik den konsekvens for det nye mandtalskema for landet, at rubrikken børn blev opdelt i to: alle over 16 år og børn i alderen 12-16 år. Det sidste havde ingen betydning for den aktuelle skat. Formodentlig var det en parallel til beslutningen fra 1762, at også de fattige, som var fritaget for skat, skulle opføres i mandtallet. Samtidig var det nyttigt i statistisk øjemed, da den tilsvarende aldersklasse i byerne stadig var skattepligtig og derfor skulle medregnes i byernes mandtalslister. Endelig kunne forklaringen være, at der ved registreringen af aldersgruppen forud for den skattepligtige alder var en vis kontrol med optagelsen i den sidste gruppe. Desuden var der sket den forenkling i forhold til 1762-skemaet, at de tre grupper af tjenestefolk (karle, drenge og piger) var slået sammen til én: tjenestefolk af begge køn.⁷⁴

Sognepræsterne skulle sende deres sognemandtal til den stedlige oppebørselsbetjent, det vil for proprietærgodset sige amtsforvalteren. Der kunne i øvrigt opstå smålige gnidninger mellem amtsforvalter og sognepræst om den rette opstilling. Således havde krigsråd Christensen i Ribe tilbage sendt mandtallet fra hr. Fibiger, sognepræst til Henne og Lønne menigheder i Ribe stift, fordi han ikke havde opstillet rubrikkerne på tværs af arket. Amtsforvalteren havde forlangt, at det hele skulle skrives om. I stedet havde hr. Fibiger indsendt sit mandtal til Rentekammeret, som også resolverede, at mandtallet fulgte den udsendte formular. Så derfor »ville hr krigsråd for følgende tid se slige besværinger forekommende«, skrev Rentekammeret den 17. marts 1764 til krigsråden. Dermed var blanketstriden formentlig afsluttet.⁷⁵

Amtsforvalteren skulle i stedet for at udøve unødvendig kritik af sognepræsternes mandtalsopstilling udfærdige et generalregister til brug for sin skatteoppebørsel. Da amtsforvalterens underdistrikt var godserne, skulle han tage sit udgangspunkt i oplysningerne om de enkelte godser, og indrette generalregisteret herefter. Dette skulle sammen med sognepræsternes originale mandtal indsendes til amtmandens eftersyn og attestation. Når skatten var opkrævet, skulle den sammen med en kort månedsekstrakt indsendes til Rentekammeret. Dette bilag var inddelt i indtægt og udgift – selv om udgiften altid var det samlede skatteprovenu,

som ubeskåret skulle indsendes til Zahlkassen. Indtægten var opført månedsvis med samlede persontal – uafhængig af personkategorier – og samlet skattesum. Ved siden af opførtes hvor meget af den samlede skat, der var indgået i amtskassen henholdsvis i mønt og bancosedler.⁷⁶

Registrene skulle anvendes som kontrolgrundlag for de indbetalte skatter. Flere godsejere ønskede i stedet at kunne anvende dem som grundlag for selve skatteoprævningen og stillede forslag til Rentekammeret om at pålægge præsterne at tilsende alle godsejere en kopi af registrene for deres respektive godsdistrikter. Rentekammeret blev bevæget så vidt, at det foranstaltede en høring blandt godsejerne den 26. april 1763, om man ønskede kopi både af mandtallet og af- og tilgangslisterne, eller det var tilstrækkeligt, at amtsforvalterne lod registrene cirkulere. Men allerede den 14. maj havde Rentekammeret fundet en anden løsning: amtsforvalteren skulle tilsende godsejerne en udskrift af generelregistret for deres respektive godser.⁷⁷ Godset fik blot det samlede antal personer og skattens beløb, ikke den nærmere specifikation. Denne betydeligt forøgede arbejdsbyrde ville man ikke pålægge sognepræsterne. Derimod ses der ikke at have været ytret betænkelighed ved på denne måde fuldstændigt at ophæve den eneste kontrolforanstaltning for den indbetalte ekstraskat, der eksisterede.

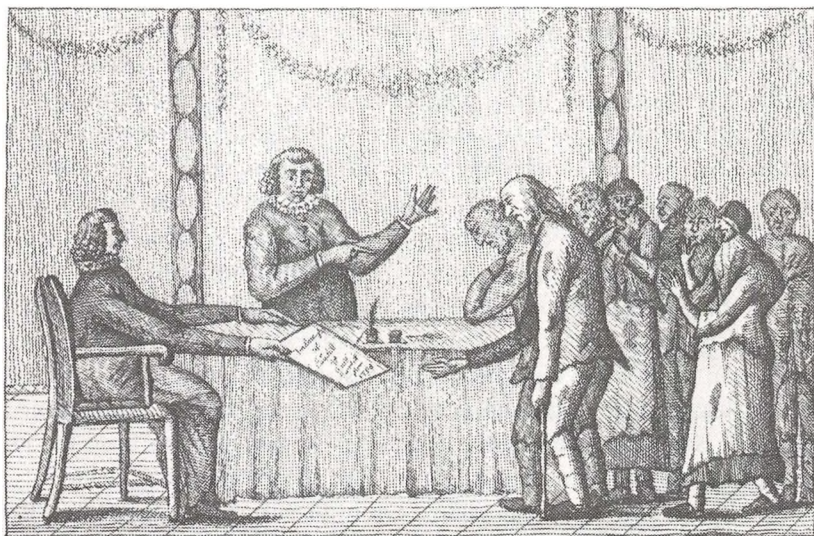
Fattige

Principielt skulle alle over 12 år – på landet efter 1764 dog over 16 år – betale denne ekstraskat med samme beløb – 1 rdl. årligt – ud fra den teori, at alle skulle bære lige byrder med hinanden. Der blev således ikke taget hensyn til skatteydernes forskellige skatteevne. Der var åbnet mulighed for, at de allerfattigste selv måtte fritages, mens deres skat i stedet skulle betales af andre: sogn eller gods (jvf. ovenfor). Der blev ikke i forordningen givet en nærmere definition af begrebet fattig. Den mandtalsformular, som Rentekammeret udsendte den 2. okt. 1762, havde som ovenfor omtalt som vejledning for præsterne udfyldt rubrikken particulære erindringer med to eksempler på skattefritagelser: »frisk, men fattig«. »Gammel og intet kan fortjene«. I begge tilfælde var der taget hensyn til indtjeningsmuligheden. Men eksemplerne blev ikke fulgt op af konkrete påbud fra centraladministrationen. Afgørelsen var i praksis overladt til det lokale – d.v.s. sognepræsternes skøn.

Rentekammerets principielle holdning kom indirekte til udtryk i et svar

af 9. juli 1763 på en forespørgsel fra byfogden i Slingerup vedr. udpantning for ekstraskatten: »Det kan ikke vel komme dertil, at nogen fratages deres højfornødne sengeklæder, da de, som ere af så ringe vilkår, og skatten ikke på anden måde af dennem kan tilvejebringes, bør henregnes blandt de fattiges tal«. ⁷⁸ Dette var i overensstemmelse med et mere generelt udtryk i en Rentekammerskrivelse fra det følgende år: at præsterne »udi deres forfattende og indleverende mandtaller ikke opfører andre iblandt de fattiges tal, end de, der virkelig er så uformuende, at de ikke uden at lide nød, selv formå skatten at betale«. ⁷⁹

Men hvorledes definerede sognepræsterne begrebet fattig? Anledningen til den sidst nævnte Rentekammerafgørelse var, at nogle præster i Lundenæs og Bøvling amter i deres mandtal havde opført »en del friske folk, som skal kunne fortjene deres brød, og dels fæstere til 2, 3, 4 og flere tønder hartkorn«. Personer med arbejdsevnen i behold samt fæste-

*Ommande Præsternes Guldgrube med de Fattige med Indsamlingen af Løst
og Gulds - Erndt. for Gængs 1794.*

Det satiriske stik med de to sognepræster over for de ydmyge fattigfolk har en konkret anledning fra 1794. Men kunstneren kan have fået motivet fra præsternes arbejde med ekstraskattemandtallet. Det afgørende for fattige skattepligtige var at få betegnelsen fattig i anmærkningsrubrikken. Så skulle en anden betale skatten på 1 rdl. årligt. Eller måske kunne de helt glide ud af mandtallet. Det sidste resulterede i en nedgang i ekstraskatteprovenuet for kongens kasse.

(Kobberstiksamlingen, Danske satiriske kobber nr. 74).

re, d.v.s. personer med et konkret arbejde, kunne altså ikke anerkendes som fattige i ekstraskattens forstand, selv om den faktiske indtjening blev vurderet som utilstrækkelig til at betale skatten.

Præsterne i Holbæk amt synes i deres erkæringer om sognebørnernes fritagelse fra ekstraskatten at lægge vægt på alder og den faktiske mulighed for at tjene deres udkomme. F.eks. fandt sognepræsten i Jyderup, D. Plesner, i 1775, at Peder Hansen og hustru husmandsfolk i Taarnved, måtte fritages for ekstraskatten p.g.a. alder og indtjeningsmuligheder. De var henholdsvis 60 og 70 år gamle og »kand i disse dyre tider kuns få lidet at fortjene«. Deres godsejer, von Hielmcrone på Knabstrup, lagde derimod vægt på arbejdsevnen og ikke de konkrete indtjeningsmuligheder, og han mente derfor ikke, de var aldeles skrøbelige og uformuende, så en skattefritagelse var nødvendig. Derefter fortsatte han med standardargumentet for godsejerne i deslige sager: Hvis de skulle fritages, var der mange andre på godset, som også burde fritages, fordi deres tilstand var dårligere. Systemet ville bryde sammen, d.v.s. godsejeren måtte betale største delen af ekstraskatten for godsets beboere.⁸⁰

Husmand Peder Olsen i Biereby under Aagaard var selv blevet fritaget for ekstraskatten af helbredsgrunde, »kroget ben«. Sognepræsten S. Vesseltoft mente, at hans kone også burde fritages p.g.a. »hendes ynkværdige tilstand«. Hun havde ligget i sengen 3-4 måneder og blev betegnet som både blind og gået fra forstanden. Men deres herskab, hr. Lindholm, fandt det derimod »dristig og uforskammet af sådanne husfolk, som aldrig svarer det ringeste enten til konge eller hosbond, ikke vil betale en rdl. ekstraskat om året«. Han tog i hvert fald ikke hensyn til begrebet skatteevne. Han kommenterede således slet ikke Peder Olsens bemærkning, at blot han blev fritaget for ekstraskatten, skulle han »da selv see om jeg så længe, jeg kand være oven senge at betle føden til hende og mig«. Samtidig affærdigede godsejeren konens sygdom med en bemærkning om, »konen, der er bleven syg, kan komme sig igen«. ⁸¹

Der var for så vidt ikke uenighed om kriterierne alder og helbredstilstand som grundlag for skattefritagelse – blot om hvornår kriteriet kunne siges at være opnået. En bevaret ekstrakt af et skattemandtale for Kundby sogn fra 1767 illustrerer dette meget tydeligt. Det angiver by for by navnene for de fattige, som ikke selv kunne betale deres skat og grunden hertil efter præstens skøn. Af 44 personer anførtes de 36 som gamle og fattige undertiden med tilføjelsen skrøbelig. De øvrige var blinde, krøblinge eller almissemøller, d.v.s. de underholdtes af sognet.⁸² Derimod

var der forskellig opfattelse af, hvornår tilstanden havde nået et sådant niveau, at fritagelse var nødvendig. Uenigheden var en følge af manglende objektive kriterier for afgørelsen. Disse var erstattet af et skøn, hvor godsejerens udgangspunkt ofte var den voksende skattebyrde for ham og godsøkonomien.

Der var derimod principiel uenighed mellem godsejer og præst, om der skulle tages hensyn til voksne børns økonomi. Pastor J.C. Weile i Følleslev gik i 1781 varmt ind for enken Johanne Simonsdatters skattefritagelse. Hun tilhørte som enke efter en fæstegårdmand hr. Selchaus gods og havde i sin tid afstået gården i Snertinge til sin søn. Men denne var så fattig, at han trods godsejerens ønske herom ikke kunne betale skatten for moderen, »da dog forordningen ikke melder, at børn skal betale for uformuende forældre«. Men hr. Selchau havde i fæstekontrakten pålagt sønnen at betale moderens ekstraskat som en del af aftægten. Moderens ekstraskat var hidtil blevet indbetalt kvartalsvis af gårdfæsteren sammen med hans øvrige skatter. En skattefritagelse for Johanne Simonsdatter var således det samme som at fritage hendes søn for en del af hans afgift efter godsejerens opfattelse.⁸³

Et vigtigt moment i disse afgørelser var arbejdsevnen. Efter forvalter Worsøes erklæring om Kirstine Pedersdatter var hun »frisk og rørig og følgelig i hvor vel noget til årene gerne kan forhverve sig det fornødne til underhold og ekstraskatten, når hun allene gider arbejdet«. Godset kunne ikke acceptere hendes skattefritagelse, »thi da måtte urimelig statuere, at forordningen befordrede ørkesløshed, såsom hendes og en stor del andres uformuenhed virkelig har sin fornemmeste og reneste grund i en ulyst til at arbejde . . . men allene som meldt af ladhed ikke gider arbejdet og fortjene såvel til det nødtørftige som ekstraskatten«. ⁸⁴

Langt vanskeligere var det at komme igennem med skattefritagelse, hvor personen var ung, men havde betydelige fysiske skavanker. Sognepræst Monrad i Røsnæs sogn mente afgjort, at den 16 årige Anne Hansdatter måtte fritages, fordi hun var »meget vanfør i begge fødder«. Hendes far var en fattig fæster, der havde fem mindre børn. Men forvalteren på Lerchenborg fremhævede for det første den almindelige gode velstand blandt bønderne i Bjørnstrup, hvor Annes far boede. Men for det andet kunne Anne »som et ungt menneske, der haver velskabte hænder og god(t) syn . . . tjene klæder og føde ved at bøde fiskegarn og andet ulden gods af vanter, strømper, trøjer og deslige og ved sådan fortjeneste endda have overskud fra ekstraskatten«. ⁸⁵

Der var naturligvis heller ikke enighed om at bevilge skattefrihed p.g.a. en stor forsørgerbyrde. Niels Pedersen og hans kone i Klemmehuset på Gundetved gods havde præstens erklæring af 26. maj 1777 på, at »de befandt sig i meget fattige omstændigheder formedelst 5 umyndige børn, hvoraf de 3 ere døve og dumme«. Det blev fuldstændig afvist af godsforvalteren, »så længe de har ungdom og helbred til at føde disse og tilvejebringe det kgl. påbud«. Dette støttede amtmanden, men gjorde samtidig rådmanden i Slagelse, som havde antaget sig deres sag, opmærksom på, at han kunne gå videre med sagen til ekstraskattekommissionen. Rådmanden var selv ude i Klemmehuset for at meddele husfolkene afgørelsen i overværelse af tre sognefogeder. Han blev da chokeret over deres tilstand: »disse husfolk er meget usle og fattige, . . . de burde være befriede . . . Thi den erklæring som hr. inspecteur Halch herom har indgivet, er mere grundet på herskabets interesse, end som medfører nogen retfærdig og medliden sandhed«. ⁸⁶ Dog var der i fortegnelsen fra 1767 over dem, der ikke selv kunne betale skatten, i Skamstrup og Frydendal sogne i Holbæk amt, i to tilfælde taget hensyn til forsørgerbyrden. Hos Peder Jensens kone i Oldhuset gaves flg. begrundelse: »Denne ulykkelige kone har 3 små uopfødte børn, da manden er bortrømt og hun er i fattige omstændigheder«. Det samme gjaldt Jens Pedersens kone i Skamstrup: »skønt konen ikke er gammel, skal hun dog have ondt ved at tjene føden til sig, deres børn og til hjælp for manden«. ⁸⁷

Denne uenighed om fattigdomskriterierne var uheldig for hele skattesystemet, såfremt det skulle være underkastet en ensartet administration. Men hertil havde lovgiveren overladt for meget råderum til det individuelle skøn – og ovenikøbet hos flere implicerede med modstridende interesser. Det havde naturligvis ubehagelige konsekvenser for de skattepligtige, som derved følte sig sat i klemme mellem skattens forskellige administratorer.

Ansætningskommissionerne

Restancerne var det alvorligste skatteproblem for centraladministrationen. Hvorledes sikrede man, at skatten indgik i statskassen med det udskrevne beløb. For ekstraskatten var begrebet restance teoretisk fuldstændigt ophævet ved at lade andre skatteydere overtage skatten for dem, der ikke kunne betale. Derfor nægtede Rentekammeret i første omgang i 1763 at anerkende ekstraskatterestance på regnskabet fra flere amtsforvaltere

med samme begrundelse: »Da af denne skat ikke nogen restance må pådrages«. De uheldige amtsforvaltere blev henvist til at fordele restancen på de formuende i h.t. forordningens påbud.⁸⁸

Det var som tidligere omtalt først hele sognet, dernæst den del af et sogn, som hørte under samme gods, som i fællesskab skulle betale restancen. Men endelig ved forordningen af 17. jan 1764 blev alle fæstere på landet fritaget for at yde bidrag til andre skatteyderes restancer. Tilbage blev godsejernes pligt til at indestå ikke alene for ekstraskatten for fæstere, men også for fæsternes lejere, de såkaldte inderster. Når gods-ejeren skulle lægge ud for fæsterens skat, havde han regres til fæsteren med sikkerhed i hans bo. En tilsvarende mulighed var illusorisk over for den fattige del af inderstegruppen, der netop på sognepræstens foranledning kunne blive fritaget for skatten af samme grund. Derfor fik gods-ejeren i stedet som kompensation for denne økonomiske byrde lov til at lade sin egen rangskat indgå i dette regnskab. Denne rangskat, der var blevet indført med samme forordning, skulle ydes af alle i rangen efter en progressiv skala i forhold til placeringen i rangen. For godsejere med rang blev rangskatten så fradraget det beløb, de skulle betale for de fatiges skat. De godsejere, som ikke var tildelt en sådan æresbevisning, skulle ansættes til et tilsvarende skattebeløb af særlige ansætningskommissioner. Yderligere modtog godsejerne som kompensation rangskatten eller den ansatte skat fra alle rangspersoner eller personer over fæstebondestanden med bopæl inden for godsets område. Dette var for så vidt en parallel til udvidelsen af godsejerens økonomiske ansvar til alle inden for godsets område.

For at afslutte kompensationslinien blev der yderligere ved forordningen af 14. maj 1768 tilstået godsejerne et ligningsmæssigt fradrag på 6 pct. af alle skattepligtige i ekstraskattens forstand på deres godser. Staten gav således forlods afkald på ekstraskatten fra 6 pct. af de skattepligtige på godserne. Først for skattefritagelser, der ikke blev dækket af de 6 pct., trådte godsejernes ansvar i kraft. Begrundelsen for denne lem-pelse var et samtidig indført skattepålæg på ¼ pct. af det skattepligtige hartkorns værdi, som godsejeren skulle betale uden mulighed for at vælte skatten over på fæsterne. Skattefrihed og ansvar for andres skatter blev som ved indrømmelsen af hovedgårdsjordens skattefrihed i 1670 stadig opfattet som to sider af samme sag.

Ansætningskommissionerne var nedsat på amtsniveau, og bestod af amtmand, amtsforvalter og provster som fødte medlemmer. Herudover

skulle amtmanden udnævne »tvende udi amtet bosiddende . . . fornuftige og retsindige proprietarier«, som skulle godkendes af Rentekammeret. De må betragtes som godsejernes garantier for varetagelsen af deres interesser. På forespørgsel fra flere amter til Rentekammeret, hvad man skulle stille op, hvis godsejernes plads i ansætningskommissionerne ikke kunne besættes, var svaret, at så skulle der udmeldes andre fornuftige og retsindige mænd. Det blev ude i amterne fortolket således, at godsforvalterne skulle udnævnes i stedet for.⁸⁹

Provsterne må formodes at skulle repræsentere de almindelige sognepræster, hvis mandtal var grundlaget for kommissionens arbejde. Deres muligheder under denne kommissionssammensætning blev i øvrigt ikke bedømt højt af en af de almindelige sognepræster, D.N. Blicher. Han fremhævede derimod godsernes stærke repræsentation: en amtmand, der oftest tillige var godsejer, to godsejere og en amtsforvalter, »hvis fordel gemenligen er forbundet med jordegodsejeren. Hvad ville de (provsterne) kunne udrette mod mægtige jordegodsejere«.⁹⁰ Var det mon derfor, at herredsprovsten magister Matthias Læssøe slet ikke mødte op ved det første møde i ansætningskommissionen i Sæbygårds amt den 5. marts 1764, men undskyldte sig med, at han var »svag til døden«. Der mødte heller ingen anden i hans sted.⁹¹

De lokale ansætningskommissioner fik i første omgang kompetence til at idømme godsejere og andre fra samfundets øverste lag på landet et beløb til hjælp for godsejernes udvidede økonomiske skatteansvar. Kommissionen skulle ikke direkte fastsætte beskatningsgrundlaget for hver enkelt, men derimod den konkrete hjælpeskat. Det blev fulgt op af et pålæg til den skattepligtige om at indbetale beløbet på linie med alle andre offentligt udskrevne skatter, hvilket udtrykkeligt og højtideligt blev formuleret i selve lovtæksten, fordi det var en helt usædvanlig kompetence til en lokalt udpeget og sammensat kommission.⁹²

Til denne oprindelige opgave blev senere føjet kompetencen til at afgøre stridigheder mellem godsejere og sognepræster om, hvem der skulle opføres som fattig. Det var ikke medtaget i den oprindelige lov om ansætningskommissionerne fra 17. jan. 1764. Således ses Rentekammeret også selv at have truffet sådanne afgørelser i de første måneder efter lovens udstedelse.⁹³ Men senere – første gang påtruffet den 24. marts 1764 – blev sådanne klager henvist til de lokale ansætningskommissioner, hvilket medførte en betydelig forøgelse af deres arbejde.⁹⁴

Ansætningskommissionernes møder blev afholdt på medlemmernes bo-

pæl. I 1764 blev mødet i Sæbygårds amt holdt på amtmandens gods, mens det tilsvarende møde i Holbæk amt blev holdt hos en af de udpegede gods- ejere, prop. Svitser på Aggersvold.⁹⁵ Inden mødet havde amtmanden ved cirkulærer til præsterne i amtet indhentet de nødvendige oplysninger om antallet af fattige i sognene fordelt på godser. Kommunikationen mellem kommissionen og præsterne kunne også foregå gennem provsterne. Således fik provst Stub af amtmanden ordre til at rykke for et forsinket mandtal hos sognepræsten i Asnæs.⁹⁶ Breve til kommissionen blev stilet til amtmanden. Derfor findes de bevarede dele af kommissionsarkiverne også i amtmandsarkiverne, såsom klager, mødereferater og enkelte mandtal. På møderne synes de utilfredse godsejere – og måske også de fattige, der bad om skattefritagelse – selv at kunne møde op. I hvert fald undskyldte Løvegårds ejer, von Holstein, i 1778, at hverken han selv eller hans fuldmægtig havde været til stede ved det kommissionsmøde, hvor hans sag var blevet behandlet.⁹⁷

Kommissionens egentlige opgave var på grundlag af sognepræsternes skattemandtal at foretage en opgørelse over antallet af fattige på hvert gods og dermed den hjælpeskat, som skulle fordeles på andre. Oprindeligt (1762) skulle hjælpeskatten fordeles efter mandtal på alle, som ikke var opført i fattigrubrikken, uanset deres økonomiske evne. Men i 1764 blev alle fra fæstebondestanden og nedefter fritaget for hjælpeskat. Denne var derefter kun sammensat af rangskat og ansatte bidrag fra personer uden for rangen, men socialt placeret over fæstebondestanden. Det tiloversblevne skulle godsejeren stå inde for. Derfor skulle alle skatteligningsberegninger foretages på basis af godset som administrativ enhed. Godsejerne havde således i ansætningskommissionen fået en ny instans med en vis kompetence inden for deres domæne. Netop derfor var det for dem meget vigtigt med en stærk godsejerrepræsentation i kommissionen.

Rangskatten fra godsejere og andre i rangen varierede fra 6 rdl. 64 sk. pr. måned for 1. rangklasse til ½ rdl. pr. måned i 9. og laveste rangklasse. F.eks. betalte Løvenskiold 5 rdl. 80 sk. pr. måned i 1764, idet han var placeret i 2. rangklasse. Godsejere uden rang og de øvrige uden for fæstebondestanden skulle ansættes »efter billighed og deres omstændigheder«. Det var sammen med den progressive rangskat helt i modstrid med den oprindelige idé bag ekstraskatten, at alle skulle bære lige byrder med hinanden. Skatteevnen var en realitet, som man trods alle smukke teorier om skatteydernes ligestilling ikke kunne se bort fra.⁹⁸ På de sam-

lede godser var det foruden godsejeren præsten, degnen, godsforvalteren, skytten og mølleren, som blev ansat til hjælpeskat. Uden for godserne blev selvejerbønderne og de kgl. betjente ansat for et beløb til hjælpeskat for strøgodset (se nedenfor). Hvis de kgl. betjente var optaget i rangen, gik rangskatten uafhængig af bopælen direkte i den kgl. kasse. Sognepræsternes ansatte hjælpeskat skulle indgå i regnskabet hos den godsejer, som havde jus patronatus til deres kirke. Hvis patronatsejeren boede mere end 2 mil fra kirken eller måske slet ikke ejede fæstegods, indgik sognepræstens hjælpeskat i regnskabet for strøgodset. Det var således et meget indviklet system, som gav anledning til mange forespørgsler i Rentekammeret om den rette forståelse.⁹⁹

Det er vanskeligt på grundlag af det foreliggende materiale at vurdere ansætningskommissionens ligningsarbejde. I Holbæk amt var ejeren af Knabstrup blevet ansat til et månedligt bidrag på 1 rdl., men da det senere blev oplyst, at han var virkelig krigsråd og dermed indplaceret i 6. rangklasse, steg hans månedlige bidrag automatisk til 1 rdl. 24 sk. Kommissionen lå i dette tilfælde lavere i ansatte bidrag end den fastlåsedede rangskat. Naturligvis var en placering i en rangklasse heller ikke udtryk for skatteevne. Sognepræsternes ansatte hjælpeskat svingede mellem 1 og 2 rdl. årligt. Var der en tendens til at opvurdere selvejere? I hvert fald protesterede C.D. Nissen, den ene af de to udpegede medlemmer af kommissionen i Sæbygårds amt, mod ansættelsen af selvejer Anders Dybvad til 40 sk. pr. måned. Denne ejede en lille gård på 2 tdr. hrtk., men var blevet ansat for samme bidrag som ejerne af de tre godser, Helsingegård, Løvegård og Kragerupgård. Anders Dybvad burde efter Nissens opfattelse nedsættes til 8-10 sk. månedlig. Hvis dette ikke ændredes, truede Nissen med ikke at ville underskrive ansætningsforretningen.¹⁰⁰

Det største beløb fra de samlede godser var normalt ejerens eget bidrag. Hvor han ejede flere godser, kunne han selv vælge, hvor hans skat skulle fragå. Hvis den samlede hjælpeskat ikke kunne dække beløbet for de fritagne fattige, måtte godsejeren under alle omstændigheder selv betale differencen. På Løvenborg undlod man helt de følgende år at opføre godsejerens rangskat, men indbetalte blot hele hjælpeskatten af godsets kasse. Det var under alle omstændigheder en udgift for godset.

I ansættelsen for Holbæk amt for 1764 anførtes 19 samlede godser, hvoraf resultatet for 12 godser var negativt, d.v.s. godsejeren måtte udover sin allerede betalte rangskat betale endnu et beløb til dækning af

de fattiges skat på hans gods. Dette økonomiske ansvar var for 7 godsejere over ½ rdl. om måneden, d.v.s. over 6 rdl. på årsbasis. Det højeste beløb var 1 rdl. 34 sk. pr. måned. For 7 godser gav regnskabet derimod overskud, helt op til 4 rdl. 34 sk. pr. måned.

Hvorledes der skulle forholdes med det overskydende beløb, var uafklaret de første par måneder efter forordningens publikation. På flere forespørgsler herom blev der svaret fra Rentekammeret, at det måtte der centralt træffes afgørelse om i hvert enkelt tilfælde. Men den 1. maj 1764 havde Rentekammeret truffet en generel afgørelse. Godsejeren måtte beholde det overskydende beløb, da han også skulle betale et eventuelt senere underskud. Dog måtte resultatet ikke blive, at godsejeren helt slap for at betale rangskat, men hjælpeskatten måtte også ned sættes tilsvarende for de øvrige bidragydere.¹⁰¹

Der var ikke i loven forudsat nogen ligevægt mellem den nødvendige hjælpeskat og det beløb, som kom ind gennem rangskatten og ansætningskommissionens arbejde. Formodningen kunne dog tale for, at det var lettere at blive anerkendt som fattig på et gods, hvor antallet af fattige var lavt i forhold til det tilrådighed stående beløb. Der findes i det mindste et godsejerbrev, fra Knabstrups ejer von Hielmcrone dateret den 8. nov. 1775, som viser samme tankegang. Han anerkendte heri ganske vist berettigelsen af husmand Peter Hansens fritagelse, men fremførte det sædvanlige argument, at der i så fald var mange, som trængte mere til fritagelse. »I det mindste måtte billigen først se årets udgang eller nogen vacances indtrædelse«. ¹⁰²

På strøgods, d.v.s. gods hvor, der ikke var nogen hovedgård eller denne ikke var beliggende inden for 2 mil, var forholdene modsatte. Hvis en rangsperson ejede strøgods, kunne hans rangskat som anført ikke indgå som godtgørelse for de fattiges ekstraskat, men måtte indbetales direkte i statskassen. Derfor blev der et meget ringe beløb til rådighed for hjælpeskatten, som i stedet måtte dækkes fuldt ud af ejeren.¹⁰³ Begrundelsen for denne afgørelse var formentlig, at man også forventede et lille antal fattige på disse små og spredte besiddelser. Resultatet for strøgodsset i Holbæk amt for 1764 var overalt underskud, d.v.s. ejeren måtte udrede det manglende skattebeløb for de fattige uanset alle hjælpeforanstaltninger. Mens hjælpeskatten på det samlede proprietærgods i Holbæk amt i h.t. opgørelsen for 1764 oversteg den manglende ekstraskat for de fattige med 4 rdl. 32 sk. pr. måned, var forholdet på strøgods-

set det modsatte. Her skulle der betales 7 rdl. 16 sk. pr. måned for de fattige, mens kun skoleholderen i Svinninge skulle yde en hjælpeskat på 8 sk. hertil. Derfor faldt beløbet tilbage på ejerne af dette strøgods.

Det var således væsentligt for en godsejer at få sit gods defineret som samlet gods og ikke som strøgods. Dette gods måtte bestå af fæstegårde – uanset antal og størrelse – inden for en radius af 2 mil fra hovedgården. Den nye ejer af Løvegård i Sæbygårds amt, oberst von Holstein, forsøgte forgæves i 1778 at få sit gods rubriceret som samlet gods netop a.h.t. sin egen rangskat. Hans argument var, at Løvegård med sine 59 tdr. hrtk. var en af de ældste sædegårde i den provins. Da han skulle bære alle en sædegårds byrder – bl.a. betale ekstraskatten for en del af husmændene, så måtte han også have en sædegårdsejers rettigheder. Han antydede endog, at han – hvis afgørelsen gik ham imod – måtte gå til sin fætter, selve hr. geheimeråd og statsminister Schak-Rathlou. Men han kunne trods alt ikke bortforklare, at der ikke længere hørte noget bøndergods til Løvegård, men kun 28 husmænd. Sagen blev taget op igen i 1780, da Holstein havde tilkøbt 17 gårde med ialt 15 tdr. hrtk. af Løve by. Så kunne Løvegård få Rentekammerets stempel som samlet gods den 21. okt. 1780.¹⁰⁴

Ved sagens genoptagelse havde Holstein fået en erklæring fra sognepræsten i Gierslev, J. Phister, som på mange måder er interessant. »De fattigste familier er her som på andre steder iblandt husmænd og indsidere, der alle hører hr. kammerherren til«. Ekstraskattens problemer var naturligt koncentreret på samfundets laveste sociale niveau, som godsejerens skatteforpligtelser hidtil – før ekstraskatten – ikke havde omfattet. Dette blev aktualiseret, hvor godssystemet som på Løvegård var gået i opløsning, og der kun var en hovedgård med nogle husmænd tilbage. Hvorledes var nu forholdene for de fattige under disse omstændigheder? Sognepræsten peger på, at der i ansætningsmaterialet var opført 8 fattige på Løvegård. Dette tal burde være større – det var det måske allerede – men hr. kammerherren var betænkelig ved at antage så mange på sin liste, da han ikke fik samme compensation som andre godsejere. Det siges ikke direkte, men konklusionen må vel være, at disse fattige så enten selv måtte betale skatten, eller der måtte accepteres en skatterestance. Således virkede ekstraskatten med det teoretisk ophævede restancebegreb under et godssystem i opløsning – set fra Løvegård og Løve by. Det lykkedes i den konkrete sag, som oven for anført, at få godssystemet etableret på ny. Men det var ikke muligt på landsni-

veau, hvor udviklingen p.g.a. udstykningsbevægelsen gik den modsatte retning.

For statskassen fik denne udvikling med godssystemets opløsning til følge, at provenuet af ekstraskatten faldt. Således måtte Rentekammeret allerede i 1769 afskrive ekstraskatten helt fra 110 og halvt fra 895 fattige i Koldinghus amt, svarende til et beløb på 557½ rdl. årligt. I forestillingen til kongen fremhævede Rentekammeret, at vanskelighederne med betalingen af ekstraskatten fra dette amt var så meget større end fra andre amter, »fordi der ickun er få samlede godser, hvis ejere indstår og svarer til skatten for alle på det hele gods sig befindende personer, men består for den største del af strøgods tilhørende fast overalt stedernes beboere, hvilke på mange steder . . . befinde udi så slet tilstand, at de neppe formå at svare skatten for dem og deres familier og mindre kunne udrede dette påbud for de på disse godser sig befindende fattige«. ¹⁰⁵ Dette var en officiel indrømmelse af, at det eksisterende skattesystem kun kunne fungere under et godssystem, hvor ejeren kunne og var villig til at påtage sig et sådant økonomisk ansvar.

Ekstraskattens uheldige følger

Godsejerstyret var set fra centraladministrationen i stand til at ophæve restanceproblematikken, selv om statskassen til gengæld måtte give afkald på den almindelige rangskat for godsejerne og fra 1768 også indrømme et fradrag på 6 pct. i godsets ekstraskat. Men set fra skatteyderne blev dette resultat kun opnået under svære omkostninger for de fattige. De mest uheldige og ulykkelige sider af ekstraskatten var den fordrivelse fra visse godser af fattige, hvis skattefritagelse ikke kunne nægtes. Deres skat var, efter at hjælpen fra ansætningskommissionerne var fratrukket, pålagt godsejeren, uden han havde nogen praktisk mulighed for at søge regres hos den fattige som ved fæstebøndernes skatter. Han søgte derfor at jage dem væk fra godsets område og dermed uden for hans skatteansvar. Det var ganske vist blevet forbudt i den reviderede ekstraskatteforordning af 17. jan. 1764 og kontrollen hermed pålagt fattigvæsenet med ansætningskommissionerne som klageinstans. »Endskiønt det ikke forhåbes« – som denne paragraf 7 i forordningen indledtes med – så skete der mange overtrædelser i praksis, sikkert også flere end der kom til myndighedernes kundskab. Gamle og fattige eller yngre og uarbejdsdygtige blev nægtet ophold hos familie eller venner på god-

set, som havde ejendomsretten til alle gårde og huse, selv om de var bortfæstet.

Retsgrundlaget herfor gik tilbage til Danske Lov 3-18-7, hvorefter ingen fæster måtte udleje beboelser til inderster uden herskabets tilladelse. Straffen for overtrædelse af dette forbud var fortabelse af fæstet. Derfra kunne forbudet gå videre til forvalterinstrukser, som f.eks. instruksen fra 1715 for Hans Adolf Høeg på Ulstrup (Middelsom herred, Viborg amt), hvor forvalteren fik påbud om to gange om året at drage rundt på godset sammen med 2-4 mænd (formodentlig udpeget blandt fæstebønderne) for at »lade sådanne folk forvise og bortdrive af godset«. Begrundelsen for denne halvårlige husundersøgelse på dette tidspunkt var angsten for ildebrand, da der ofte ikke var indrettet særlige ildsteder i de værelser, de fik overladt til beboelse.¹⁰⁶

Men med reglerne om betaling af ekstraskatten for de fattige blev der yderligere grund til at skærpe tilsynet med fæsternes lejere. Den 82-årige Niels Olsen, husmand på Katstrup gods, klagede i 1777 sin nød til amtmanden. Hans herskab havde krævet, at han enten skulle fraflytte godset eller selv betale ekstraskatten, »så jeg på sådan måde må frygte for i min høje alderdom at blive husvild, da samme tænke måde vil findes overalt«, skrev Niels Olsen til amtmanden.¹⁰⁷ Godssystemet formåede ikke altid at leve op til sine uskrevne forpligtelser som forsørgerinstitution. Eller den ulykkelige Johanne Sophia Pedersdatters skæbne, som også blev forværret af ekstraskatten. Hun var blevet uarbejdsdygtig efter en arbejdsulykke på Katstrup gods og »gik nu landet om for at betle«. Undertiden søgte hun til sin moder, som af sognepræsten var blevet anbragt hos en fæster under Gundetved. Dennes ejer betalte nu ekstraskatten for moderen, men ville ikke overtage datteren også.¹⁰⁸

Der er mange lignende eksempler på vilkårene for et omvandrende proletariet, der opholdt sig snart under ét gods og snart under et andet. Denne levevis havde godsejerne formentlig let kunnet se gennem fingre med og overlade til fæsternes private sfære, lige indtil ekstraskatten gjorde dem økonomisk ansvarlige for fæsternes slægt- og venskabsforbindelser. Tilværelsen blev p.g.a. denne ekstraskat hårdere og mere ubarmhertig for dette proletariet, fordi den forudsatte et samfund på landet, hvor alle klart kunne henregnes til et bestemt gods. Men det 18. århundredes samfund var ikke så statisk, som lovgiveren forudsatte.

En fæl sag om en række godsejers kasten bold med den blinde Jacob Pedersen blev i 1764 indbragt for ansætningskommissionen for Sæ-

Ekstraskatten gjorde tilværelsen hårdere for det omvandrende proletariat. Der blev flere af samme slags som den gamle kone på M. Fossies tegning. Godsejerne kunne efter 1762 ikke bare lukke øjnene for deres tilstedeværelse på godserne, da den medførte en forøgelse af godsejernes ekstraskat. Derfor blev flere af de fattige jaget ud på vandring fra sted til sted. (Dagligliv i Danmark 1720-1790, København 1971, s. 381).

bygårds amt. Man fremhævede den moralske forpligtelse for den gods-ejer, som havde haft nytten af manden i hans gode år til også at betale skatten for ham, når han ikke selv kunne. En af kommissærerne, der samtidig var impliceret i sagen, generalauditør Paasche, foreslog den slags uværdige sager afskaffet ved at pålægge den godsejer skattepligten, som den pågældende oprindeligt tilhørte. Hvis han var rejst med et lovligt pas, så skulle byrden ligge på det gods, hvor han havde boet ved forordningens publikation – uanset senere opholdssted. Dette skulle også gælde frikarle. Dermed vile det øjeblikkelige problem være løst men under en yderst vanskelig administration. Forslaget blev da heller ikke gennemført.¹⁰⁹

Måske kunne der rettes bebrejdelser mod godsejeren for hans hårdhed over for disse løse elementer. Men godsejeren opfattede selv ansvarligheden for ekstraskatten som en urimelig byrde, der udefra var blevet pålagt ham. Bebrejdelsen var helt forfejlet, hvor de fattige, men skattepligtige, var frie – ikke stavnsbundne – folk og dermed ikke underlagt noget gods. Deres eneste mulighed for at finde en bopæl var derfor at blive slettet af mandtallet og således slet ikke figurere i skattesystemet. Dette stred ganske vist mod grundtanken med skattemandtallet, som fastslog, at alle skulle registreres uanset skatteevne. Der findes mange ansøgninger til Holbæks amtmand om, således at blive slettet af mand-

tallet med begrundelsen, »thi da hun har haft en fri mand til ægte, så kan hun ikke blive lagt nogen gods'es ejere til byrde«. ¹¹⁰

Disse frie personer kunne godt få støtte af både sogne- og herredskasse, fordi fattigvæsenet fungerede på sognebasis uanset godstilhørsforhold. Noget tilsvarende havde som tidligere omtalt også være lovgiverens hensigt for ekstraskatten, men måtte opgives igen p.g.a. den manglende økonomiske realitet bag sognet i modsætning til godset. Denne splittelse mellem sogn og gods kom klart frem i sagen om krøbtingeægteparret Søren Conradsen og Ingeborg Mathiasdatter. De fik 9 mk. og 12 sk. om året af herredskassen til sig selv og deres datter. »Husleje og skat har vi måttet svare, om vi ellers skulle huses og hæles af nogen, thi ingen gods hører vi til, og ingen vil have os hos sig, uden vi betaler husleje og ekstraskatter«. Ingeborg havde hidtil kunnet spinde, men nu lå hun i sengen med et brækket lårben. Kun sognet eksisterede for dem, men ikke godset. ¹¹¹

Problemer af denne art var baggrunden for, at amtmand Cederfeld den 6. juli 1776 fik Rentekammerets tilladelse til at lade gamle og fattige uden godstilhørsforhold føre til omdrag i præsternes mandtal – efter nærmere undersøgelse af deres forhold. Omdrag var det regnskabstekniske udtryk for, at en ting skulle opføres på et regnskab, men alligevel ikke indgå i den samlede sum. Rentekammeret havde forstået problemet, således omtales disse mennesker som »næsten landflygtige«. Afgørelsen skulle i hvert enkelt tilfælde træffes i ansætningskommissionen, og der skulle derfor stadig ansøges herom. ¹¹²

Det var dog ikke alene godsejerne, som førte en hård og til tider hensynsløs kurs mod de fattige. Intet tyder på, at forholdene blev bedre ved godssystemets opløsning og selvejets fremtrængen. Pastor D.N. Blicher redegjorde i 1792 i sit tidligere omtalte angreb på ekstraskatten for sin kamp for i 1784 at få nogle fattige fæstehusmænd fritaget for ekstraskatten trods godsejerens modstand. Ved godsejerens død overgik dette gods til selveje, således at fæstegårdmændene købte deres egne gårde med tilliggende huse. De solgte siden husene til husbeboerne på de vilkår, at husmændene selv skulle svare ekstraskatten for alle skattepligtige personer i husene. Ironisk nok stod husmændene nu i samme position over for deres indsiddere, som godsejeren tidligere over for dem. Da de selv var fattige, plagede de deres lejere for at betale skatten. Blicher forsøgte påny at udvirke en skattefritagelse fra Rentekammeret for de pågældende indsiddere. Men det forhindrede amtmanden ved som mod-

træk at foreslå samtlige husmænd og inderster i Danmark fritaget for ekstraskat.¹¹³ Gennemførelsen af dette forslag havde unægtelig løst alle de her omtalte sociale problemer, men havde også slået bunden ud af denne ekstraskat, som byggede på små beløb fra mange skatteydere.

Ekstraskatten var tænkt som en skat, der var let at bære p.g.a. de lave satser, let at administrere og med samme provenu år for år, fordi restanceproblematikken i teorien var fuldstændigt ophævet. De sociale og strukturelle realiteter på landet i det 18. århundrede resulterede imidlertid i, at ekstraskatten i praksis blev indviklet at administrere og indbragte et faldende provenu i den slunkede statskasse. Den blev derfor ophævet i 1812.

KAPITEL 3

SKATTEOPKRÆVNINGSINSTANSER

I dette kapitel skal der redegøres for det centrale spørgsmål, hvorledes skatterne gik fra skatteyder til centraladministration, hvilke instanser var involveret, og hvorledes deres arbejdsforhold var organiseret. Da skatteopkrævningen berørte både den offentlige og den private administrative sektor, vil det desuden blive muligt at sammenligne de to sektors arbejdsvilkår og metoder.

Amtsniveau

Amtet var den centrale enhed i lokalforvaltningen og sorterede direkte under centraladministrationen. Mens de underliggende godsdistrikter ændredes i takt med ejendomsforholdene, var amtet principielt en permanent forvaltningsenhed.

Den flg. undersøgelse er baseret på Holbæk amt, men har for de generelle retningslinier også gyldighed for andre amter. Iflg. amtstuerregnskabet 1777 var hartkornet i Holbæk amt takseret til 10.095 tdr. ager og eng, 194 tdr. skovskyld, 87 tdr. mølleskyld, 871 tdr. kongetiende og 918 tdr. kirketiende, ialt 12.168 tdr. Men heraf var kun 10.655 tdr. skattepligtig, idet Holbæk købstadsjord, de frie hovedgårdstakster og præste- og degneboligers hartkorn fragik. Heraf udgjorde de frie hovedgårde den største del, d.v.s. hovedgårde med mindst 200 tdr. hrtk. bøndergods inden for en afstand af 2 mil. Der var i Holbæk amt 1057 tdr. hrtk. ager og eng fordelt på 18 hovedgårde. De beslaglagde således lidt over 1/10 af amtets samlede hartkorn af ager og eng. Kontributions- og kornregnskabet balancerede for hele amtet i 1777-78 med 42.317 rdl. og 7.033 tdr. korn, indbefattet kornleverancen fra dele af de tilgrænsende amter.¹

Hovedreglen for tilhørsforholdet mellem amt og gods var, at ethvert gods hørte under det amt, hvor fæstegodset var beliggende. Det medførte for godser med besiddelser i flere amter, at skatten skulle betales på flere amtstuer. Det var besværligt for godsadministrationen, som derfor oprindeligt havde kunnet opnå en særlig bevilling til at indbetale skatten til én amtstue. Ved forordningen af 14. dec. 1722 blev alle sådanne be-

villinger imidlertid tilbagekaldt. Det blev påbudt, at fra 1. jan. 1723 skulle alle skatter betales til den amtsstue, hvorunder fæstegodset i ethvert amt sorterede. Således betalte baroniet Holberg i Sorø amt skatten for Tersløsegård i Holbæk amtsstue, fordi den lå i Holbæk amt, selvom den hørte under baroniet i Sorø amt. Det samme gjaldt for Birchendegård og Benzonslund i Kalundborg amt, Dragsholm i Dragsholm amt, Svanholm, Sonnerup, Trudsholm og Åstrup i Roskilde amt, som alle betalte en del af deres skat til Holbæk amtsstue.²

Dele af skattekorset, d.v.s. skatten in natura, skulle derimod stadig leveres på tværs af amtsgrænserne, når statsinteresserne krævede det. Således skulle f.eks. skatterugen fra København og Ringsted amter i 1719 leveres direkte i Kastellet i København og byggen til Bryghuset også i København. Rug og byg fra Hornsherred skulle leveres til amtsforvalteren i Holbæk. For at tilgodese godsejernes interesser havde det desuden siden 1710 været en fast formel i den årlige kornskatteforordning, at godsejerne a.h.t. bøndernes kørsel kunne levere kornet i det nærmeste offentlige kornmagasin uanset forordningens leveringsbestemmelser. Den eneste betingelse var en forudgående meddelelse til Generalkommissariatet, den centrale forvaltning for militærets forsyninger. Fra 1712 skulle der også gives besked til amtsforvaltningen. Selv da godsejernes frie valg for pengeskattens vedkommende, som omtalt ovenfor, blev ophævet i 1723, fortsatte det for kornskatten igen fra 1725.³

Det blev senere stillet som betingelse, at statskassen ikke led skade ved de ændrede leverancer. I praksis blev dette fortolket således, at godsejerne måtte betale for de ekstra fragt- og magasinomkostninger, der derved blev pålagt den modtagende amtsforvalter. Således fik amtsforvalteren i Holbæk den 21. nov. 1769 ordre til at opkræve 21 sk. pr. td. skatterug, som leveredes fra Roskilde og Ringsted amter – Horns herred dog undtaget – og 12 sk. for havre, der leveredes fra Ringsted amt, kornet fra disse amter skulle ellers iflg. forordningen leveres i København.⁴

Den regnskabstekniske følge af disse overskridelser af amtsgrænsen var en ordre til amtsforvalterne om at tilsende de modtagende oppebørselsbetjente en afskrift af jordebøgerne for de godser, der havde begæret ændringerne. Amtsforvalteren måtte kende kontrolgrundlaget for amts nye skatteydere.⁵ Med disse modifikationer var de almindelige amtsgrænser konstante og uoverskridelige i henseende til oppebørselsvæsenet.

Amtmand

I spidsen for hvert amt (før 1660 len) stod en kgl. udnævnt amtmand (før 1660 lensmand) som kongens lokale repræsentant. Han havde oprindeligt haft det fulde ansvar for den økonomiske administration, som i praksis var blevet varetaget af hans personligt ansatte og lønnede fuldmægtige. Efter enevældens indførelse gled ansvaret for skatternes oppebørsel i amtet over til kongeligt ansatte og lønnede amtskrivere eller, som de efterhånden kaldtes amtsforvaltere. Det var dog stadig i amtmandsinstrukserne et hovedkrav m.h.t. hans funktioner, f.eks. i instruksen af 8. marts 1690, at han skulle interessere sig for »intradernes forbedring« d.v.s. de offentlige indtægter inden for hans embedsomsråde. Det blev m.h.t. oppebørslen nærmere præciseret således: »Han skal særdeles se derhen, at med intradernes oppebørsel troligen og oprigtigen omgås og dets beløb årligen tilbørligen af amtskriveren vorder beregnet, desligeste at de til fornævnte amt beholdne bønder og tjenere aldeles intet bliver forurettede eller med nogen ny pålæg imod loven og jordebogen besværet«. ⁶

Disse bestemmelser om amtmandens tilsyn med skatteopkrævningen blev i praksis udmøntet således, at amtsskriveren skulle have amtmandens attestations på alle beregninger og bilag, der lå til grund for selve regnskabet. Desuden var hans underskrift fra 3. april 1694 nødvendig for iværksættelsen af militærets udpantning af skatterestancer. Dette krævede en konferering af restancelisten med amtsskriverens kassejournal, således at amtmanden i realiteten fik pålagt en tilsynspligt med amtsforvalterens regnskab. ⁷ Denne attestations af restancer blev forbundet med en ret til – efter indhentet godkendelse fra Rentekammeret – at udsætte den militære restanceeksekution, når »han befinder, at den ligger på de steder, hvor pengene formedelst de skyldiges fattigdom ej skulle kunne bringes til veje, men måtte behøve nogen dilation«. Således i instruksen af 3. maj 1773 for A.S. von der Osten, amtmand over Aalborghus med flere amter. ⁸

Desuden fik amtsforvalter J. With i Holbæk i sin instruks af 1774 ordre til i hvert fald en gang om ugen at indberette til amtmanden, hvad der i almindelighed var passeret i amtet i den forløbne uge, »for at fornemme hans mening om et og andet – som hans bestilling vedkommer«. Altså en ganske løst formuleret indberetningspligt, der ikke var forbundet med nogen form for repressalier, såfremt den ikke blev overholdt.

Det er også tvivlsomt, om den er blevet overholdt. Disse indberetninger er i hvert fald ikke bevaret i Holbæk amtsarkiv. Amtmanden havde derimod en almindelig ret til at fordre amtsforvalterens erklæring til enhver tid om ethvert anliggende i amtet, som vedkom dennes embedsområde. Tilsynet med amtsregnskabet var ikke forbundet med noget personligt økonomisk ansvar for amtmanden. Han havde heller ingen revisionsbeføjelser over selve regnskabet, som blev indsendt direkte til Rentekammeret på amtsforvalterens eget ansvar. Tydeligst fremstod amtmandens ansvar for de kgl. intrader ved den stedlige amtsforvalters død. Da trådte han til som kongens repræsentant og indberettede dødsfaldet til Rentekammeret, hvorunder oppebørselen sorterede. Han varetog kongens interesser ved den stedlige magistrats behandling af amtsforvalterens dødsbo. Han foretog under Rentekammerets godkendelse konstitutionen af en midlertidig amtsforvalter, som skulle fungere inden udnævnelsen af en ny.⁹ Hans beføjelser i denne interimperiode var hjemlet i kammerretsordningen, den første fra 30. juni 1684.

Det øverste administrative ansvar for statens oppebørselsvæsen lå hos Rentekammeret – under den enevældige konge naturligvis. Det havde imidlertid også den øverste dømmende myndighed i sager om statens indtægter i h.t. forordningen af 30. dec. 1660. I denne egenskab benævntes det kammerretten. Reglerne for kammerrettens funktioner er givet i den ovenfor omtalte kammerretsorden.¹⁰

Amtsforvalter

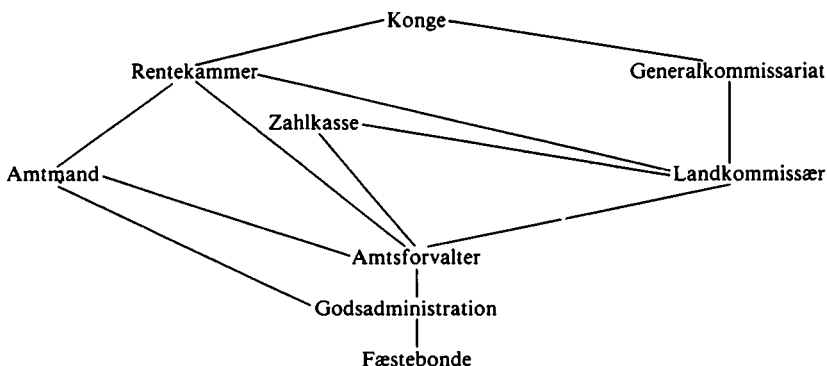
Det var den kongeligt udnævnte amtsforvalter eller amtsskriver, der som afløser for lensmandens personligt ansatte skriver forestod den økonomiske administration af amtet og derigennem den løbende kontakt med godsadministrationen. Det var ligeledes amtsforvalteren, der havde det økonomiske ansvar for skatteopkrævningen. Det indebar i det 17.-18. århundrede, at han af egne midler skulle dække ethvert tab, der kunne føres tilbage til mangler eller fejltrin hos ham selv. Således fastslog § 3 i J. Withs instruks fra 1774, at han ved den mindste usikkerhed om forståelsen af en kgl. ordre om oppebørslen skulle rette forespørgsel herom til Rentekammeret. I modsat fald måtte han selv – uden regres til godsejerne – dække evt. tab for statskassen, der var begrundet i en sådan misforståelse. Det samme gjaldt ved overskridelse af tidsfristerne for restanceinddrivelser (§§ 6 og 9).¹¹

Amtsforvalteren skulle opkræve de kgl. indtægter af både krongodset i amtet, de såkaldte jordebogsindtægter, og alle kgl. regalia, d.v.s. retsindtægter, konfiskation, indtægter i forbindelse med arv og strandingsgods. Det var statsindtægter, som dels gik tilbage til domænestaten og dels byggede på ideen om kongen som ejer af alt, hvortil der ikke fandtes anden ejer. Den anden side af amtsforvalterens virksomhed var opkrævningen af de statslige skatter inden for amtets grænser, hvad enten de skulle opkræves hos købstadsstyrelsen, selvejere, præster eller gods-ejere på deres fæstegods' vegne. Kun den sidstnævnte side af amtsforvalterens virksomhed skal behandles i denne sammenhæng.

Skatteaflevering

De opkrævede skatter skulle amtsforvalteren i h.t. forordningen af 16. dec. 1682 aflevere til landkommissæren, en civil embedsmand, som sorterede under Generalkommissariatet. Hans embedsområde var først og fremmest militærets forsyninger, men afledt heraf også tilsynet med skatteoppebørselen. Den sjællandske landkommissærs distrikt omfattede Sjælland, Lolland og Falster. Han stod under Rentekammerets tilsyn, hvortil han skulle aflevere kvartalsindberetninger. I instruksen for landkommissæren af 8. marts 1690 var den direkte oppebørsel forandret til en assignationsret, d.v.s. en anvisning med hans underskrift til amtsforvalterens kasse medførte straks udbetaling af den anviste pengesum. Amtsfvalteren skulle derefter afgive månedsekstrakter over indtægt og udgift til landkommissæren.¹²

Skatteopkrævning før 1694

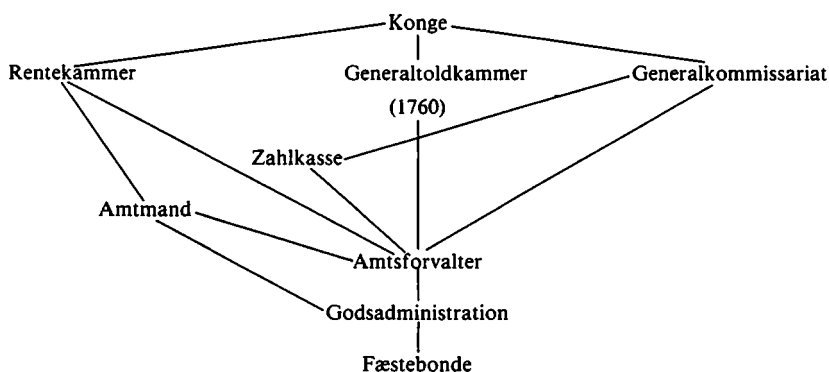

Ved det tidligere omtalte reskript af 3. april 1694 blev landkommissæren skudt helt ud af instansfølgen for skatteoppebørselen. Nu havde kun Generalkommissariatet (den centrale militærforvaltning) og Rentekammeret (den centrale økonomiske forvaltning) assignationsret på amtsforvalterens kasse. Amtskassen kan således for den del, der anvendtes direkte til statsudgifter, betragtes som en hovedkasse på linie med den centrale hovedkasse, Zahlkassen.¹³ Det evt. overskud, som amtsforvalteren ikke skulle holde i reserven til disse assignationer, skulle derimod indbetales direkte til Zahlkassen.

Ekstraskatten af 1762 skulle helt og ubeskåret indbetales til Zahlkassen. Der kunne i modsætning til de øvrige skatter ikke udstedes anvisning på disse penge, ligesom der også skulle aflægges særskilt regnskab for denne skat til Rentekammeret. For ekstraskatten var amtstuekassen altså kun »neben«-kasse eller bikasse.

Forholdet var modsat for tolden og konsumtionen (forbrugsafgiften), som efter 1760 i administrativ henseende henhørte under det nyoprettede Generaltoldkammer. Pengene indgik i amtstuekassen under den almindelige administration, mens der blev aflagt særskilt regnskab til Generaltoldkammeret. De figurerede imidlertid også på det almindelige kontributionsregnskab til Rentekammeret, fordi de indgik i den almindelige kasse. Derfor kunne Rentekammeret ved revisionen af kontributionsregnskabet på dette punkt kun tage forbehold over for evt. godkendelse i Generaltoldkammeret.

Skatteopkrævning efter 1694

Regnskab

De grundlæggende bestemmelser om amtsforvalterens regnskabsførelse blev givet i forordningen af 11. dec. 1688, hvortil instrukserne i det 18. århundrede bestandig henviste. Han skulle aflægge et årligt regnskab pr. 1. januar til Rentekammeret, der også var den centrale revisionsmyndighed. Desuden skulle han føre en løbende registrering af alle indtægter og udgifter »som i en egen bog . . . rigtig ved dag og datum dagligen at indføre«, d.v.s. en kassejournal. Den skulle efter forordningen årligt indsendes til gennemsyn i Rentekammeret. Ved et cirkulære til amtskriveren af 19. dec. 1713 blev indretningen af kassejournalen nærmere præciseret således, at hver godsejer (og de øvrige indbetalere) skulle have egen konto. Formålet var, at hver indbetalers restance hurtigt kunne fastslås. Derfor kaldtes kassejournalen undertiden også konto-bog eller restancebog. Kassejournalen skulle autoriseres, d.v.s. nummereres og forsegles, af amtmanden.¹⁴

Til trods for at kassejournalen måtte være et nødvendigt instrument til styring af amtsforvalterens regnskab, fremgår det af opgørelsen efter amtsforvalter Schougaards død i 1774, at denne ikke havde ført den pligtige restancebog eller kassejournal. Da han ligeledes var bag ud med sit regnskab, måtte fuldmægtigen og den konstituerede amtsforvalter aflægge regnskab for de sidste tre måneder af hans embedsperiode. Herfra er der bevaret kassejournaler, men måske p.g.a. den korte periode er de ikke ført med særskilte konti for hver indbetaler.¹⁵ Iflg. de oprindelige bestemmelser fra 1688 og 1713 skulle kassejournalen indsendes til eftersyn i Rentekammeret samtidig med regnskabet indsendelse til revision. Dette ses ikke effektueret i praksis. I så fald ville Rentekammeret også tidligere have opdaget, at Jochum Schougaard ikke førte denne kassejournal. Der er heller ikke fundet spor af dennes indsendelse under efterfølgeren i embedet, J. With.

Oprindeligt (i h.t. forordningen af 11. dec. 1688) skulle amtsforvalteren indsende en ekstrakt over de månedlige ind- og udbetalinger til landkommissæren. Da dennes direkte forbindelse med skatteopkrævningen blev ophævet med kammerreglementet for 1694, omtaltes ekstrakternes fremtidige indsendelse til Rentekammeret blot i almindelighed i den efterfølgende ordning uden nøjere specifikation af perioder. I h.t. amtsforvalterens instruks skulle der blot indsendes to enslydende kvartals-ekstrakter og to årsestrakter over indtægter og udgifter til henholdsvis

Rentekammeret og kassereren i Zahlkammeret. Men i praksis blev amtsforvalteren stadig afkrævet månedsekstrakter. Således blev Jochum Schougaard i 1773 idømt en bøde for månedsekstrakternes forsinkede indsendelse.¹⁶ Ligeledes skulle der indsendes kvartalsekstrakter over kornleverancer – og beholdninger til land- og søetaten.¹⁷

Med den personelle ekstraskat af 1762 blev der stillet krav om både månedlige og kvartalsindberetninger til Rentekammeret i form af ekstrakter. Ud over at give oplysning om kassebeholdningen var indberetningerne om ekstraskatten væsentlige, fordi beregningsgrundlaget for denne skat var langt mere flygtigt og svingende end de øvrige skatter. Intet af dette ekstraktmateriale ses bevaret. For ekstraskattens vedkommende blev der givet kassationstilladelse hertil i år 1800.¹⁸

Formålet med disse ekstrakter skulle være at give centraladministrationen underretning om beholdningerne ude i amterne, således at der kunne trækkes på dem (assigneres) til nødvendige udgifter. Da regnskabsaflægningen imidlertid aldrig blev fulgt op af kasseeftersyn, var det muligt for amtsforvalteren at sløre de faktiske forhold ved opgivelse af for store kassebeholdninger i forhold til de reelle.

Skatteregnskabet skulle afsluttes ved hvert års udgang og efter kammerretsordningen indsendes til revision i Rentekammeret tre måneder senere. Det bestod oprindeligt kun af ét regnskab, kontributionsregnskabet, der var kasseregnskab for amtsforvalterens kasse. Heri indgik også konsumtion- og folkeskatten – ganske vist kun i perioder før 1760, når skatteforpagteren leverede den i amtet. Men efter omlægningen i 1760 indgik den fast og dermed også i kontributionsregnskabet. Desuden skulle der fra 1760 føres et særligt regnskab for denne skat, fordi den henhørte under det nyoprettede Generaltoldkammer. Med ekstraskattens indførelse i 1762 måtte der aflægges endnu et regnskab, fordi ekstraskatten ikke måtte indgå i den almindelige amtskasse. Amtsforvalteren skulle således aflægge ialt tre regnskaber til Rentekammeret:

Kontributions- og kornregnskabet. Dette var for Holbæk amt for 1777 dateret den 31. marts 1778, og indkom i Rentekammeret den 15. april 1778. Det bestod af tre afdelinger:

I Oversigt over amtets hartkorn, d.v.s. skattegrundlaget.

II Indtægter, både i penge og korn. Således omfattede punkt 12 heraf regnskabsaflægningen for kornskatten, herunder også beholdningen. Det kan opfattes som et særligt regnskab i regnskabet. Indtægterne omfattede først og fremmest hartkornskatten, som udgjorde 16.740 rdl. ud

af den samlede indtægt på 30.837 rdl., altså over halvdelen. Hertil kom familie- og folkeskatten, som efter 1760 blev indbetalt som en hartkornsskat. Desuden omfattede regnskabet den i amtet forfaldne embeds- og gageskat, (indført 1768 som en fast procent af alle gejstlige og verdslige embedsmænds lønindtægt – fra 2 til 10 pct. afhængig af lønnens størrelse), ¼ pct.-skatten (jvf. kap. 2) og købstadskonsumtionen. Der var afgifterne fra de privilegerede kroer og uvisse indkomster, der svigede fra år til år, men fortrinsvis hidrørte fra retsvæsenet og arveretten. Endelig var gruppen »beordrede indtægter« (§ 10), faktisk en diverse gruppe.

III Udgifterne, som var delt op i:

1. Approberede og assignerede udgifter. De enkelte udbetalinger til Zahlkassen i denne gruppe svigede i størrelse imellem 50 rdl. (dog én på 3 rdl.) og 2800 rdl. Flertallet af udbetalingerne faldt i december. 5. marts blev beholdningen på 6704 rdl. indsendt efter Finanskollegiets ordre. Det er bemærkelsesværdigt, at embeds- og gageskatten og ¼ pct.-skatten er holdt adskilt fra den øvrige beholdning, således at det f.eks. noteres: af embeds- og gageskatten er betalt 200 rdl. De øvrige udbetalinger gik til pensionister både under den almindelige enkekasse¹⁹ og landmilitæretaten og til forplejning af regimenterne i amtet.

2. De uapproberede udgifter. Dette betød selvfølgelig ikke, at det var udbetalinger efter amtsforvalterens forgodtbefindende. Kammerretsordningen fastslog, »ingen udgift må udi regnskaberne tilføres uden behørig ordre, med mindre de var højnødvendige og regnskab straks måtte aflægges«. De lyder da også alle enten på kammerkollegii ordre eller »efter indsendt regning«, d.v.s. beløb som nødvendigvis måtte udbetales. Hele gruppen må opfattes som uforudsete udgifter. Iflg. Hans Chr. Johansens definition er de uapproberede i den periode, der går mellem udgiftsordres afsendelse fra Rentekammeret til beviset på udbetalingen kan posteres i de centrale regnskaber.²⁰

3. Restancer, som på det forudgående regnskab var blevet godkendt som dilateret, d.v.s. udsat.

4. Magasinkornet, der var blevet indsendt til de kgl. stalde i København, Proviantgården samme sted, til oplagsmagasinet i Drammen i Norge og endelig bryggerlauget i København. Kornbeholdningen af alle tre kornarter var tilsammen 3.290 tdr. Hele kontributions- og kornregnskabet balancerede med 30.837 rdl., 3.158 tdr. rug, 1.661 tdr. byg og 2.213 tdr. havre.

Ekstraskatteregnskabet. Der blev aflagt særskilt årligt regnskab for ekstraskatten af 1762. Sammenlignet med det ordinære kontributionsregnskab var dette mere overskueligt opstillet. Det var muligt, fordi skattegrundlaget var ens for alle poster, nemlig persontallet. Indtægts-siden var opdelt efter amt og de to købstæder, Holbæk og Nykøbing. Underinddelingen var månedsvis med angivelse af både persontal og skattebeløb. Efter ekstraskatten fulgte rangskatten, men kun for rangpersoner i Nykøbing. Det fremgår dog af revisionsbemærkningerne til regnskabet under henvisning til Rentekammerordre af 3. juni 1777, at amtsforvalteren også for Holbæk købstad og for amtets rangpersoner, der ikke samtidig var godsejere, burde have opført rangskatten særskilt. Rangskatten for personer, der også var godsejere, skulle anvendes til dækning af ekstraskatten for de fattige på godset (jvf. afsnit om ekstraskattens administration), så den figurerede ikke på regnskabet. Ekstraskatten fra købstæderne blev indbetalt i amtstuen, hvorfor den også opførtes i amtsforvalterens regnskab. Men købstæderne aflagde selv regnskab for beregningsgrundlaget direkte til Rentekammeret. Derfor var antallet af skattepligtige personer ikke opført, ligesom bilaget hertil på amtsforvalterens regnskab kun omtaltes som »vedfølgende angivelse«. Derfor bestod revisionen af disse punkter i Rentekammeret også i en henvisning til »byens ekstraskattsregnskab«. Dette var for så vidt en parallel til den ovenfor omtalte konsumtion – og folkeskat, bortset fra at Rentekammeret var revisionsmyndighed for begge ekstraskatteregnskaber.

Opdelingen i indtægts- og udgiftssiden på ekstraskatteregnskabet var i sammenligning med kontributionsregnskabet mere konsekvent, idet skattefritagelser altid opførtes på udgiftssiden. De blev i kontributionsregnskabet opført til fradrag allerede på indtægts-siden, inden beløbet blev ført ud i talkolonnen, f.eks. trækkes der 95 rdl. for de afbrændte gårdes fritagelse for hartkornskatten på indtægts-siden post 3. Kontributionsregnskabet har således i højere grad karakter af et æskesystem. Bortset fra fritagelserne bestod udgiftssiden for ekstraskatten – også i modsætning til kontributionsregnskabet – udelukkende i 10 udbetalinger, – heraf de 6 fra 21. okt. til 31. dec. – til den centrale hovedkasse, Zahlkassen. Dette svarer til amtskassens tidligere omtalte funktion som neben-kasse for ekstraskattens beløb. Der blev ikke ved udbetalingerne til Zahlkassen opretholdt adskillelse mellem penge, der hidrørte fra ekstraskatten og fra rangskatten. Dette blev amtsforvalteren i revisionsanmærkningerne anmodet om at iagttage for fremtiden. Ekstraskatteregn-

skabet balancerede med 10.387 rdl., altså kun godt $\frac{1}{3}$ af kontributionsregnskabs pengebalance. Det blev indleveret i Rentekammeret den 18. april 1778.

Familie- og folkeskatteregnskabet. Regnskabet for den konverterede folkeskat indledtes som kontributionsregnskabet med en oversigt over amtets hartkorn – beregningsgrundlaget for skatten. Derefter fulgte et indtægtsregnskab, der nøje fulgte forordningen. Således svarede post nr. 2 i regnskabet (som nr. 1 anførtes beholdningen) til 1. artikel i forordningen af 24. dec. 1760 og så fremdeles. Forordningens affattelse var således styrende for regnskabet indretning. For så vidt et logisk system, men kun muligt fordi regnskabet udelukkende omfattede én skat, der var reguleret i én forordning. Systemet indebar, at fritagelser etc. anførtes i den indtægtspost, hvor den tilsvarende forordningsparagraf hjemlede fritagelse. Altså samme resultat som kontributionsregnskabet. Undtagelser, som ikke var hjemlet i denne forordning, men i andre kgl. resolutioner, blev derimod regulært opført på regnskabet udgiftsside. Den store udgiftspost var overførelsen af hele familie- og folkeskattens beløb til samme års kontributionsregnskab. Denne skat indgik altså i modsætning til ekstraskatten ikke direkte i Zahlkassen. Regnskabet for 1777 balancerede med 1.931 rdl., altså kun $\frac{1}{5}$ af ekstraskatteregnskabet.²¹

Revision

Rentekammeret var indtil 1760 den eneste centrale revisionsmyndighed, men herefter trådte det nyoprettede Generaltoldkammer til ved revisionen af konsumtion-, familie- og folkeskatten. Allerede ved Christian V's instruks for Kammerkollegiet af 16. april 1680 blev Rentekammeret organiseret efter de retningslinier, som i hovedsagen bestod til 1841.²² Det bestod af et kollegium af overordnede embedsmænd med et sekretariat, 1719 kaldet Kammerkancelliet, under en kammersekretær eller kancellist. Derunder en række renteskriverkontorer opdelt efter topografiske kriterier. Der skete efterhånden ændringer i kontorerne områder, stort set under indtryk af ændringer i arbejdets omfang. Det er ikke muligt at slutte sig til et kontors område på grund af dets navn. Således sorterede Sjælland indtil 1773 under Sjællands stifts renteskriverkontor (2/4 bureau 1771-73), men fra 1773-1806 sorterede største delen af Sjælland under det fynske renteskriverkontor.

Oprindeligt havde renteskriverne alle funktioner i det tildelte distrikt, både ekspeditionerne vedr. alle materielle anliggender og kontrol med og revision af regnskaberne. 1721 overtog sekretariatet en række af ekspeditionerne, mens renteskriverkontorerne beholdt ekspeditionen af skøder, oktrojer og kontrakter. Det var formentlig begrundet i hensynet til renteskrivernes indtægt. Oprindeligt var det i Kammerkollegiets instruks tilladt at tage sportler både for ekspedition og revision. Men ved kgl. ordre af 20. maj 1716 blev det forbudt renteskriverne at tage betaling for revisionsarbejdet, idet Frederik IV ønskede at frigøre revisorerne for ethvert afhængighedsforhold til regnskabsførerne. Derfor ønskede renteskriverne at beholde de indtægtsgivende ekspeditioner.²³ I denne henseende repræsenterede Struensees korte regeringsperiode en nydannelse, idet han overdrog al ekspedition til bureausekretærene, således at renteskriverne kun skulle varetage revisionen.²⁴

Frederik IV udgav også den grundlæggende instruks for renteskrivernes revisionsarbejde, dateret den 26. febr. 1720. En gennemgang af kontributionsregnskabets revision 1775-76 viser, at dette grundlag stadig fulgtes på dette tidspunkt.²⁵ Det første led af revisionen var en kontrol af de ydre omstændigheder: Stemte indgangsdatoen overens med Kammerretsordenens frister for indsendelsen af regnskabet? Var bilagenes antal i overensstemmelse med regnskabsførernes vedlagte fortegnelse? Var dette i orden, modtog regnskabsføreren en kvittering for regnskabets indsendelse. Den egentlige revision bestod i en eftertælling af talkolonnerne og en konferering af hver regnskabspost med det tilsvarende bilag. For hver post måtte renteskriveren i regnskabets venstre margen med dag og dato notere grundlaget for posten, hvad enten det var en kgl. forordning, amtmandens attestering af skattegrundlaget eller en assignation med efterfølgende kvittering. Det havde i ældre tid været fuldt tilstrækkeligt med et kryds ud for den reviderede post at angive dens rigtighed. Var den nye bestemmelse i første omgang til større besvær, lettede den til gengæld revisionen af de flg. års regnskaber ganske betydeligt.

Konstateredes mangler eller urigtigheder, blev det noteret sammesteds med formuleringen: udsættes, d.v.s. til nærmere redegørelse fra regnskabsføreren. Det vigtigste var konfereringen af beholdningen med resultatet af det foregående regnskab, ligesom det også blev undersøgt, om regnskabsføreren på det nye regnskab havde taget hensyn til afgørelserne (decisionerne) på det foregående års regnskab. Derfor blev decisi-

onerne altid vedlagt det følgende års regnskab. Der blev også foretaget krydsrevision af regnskaberne, f.eks. blev kontributionsregnskabets henvisning til byernes ekstraskatteregnskab kontrolleret a.h.t. overensstemmelse mellem de anførte beløb. Dette var især vigtigt ved kontributionsregnskabet p.g.a. dets funktion som kasseregnskab for amtsforvalterens kasse for enkelte skatter, hvorfor der førtes særskilte regnskaber.

De udsatte poster blev derefter renskrevet i form af antegnelser til regnskabet og tilsendt regnskabsføreren underskrevet af renteskriveren. Antegnelserne til amtsforvalter J. Withs regnskab 1775-76 var dateret den 11. okt. 1777 og underskrevet af Jhs. Zoega, chef for det fynske renteskriverkontor. Antegnelserne var med skriverhånd opført på højre halvdel af arket, og på venstre side ud for hver post skrev amtsforvalteren sin besvarelse af antegnelserne, dateret Holbæk amtstue den 1. nov. 1777, og sendte dem tilbage til Rentekammeret. Derefter gennemgik Zoega besvarelserne og skrev med egen hånd en indstilling efter hver post, dateret den 10. dec. 1777. Derefter fulgte den endelige decision af regnskabet den 18. dec., underskrevet af samtlige medlemmer af Rentekammerkollegiet. Originalen forblev i Rentekammeret med påtegning: »Communiceret den 27. dec.«. Den kommuniserede decision skulle amtsforvalteren fremlægge ved det flg. års regnskab.

Der var en særlig procedure for den endelige kvittering af regnskabet. En ekstrakt af regnskabet blev ledsaget af en erklæring fra den pågældende renteskriver, at han havde foretaget revisionen efter sin allerunderdanigste ed og pligt. Dette blev underskrevet af den kommitterede, hvorunder det pågældende renteskriverkontor sorterede, i dette tilfælde Peter Morup. Derefter fulgte den endelige kvittering, kvittance, i form af et kongeligt brev efter forestilling fra de deputerede i Rentekammeret og paraferet (medunderskrevet) af dem alle. I dette tilfælde blev originalen tilsendt amtsforvalteren, mens kopien med en påtegning om dens overensstemmelse med originalen forblev i Rentekammeret. Denne vidimerede (godkendte) kopi var endda underskrevet af de deputerede og paraferet af renteskriveren. En ganske tilsvarende kvittance fik amtsforvalteren fra Generaltoldkammeret på sit regnskab over familie- og folkeskatten. I begge tilfælde måtte amtsforvalteren betale for ekspeditionen af den kgl. resolution.²⁶

Handwritten text in cursive script, likely a receipt or acknowledgment, mentioning "Rentekammeret" and "1777".

1777
Rentekammeret
Kontrollantens Kontor
København
den 1777

Handwritten text in cursive script, likely a receipt or acknowledgment, mentioning "Rentekammeret" and "1777".

Der var faste procedurer omkring Rentekammerets kvittering af amtsforvalternes årlige regnskaber. Originalen blev som i det foreliggende tilfælde tilsendt amtsforvalteren over Holbæk amt, J. With, men en kopi underskrevet af de deputerede i Rentekammeret og paraferet af renteskriveren forblev i Rentekammerarkivet.

(RA, Reviderede regnskaber, Holbæk amt, 1777, Kvittancer).

Bøder

Fristerne for regnskabsindsendelserne var i den oprindelige kammerretsorden af 30. juli 1684 sat til tre måneder efter regnskabsterminens afslutning. Straffen for fristens overskridelse var yderst streng: »deres persons og gods arrest samt bestillingens fortabelse«. Hertil føjedes som antiklimaks: »ingen løn at got gøres nogen for det år han over den bestemte tid med sit regnskab udebliver«. ²⁷ Ved forordningen af 31. dec.

1742 blev det fastsat, at disse straffeindtægter skulle deles mellem Zahlkassen, sognets fattige og Rentekammerets fattigbøsse. Ved plakat af 28. maj 1771 blev straffen nedsat til mere rimelige bøder: 4 rdl. for den første måneds overskridelse af fristen, 8 for den anden, 12 for den tredje og så fremdeles indtil 40 rdl. for den sjette. Bøderne skulle lægges sammen, således at det blev 100 rdl. for et halv års overskridelse. Overskridelse med mere end 6 måneder skulle medføre afskedigelse direkte ved kgl. resolution uden mulighed for indankning for domstolene.

Den nye bestemmelse synes til gengæld at blive efterlevet, hvad bestemmelsen fra 1684 som så mange andre af tidens strenge straffebestemmelser formodentlig ikke er blevet. Allerede i august måned samme år (1771) fik både amtsforvalter Schougaard og magistraten i Holbæk ordre til at indbetale hver 12 rdl. til deling mellem sognets fattige, Zahlkassen og Rentekammerets fattigbøsse. For magistratens vedkommende steg bøden med yderligere 12 rdl. for den tredje måned.²⁸

Men de var ikke de eneste, der blev idømt bøde. Det første halve år efter plakatens offentliggørelse havde 22 embeder i Sjællands og Fyns stifter pådraget sig mindre bøder. En Rentekammeropgørelse over de store bøder på 40 rdl. og derover fra september 1771, omfattende Sjællands og fyns stifter og de jyske købstæder, afslørede 21 embeder, som endnu ikke havde afleveret regnskaber – nogle af dem over et halvt år, ja byfogden i Holstebro helt tilbage til 1767 for ekstraskat og de uvisse indkomster. 15 heraf var magistrater og byfogeder, som iøvrigt alle havde pådraget sig en multt på 100 rdl. Loven blev således anvendt med tilbagevirkende kraft, men dog ikke afskedigelsesbestemmelsen. For regnskaberne fra 1772 til 1778 fra det fynske stifts kontors distrikter, altså også Syd- og Vestsjælland, varierede det årlige antal multker fra 2 til 26, det sidste antal i 1773 regnskabet. Af 67 bøder blev 22 eftergivet, men ved to, amtsforvalter Zeuthen og amtsforvalter Schougaard måtte der noteres: insuffisant, d.v.s ude af stand til at betale.²⁹

Forholdet amtsforvalter – gods

Forholdet til overordnede myndigheder fulgte faste regningslinier omkring regnskabsterminer. Men hvorledes var forholdet til skatteindbetalterne? Der var i lovgivningen også fastsat terminer for skattens indbetaling til amtstuen, for matrikelskatten den 21. i hvert kvartal, for folkeskatten efter 1760 ligeledes og for ekstraskatten den 1. i hver måned.

Disse terminer blev dog ikke altid overholdt. Derefter skulle den barske militærekszekution (se nedenfor) i h.t. forordningen af 11. dec. 1688 straks gå igang. Men amtsforvalternes instrukser forudsatte en noget lempeligere, men mere upræcis fremgangsmåde med gentagne advarsler inden iværksættelsen af militærekszekution. En lige så upræcis tidsangivelse lå i instruksens krav om, at inddrivelsen af de udestående restancer skulle påbegyndes, såfremt der ikke var rede penge i amtskassen til udbetaling af de anviste assignationer.³⁰ Denne bestemmelse var naturligvis yderst nyttig og praktisk for amtsforvalterens kassefunktioner, men lige så upræcis for skatteyderne.

Høflige advarsler

Der var således i instruksens åbnet et vidt spillerum for amtsforvalternes behandling af godsernes restancer. Løvenborgs korrespondancearkiv opviser fra slutningen af 1760'erne til slutningen af 1770'erne mange eksempler på, at amtsforvalteren gik meget forsigtigt frem m.h.t. inddragelse af Løvenborgs skatterestancer.³¹ Proceduren synes at starte med amtsforvalterens henvendelse til godsforvalteren. Hvis dette ikke gav resultat, henvendte han sig dernæst til godsejeren, først med høflige skrivelser, derefter med breve i en mere bestemt tone med korte tidsfrister på en uge før indbetalingerne og endelig med trussel om indberetning til Rentekammeret. Selvom der var tale om store restancer, f.eks. op til 1000 rdl. (i november 1776) eller der ikke var betalt skat fra Løvenborg i et halvt år (23. maj 1777), så truede amtsforvalter With aldrig direkte med militær eksekution, som han havde ret til. Derimod kom han med svage hentydninger, som må karakteriseres som skjulte trusler herom. Han lagde større vægt på det punkt i sin instruks, der omhandlede advarsel til proprietæren.

I sommeren 1775 havde amtsforvalter With gentagne gange erindret Løvenborgs godsforvalter Aagaard om de store skatterestancer, 507 rdl. og 57 tdr. korn. Men da »det synes at være sat i forglemmelse«, så dristede han sig til den 10. juli »underdanigst at bede deres højvelbårenhed (godsejeren), at forvalteren må blive tilholdt og beordret i disse dage at afbetale restancen«. Han vidste oven i købet, at bønderne havde indbetalt skatten til forvalteren. En uge senere den 18. juli skrev Løvenskiold til With: »Det er mod min vidende og villie, at der indeståes med de adskillige skatter, som anmeldes udi Deres meget ærede brev af 10. dennes,

og jeg har føje(t) sådanne anstalter, at samme en af (de) neste dage skal vorde betalt«.

Men den 9. august var pengene endnu ikke betalt og With kunne ikke give udsættelse længere. »Alene i Egard og underdanig Respect for Deres højvelbårenhed, har jeg fundet mig pligtig så ofte i mindelighed at erindre forvalter Aagaard, men når intet sådant kan hjælpe, tillader Deres højvelbårenhed, at jeg uomgiængelig nødvendig betiener mig af midler dertil, som dog altid vil blive ligeså uangeneme for mig som for Deres højvelbårenhed empfindtlig at lade sig referere samme«. En del af pengene må være blevet betalt, for den næste restanceliste, som blev sendt til Løvenskiold den 24. aut., lød kun på 425 rdl., men stadig 57 tdr. korn. Da dette ikke blev betalt, skrev With igen til Løvenskiold den 7. sept.: »Jeg må altså underdanig anmode Deres højvelbårenhed at ville behagelig her i Amtstuen lade pengerestanten betale inden næstkommende uges udgang, og skattekorntet så vel rug som byg lade levere her på Magasinet førstkommende mandag morgen den 11. hujus«. Rentekammeret havde nemlig anvist hans kornbeholdning til udskibning, og han kunne når som helst forvente et fragtskib.

Det fortsatte året ud. Den 18. dec. 1775 måtte den nye forvalter på Løvenborg, Hans Daase, bede om penge hos Løvenskiold til betaling af oktober matrikelskat, »da de penge som til denne tid af godset er indkommen, er til forefaldende udgifter nesten medgået«. En opgørelse fra den 27. dec. viste også, at hans beholdning kun var 52 rdl., mens skatterestancen var på 616 rdl. (oktober kvartals matrikelskat, konsumtion, folkeskat, december termins $\frac{1}{4}$ -skat og ekstraskatten fra oktober-december). Pengene blev ikke betalt straks, for den 21. febr. 1776 kvitterede forvalteren for et forskud på 320 rdl. til de kgl. skatters betaling i amtstuen.

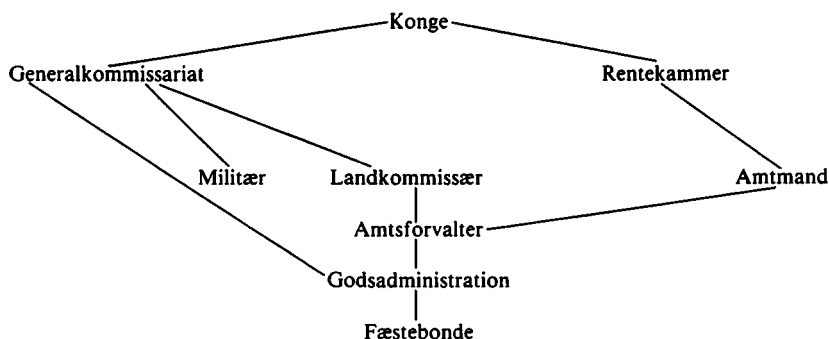
Det fremgår af et brev til forvalter Daase fra fru Løvenskiold af 8. marts 1777, at hun for nylig havde givet amtsforvalteren løfte om, at enhver kvartalsskat skulle blive betalt på amtstuen inden næste kvartals forfald. Derfor var det med megen beklagelse, at With allerede den 1. marts 1779 måtte bede om januar kvartalsskat, da han havde modtaget et par store anvisninger til to regimenter på 2.200 rdl. af januar kvartal, selv om neppe $\frac{1}{3}$ af skatten var indkommen. »Jeg plejer og ikke gerne, hvad baroniet Løvenborg angår, at erindre herpå førend næstfølgende kvartal er forfalden«. Brevet var heller ikke stilet til baronessen, men til sekretæren.

Militær eksekution

Disse høflige henvendelser var ikke altid tilstrækkelige til at få skatterestancerne inddrevet. De mere barske metoder var der lovgivet om i forordningen af 9. juni 1683. Det var amtsforvalterens opgave at holde styr på restanceopkrævningen, men han havde ikke kompetence til selv at inddrive pengene. Hertil blev militæret anvendt gennem hele det 18. århundrede indtil 1793.³² Initiativet til restanceinddrivningen udgik derimod fra amtsforvalteren, som indgav en specifikation over restancen for hver godsejer med angivelse af hvilken skat og skattetermin, oprindeligt til landkommissæren, men senere til amtmanden. Derefter udstedte denne en skriftlig ordre, en eksekutionsseddel, til ledelsen af den stedlige militære afdeling, som udkommanderede underofficerer og menige soldater til den skyldige. Den skyldige var godsejeren, men han kunne henvise til de fæstebønder, som ikke havde indbetalt skatten til ham. Antallet af soldater var betinget af restancens størrelse. Hver militærperson skulle modtage et beløb til eget underhold og for rytternes vedkommende også foder til hestene. Beløbets størrelse var afhængig af de udsendtes militære grad og våbenart. Det varierede fra 3 mk. til 12 sk. pr. dag, men kunne nedsættes, hvis soldaterne samtidig fik to måltider mad om dagen. Dette underhold blev ikke trukket fra skatterestancen, men skulle opfattes som straf for den udeblevne skat.

Metoden var for så vidt logisk, som soldaterne på denne måde fik det underhold, som de ellers skulle modtage fra amtskassen. Det afspejlede et samfund, hvor naturalhusholdningen stadig eksisterede som økonomisk princip. Soldaterne blev på stedet, indtil den skyldige skat var blevet indbetalt til amtsforvalteren, hvorimod de ikke selv måtte modtage skattebeløbet. Skete det ikke efter 14 dage, kom der denne gang også efter landkommissærens skriftlige ordre dobbelt så mange soldater, som blev der endnu 14 dage. Derefter rykkede hele styrken op på hovedgården, hvor den blev i otte dage. Hvis skatten ikke var betalt inden et halvt år, blev godset – eller hvis det kun var skatten for godsets bøndergårde i et enkelt sogn – disse gårde inddraget som pant, d.v.s. alle fæsteafgifter tilfaldt statskassen. Det pantsatte stod til indløsning et år, men tilfaldt derefter staten eller kongen som ejendom. Klager over selve eksekutionen skulle rettes til Generalkommissariatet.

Restanceinddrivelse før 1694

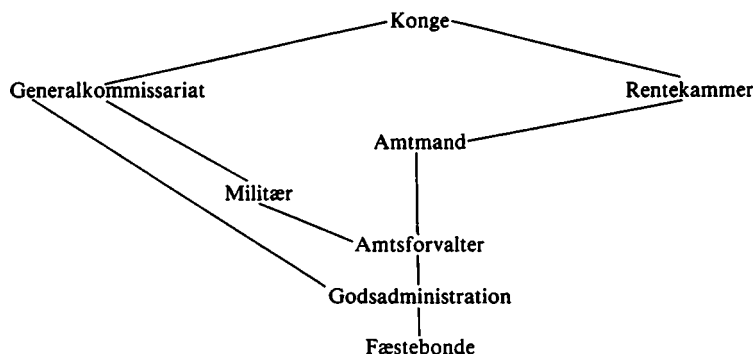

Kilde:

Forordningen af 9. juni 1683 og instruks for landkommissæren 8. marts 1690.

Efter landkommissærens fritagelse i 1694 for alle funktioner i forbindelse med skatteopkrævningen, blev det overladt til amtsforvalteren at udsende ordre til militæret om eksekution. Men det kunne kun ske på grundlag af en restancespecifikation, der var attesteret af amtmanden.³³

Restanceinddrivelse efter 1694

Den eksekutionsseddel, som underofficeren skulle fremvise for den skyldige godsejer, indeholdt skattens navn og det skyldige beløbs størrelse, i det nedenfor citerede tilfælde januar kvartal og 189 rdl. 4 mk og 11 sk. Derefter fulgte: »Til densen inddrivelse anvises nærværende underofficer Schiefmann, som på execution hos velædle og velbyrdige

hr. kommerceråd Fogh på Kragerupgård forbliver eller efter hans skriftlige anvisning på de skyldige at udgå, indtil betalingen her i amtstuen er præsteret, eller afvigsseddel forevises. Imidlertid nyder executeren sin gebühr efter hans Majestæts allernådigste forordning for dag og nat 24 skilling danske, eller i dessen mangel tages pant. Således efter de af hr. etatsråd og amtmand Adeler ratificerede restancer udfærdiget«. Kalundborg amtstue den 26. jan. 1739, underskrevet M. Raben. Nedenunder fulgte følgende kvittering: »Efter denne anvisning er i dag betalt mig executionsgebühr med 1 mk. 89 sk., hvorføre jeg takker og udmygest qviterer den 26. januar 1739. H. Scheffmann«. ³⁴

Der var godsejere, som spekulerede i rentefordelen ved at tilbageholde bøndernes skatter på trods af udgiften til eksekutionsbeløbet til militæret. Derfor blev der den 11. dec. 1688 udstedt en ny forordning, som pålagde godsejerne et betydeligt rentetillæg for den forsinkede skatteindbetaling ved indløsning af det pantsatte gods: 12 pct. af restancen over et halvt år og 6 pct. under et halvt år. Hvis godsejerne ikke kunne betale skatterne – altså af nød og trang og ikke p.g.a. rentespekulationer gennemlevede denne procedure – skulle de slippe med en strafrente på 8 pct. Samtidig blev det bekendtgjort, at det inddragne gods ville blive solgt til den højstbydende – uden tilbagekøbsret for den tidligere ejer. Staten ønskede ikke de spredte tilliggender af øde, d.v.s. ubesat gods, rundt i landet.

I 1739 blev flere godsejere i Kalundborg amt udsat for en udpantningsprocedure, der helt ud i yderste konsekvens fulgte forordningens bogstav. Det gav anledning til en sag, hvor alle instanser blev indblandet, og som endte med en næse til den nidkære amtsforvalter Mathias Raben for hans restanceinddrivelse. Den 26. januar 1739, altså fem dage efter skatteterminens udløb, mødte en underofficer op hos kommerceråd Fogh på Kragerupgård. Han medbragte en eksekutionsseddel, som gav ham ret til et gebyr på 24 sk. daglig, indtil skatten var betalt. I gården mødte han – iflg. Foghs senere udsagn – godsets bud, som netop var på vej ind på amtstuen for at betale januar kvartals skat på 189 rdl. 4 mk. 11 sk. Derfor blev eksekutionen kun af en dags varighed. Men godsejeren var rasende over denne behandling – han der altid betalte sin skat til tiden. Han klagede den følgende dag til amtmanden J. Adeler, som jo skulle attestere alle restancelister. Denne gav en undskyldning straks samme dag. Det havde aldrig været hans mening, at eksekutionen skulle iværksættes prompte, men først efter mindelige henstillinger.

Formodentlig havde amtsforvalteren været i en trangssituation, men Adler lovede at undersøge sagen og give godsejeren en nærmere forklaring.

Da der ikke skete mere i sagen, klagede Fogh til Rentekammeret den 7. febr. Han havde to klagepunkter: dels at han stik imod al praksis i amtet intet forudgående varsel havde modtaget, dels at han fik en strengere behandling end amtets øvrige godsejere. Desuden antydede han, at årsagen hertil var, at han havde søgt og også fået tilladelse til at levere sit skattekorn i Korsør i stedet for i Kalundborg – hvorved han gik uden om amtsforvalter Raben. (NB: Sportelhensynet). Rentekammeret anmodede derefter den 17. febr. amtmanden om at undersøge dels selve sagen, dels alle restancer hos de øvrige godsejere pr. 31. januar. Svaret indløb den 24. februar. Eftersynet havde vist, at restancerne for Kalundborg, Sæbygård og Dragsholm amter beløb sig til 6015 rdl., hvoraf flere godser stod for langt højere restancer end Kragerupgård. Amtsforvalteren havde imidlertid modtaget så mange anvisninger på amtskassen, at han havde været nødsaget til at inddrive pengene straks. I øvrigt var der også blevet foretaget eksekution på to andre gårde i amtet, Birkendegård og Dauerup allerede den 22. januar, altså dagen efter skatten var forfalden til udbetaling.

Havde amtsforvalteren endda ladet sagen stå ved amtmandens forklaring. Men samme dag indsendte han til Rentekammeret sin egen forklaring, der samtidig gik over i et krav om oprejsning for den tort, han havde lidt ved amtmandens uanmeldte restanceeftersyn. Snakken gik i det lille samfund. Men han havde kun gjort sin pligt. Årets skattelov foreskrev, at skatten skulle betales den 21. januar. Hans instruks sagde, at den skulle inddrives i rette tid, og at han altid skulle kunne udbetale assignationer på sin kasse. Han havde den 9. og 13. januar måttet udbetale 7.262 rdl. og kunne forvente en assignationsordre på betjentenes løn på 1.314 rdl., således ialt 8.576 rdl. Derimod var hans beholdning med gamle restancer kun 5.366 rdl., så han måtte tage 3.209 rdl. af januar kvartal. Endelig havde amtmanden jo også ratificeret hans restanceliste til forfaldstiden uden protest. »Thi at complimentere og tilbede sig de kgl. skatter af proprietairen står ingenstæds befalet, mens enhver bør at erindre sig selv tiden. Var da iche execution til, var det mig eller ingen amtsbetjent mueligt nogen tid at holde penge i beredskab til Militiens månetlig avance«. Det eneste punkt han ikke havde efterlevet forordningen, var ved blot at sende en underofficer ud til Kragerupgård. Beløbets størrelse

havde berettiget medsendelse af endnu et par menige. For denne forseelse måtte han bede om oprejsning. »Nådige herrer tenche efter, hvor jeg i disse dage er kommen i bye og landeråb, over det at amtmanden har været hos mig og skulle efterse restancen«. Den forfulgte amtsforvalter stillede sig under sine superieurers beskyttelse mod disse grove anklager.

Resultatet blev en alvorlig næse til amtsforvalter Raben fra Rentekammeret den 17. marts 1739, ikke fordi han havde inddrevet skatterne med så kort varsel, det kunne formentlig ikke angribes, men fordi restancelisten havde afsløret andre og større restancer, som ikke var søgt inddraget. Der var således ikke givet godsejerne ensartet behandling. »Så kand eders brugte omgang med kommerceråd Fogh og de to andre proprietærer ingenlunde anses for nogen nidkierhed eller vigilance for de kgl. indkomsters betimelige inddrivelse, men rettere som her ganske er kiendeligt for en particulaire animositet«. Desuden blev det pålagt ham at betjene sig af en mere sømmelig og ærbødig skrivemåde i skrivelser til Kammerkollegiet, som han var underlagt. Endelig var det hans pligt at efterkomme ordrer om eftersyn af hans majestæts kasse og hans regnskabs-ekstrakter. Dermed var amtsforvalteren sat på plads under amtmand og Rentekammer.

Men også amtmanden fik en påmindelse fra Rentekammeret om ikke at give tilladelse til eksekution, »førend terminen virkelig er forfalden og betalingen ej i mindelighed haver været at erholde«. Dog blev det ikke nærmere defineret, hvornår terminen virkelig var forfalden. I øvrigt fik amtmanden først sin næse den 4. april, da der var indløbet endnu en klage fra en anden godsejer i amtet over restanceinddrivelsesproceduren.³⁵

Godskonkurs

Men det var ikke altid, hverken milde eller skrappe henvendelser til gods-ejeren gav det ønskede resultat, selvom statens behov var aldrig så stort. På Løvegård i Løve herred, Kalundborg amt, var man også gået så vidt som til at forsøge at inddrive skatterestancerne ved militær eksekution i 1771. Restancen havde pr. 30. sept. kun været 428 rdl. Men forgæves. Iflg. § 5 i forordningen af 11. dec. 1688 skulle amtmanden derefter meddele godsejeren forbud mod at hæve godsets indtægter. I stedet skulle bønderne betale både deres fæsteafgifter og skatter på amtstuen. Godset skulle sekvestreres (inddrages), hvis ikke ejeren eller panthaveren inden

år og dag fik gjort rigtighed for skatterne, skulle godset tildømmes staten. Dette sidste skulle altså foregå gennem en domstolsafgørelse.

Denne del af proceduren skulle i Løvegårdssagen påbegyndes i begyndelsen af oktober 1771. Men forinden forespurgte amtsforvalter Falck gennem amtmanden den 4. okt. i Rentekammeret, om der kunne antages en person til styringen af gård og gods, hvilket han ikke selv ville kunne bestride. Da 1688 forordningen ikke var helt klar på dette punkt, spurgte han også, om der skulle udvirkes en særlig kgl. resolution herom. Amtmanden støttede hans forslag. Men Rentekammeret afviste det og mente, at administrationen af godset klart lå inden for amtsforvalterens arbejdsområde i h.t. forordningen. Iøvrigt nægtede herredsfogeden at beslaglægge Løvegård på grundlag af skatterestancen og lod i stedet foretage udlæg i gårdens avl. Denne var ganske vist allerede beslaglagt af de øvrige kreditorer, men de måtte imidlertid vige for de kgl. fordringer. Rentekammeret fandt udlægsforretningen tilstrækkelig, såfremt avlens værdi kunne dække skatterestancen.

Derefter fulgte flere måneders tovtrækkeri om Løvegårds skæbne. Der blev ført processer mellem de øvrige kreditorer, om hvem der havde præference forud for de andre. Når der så endelig blev opnået så megen enighed, at godset blev sat på auktion, faldt der ingen bud. Det var et fast punkt i alle auktionsbetingelser, at køberen skulle overtage skatterestanceforpligtelsen. Amtsforvalteren havde søgt at få det beslaglagte korn solgt på auktion, men det ville dommeren heller ikke anerkende, men fandt kravet »urimelig, lovstridig og uforsvarlig«, fordi staten var dækket ind gennem auktionsbetingelserne, (nemlig at køberen skulle overtage skatterestancen). Desuden ville godsets bønder få hårdt brug for kornet, fremførte dommeren. Han måtte senere undskylde denne – som det blev opfattet – fornærmelse mod amtsforvalteren. Han havde ikke vidst, påstod han, at amtsforvalteren havde handlet efter Rentekammerets ordre. Mens tovtrækkeriet stod på, steg skatterestancerne fra de oprindeligt 428 rdl. pr. 30. sept. til 1033 rdl. pr. 28. febr. 1772, og bønderne forarmedes i mangel af den sædvanlige støtte fra godset. Der blev ganske vist holdt auktion over kornet både den 3. april og 11. maj 1772, således at der ialt blev betalt 723 rdl. på skatterestancen. Men tilbage stod 355 rdl. Resultatet for Løvegård blev fæstegodsets salg til nogle af fæstebønderne.³⁶

Der er mange vigtige aspekter i denne sag. I denne sammenhæng er det interessant at se underrettsdommerens indflydelsesrige position i forhold til amtsforvalteren. Denne kunne ikke køre den linie, han ønskede,

over for herredsfogedens massive modstand. Derimod bøjede denne sig straks, da han forstod, der lå en Rentekammerresolution bag. Domstolen havde kompetence over for amtsforvalteren, men ikke over for centraladministrationen. Amtsforvalteren indberettede gentagne gange sagens forløb til Rentekammeret. Men amtmanden havde det overordnede tilsyn i sagen på Rentekammerets vegne. Imidlertid traf han formelt ikke selv nogen afgørelse, men indstillede til Rentekammeret. Den væsentligste afgørelse i sagen, vurderingen af pantets sikkerhed, lå imidlertid lokalt.

Restancernes størrelse

Hvor store restancer, der blev tolereret, afhang naturligvis helt af likviditeten på det pågældende gods, eller snarere af tilliden til dette. Skatterestancerne på Løvegård var således ikke så store som på Løvenborg. Derimod synes Rentekammeret ikke at føre samme langmodige politik over for godsejerne, som f.eks. amtsforvalter With i Holbæk. Flere ansøgninger til Rentekammeret om ganske korte udsættelser med skatteindbetalingen til amtsforvalteren blev normalt afvist.³⁷

Det er meget vanskeligt at få et indblik i størrelsen af amtstuen udestående fordringer i årets løb. De færreste restancer figurerede på det årlige regnskab til Rentekammeret – formentlig kun dem, der slet ikke kunne erholdes. De foreløbige kvitteringer med dato for godsernes skatteindbetalinger skulle kasseres, når den endelige årskvittering blev udstedt. De restancejournaler, som amtsforvalteren havde pligt til at føre, er som tidligere anført kasseret. Enkelte bevarede giver et andet billede af indbetalingerne fra godserne, end det officielle i de indleverede amtsregnskaber. En opgørelse over restancetilstanden for alle godsernes skatter, bortset fra ekstraskatten, pr. 17. marts 1774 i Holbæk amt viste en restance på knap 1000 rdl., hvoraf kun 329 rdl. gik tilbage til 1773. Heraf stammede kun Søegårds restance på 122 rdl. fra den ordinære matrikelskat, resten var jagtafgifter. Seks godser (heriblandt Løvenborg) havde ikke betalt skatten for januar kvartal 1774. Restancen fra amtets ekstraskat var 1208 rdl., hvoraf de 85 rdl., fordelt på 4 godser heriblandt Løvenborg, stammede fra 1773. Derimod havde 12 godser ikke indbetalt ekstraskatten for januar, februar og marts måned, mens 5 godser kun manglede februar og marts og 6 kun marts måned. Altså havde 23 godser restancer for ekstraskatten. Restancen af skatte Korn for godserne var pr. 17. marts 1774:

26 tdr. rug og 22 tdr. byg fordelt på 15 godser. Pr. 1. juli var skatterestancen fra godserne vokset til 4.030 rdl. fordelt på 28 godser. Heraf stod Løvenborg for 459 rdl.³⁸

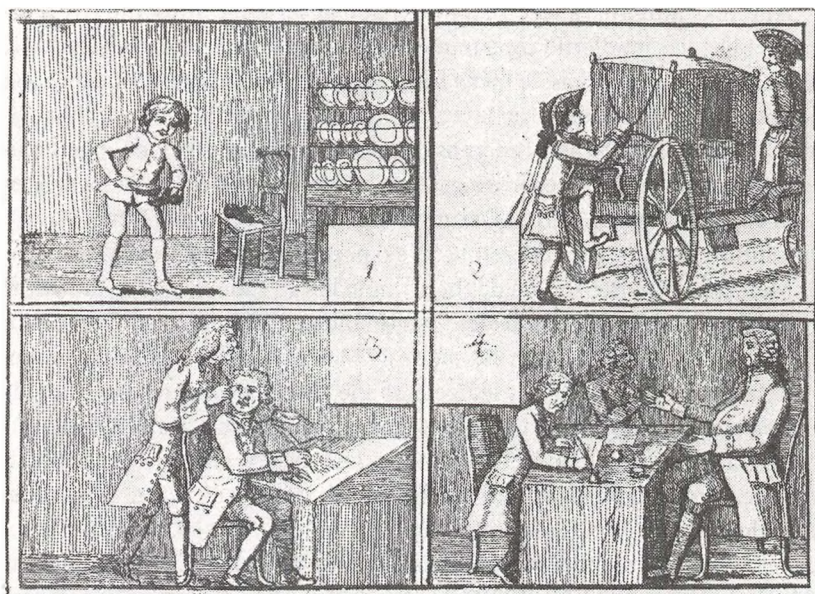
Denne stadige stigning af restancer over årets første halvdel synes at vise, at der er blevet ryddet op i restancerne omkring årsskiftet a.h.t. amtsforvalterens regnskab, der fulgte kalenderåret, men først afsluttedes et par måneder ind i det nye år.³⁹

De tidligere anførte eksempler på amtsforvalternes restanceinddrivelsespolitik viser på den ene side amtsforvalterens vanskeligheder ved at inddrive skatterne fra godsejerne. På den anden side afsløredes den vanskelige situation, som han selv kunne blive bragt i p.g.a. amtskassens manglende likviditet, når der pludseligt måtte honoreres udbetalingskrav efter den centrale finansforvaltnings anvisninger. Det rejser endvidere spørgsmålet om effektiviteten af denne forvaltnings styringsmekanismer over for amtskasserne, idet det faktisk var pengebehovet herfra, der satte gang i opkrævningerne, (jvf. Raben-sagen). Årsregnskabet kom ind så sent og indeholdt faktisk kun de restancer, der ikke kunne inddrives, så det havde ikke betydning for styringen. Dette hjælpemiddel må de nu kasserede kasseekstrakter have været. Men hvorledes sammenholdt man alle disse oplysninger fra så mange amtskasser, der alle havde status af finanshovedkasser? Det er formentlig også i erkendelse af vanskelighederne hermed, at man ved reformen af den finansielle lokalforvaltning ved forordningen af 30. jan. 1793 ophævede amtskassernes status af hovedkasser, d.v.s. alle udbetalinger skulle foregå fra Zahlkassen i København.

Amtstuens personale

Det var en betydelig arbejdsbyrde, som var pålagt de lokale amtsforvaltere. Hvilke forudsætninger havde de,⁴⁰ og hvorledes klarede de opgaverne? Der fandtes ingen særlig amtsforvalteruddannelse. Der blev ved ansættelsen ikke stillet krav om særlige teoretiske forkundskaber.

Som tidligere omtalt var amtsforvalterne kongeligt udnævnte embedsmænd efter forestilling fra Rentekammeret. Amtsforvalterposten i Holbæk var igennem det 18. århundrede besat med ialt seks personer, som i gennemsnit fungerede i 18 år. (jvf. bilag 3). Ingen af dem havde juridisk embedseksamen eller anden teoretisk uddannelse, men de havde alle »waaret ved pennen og skriverstuen«, som Mads Nielsen Lind frem-

De forrige Tidens Smag

Denne radering fra 1787 er en kritik af uddannelsessystemet for statsens embedsmænd. Den aktuelle anledning var politimesteren i København. Men hans uddannelsesforløb kunne lige så godt have ført til en amtsforvalterstilling. (Kobberstiksamlingen, Danske satiriske kobber nr. 43).

stillede sit karriereforløb i en ansøgning den 18. aug. 1705.⁴¹ De havde tidligere enten haft en stilling forbundet med regnskabspligt eller været fuldmægtig hos en regnskabsbetjent. To af dem havde været ansat i den økonomiske centraladministration i Rentekammeret, inden de opnåede stillingen i lokaladministrationen.

Som eksempel på en sådan karriere kan anføres Jens Withs forudsætninger for amtsforvalterstillingen. Han havde fra sit 15. år haft ansættelse først ved Møens amtstue og derefter ved Rytterdistrikternes kontor i Rentekammeret. Derfra var han blevet fuldmægtig hos amtmanden over Vordingborg og Tryggvælde amter, ialt i 8 år. Han havde først søgt forvalterembedet ved det Antvorskovske rytterdistrikt, men kom i stedet som 32-årig til Holbæk amtstue. Selv skildrede han sine forudsætninger gennem denne praktiske uddannelse således. »Jeg har stræbt at erhverve mig nogen indsigt såvel i regnskabs som landvæsenssager samt og den danske lovkyndighed«.⁴²

Alle seks amtsforvaltere i Holbæk blev ansat efter ansøgning ved vakan-
kance. Det var imidlertid også muligt at få ekspectance på embedet, d.v.s.
løfte om embedet, allerede mens forgængeren levede. Således blev Jacob
Schougaard af sin fader, Jochum Schougaard, udnævnt til hans fuldmæg-
tig 1. april 1759. Det var faderens private afgørelse og gav på ingen må-
de adgang til »videre befordring«, uden for så vidt det kunne betragtes
som en uddannelsesstilling. Derimod blev han den 20. juli 1761 ved kgl.
resolution adjungeret faderen med ekspectance på hans embede.

Men som det viste sig, da det hele ramlede ved faderens død, indtrådte
han ikke automatisk i embedet. Amtmanden i Holbæk, de Cederfeld,
indberettede dødsfaldet den 19. marts 1774 til kongen og foreslog, at søn-
nen Jacob blev forundt det ledige embede. Rentekammeret var allerede
underrettet om dødsfaldet gennem Holbæk magistrat, amtsforvalterens
skiftejurisdiktion. Det udsendte samme dag, den 19. marts, ordre til amt-
manden om at konstituere en amtsforvalter under vakancen og at fore-
tage det sædvanlige eftersyn af embedsprotokollerne og kassebeholdnin-
gen. Denne rutineundersøgelse afslørede den 22. marts en betydelig uor-
den og kassemangel i Jochum Schougaards bo. For amtmanden var pro-
blemet, om han skulle følge sædvanen og konstituere sønnen, der på den
ene side havde det bedste ry for »hans personelle caracteer og hans habi-
leté«, men på den anden side ikke kunne være uvidende om denne kasse-
mangel. Dog var han kommet i »kollision mellem den attention og ær-
bødighed, en søn er sin fader skyldig, og den forsigtighed og skyldighed,
der kunne kræves af ham, som i tjenesten var adjungeret hans fader med
succession«. Da regnskabet lettest kunne bringes i orden af ham, og han
desuden kunne tilvejebringe kaution, så havde amtmanden trods sine be-
tænkeligheder konstitueret ham i embedet.

Selv om den konstituerede amtsforvalter arbejdede hurtigt, samtidig
med at han bestræbte sig på at lægge afstand mellem sin og faderens ad-
ministration, så fik han ikke den kgl. udnævnelse som amtsforvalter. Amt-
manden havde i sin indberetning om undersøgelsens resultat den 15. maj
ikke ment, at den konstituerede amtsforvalter kunne lægges noget til last
for den konstaterede kassemangel. Men den 16. juni faldt den kgl. reso-
lution, at »Jacob Schougaards bestalling aldeles skulle tilsidesættes for-
medelst de ved faderens død opdagede omstændigheder«. ⁴³

Lønnen som amtsforvalter varierede efter distriktets størrelse. Den vig-
tigste bestandel af lønnen var den del, som faldt i korn i forhold til det
afleverede skattekorn (jvf. kap. 2). Ved kornskattens bortfald in natura

i 1791 blev lønnen for amtsforvalteren i Holbæk beregnet således: 275 rdl. i direkte løn og 525 rdl. som erstatning for tabet af dette opmål, ialt 800 rdl.⁴⁴

Ved siden af amtsforvalterlønnen havde Jens Withs to forgængere i embedet desuden haft indtægten fra borgmesterposten i Holbæk, som de beklædte samtidig med amtsforvalterstillingen. Der var således fra 1725 til 1774 tale om en embedskumulering, d.v.s. samme person beklædte flere embeder, hvilket i praksis virkede som et løntillæg. Jens With blev derimod ikke borgmester, men prøvede i stedet dels at søge lønforhøjelse, dels andre bedre aflagte embeder. Han kom imidlertid ikke fra Holbæk, før kautionsisten for hans offentlige regnskabsmidler døde i 1795, og han ikke længere kunne skaffe den nødvendige kaution på 6000 rdl. (Dette var iøvrigt langt mindre end den $\frac{1}{4}$, som kammerretsordenen af 31. dec. 1742 § 5 krævede). Så måtte han modtage sin afsked i nåde, men uden pension i modsætning til amtsforvalter Falck i Kalundborg, som året før havde opnået $\frac{2}{3}$ af sin faste løn i pension. Pension var ikke almindelig før århundredets slutning. De øvrige amtsforvaltere i Holbæk i det 18. århundrede døde alle i embedet, bortset fra den sidste, som blev afskediget p.g.a. svagheit i 1804.

Hvorledes amtsforvalteren organiserede arbejdet med oppebørselen og regnskabsvæsenet, var helt overladt til ham selv. Hvis han fandt det nødvendigt at ansætte medarbejdere, måtte han selv lønne disse. Det er således vanskeligt at fastslå størrelsen af kontorholdet i amtsforvaltningen, fordi der ikke skulle aflægges regnskab for lønudgifter eller lignende. Fra den tidligere omtalte Schougaardsag fremgår det, at personalet i Jochum Schougaards tid foruden ham selv omfattede sønnen, den adjungerede amtsforvalter, og en fuldmægtig. I hvert fald de sidste måneder inden Schougaards død var arbejdet fordelt således, at Jacob Schougaard havde de større og derfor i forhold til beløbets størrelse mindre arbejdskrævende indbetalinger. Det drejede sig om godsernes skatter undtagen ekstraskatten, de gejstlige skatter, tolden og købstadsindtægterne, atter bortset fra ekstraskatten. Derimod administrerede fuldmægtigen, Augustinus Grandjean, indbetalingen af ekstraskatten fra hele amtet og alle skatter fra strøgodsset. Det gav følgende fordeling af indbetalingerne:

Indbetalinger til Holbæk amtstue 1. jan. – 17. marts 1774

<i>Måned</i>	Schougaard		Grandjean			
	<i>Antal</i>	<i>Sum</i>	<i>Antal</i>	<i>Sum af ekstraskat</i>	<i>Antal</i>	<i>Sum af strøgods</i>
Januar	20	2146-4-12½	189	973-2-15	32	185-4-1
Februar	29	2410-5-13	60	838-2-10	45	224-0-6
Marts	10*	1372-0-12	46	437-3- 7	21	97-0-0
	59	5929-5- 5½	295	2249-3- 0	98	506-4-7

* Her fratrukket Grandjeans aflevering af 580 rdl.

Den designerede amtsforvalter havde således kun 59 indbetalinger med en samlet sum på 5929 rdl., mens fuldmægtigen havde 6½ gange så mange indbetalinger, men kun lidt over halvdelen af den samlede sum, som Schougaard oppebar. Af Schougaards oppebørsel på 5929 rdl. stammede 4468 fra godserne, mens Grandjean tilsvarende kun havde oppebåret 1307 rdl. fra godserne i ekstraskat.⁴⁵ Der var måske også den forklaring på fordelingen, at godsejerne foretrak at samarbejde med en adjungeret amtsforvalter i stedet for blot en fuldmægtig.

Amtsforvalteren havde hele det økonomiske ansvar for sin fuldmægtiges oppebørsel. Hvis denne begik underslæb, eller der på anden måde under hans embedsførelse gik offentlige midler tabt, måtte amtsforvalteren bære tabet over for statskassen. Derimod kunne han ved et privat søgsmål forsøge at få det tabte tilbage, hvis han fandt det formålstjenligt. Således mente amtmand de Cederfeld, at den betydelige kasseangel, som fandtes efter Jochum Schougaard, delvis stammede fra en tidligere fuldmægtig Peter Ancher, som var stukket af. »Som afgangne justitsråd Schougaard skal have taget større tab ved, end han måske har turdet undlade sig med«, skrev amtmanden til Rentekammeret den 14. maj 1774.⁴⁶

Der var intet forbud mod sammenblanding af embedsmændenes private økonomi og de offentlige midler under deres forvaltning. Blot skulle de til hver en tid kunne svare til det regnskabspligtige beløb. De skulle være solvente. Der var således intet forkert hverken juridisk eller moralsk i det regnskab, Grandjean den 17. marts 1774 afleverede over »de penge, som jeg efter min Principal hr. justiceråd Schougaards ordre fra tid til anden har indbetalt«. Heraf fremgik det, at han den 8. januar havde leveret fru Schougaard ved Ingeborg til 6 pund lyse garn 1 mk. 4 sk. og

igen den 11. januar ved Margrethe til en snes æg 12 sk. Den 28. januar havde justiceråden fået 1 rdl. – og igen den 2. og 8. februar. Den 5. februar havde fru sandelig fået til en otting sæbe 2 rdl. 2 mk. og Carl Reemands kone havde den 7. februar fået 2 mk. 8 sk. for kød. Det var penge taget af den kasse, hvori de offentlige skatter indgik, som amtsforvalterens fuldmægtig indkasserede. Der var således en tydelig sammenblanding af offentlige og private midler.⁴⁷

Godsniveau

I dette afsnit skal godsejernes administration af skatteopkrævningen (oppebørselen) udelukkende undersøges i relation til statsmagten og dennes lokale repræsentation, amtsforvaltningen. Derimod vil godsejernes kompetence over for de administrerede først blive behandlet i kap. 4.

Skatteoppebørselens sammenkædning med de private godser betød, at administrationen på laveste niveau beroede på administrative inddelinger af skiftende størrelse både i udstrækning og antal skattepligtige. Ligeledes var administrationsdistrikterne undergivet de ændringer, som fulgte den almindelige handel og vandel med jordegodser. En ændring af jordtilliggendet til et gods medførte automatisk en ændring i administrationsdistriktet på laveste niveau. Derimod var den tildelte kompetence ensartet inden for skatteoppebørslen uanset administrationsdistriktets størrelse.

Så længe skattegrundlaget udelukkende var fæstegodsets jord, udtrykt i hartkornstallet, var kun fæstebønderne skattepligtige. Folkeskatten var som tidligere omtalt normalt bortforpagtet. Godsejernes skatteadministration havde således kun fæstebønderne til genstand. Dette ændredes ved indførelsen af den tidligere omtalte ekstraskat af 1762, hvor godsejerne efter nogen tøven hos centraladministrationen foruden fæstebøndernes ekstraskat også blev ansvarlige for skatten fra husmænd, inderster, tjenestefolk og børn over 12, senere (1764) 16 år. Dette medførte således en betydelig udvidelse af antallet af administrerede, for Løvenborgs vedkommende fra 87 fæstebønder til ca. 630 personer – antallet af skattepligtige i ekstraskattens forstand.⁴⁸

Statsmagtens interesse i godsejernes skatteopkrævning koncentreredes om indbetalingen af det samlede skattebeløb for hele godset/administrationsdistriktet. Som dokumentation for at det indbetalte beløb var identisk med den udskrevne skat, skulle dette for hartkornsskattens vedkom-

mende ledsages af en jordebog for hvert gods, d.v.s. en fortegnelse over bøndergodset opført sognevis med oplysning om hver bondes navn og hartkornsangivelsen for hans fæstegård. Denne specifikation tjente udelukkende kontrolformål, således at amtsadministrationen dels selv kunne kontrollere beløbet, dels over for Rentekammeret kunne bevidne oplysningernes rigtighed. Der skulle indsendes to jordebøger, hvoraf den ene blev tilbageleveret til brug for godsets interne kontrol.⁴⁹ Som dokumentation for ekstraskatten krævedes et af sognepræsterne forfattet mandtal over godsets beboere i de respektive sogne. Dette blev af præsterne indsendt direkte til amtsforvalteren, men det blev efterhånden praksis, at denne samtidig leverede en ekstrakt heraf til godset. Derved blev som tidligere omtalt kontrolfunktionen illusorisk.

Skattelovene fastsatte skatteterminerne. Hartkornsskatten skulle indbetales kvartalsvis til den 21. i månederne januar, april, juli og oktober, men med et varieret beløb, således at de største indbetalinger forfaldt til oktober og januar termin. Begrundelsen var, at det faldt bønderne lettest, fordi de på dette tidspunkt havde tærsket årets høst. Derimod skulle ekstraskatten indbetales hver måned med samme beløb. For hver indbetaling modtog godset en interims (forløbig) kvittering. Men når hele årets skattebeløb var indbetalt, fik det to generalkvitteringer for henholdsvis alle ydelser, der var knyttet til jorden, og den personlige ekstraskat. For kvitteringerne betalte ejeren af et komplet jordegods 2 rdl. og alle andre 1 rdl., som for enhver anden offentlig ekspedition.⁵⁰ Samtidig blev de tidligere interimskvitteringer tilbageleveret.

Godsregnskab

Reglerne om skattesats, terminer og kvitteringer var de ydre rammer, som statsmagten havde sat omkring godsejernes skatteoppebørsel. Hvorledes de internt organiserede disse forpligtelser, var ganske overladt til deres eget forgodtbefindende. Det eneste påbud var Danske lov 3-1-7: »Alle husbonders fogder, skrivere og andre tjenere, som stå for regnskab . . . årligen til bestemt tid at levere deres regnskaber med behørlige beviser til deres husbonder«. Det var således ikke specielt den offentlige administration eller skatteopkrævningen, der skulle aflægges regnskab for. Formålet med denne paragraf var ikke hensynet til de offentlige midler, men alene ønsket om at regulere forholdet mellem ansatte og deres foresatte.

Den følgende regnskabsanalyse er baseret på Løvenborgs godsregn-

skaber, der er bevaret for 1719 og fra 1751 og perioden ud, og den omfattende korrespondance med godsforvalterne, hvor godsets ejer søgte at indskærpe og forklare de ønskede regnskabsregler. Den specialiserede regnskabsform på Løvenborg er ikke nødvendigvis normen for alle godser eller alle perioder. Således viser en sammenligning mellem det bevarede regnskab for 1719 og regnskaberne for midten af det 18. århundrede en betydelig udvikling i den anvendte regnskabsteknik. Selvom de samme poster findes i dette som de følgende regnskaber, kan 1719 regnskabet på ingen måde leve op til samme systematiske opstilling som regnskaberne fra midten af århundredet.

Godsforvalternes offentlig- og privatretlige beføjelser afspejlede sig i

Selvom regnskabsføring var den vigtigste af godsforvalterens opgaver, krævedes der alligevel mange andre færdigheder af ham. Han måtte have et vågent øje med alt, hvad der foregik på godset. På billedet, et udsnit af en akvarel fra det 18. årh. på Nationalmuseet, inspicerer han til hest nogle hovbønder på Frederiksborg slots ladegård. (Dagligliv i Danmark 1720-1790, s. 603).

deres jordebogsregnskaber, der omfattede alle økonomiske relationer mellem hovedgård og fæstegods. Således indeholdt Løvenborgs penge-regnskab i hele perioden både de private fæsteafgifter og de offentlige skattebeløb, som godsforvalterne skulle opkræve og aflevere til de offentlige kasser. Kolejen, d.v.s. indtægten af de fra godset til bønderne udlejede køer, stod side om side med de kongelige kontributioner, som opkrævedes fra bønderne. Der sondredes naturligvis heller ikke mellem statslige og hvad vi ville kalde amtskommunale afgifter, så som delinkventpenge (d.v.s. afgift til dækning af udgifterne ved retsforfølgning af straffesager) og provinslægens gage. På udgiftssiden sondredes ikke mellem skatter, der skulle indbetales til amtstuen fra henholdsvis bøndergods og hovedgård. Under de uvisse indkomster fandtes indfæstning opført på linie med sigt- og sagefaldsbøderne, godsejernes indtægt af fæsteskiift og af hans påtaleret og pligt. Oldengælden⁵¹ var opført lige over lejer målsbøderne.

Det overordnede princip for godsregnskaberne var, hvilken art indtægten og udgiften faldt i. Der førtes et pengeregnskab for alle pengemidler, der gik gennem godsforvalterens kasse, og et tilsvarende regnskab for alt, hvad der faldt i kornvarer. Pengeregnskabet for Løvenborg 1777/78 balancerede med 6.100 rdl. og kornregnskabet med 103 tdr. rug, 639 tdr. byg og 318 tdr. havre.⁵² Heraf beløb den indbetalte skat sig til 1.384 rdl. i penge og 145 tdr. rug og 50 tdr. byg.

Godsregnskabet fulgte 1. maj terminen. Dette var ikke i overensstemmelse med det statslige regnskabsvæsen, som fulgte kalenderåret. Men i regnskabsåret 1787-88 ændredes terminen for Løvenborgs jordebogsregnskab til 1. januar.⁵³

De generalkvitteringer, som amtsforvalteren i h.t. forordningen af 11. dec. 1688 udstedte for indbetalte skatter fra Løvenborg lå almindeligvis i april måned. Der blev ikke fra statsmagten stillet krav til godsadministrationen om en vis opbevaringstid for disse generalkvitteringer. Efter amtsforvalter J. Schougaards død i 1774 blev alle godsejere i amtet indkaldt til konfrontation med deres restanceopgivelser i amtstuen. Men der opstod ved en senere revision af amtsregnskabet alligevel tvivl, om hvorvidt nogle godsejere fra Ringsted amt havde betalt korntransportpenge som kompensation for tilladelsen til at levere deres skattekorn i Holbæk i stedet for i København. Schougaards regnskab gav ingen oplysninger om sagen. Godsejerne erklærede, at de havde betalt, men kasseret kvitteringerne. Påstand stod mod påstand. Renteskriver Jhs. Zo-

ega indstillede i revisionsantegnelserne, at godsejernes påstand skulle følges, da de med god grund kunne kassere deres kvitteringer efter restanceundersøgelsen i 1774. Indstillingen blev fulgt i Rentekammerkollegiets endelige afgørelse den 18. dec. 1777.⁵⁴

Godsadministrationens regnskabsterminer faldt stort set sammen med skiftetiderne for godsforvalterne, så vidt det kan bedømmes på grundlag af deres underskrifter i godsets skifteprotokol. Regnskabsmæssigt gav et godsforvalterskifte uden for regnskabsterminen også en række problemer m.h.t. placering af det økonomiske ansvar. Søren Holm tiltrådte tjenesten som godsforvalter ved Løvenborg til mikkelsdag (29. september) 1759, men blev alligevel i sin instruks pålagt at aflægge regnskab fra den foregående 1. maj og til den følgende 1. maj. Derfor var det også hans pligt at afregne med sin formand i tjenesten, således at det lå klart, hvad bønderne havde betalt både af landgilde og skatter til den forrige forvalter og til Søren Holm. Denne interne afregning skulle vedlægges Søren Holms regnskab som bilag. Det var således forvalterne og ikke godsejeren, som trådte til og klarede overgangsproblemerne ved et forvalterskifte.⁵⁵

Ligesom amtsforvaltningen krævede også godsejeren regnskabet bilagt en jordebog, nemlig den kopi, der var blevet tilbageleveret fra amtstuen. Den var overhovedet grundlaget for hele jordebogsregnskabet. Mens jordebogen for amtsforvalteren var et kontrolmiddel for godsets skattepligt, tjente den internt som kontrol af fæstebøndernes ydelser. Forvalteren skulle hvert år på grundlag af denne foretage en skatteligning. Ifølge enevældens første skattebrev for jordskatten af 4. juli 1662 kunne godsejeren som tidligere omtalt inddrage gadehusmænd og andre, som ikke havde fæstet jord og derfor principielt stod uden for skattepligten, i betalingen af skatten.⁵⁶ Men denne fremgangsmåde er ikke påtruffet på Løvenborg. Her bestod skatteligningen blot i en talmæssig beregning af godsets skat i h.t. godsets hartkorn og årets skattesatser, som dels blev offentliggjort i den årlige skattelov for kornskattens vedkommende, dels var et fast årligt pengebeløb pr. td. hrtk. eller for ekstraskattens vedkommende pr. person. Det var ikke en fælles skatteprocent for alle skatter, men tværtimod skulle hver skat udregnes for sig selv, dels samlet for hele godset i godsregnskabet, dels særskilt for hver skatteydende fæstebonde i hans skattekvitteringsbog. Det drejede sig om matrikelskatten eller kvartalsskatten, (kaldet således p.g.a. den kvartalsvise opkrævning), kornskat og kornskattepengene, d.v.s. de

agl. kontributioner, og delinkvent-, bro- og doktorpenge, d.v.s. amtsafgifterne. Fælles for disse afgifter var, at de beregnedes på grundlag af hver fæstebondes jordtilliggende, udtrykt i hartkorn. Dertil kom fra 1760 folkeskatten og fra 1762 den personlige ekstraskat.

Regnskabsteknisk blev godsets fulde skattebeløb opført på indtægtsiden, svarende til det beløb, der burde indgå i godsforvalterens kasse fra bøndernes skatteindbetalinger. På udgiftssiden anførtes både det skattebeløb, som indbetaltes i amtskassen og bøndernes skatterestancer, som repræsenterede en ekstraudgift for godset, der alligevel måtte indbetale beløbet til amtskassen ud af godsets øvrige indtægter. Udgiftens restancebeløb gik videre til det følgende års regnskab, som en del af beholdningen – med mindre noget var blevet eftergivet. For eftergivelse benyttedes det tekniske udtryk: ført til omdrag. Denne posteringsform blev derimod ikke anvendt for ekstraskatten, idet den hverken indgik på indtægts- eller udgiftssiden. Derimod blev både amtsforvalterens særskilte kvittering for denne skat og ekstraskattekvitteringsbogen bilagt jordebogsregnskabet. Ligeledes angav de senere omtalte månedseks-trakter indbetalinger af ekstraskatten.

Ikke alle godsforvaltere var enige i dette regnskabssystem, der sammenblandede nominelle og faktiske indtægter. Således fandt den tidligere omtalte Søren Holm, at det var fuldt tilstrækkeligt, hvis han kun opførte det beløb, der rent faktisk var indgået i hans kasse. Årsagen hertil var formentlig, at han udelukkende opfattede regnskabets funktion som at fastslå størrelsen af det beløb, han ved regnskabsperiodens slutning blev herskabet skyldig eller omvendt.⁵⁷

Regnskabet skulle som omtalt aflægges en gang årligt, senest to måneder efter regnskabsterminens slutning.⁵⁸ Det gav i virkeligheden ikke tilstrækkeligt grundlag for godsejerens styring af godsets økonomi, idet denne ikke på noget tidspunkt fik oplysning om jordebogskassens likviditet. Illustrerende for denne usikkerhed er en skrivelse af 23. nov. 1774 til Løvenskiold fra birkedommer Ingstrup, der samtidig fungerede som tilsynsførende ved godsadministrationen i godsejerens fravær. Forvalter Aagaard havde forlangt et forskud på 300 rdl. foruden de 600 rdl., han allerede havde fået. »Han forsikrer mig, at han behøver dem mest til kongelige skatter og resten til andre udgifter, og skjønt jeg ikke ved, hvad der på amtstuen er betalt eller ubetalt, bør jeg dog troe ham.«⁵⁹

Behovet for disse oplysninger foranledigede i vinteren 1776 baronesse Løvenskiold til at afkræve godsforvalteren månedlige ekstrakter over

kassens tilstand. Hun havde ved sin mands død overtaget administrationen af baroniet og havde også i sinde i praksis at overtage ledelsen. Men forvalter Saaby på Vognserup, som hørte under baroniet, følte dette nye krav om månedsekstrakter som mistillid til hans redelighed og havde derfor nægtet at efterkomme ordren. Derfor udformede baronessen en skriftlig begrundelse for sit ønske. Selv om det afgørende efter hendes opfattelse var, at »ingen regnskabsfører kan nægte sin principal oplysning og bevis for sin administration, så ofte det bliver forlangt«. Denne reform, d.v.s. udarbejdelsen af månedsekstrakter, havde godsinspektøren allerede tidligere berørt med henvisning til praksis på andre godser, da problemet opstod i 1774. Men han havde afvist den igen, med en hånlig bemærkning om »disse papirer«. Fru Løvenskiold synes imidlertid at have haft større forståelse for regnskaberne betydning.⁶⁰

Fra nu af indgik det i forvalterens instruks, at der skulle afleveres månedsekstrakter senest fem dage ind i den efterfølgende måned, hvilket også blev effektueret i praksis både for korn- og pengeregnskabs indtægter og udgifter. Herskabet og forvalteren ved Løvenborg havde ganske vist hver sin opfattelse af månedsekstrakterne form. Baronessen ønskede, at de forfaldne skatter skulle opføres som indtægt, uanset om de var indbetalt eller ej, altså månedsekstrakter efter samme skema som årsregnskabet. Derimod ville forvalteren kun opføre de faktisk indbetalte beløb, fordi formålet med månedsekstrakterne ifølge hans opfattelse var at oplyse »kassens tilstand«, altså at give de ønskede likviditetoplysninger. »Men«, tilføjede han i sit svar, »Jeg ved min pligt, som er at adlyde«. ⁶¹ Derefter blev månedsekstrakterne afleveret efter samme skema som årsregnskaberne.

Revision

Efter årsregnskabet aflevering skulle godsejeren i h.t. Danske lov 3-1-7 senest i løbet af 6 uger tilstille godsforvalteren sine revisionsbemærkninger, antegnelser eller mangelsposter, som de kaldtes. Disse skulle godsforvalteren besvare, d.v.s. enten afgive en tilstrækkelig forklaring eller dække det omstridte beløb af egne midler. Denne lovbestemte revision blev på Løvenborg foretaget af en særlig regnskabskyndig uden for godset. Således polemiserede godsforvalter Søren Holm i den tidligere omtalte regnskabssag mod revisor segnieur Ove Christensen, ligesom også forvalter Daases regnskab for 1777-79 blev indgivet til N. Hansen i Hol-

bæk, der ikke stod i direkte ansættelsesforhold til Løvenborg. Der er belæg for, at Løvenborgs regnskab for 1772 og 1773 privat er blevet sendt til revision hos en af de ansatte kopister i Rentekammeret, Jelstrup, som godsinspektøren havde »afhandlet med, at skulle igiennemløbe dem«. ⁶² Naturligvis foregik revisionen på godsejerens ansvar, ligesom antegnelserne også blev underskrevet af ham. Det er således kun undtagelsesvis muligt at få et indblik i, hvorledes arbejdet faktisk er blevet udført.

Regnskabsrevisionen bestod i sammenligning af beløbene og konferering af alle poster med de givne indtægts- og udgiftsbilag. Det først fornødne var den omtalte jordebog over godsets tilliggender. På indtægtsiden krævedes en forklaring på beløbenes størrelse, f.eks. attester fra sognepræsterne om lejemål eller fra skovfogeden om ulovlig skovhugst. Også i tilfælde hvor en sådan post intet havde indbragt, måtte dette dokumenteres. Principielt måtte der på Løvenborg intet udbetales uden godsejerens skriftlige bevilling. Derfor måtte godsforvalteren inden hver udbetaling indgive en forestilling til godsejeren, som med hans underskrift kunne vedlægges regnskabet. Ikke alle godsforvaltere indså nytten af denne efter deres opfattelse alt for rigoristiske regnskabsform. Således fandt Søren Holm, at mange af de anførte mangelsposter på hans regnskab 1759-60 måtte opfattes »som åbenbare forurettelser«. Det var for ham ganske uforståeligt, »at her æskes beviis for en og anden post, som er sket efter mundtlig ordre og approbation og virkelig vides eller lettelig ved forespørgsel kunne faaes at vide af de mennesker, som daglig taler med herskabet og går dem for øje i virkelig tjeneste og forretninger, i huse og gården hos sig, at være således rigtig som mit regnskab omformelder«. ⁶³

For skatternes vedkommende var en kvittering fra amtsforvalteren nødvendig. Ligeledes skulle skattebeløbet konfereres med henholdsvis jordebog og skattemandtall. Det blev dyrt for forvalter Daase, at han i 1777 havde betalt ekstraskatten for fattige, som hverken stod opført som fattige på sognepræstens skattemandtall eller var blevet godkendt af godsejeren. De burde derfor have været opført på restancelisten. Det hjalp ikke forvalteren, at skatten også de tidligere år var blevet betalt for de omstridte personer til trods for, at de heller ikke da havde stået opført som fattige på mandtallet. Godsejeren henholdt sig til mandtallet og pålagde godsforvalteren selv at betale de omstridte beløb på 6 rdl. 4 mk. 8 sk. Regnskabsteknisk skulle det føres til udgift på det følgende års regnskab.

Opstillingen af revisionsanmærkningerne var således, at godsejerens (eller revisorens) antegnelser stod på venstre halvdel af arket og godsforvalterens »underdanigste besvarelse« på højre side. Godsejerens reaktion på forvalterens besvarelse fulgte derefter på et særligt ark under betegnelsen: »Decisioner udi hr. forvalterens indgivne regnskaber over havde administration ved Løvenborg gaard og gods, for såvidt de derud inden gjorde antegnelser ej ved besvaring findes lovlig oplyst eller legitimeret«. Alle revisionsbemærkninger findes oftest som et samlet læg bagest i det pågældende års regnskab. Det var godsejerens egenmægtige beslutning, om forvalteren økonomisk skulle hæfte for de forefundne mangler. Der var ikke anordnet nogen form for offentlig kontrol eller revision, selvom en del af regnskabet vedrørte offentlige midler. Godsejeren havde også denne beføjelse qva sin ejendomsret. Var godsforvalteren utilfreds med godsejerens afgørelse, kunne han ikke indbringe sagen for nogen højere myndighed, da forholdet mellem de to parter var et privat ansættelsesforhold. Derimod kunne uoverensstemmelser naturligvis altid indbringes for domstolene.

Når en forvalter forlod tjenesten på et gods, blev der udstedt en generalkvittering for hans embedsførelse ved godset i hele ansættelsesperioden. Dette dokument havde dels retslig betydning, idet godsejeren hermed frafaldt al økonomisk tiltale mod den tidligere ansatte, dels et privat, idet det samtidig var en anbefaling af den pågældende til fremtidige stillinger.⁶⁴

Denne gennemgang af regnskabssystemet på Løvenborg er fortrinsvis baseret på de bevarede regnskaber. Et tilsvarende system kan aflæses af en instruks for forvalter Hans Adolf Høeg på Ulstrup gods (Middelsom herred, Viborg amt). Instruksen er udateret, men iflg. skifteprotokollen forrettede Høeg sit første skifte den 2. okt. 1715, så han er formodentlig tiltrådt til Mikkelsdag 1715. Høeg blev pålagt at føre en kassejournal, »journal eller tegnebog over indtægter og udgifter for hvert år, og derudi ved dag og datum rigtig indføre, alt hvis han annammer og oppeberger, være sig korn, penge eller andet«. Forvalteren skulle selv beholde kassejournalen, som skulle danne grundlag for det årlige regnskab. Terminen herfor var 1. maj med en afleveringsfrist på kun én måned, hvor den på Løvenborg var to. Til gengæld lovede godsejeren at tilstille ham mangelsposterne, d.v.s. revisionsanmærkningerne, inden 6 uger. Også her på Ulstrup skulle forvalteren udarbejde månedsekstrakter, »at deraf kan fornemmes, hvad hans beholdning kan være«. De skulle dog kun

indsendes til godsejeren på forlangende. Regnskabssystemet på Ulstrup var således i sammenligning med Løvenborg fuldt udbygget allerede i 1715, så fremt instruksen er blevet fulgt.⁶⁵

Fra Bidstrup gods (Houlbjerg herred, Viborg amt) er der bevaret en udateret instruks for godsforvalter Poul Ellegaard, som senest er tiltrådt i 1756. Hans regnskab gik fra Mikkelsdag til Mikkelsdag. Det blev klart pålagt ham at opføre alle beholdninger og restancer på indtægtssiden mod til gengæld at føre dem til omdrag igen, således som systemet også fungerede på Løvenborg. Til gengæld skulle Ellegaard kun indsende kvartalsekstrakter over indtægter og udgifter, hvor det på både Løvenborg og Ulstrup skulle være månedlige opgørelser.⁶⁶ På Mattrup gods i Østjylland skulle godsforvalteren i slutningen af 1770'erne derimod også indlevere månedsekstrakter over alle i hver måned forefaldende indtægter og udgifter – en spejlekstrakt kaldes den i forvalterens instruks.⁶⁷

Det var således et formaliseret regnskabssystem, som anvendtes på disse godser i det 18. århundrede. Der var imidlertid også variationer i regnskabsformerne, som det var at vente p.g.a. manglende offentlige krav. En sammenligning med det bevarede regnskab for Løvenborg fra 1719 under et andet herskab med regnskaberne fra sidste halvdel af det 18. århundrede viser en betydelig udvikling m.h.t. overskuelighed og antallet af oplysninger. Sammenligningen med eksemplerne fra de jyske godser viste imidlertid meget ensartede træk. En sammenligning med amtsforvalterens regnskab viser desuden tydeligt, at de statslige regnskabsprocedurer har været benyttet som forbillede for godsadministrationens regnskabsvæsen. Det gælder ganske særligt proceduren omkring regnskabsrevisionen, der faktisk er identisk, men også kravet om skriftlig dokumentation af både indtægts- og udgiftsordrer. På amtsregnskaberne anførtes også de nominelle indtægter, der burde være indgået, mens restancerne noteredes på udgiftssiden. Ligeledes krævedes der månedlige regnskabsekstrakter, for at underrette den overordnede myndighed om den økonomiske situation. Det var på ingen måde et system, der ved lov var blevet pålagt godserne. Men godsejerne havde selv ønsket at betjene sig af tidens bedst udviklede regnskabssystem for at få klarhed over deres økonomi. Som det er fremgået, måtte fornyelserne ofte gennemføres under modstand fra godsforvalterne, som derved fik en forøget administrationsbyrde. Resultatet var imidlertid, at Løvenborgs og flere af de øvrige godsets regnskabssystem i mange henseender fremstod som en kopi af det statslige regnskabsvæsen.

Godsforvalter⁶⁸

Det var betydelige beløb, som godsforvalteren administrerede på Løvenborg. Før indførelsen af månedsekstrakter i regnskabsvæsenet var det ydermere ikke muligt at føre effektiv kontrol med hans embedsførelse før regnskabsårets afslutning. Derfor blev der ved hans ansættelse stillet krav om kaution fra en vederhæftig mand på 2.000 rdl. Dette skal sammenholdes med pengeregnskabet på godt 6.000 rdl. Kautionen var således $\frac{1}{3}$ af de rede penge, som godsforvalteren administrerede i løbet af et år, hvortil kom kornregnskabet. Til sammenligning tjener, at der i kammerretsordningen af 31. dec. 1742 § 5 blev stillet krav til enhver statslig regnskabsbetjent om kaution for $\frac{1}{4}$ af det beløb, han opkrævede. Kravet om kaution kunne fraviges for godsforvalteren, men i et sådant tilfælde betingede baronesse Løvenskiold sig til gengæld i kontrakten med forvalter Høst 1779, at han kunne opsiges af tjenesten med øjeblikkeligt varsel, hvis han ikke afleverede månedsekstrakterne eller årsregnskabet til den fastlagte tid. D.v.s. manglende kaution blev for godsforvalteren ensbetydende med manglende sikkerhed i ansættelsesvilkårene.⁶⁹ Også ved ansættelse i offentlige regnskabsstillinger blev der stillet krav om privat kaution. Amtsforvalteren i Holbæk skulle i 1795 skaffe en kaution på 6.000 rdl. Det var imidlertid en langt mindre del af hans årlige oppebørsel på godt 50.000 rdl.

For det betydelige ansvar ved skatteopkrævningen og alle de øvrige opgaver modtog godsforvalteren på Løvenborg i 1779 i fast årlig løn 200 rdl. + kost, logi og foder til to heste. Hertil kom sportlerne, d.v.s. en afgift af en række ekspeditioner: tiendepenge af alle indfæstninger (afgift ved fæstemålsindgåelser), af sigt og sagefald (bøder) og et almindeligt skiftesalær. For denne løn skulle godsforvalteren i lighed med forholdene i den offentlige administration selv lønne evt. kontormedhjælp og afholde kontorudgifter så som lys og skrivematerialer. Skriverdrengen kunne ganske vist også godt få kosten, men i 1779 kun ved det såkaldte stuepigebord, for »mit kammerbord vil jeg ikke forøge«, skrev baronessen til den kommende godsforvalter J. Høst.⁷⁰ Det kan være vanskeligt at bedømme størrelsen af denne gage i forhold til vederlaget for andre administrative stillinger. Amtsforvalteren i Holbæk fik en fast årlig løn på 275 rdl., men til gengæld var hans sportler højere end en godsforvalters, idet han administrerede en oppebørsel på 52.424 rdl. Ved de fleste sportlers bortfald i 1791 blev den direkte gage forhøjet til

På flere punkter var der lighed mellem amtsforvalterens og godsforvalterens arbejdsforhold. Men amtsforvalteren blev ikke udsat for samme kritik som sin kollega inden for godsejerstyret. På denne anonyme radering fra 1787 er godsforvalteren pludselig blevet berøvet sin pisk, som bonden med et tilfreds smil tramper under fode sammen med sit tidligere åg. Billedets titel er »Den lykkelige«.

(Kobberstiksamlingen, Danske satiriske kobber nr. 43).

800 rdl. for amtsforvalteren i Holbæk. Men indtil da var godsforvalterens direkte løn relativ høj i forhold til amtsforvalterens. Dertil kom, at flere offentlige embeder ofte var forbundet hos samme person, ja det var ofte den måde lønforhøjelser blev uddelt på. Den udvej syntes udelukket i godsadministrationen, der krævede fuld arbejdsindsats af de ansatte. Derimod var godsforvalterens adgang til at spise ved godsejersens bord noget særligt for godsadministrationens patriarkalske karakter.

Hvorledes udførte godsforvalteren i praksis skatteopkrævningen fra alle de skattepligtige fæstere? Opgavens omfang var afhængig af fæsterenes antal, der igen var betinget af både det tilliggende bøndergods' hartkorn og antallet af fæstebrug. Gik forvalteren selv rundt fra fæstegård til fæstegård? Eller havde han andet personale til denne funktion? Eller lod han bønderne kalde op til hovedgården? Det har formentlig varieret fra gods til gods. Det er vanskeligt at komme så langt ned i skatteopkrævningsproceduren, fordi godsarkiverne fortrinsvis indeholder materiale vedr. godsforvalteren og godsejernes mellemværende. Som tidligere omtalt var det godsforvalterens egen opgave at sørge for den hjælp, han ønskede på godskontoret. Dette forhold afspejles derfor ikke normalt i godsarkivet. Det var en undtagelse, at baronesse Løvenskiold i en rykkerskrivelse til forvalter Daase af 6. febr. 1779 omtalte en person som »Deres Incassator«. Denne havde endnu ikke aflagt regnskab til godsforvalteren for de indkrævede skattepenge, som egentlig tilhørte godsejeren. Hun antydede også et nært venskabsforhold mellem Daase og den ikke navngivne inkassator, som forhindrede Daase i at føre en tilstrækkelig hård kurs over for denne. Da han ikke var ansat af godset, kunne baronessen ikke selv pålægge ham at indbetale skatten til forvalteren. Men resultatet af forvalterens langmodighed var dels, at Løvenborg ikke fik indbetalt skatten til amtsforvalteren i tide, dels at denne inkassator havde flere penge, nemlig bøndernes skatter, mellem hænderne i denne periode. Hans private likviditet var forbedret ved hjælp af de offentlige skatter.⁷¹

Der var også andre metoder til skatteopkrævningen fra godsets fæstebønder og husmænd. Rent formelt synes det foregående århundredes oppebørselsmetode gennem de lokale lægdsmand aldrig direkte ophævet. Blot var godset indsat som et mellemlid mellem lægd og amt. Havde lægdsmandsinstitutionen overlevet visse steder, eller var den måske genoplivet. Af instruksen for godsforvalteren på Ulstrup fra 1715 fremgår det tydeligt, at lægdsmanden skulle foretage skatteopkrævningen hos fæsterne. Forvalteren skulle udfærdige en lægdsseddel til hver lægdsmand med oplysning om, hvad hver bonde i hans lægd skulle betale hver termin i de ordinære kvartalsskatter. Når han afleverede skatten til godsforvalteren, skulle denne kvittere på samme lægdsseddel. For ekstraskatten var proceduren den samme, blot at der blev udfærdiget en speciel lægdsseddel for denne skat. Det var dels naturligt, fordi der var tale om forskellige skatteydere, dels måske en afspejling af de to skat-

ters adskillelse gennem hele systemet. Det fremgår ikke af instruksen, hvad et skatteopkrævningslægd omfattede. Formentlig har det været identisk med alle godsets beboere i samme by.⁷²

På Nørholm gods i Vestjylland tillader kildematerialet at komme organisationen af skatteopkrævningen gennem repræsentanter for skatteyderne selv lidt nærmere.⁷³ Opkrævningen af alle skatter (tugthus - og feldskærerpenge, familieskat og kvartalsskatterne eller matrikelskatten) for 733 tdr. hrtk. var overdraget til 7 personer, som alle boede inden for deres eget oppebørselsdistrikt. De var desuden alle, undtaget Søren Henriksen i Tistrup, fæstere under Nørholm gods. Denne er derimod ikke selv nævnt i det skattemandtal eller den lægdsseddel, som anføres i Nørholm gods hoved- og afskrivningsbog 1776-1812. I folketællingen 1787 betegnes han som gårdbeboer på linie med de øvrige gårdmænd i Tistrup, men folketællingen angiver ikke godstilhørsforhold. De øvrige skatteopkrævere er i den omtalte hoved- og afskrivningsbog anført som fæstere af mellem 2 og 4 tdr. hrtk. (jvf. tabellen nedenfor). Dog var der en møller mellem skatteopkræverne: Claus Møller i Frisvad. Der oplyses intet om skatteopkrævernes status i landsbysamfundet i øvrigt, om de evt. var sognefogder.⁷⁴ Ved personændring på posten mellem 1776 og 1788 blev Jeppe Skou afløst af Peder Jepsen Skou og Claus Møller af Niels Clausen. I disse to tilfælde var det formentlig en søn, der overtog skatteopkrævningshvervet efter sin far.

Oppebørselsdistrikterne var meget forskellige i størrelse, fra 58 til 158 tdr. hrtk., men de omfattede alle flere landsbyer. Antallet af hustande, som hver opkræver skulle modtage penge fra, varierede fra 23 til 72 i henholdsvis 8 og 22 landsbyer eller samlinger af gårde. Disse lokale oppebørselsdistrikter omfattede udover Nørholms fæstebønder også en varieret del af fremmed strøgods, d.v.s. selvejere eller enkelte fæstegårde under andre godser, som i opgørelsen nedenfor er indbefattet i de samlede tal.

Det samlede skattebeløb, som disse 7 skatteopkrævere stod til ansvar for, var et anseeligt beløb på 1512 rdl. Men det varierede fra 122 til 321 rdl. pr. opkræver.

Denne uddelegering af skatteopkrævningen betød en stor administrativ lettelse for godsadministrationen. Når fordelingsnøglen én gang var udfærdiget, kunne godsadministrationen nøjes med at anføre skatteopkræverne med deres samlede beløb og notere, om de havde betalt eller

Skatteopkrævning på Nørholm gods

Opkræverens navn	Eget fæstehartkorn	Opkrævningsdistriktets hartkorn	Husstande	Landsbyer	Samlet skattebeløb
Jørgen Sørensen	4-1-0-2	128-7- 2- 1	40	13	249-0-12
Jeppe Skou	2-4-0-1	86-2- 1- 1½	39	?	182-5-15
Claus Møller	møller	58-5- 1- 2½	23	8	122-2-14
Peder Nielsen	2-2-3-2½	112-6- 2- ½	54	14	254-3-5
Lars Olsen	2-4-0- ¼	107-6- 1- 1½	48	13	224-5-13
Søren Henriksen	ses ikke som fæster	158-2- 2- 2	72	22	321-1-14
Peder Andersen	2-4-2-1	81-1- 2- 2½	35	12	157-0-12
		735-5-11-11½			1512-3-5

ej. Skatterne indgik end ikke i det regnskab, som godsforvalteren aflagde til herskabet.

Det samme forenklede system blev ikke anvendt ved opkrævning af landgilden, som stadig blev administreret af godset på grundlag af de såkaldte afskrivningsjordebøger og indgik i det almindelige godsregnskab.⁷⁵

Disse skatteopkrævere på Nørholm blev lønnet af skatteyderne med de såkaldte førpenge eller føringspenge – en form for portel.⁷⁶ Da der blev betalt førpenge ved hver skatteopkrævning, kunne det blive til et anseeligt beløb. Ved kvartalsskatten 2 sk. pr. fæstegård, når gården var over 2 tdr. hrtk., men 1 sk. for fæstegårde under 1 tdr. hrtk. Det blev 8 sk. om året. Ekstraskatten blev opkrævet 4 gange om året (i h.t. forordningen skulle den opkræves hver måned), og herfor blev der betalt 1 sk. pr. husstand, men iflg. bøndernes påstand for hver måned. Familieskatten blev betalt 2 gange om året, hvilket for 2 personer svarede til 4 sk. i årlige førpenge. Ved opkrævning af kornskattepenge blev der betalt 2 sk. i førpenge og ligeledes ved fourageskat. Dette ville alt i alt blive til 27 sk. årligt i førpenge for hver fæstegård. Fra det store Tistrup sogn beløb det sig iflg. bøndernes beregning til godt 10 rdl. om året i alt. Men skatteopkræverne fik kun halvdelen af beløbet. Den anden halvdel blev lagt til det skattebeløb, som de måtte aflevere på godset. Det er formentlig tænkt til dækning af omkostningerne ved skattens transport fra godset til amtstuen. Iflg. godsejeren, etatsråd A.C. Teilmanns oplysninger

skulle bønderne før hans tid desuden stille en vogn til rådighed for fogden til brug for denne transport til amtstuen.

Nogle af fæstebønderne på Nørholm klagede i en skrivelse af 21. juni 1786 til kronprinsen bl.a. over disse førpenge, som de mente, var godsejerens egen opfindelse, og som kun blev opkrævet »for at udsuge os arme bønder«. Da bønderne ikke opfattede disse førpenge som et kgl. pålæg, ville de heller ikke betale dem.

A.C. Teilmann nægtede ikke, at opkrævningssystemet fungerede som beskrevet af bønderne. Men for det første havde dette system været almindeligt på denne egn i mands minde, hvilket stiftamtmanden i Ribe også bekræftede i en senere erklæring til Rentekammeret. Dernæst var det en fordel for bønderne at slippe for den lange transport til hovedgården fra de 16 spredte sogne i den åbne hedeegn. Han kunne i hvert fald ikke formå nogen til at påtage sig den betydelige opgave at indfordre næsten 4.000 rdl. ganske vederlagsfrit.

Under den senere retssag fremhævede bønderne, at godsejeren havde skattefriheden af sin hovedgård som compensation for disse udgifter til skatteopkrævningen. Men det afviste Teilmann: »Det er jo en klar sag, at fæsterne bør i alle måder holde mig skadesløs for de kgl. skatters betaling«. Det kunne efter godsejerens opfattelse ikke være meningen, at en godsejer af sine almindelige jordebogsindtægter skulle finansiere opkrævningen af de kgl. skatter. Men lige præcis dette var hensigten med at anvende godsejerstyret inden for administrationen af skattevæsenet. Derfor fritog Rentekammeret i resolution af 1. dec. 1787 også bønderne fra at betale disse førpenge, når de ikke ved særlig kontrakt havde forpligtet sig hertil. Til gengæld måtte bønderne give afkald på den fordel at betale skatterne ved deres egen dør. Dette sidste viste sig at bero på en misforståelse. Bøndernes skatter blev ikke opkrævet ved deres egen dør, men de skulle selv aflevere beløbet til sognets skatteopkræver.

Sagen var som antydnet ikke afsluttet med den kgl. resolution af 1. dec. 1787. Tilbage stod problemet, om fæsterne kontraktligt havde forpligtet sig til at betale førpengene. Det påstod Teilmann, at de implicit var gået ind på ved at acceptere et fæste på Nørholm gods, hvor det altid havde været praktiseret. Bønderne fremhævede naturligvis heroverfor, at de ikke havde forpligtet sig ved nogen kontrakt. »Vi mener og, at vor hosbonde som herlighedsejer, bør tage imod vore skatter og vi ventelig ikke selv må betroes at levere dem på amtstuen«.

A.C. Teilmann forsøgte formentlig at slutte et forlig ved at tilbyde at

frafalde sagen, hvis bønderne ville underskrive den sædvanlige erklæring om, at en vinkelskriver havde forledt dem til at fremføre klagen mod deres herskab, samt betale et mindre beløb i sagsomkostninger. I hvert fald ligger der et udkast til en sådan erklæring i godsets akter om retssagen. Men der blev ikke indgået forlig, selvom bønderne under retssagen havde tilbudt at levere skatten samlet på Nørholm og siden transportere den til amtstuen. Dette tilbud afviste godsejeren.

Udfaldet af sagen forløb helt efter Teilmanns ønske. Bønderne blev ved dom af 20. aug. 1788 kendt pligtige til at betale førpenge eller hver især bringe skatten direkte til amtstuen og inden 14 dage efter terminens udløb aflevere en kvittering til godsejeren. Rettens afvisning af fæstebøndernes forligstilbud er interessant. »Den befordring indestævnte under 21. maj har tilbuden, den ses ej at kunne ske anderledes end ved omgang mellem dem og følgelig ofte ville træffe usikre personer, den blev hr. citanten ej til nytte, derimod til temmelig risciko, formedelst den betydelige sum, skatterne af et anseeligt gods kan beløbe til. Så når han (godsejeren) indsamler og beforder dem, er intet billigere og rettere, end at de i denne henseende holde ham skadesløs«. Hoved- og afskrivningsbogen viser da også, at systemet fortsatte uændret efter 1788.⁷⁷

Det er ikke lykkedes på Nørholm gods at se, hvorledes systemet fungerede for skatteopkræverne i tilfælde af restancer eller anden misligholdelse af opgaven. Der er ikke fundet noget skifte efter nogle af skatteopkræverne i funktionsperioden 1776-1803. På Gjorslev gods på Stevns benyttede man også i sidste fjerdedel af det 18. århundrede repræsentanter for fæstebønderne til skatteopkrævning. I et skifte efter gårdmand Hans Espensen, der tillige var bondefoged, mødte Magleby-bymænd op den 22. dec. 1775 og anmeldte et krav i dødsboet på 27 rdl. for indbetalt ekstraskat. De påstod, at bondefogden havde opkrævet skatten, men ikke leveret den videre til godsforvalteren. Det er således ikke godset, som gør krav på ekstraskatten i Hans Espensens bo. Han kan derfor ikke have haft status som skatteforpagter. Godset må have krævet bymændene for den manglende ekstraskat, hvorefter disse har ladet kravet gå videre til bondefogdens bo.⁷⁸

Bondefogdernes rolle i landsbysamfundet er hidtil ikke fuldt belyst. Ved hoveriet blev de benyttet ved indkaldelse til hovarbejde og som arbejdsledere under godsets markfoged. Denne kontaktfunktion har formentlig begrundet godsadministrationens anvendelse af dem ved skatteopkrævningen. Dog omtales bondefogdens funktion i skiftet kun

i forbindelse med den personelle ekstraskat, der bestod af mindre beløb fra et meget stort antal skattepligtige sammenlignet med matrikelskatten. Det ses ikke, hvorledes matrikelskatten på Gjorslev er blevet opkrævet.

De spredte eksempler på den primære skatteopkrævning fra skatteyderne viser meget forskelligartede procedurer. Der har eksisteret både et gennemført forvalterbureaukrati som på Løvenborg, hvor forvalteren ved privat ansatte personer inddrev skatterne fra bønderne, og en form for lokal skatteopkrævning i godsejerstyrets tjeneste som på Nørholm og Gjorslev. I den sidste administrationsform er det trods alt muligt at se reminiscensen af det tidligere så stærke lokale selvstyre på skatteopkrævningsområdet før enevælden. Men det er klart, at der ikke er tale om en demokratisk opkrævningsform. En sådan blev som tidligere omtalt på det bestemtteste afvist af herredstinget i retssagen mod Nørholms bønder, fordi den ikke kunne fungere sammen med det økonomiske ansvar for skatterne, som var godsejerstyrets kendetegn inden for skatteadministrationen. Retten afviste derimod ikke, at fæstebønderne selv indbetalte skatten på amtstuen under forudsætning af, at der blev præsenteret en kvittering for godsejeren 14 dage efter terminens udløb. Det underminerede ikke godsejerens økonomiske ansvar over for staten.

Inden for godsforvalterbureaukratiet var der mange lighedspunkter både mellem de formelle styringsmekanismer (regnskab) og forholdene omkring personalevilkårene på amts- og godsniveau i det 18. århundrede. Amtsforvalter og godsforvalter måtte begge med egne økonomiske midler stå inde for administrationen, hvorfor de også begge måtte stille med kautionister. De var som mange andre ansatte i det 18. århundrede lønnet både med penge og sportler. Der fandtes den samme sammenblanding af offentlige og private midler i de to administrationsområder. Der var ligeledes overensstemmelse mellem forholdet mellem en amtsforvalter og hans fuldmægtig og mellem en godsforvalter og hans personligt ansatte medhjælpere. I begge tilfælde drejede det sig om private ansættelsesforhold til varetagelse af offentlige forvaltningsopgaver.

Når opkrævningsformerne under godsniveau var så forskelligartede, skyldtes det, at der helt manglede lovgivning på dette område, som derfor var overladt til godsernes egen afgørelse.

KAPITEL 4

SKATTEYDER OG FÆSTEBONDE PÅ LØVENBORG

Dette kapitel vil beskrive, hvorledes de forskellige skatter blev administreret i administrationsdistriktet Løvenborg i Holbæk amt, og hvilken indflydelse skatteadministrationen fik på fæsternes forhold på godset Løvenborg.

Kvitteringsbøger

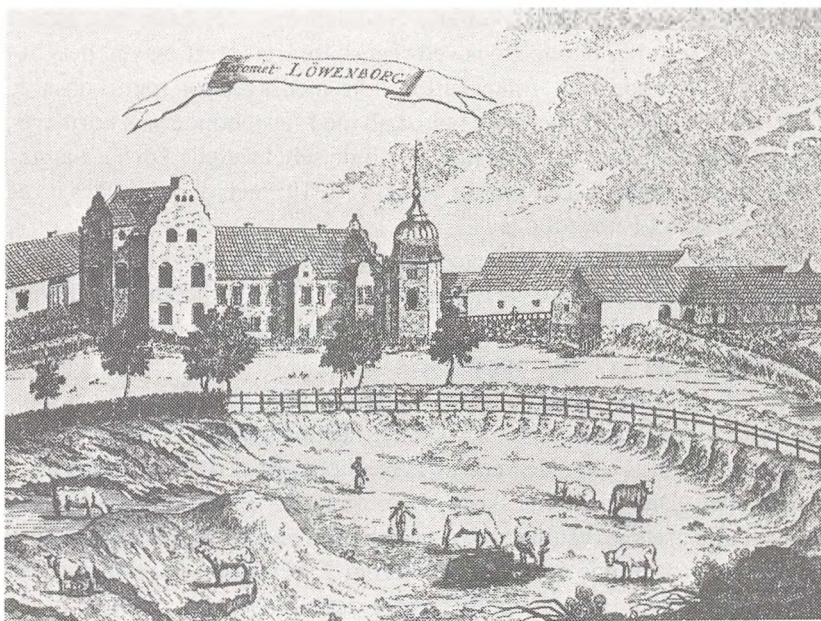
Ved forordningen af 23. januar 1719 blev der givet faste regler for regnskabet for det økonomiske mellemværende mellem gods og fæstebonde. Hver bonde skulle ved fæstemålets tiltrædelse modtage en kvitteringsbog, hvori godsadministrationen skulle kvittere for alle indbetalinger af skatter og landgilde. Svarende hertil forpligtedes godsejeren til at holde en hovedbog, det vil i denne sammenhæng sige en regnskabsbog, der omfattede alle fæstebønder og skulle stemme overens med fæsternes kvitteringsbøger. Når staten interesserede sig for dette forhold, var det først og fremmest som et nyt afgiftsobjekt, idet der skulle indklæbes et stykke stemplet papir foran i hver bog og betales herfor til staten efter en graderet skala i forhold til godsets størrelse. (Reglerne fremkom i forordningen om stemplet papir, som indførte en lang række nye afgiftsobjekter til staten). Men samtidig opnåede man en klarere regulering af de økonomiske relationer mellem gods og fæstebonde, hvilket kunne forebygge en række retstvister om betalte eller ikke betalte afgifter til godsejeren. Forbilledet for kvitteringsbøgerne findes på krongodset, hvor der allerede med kammerretsordningen af 30. juli 1684 var blevet indført en tilsvarende afskrivningsbog for kronbøndernes skatter og landgilde.¹

Reglerne om hoved- og kvitteringsbøger blev ikke overholdt over alt. Derfor gentog den nye stempelpapirforordning af 27. nov. 1775 de tidligere påbud, men kombineret med en forpligtelse for godserne til en gang årligt at forevise amtmanden alle regnskabsbøgerne – også fæstebønder-

nes kvitteringsbøger. Amtmandens attest herfor skulle vedlægges amtsforvalterens årlige regnskab. Til gengæld blev der slået en streg over alle tidligere forsyndelser mod disse regler. Dog blev der ydet den indrømmelse, at godsejere med et mindre tilliggende end 20 tdr. hrtk. ikke var forpligtet til at føre en hovedbog, men alle skulle forsyne deres fæstebønder med en kvitteringsbog. Den 14. dec. 1776 udsendte amtmanden i Holbæk i overensstemmelse med forordningen en cirkulæreskrivelse til alle amtets godser om at møde henholdsvis fredag den 27. dec. og lørdag den 28. dec. i Holbæk og fremvise alle disse protokoller. Dette gentog sig på samme måde de flg. år. Ligeledes indeholder Holbæk amtsregnskab fra dette tidspunkt en fortegnelse over alle hovedbøger, fæste- og skifteprotokoller, original og reversalfæstebreve samt afskrivningsbøger for alle godser. For Løvenborg indeholdt fortegnelsen for 1777 navnene på alle fæstegård – og husmænd med oplysning om original- og reversalfæstebreve samt afskrivningsbøger for hver enkelt.²

Undersøgelsen af forordningens efterlevelse på landsplan afslørede, at flere godser kun førte et summarisk regnskab med skatteindbetalingerne i hovedbogen, der ikke oplyste andet end status ved årets udgang. Det var netop registreringen af de løbende skatteindbetalinger, som man fra centralt hold ønskede nedskrevet a.h.t. en klarere regulering af det økonomiske forhold mellem godsejer og fæstebonde. Derfor blev reglerne endnu engang indskærpet ved et kgl. reskript af 25. sept. 1778 sammen med en argumentation for, at overholdelsen også ville være en fordel i den interne godsadministration.³

Der er på Løvenborg bevaret en hovedbog for 1719-23 og igen for 1740-47, men sidstnævnte er ført på en løsere måde. Fra 1776-1846 er hovedbøgerne bevaret i ubrudt række efter reglerne fra 1775. Af en synsforretning på hele godset i 1737 fremgik, at hver bonde normalt havde en afskrivningsbog. Således blev det særskilt noteret, at ungkarl Niels Larsen for nylig var ankommet til sin gård i Regstrup og der ikke havde nogen kvitteringsbog. Hos Morten Jensen i Østrup var afskrivningsbogen ikke tilstede, så han vidste ikke, hvad han skyldte af kgl. skatter. Det blev noteret i flere tilfælde, at kvitteringsbogen fandtes hos godsforvalteren, hvilket egentlig var i modstrid med reglerne.⁴ Også i den tidligere omtalte sag mod godsforvalter Søren Holm i 1760 fremgik det, at bønderne havde kvitteringsbøger. Holm blev således anklaget for ikke at have afstemt sit regnskab med sin forgænger i embedet, så det stemte overens med forgængerens »kvitteringer i bøndernes bøger«. Og-

Hovedbygningen på Løvenborg – eller Birkholm som godset da hed – var opført i 1634. Dette stik er udført af J. Haas i 1774 til Pontoppidans Danske Atlas. (Dagligliv i Danmark 1720-1790, s. 586).

så en synsforretning fra 1777, hvor godsforvalteren personligt var rundt hos alle fæstere, viste, at en fæster kun undtagelsesvis ikke havde en kvitteringsbog. Det blev også her særskilt bemærket, hvis den var brændt eller på anden måde bortkommet.⁵ Der er således spredte træk, der viser, at både hovedbog og kvitteringsbøger er blevet ført på Løvenborg hele perioden igennem. Der er i overensstemmelse med reglerne kun bevaret hovedbøger i godsarkivet og ikke kvitteringsbøger, som også iflg. bestemmelserne burde findes hos bønderne.

Til hver fæstebonde var der forbeholdt en side for hvert år i hoved- og afskrivningsbogen.⁶ Øverst anførtes by, fæsterens navn, gårdens hartkorn og den samlede pengeydelse til staten og godset. Derunder var siden opdelt i to halvdele: Debit (hvad der burde betales, fordelt på de enkelte skatter og ydelser) og credit (hvor meget, hvad betalingen blev ydet i og hvornår). Af ydelser var medtaget både matrikelskatter, fouragetransport, kornskat i penge, ekstraskat, lånekorn (– også enkelte pengelån til f.eks. kreaturkøb), landgilde, tærskpenge, bro- og mester-

mandspenge (en slags amtsskatter). Desuden opførtes både den gamle og den nye restance henholdsvis ved regnskabsårets start og ved dets afslutning). Derimod blev folkeskatten ikke medtaget før regnskabsåret 1779/80.⁷ Der førtes heller ikke regnskab med fæstebøndernes kornleverancer i hovedbogen, formodentlig fordi de selv leverede kornet i amtsforvalterens magasin. Det gjorde de også i 1719, men da noteredes leverancen alligevel i hovedbogen.

Husmændenes huspenge, ugedage og Københavnsrejser blev også medtaget. De betalte ikke hartkornsskatter i 1777/78, heller ikke de fire som havde lidt jord – under ½ td. hrtk. Der er ikke taget hensyn til deres afgiftsbetalinger i de flg. opgørelser.

Hoved- og afskrivningsbogen er blevet ført med samme hånd fra starten indtil regnskabsåret 1780/81. Da der i denne periode skete forvalterskift, kan det kun være den ene af Løvenborgs to skrivere, der har ført protokollen. Den ensartede skrift afslører, at den er ført på en gang, således at alle årets afregninger uanset datoangivelse er indført på samme tid. Der er to mulige forklaringer herpå. Enten har der foreligget en koncept-afskrivningsbog som forlæg for dette renskrevne eksemplar, eller også måtte bønderne en gang om året møde med deres kvitteringsbøger, som så blev indført i hovedbogen. I sidste tilfælde mistede denne sit intenderede formål som kontrol- og bevismiddel for fæstebondens økonomiske status i forhold til godsejeren på et hvert tidspunkt af året. Det ville skabe for stor usikkerhed for godsadministrationen, hvis det blev nødvendigt at fremlægge et retsligt bevismateriale. Så formodningen taler for, at der har eksisteret et nu tabt koncepteksemplar af hovedbogen, som i modsætning til denne er blevet ført løbende.⁸ Forklaringen findes i hoved- og afskrivningsbogen efter 1792, hvor det tillades forvalteren at fortsætte med regnskabet for 1794 og så vedlægge 1793 som et appendix »Formedelst forige forvalter Høsts pludselige dødsfald, og hans brugte måde at holde aparte afskrivningsbøger til indførelse ved årets ende i denne protokol, hvilke afskrivningsbøger en tid vil være beroende hos den mand, der skal forfatte regnskabet efter ham«. ⁹ Den bevarede hovedbog er renskrevet ved regnskabs slutning. Således angives ved 6 af 7 fæsteskit midt i regnskabsåret 1777/78 enten den nye fæster eller både den gamle og nye (under betegnelsen: nuværende). Ved det syvende fæsteskit havde sønnen afløst faderen og derfor kørt videre i hans navn.

Kvitteringsbøgerne skulle opbevares hos den enkelte fæstebonde.

Derfor hører de arkivalsk hjemme i dennes privatarkiv. Men da der ikke er bevaret mange fæstebondearkiver, er disse kvitteringsbøger meget sjældne i dag. I Landsarkivet for Nørrejylland findes den kvitteringsbog, som fra 1719-57 tilhørte Peder Mikkelsen og (efter 1726) dennes søn Mikkil Pedersen i Kalhave i Hornborg sogn, Nim herred. For 1719 blev der kvitteret for skatten på en gang på Urupgård, men med en notits om, at »derimod (bliver) de af mit forhen udgivne kvitteringer herved kasserede og af ingen kraft«. For de følgende år kvitteres der løbende for skatterne. Skattekornt leveres in natura i Horsens magasin, hvor kvitteringen følgelig også udstedes.¹⁰

Netop punktet med kvittering for hver skatteindbetaling var også genstand for bøndernes anke til godsejeren på Nørholm i en skrivelse af 29. dec. 1787. De ønskede en rigtig kvittering for hver del, som ydedes, og hvor meget i hver del, der betaltes. »I mange år er det bleven rimset sammen i en regning, og der er sagt, så meget er det, og mesten dels ej afskrevet i bondens kvitteringsbog, uden en gang om året, med de ord, kongelige skatter er til dato betalt. . . . Derved hersker der en stor uvidenhed, der er mange som ej ved, hvad de skal give i en ordentlig kvartal«. ¹¹ Desværre er det ikke muligt ved selvsyn at konstatere, om loven blev overholdt på dette vitale punkt på Løvenborg, da der ikke ses bevaret nogen skattekvitteringsbog for fæstebønderne. Men omvendt er der heller ikke påtruffet nogen klage over forholdet.

Personlige skatter

Der var to former for personlige skatter på Løvenborg: ekstraskatten, der omfattede 632 personer i 1777¹² og familie- og folkeskatten, der betaltes af 133 personer, mens 23 var fritaget i h.t. loven p.g.a. soldatertjeneste samme år. Den særlige indersteskat blev betalt af 8 personer, mens 22 var fritaget.¹³ Før 1760 var folkeskatten overalt en personlig skat til statskassen, administreret under skatteforpagtningssystemet. Efter 1760 skulle folkeskatten som tidligere omtalt svares som en hartkornsafgift fra godset til amtstuekassen, mens den fra skatteyderne stadig opkrævedes som en personskat. Således er den også blevet administreret på Løvenborg, mens den på flere andre godser også på fæstegodsniveau opkrævedes som en hartkornsafgift med 8 sk. pr. td. hrtk. Den opkrævedes altså på disse godser med samme beløb, som indgik i statskassen.

Der var således allerede med h.t. beskatningsgrundlag forskelle fra gods til gods.

På stamhuset Bidstrup opkrævedes der i folkeskat 8 sk. pr. kvartal af hver fæster uanset fæstegårdens størrelse. På Nørholm gods påstod A.C. Teilmann i en retssag bl.a. om forskellige skatteproblemer, at han i 1760 »så snart samme forordning var udkommen, lod . . . forhøre hos bønderne, hvad de helst ville, enten svare af deres folk eller 8 sk. pr. td. hrtk. Nogle ville det sidste, men langt fra ikke alle, som er forståeligt nok, ihenseende mange slet ingen tjenestefolk holde, og følgelig udi denne skat ere ganske fri«. Teilmann var ikke interesseret i at opkræve hartkornsskat, hvor der var tjenestefolk, og personskat, hvor der ingen var. Resultatet blev – som det fremgår af påbudet til hans lokale skatteopkrævere, at i nogle sogne skulle fæstebønderne svare af tjenestefolkene, men i andre skulle de betale 8 sk. pr. td. hrtk.¹⁴

Mandtal

Udskrivningsgrundlaget for personskatterne var sognepræsternes mandtal. Vi har som tidligere anført intet direkte kontrolmateriale til vurdering af deres nøjagtighed. Derimod er det muligt på enkelte punkter at sandsynliggøre, at mandtallets opgivelser var for lave på Løvenborg i forhold til det faktiske antal skattepligtige. Fru baronesse Løvenskiold kritiserede de grundlæggende mandtal til folke- og familieskatten for 1779 både af praktiske og principielle årsager. Det var formodentlig det lave provenu af denne skat, som foranledigede, at problemet blev taget op ved regnskabsrevisionen. Godsforvalteren havde som sine forgængere sendt et mandtal over tjenestefolk og inderster til attestation hos sognepræsterne. Disse havde efter godsejerens opfattelse kun kendskab til de ændringer, der satte sig spor i den kirkelige registrering: giftermål eller dødsfald, derimod ikke det samlede antal tjenestefolk i sognene. Det ville efter fru Løvenskiolds opfattelse kræve, at de til hver termin »skulle foretage husbesøgelse i sognene, som ikke er at formode, og ej heller kan forlanges«. Godsforvalterens svar på revisionsbemærkningerne var og kunne kun blive et forsvar for det bestående system: »Vides ej heller anden eller bedre måde til at få sammes (mandtallets) rigtighed bekræftet, da man bør troe, at enhver præst er vidende om de lemmer, der opholder sig i hans menighed og at han i så fald ei skulle udgive nogen attestation, uden den medfører rigtighed«. ¹⁵

Det var især i gruppen tjenestedrenge og inderster, fru Løvenskiold havde konstateret mangler, da tallene ikke stemte overens med de undersøgelser, hun selv havde foretaget på godset. På dette punkt gav forvalteren hende ret. Men de inderster, som burde have været opført i mandtallet til indersteskatte, var alle af den slags, der burde fritages p.g.a. manglende skatteevne – efter hans opfattelse. Derfor havde han udeladt dem allerede af selve mandtallet. Fru Løvenskiolds resolution var, at hun for fremtiden ville kende det faktiske antal inderster, inden hun selv traf afgørelsen om skattefritagelser. Inderstetallet for 1780/81 var en bekræftelse af hendes kritik: for de to sogne alene, hvorfra dette specielle inderstemandtal er bevaret, var antallet af inderster 45, mens der i det tilsvarende mandtal for 1777 i de samme sogne kun havde været 14.¹⁶ For både forvalteren og fru Løvenskiold var det aldeles gået i glemmebogen, at indersteskatte kun var pålagt de inderster, der var i stand til at drive en fæstegård, men alligevel sad »på egen hånd«.

Det er betegnende, at kritikken blev rejst i forbindelse med folke- og familieskatte og ikke ekstraskatten. Ved folke- og familieskatte var godsejeren personligt interesseret i indtægten, der som omtalt tilhørte godset mod indbetaling af en hartkornsafgift i statskassen. Ved ekstraskatten videresendte han blot det udskrevne beløb og var derfor kun interesseret i overensstemmelse mellem udskrivning og oppebørsel, da han selv stod inde for differencen, d.v.s. restancerne. I det flg. skal erfaringerne fra denne strid om inderste- og folkeskatte overføres på ekstraskattemandtallet, som iøvrigt var forbundet med særlige problemer.

Kvitteringsbogen for ekstraskatten for Løvenborg er bevaret for perioden oktober 1762 – marts 1771.¹⁷ De første to måneder efter ekstraskattens indførelse blev der registreret 760 personer på Løvenborg gods over 12 år og dermed skattepligtige. Allerede fra december var der et betydeligt fald til 699 og derefter en nedadgående tendens til 658 i marts 1764. Derefter kom det lovmæssige fald i april til 606 personer, idet den nye forordning om ekstraskatten fra 1764 havde hævet den skattepligtige lavalder for alle bønderbørn til 16 år. Derefter svingede tallet omkring 600 indtil årsskiftet 1769/70, dog med et lille fald i vintermånederne, som formodentlig har forbindelse med den sæsonmæssige beskæftigelse i landbruget. Men hvor er arbejdskraften så vandret hen? Er den måske blot udeladt af præstemandtallet p.g.a. den økonomisk hårdeste tid for småfolk? Fra jan. 1770 skete der en stigning til ca. 630. Det faldt tidsmæssigt sammen med inførelsen af det ligningsmæssige fradrag på

6 pct., som blev godtgjort godset ved betalingen af skatten på amtstuen. Det kan ikke bevises, at der også var en årsagsmæssig sammenhæng mellem skattelettelsen og stigningen i mandtallet. Men sandsynligheden taler for, at der herefter var råd til at opføre flere på listen, når der var mulighed for skattefritagelser for flere personer, uden at det kostede godset noget.

I 1777 var 632 personer registrerede som skattepligtige i ekstraskattens forstand i h.t. en ekstrakt af sognepræsternes mandtal ved de reviderede regnskaber. Heraf var 35 fritaget for selv at betale skatten, som blev betalt af godsejeren. Derimod var ingen registrerede som halvfattige, d.v.s. i stand til at betale det halve beløb. Skattefritagelserne på Løvenborg i 1777 svarede til 5,5 pct. af de registrerede skattepligtige. Det tilsvarende forhold i hele Holbæk amt var 509 fritagne ud af et samlet antal på 8433 personer, d.v.s. 6,0 pct. Fritagelsesprocenten var således $\frac{1}{2}$ pct. lavere på Løvenborg end i amtet som helhed. Forholdet mellem de fritagne og de registrerede skattepligtige varierede meget på de enkelte godser, jvf. bilag 4. Bortset fra Bentzonslund og Dragsholm, der slet ikke havde registreret fattige på deres besiddelser i Holbæk amt, fandtes den laveste procent på Svenstrup gods og hos gejstligheden. Derimod var den højeste procent fattige på Københavns magistrats gods og på Frydendahl. Fritagelsesprocenten varierede således fra 1,2 pct. til 16,9 pct. Det ligningsmæssige fradrag på 6 pct. af det samlede antal skattepligtige blev i h.t. forordningen af 14. maj 1768 kun tilstået samlede godser. På disse godser synes de officielle tal også at vise, at man tilstræbte en fritagelsesprocent på 6.

Dette var de officielle tal opregnet på grundlag af sognepræsternes mandtal. Det betød for Løvenborg, at der i regnskabsåret 1777/78 skulle administreres et ekstraskattebeløb på ialt 631 rdl. 2 mk. 8 sk., idet antallet af skattepligtige svingede fra det højeste 639 personer i juli til 621 i marts måned. På godsregnskabet udgiftsside opførtes betalingen af ekstraskatten for de fattige på godset med 46 rdl. 3 mk. 8 sk. Det svarede til 46 fattige på årsbasis og ikke 35, som anført i amtsregnskabet. I realiteten blev der således betalt ekstraskat for 7,3 pct. af de skattepligtige på Løvenborg i 1777/78, i stedet for de 5,5 pct. som var anført på amtsregnskabet. Fordelingen af de senere opførte fattige fremgik af et særligt bilag til regnskabet, hvorefter 8 gamle og syge personer, som var opført i præstens mandtal til at betale, men dog efter godsforvalter Daases opfattelse var »uformuende til skattens udredelse«. Disse ekstra-

fritagelser fik også konsekvenser for godsforvalteren. I antegnelserne til regnskabet blev der påpeget, at ekstraskatten for de fattige var opført med 6 rdl. 4 mk. 8 sk. for meget, hvorfor der hverken var hjemmel i de officielle fritagelser eller i en speciel tilståelse fra herskabet. Godsforvalteren forsvarede sig med, at »de anførte personer ere sådanne, som efter høj nådigst tilladelse de forrige åringer har været befriet for ekstraskatten at svare, endskiønt de ikke i mandtallerne som fattige har været anført«. Men godsejeren holdt denne gang – i modsætning til den ovenfor omtalte sag om folke- og inderstemandtallet – fast på det officielle mandtal: »Det kan efter ald rimelig anseende ikke feile, at havde der været flere og aldeles uformuende på godset, var de og i sådan klasse af vedkommende præster anført«. Forvalteren måtte derfor af sine egne penge betale differencen.¹⁸

Der er i Løvenborg godsarkiv bevaret et generalmandtal over alle skattepligtige i ekstraskattens forstand med angivelse af navn og social klasse for maj måned 1777. Det opfører 637 personer og 37 fattige – henholdsvis fem og to mere end ekstrakten fra jan. 1777 i amtsregnskabet. De fattige fordelte sig således: 12 i hospitalet, d.v.s. fattighuset i Buttrup, 14 fæstehusmænd, 1 fæstegårdmand, 7 i fæstegårdmænds husstande – uden det er muligt at se deres stilling heri – og kun 3 inderster. Antallet af inderster kan undre, fordi det står i modsætning til alle oplysninger og indlæg om ekstraskatten, hvorefter skattefritagelserne generelt skulle falde fortrinsvis i denne gruppe.¹⁹ Hvis de tre fritagne sættes i forhold til ekstraskattemandtallets samlede antal inderster på 11, giver det alligevel en meget høj fritagelsesprocent 27,3 sammenholdt med de 5,5 pct. for godset som helhed.

Dertil må så lægges de uofficielle fritagelser, som skete på statskassens bekostning, idet sognepresterne helt undlod en stor del af inderstegruppen. I almindelighed er det umuligt at fastslå, hvor stort et antal der blev udeladt. På Løvenborg er der som tidligere omtalt bevaret enkelte mandtal for inderste-, familie- og folkeskatten. Mandtallet for 1777 registrerede 25 inderster for hele godset, altså over det dobbelte af ekstraskattemandtallet. Det tilsvarende mandtal blev som tidligere anført kritiseret af fru Løvenskiold i 1780 p.g.a. det alt for lave antal inderster. Det følgende år registreredes som omtalt 45 inderster i to – ganske vist de største – ud af 7 sogne, hvor Løvenborg ejede gods. I disse sogne havde ekstraskattemandtallet i 1777 kun opført tre inderster.

Selvom det ikke er muligt at sige nøjagtigt, hvor stor en del af ekstra-

skatten, der blev unddraget statskassen fra hele Løvenborg p.g.a. for lave mandtal, så kan man dog pege på den betydelige divergens mellem 11 inderster for hele godset i ekstraskattemandtallet for 1777, 25 i samme års folkeskattemandtal, 68 i 1780 og 45 alene i de to største sogne i samme mandtal i 1781 efter indførelse af skærpede procedurer. Tendensen i de bevarede tal kan således underbygge og forklare den almindelige nedgang i ekstraskatteprovenuet på landsplan.

Undersøgelsen af ekstraskatteproblemerne på Løvenborg må i det hele taget mane til forsigtighed ved benyttelsen af sognepræsternes mandtal. Der kan således være forkerte oplysninger om både den del af skatten, som godserne faktisk betalte, og antallet af skattepligtige især fra de laveste sociale lag.²⁰

De officielle opgivelser af antallet af fattige i ekstraskattens forstand viser ikke noget om de økonomiske forhold på ét gods sammenlignet med et andet. Godsadministrationens holdning over for registreringen af de fattige spillede som tidligere omtalt i praksis en væsentlig rolle for disses muligheder for at blive anerkendt som fattige og dermed fritaget for ekstraskat. Omvendt kan tallene heller ikke i sig selv sige noget om godsadministrationens holdning over for de fattige på godset, når godsets økonomiske og strukturelle forhold ikke kendes. Selv om antallet af fattige var registreret pålideligt, ville det ikke være et udtryk for godsets økonomi, men snarere for strukturen i de tilhørende landsbyer, især for størrelsen af inderstergruppen.

Skattefritagelser

Godsledelsens holdning til fritagelser for ekstraskatten på Løvenborg er delvis fremgået af den tidligere omtalte diskussion mellem godsejeren og forvalteren i 1778 om betalingen for et større antal fattige end hjemlet i sognepræsternes mandtal. Der er derimod ikke påtruffet direkte klager over Løvenskiold til amtmanden i det gennemgående materiale i amtsarkivet.

Forholdene på Løvenborg har formodentlig ikke været væsensforskellige fra andre godser. Der er bevaret en sag om et par gamle mennesker, som i 1774 boede på Knabstrup gods, men tidligere havde været gårdfæstere under Løvenborg. De hørte således til den kategori af hjemløse, der p.g.a. ekstraskatten ikke kunne finde husly nogen steder. »Manden Hans Rasmussen går i barndom og har kun liden samling, ko-

nen er gammel og skrøbelig og kan intet fortjene, dets årsag må de flytte fra et til et andet sted, nu på et, nu på et andet gods, hvor de for en kort tid kan få huusly, siden de har intet at give til huusleje», skrev sognepræsten til amtmanden den 14. april 1774. Det er uvist, hvilken rolle Løvenskiold havde spillet i denne elendighed. Hans Rasmussen havde allerede i 1740 fæstet en tidligere øde, men nu ny opbygget gård i Søstrup under Løvenborg med en rimelig besætning og fri for indfæstning, landgilde og skatter i et år. Det er derimod ikke lykkedes at finde hans afgang fra gården i fæsteprotokollen. Han kan godt have forladt Løvenborg frivilligt, men på den anden side var det, som ovenstående viser, en meget usikker tilværelse, når folk blev ældre eller svagelige.²¹

Derimod ved vi, at godsledelsen var aktiv i jagten på indflyttede inderster fra andre godser. Ved gennemgang af inderstemandtallet 1780 med henblik på skattefritagelser faldt fru Løvenskiold over to sådanne. Det ene var et gammelt svageligt skrædderpar. Det andet var en ung kone fra Knabstrup gods, hvis mand strejfede om som skomager. Hun havde intet håndarbejde lært, som hun kunne ernære sig af. Hvad værre var, havde hun heller ingen drengebørn, som kunne komme godset til nytte (jvf. afsnit III) »Hun er ikkun til ekstraskattens formeerelse (underforstået for godsets betaling), og i tiden vil blive godset til byrde«. Da indflytningen var sket for kun 8 dage siden, måtte hun straks ud igen. Det gamle ægtepar skulle også ud snarest og så vidt muligt inden vinteren. Det gav fru Løvenskiold anledning til at indskærpe forvalteren flg. forholdsordre: »Samt tilholde bønderne, at de ikke indtager nogen inderster, uden de enten ere af godset eller og ere unge friske folk, som kand tiene bonden og i tiden ikke blive godset til byrde – såfremt de ikke vil vente sig behandlet efter lovens 3. bog 19. kap. 7 art.«²²

Ligeledes ved vi, at problemerne omkring ekstraskattens betaling indgik i overvejelserne om godsets fæstepolitik. Der blev fra et nabogods til Vognserup, Løvenskiolds andet gods i Holbæk amt, klaget over en kone i et hus i Gislinge under Vognserup, fordi hun strejfede omkring og ernærede sig ved ulovlig handel. Forvalteren mente ganske vist, dette forhold havde forbedret sig, siden han sidst havde talt med hende. Alligevel tilføjede han i et brev til Løvenskiold den 22. marts 1775: »Hun kan og gerne komme af huset, når jeg kan få en anden dertil, siden jeg har ondt ved at få enten husleje eller ekstraskat af hende«.²³

Mens godsadministrationen ved ekstraskattefritagelser principielt var indordnet i et administrativt hierarki, var dette ikke tilfældet med fritagelse

gelses for familie- og folkeskatten, og specielt ikke i afgørelsen om en person overhovedet var pligtig til at betale indersteskat. En undtagelse var fritagelser p.g.a. soldatertjeneste, som i h.t. lovgivningen om udskrivningsvæsenet var forbundet med skattefritagelse. Da disse skatter indgik i godskassen, blev administrationen betragtet som det offentlige uvedkommende. Formodentlig ville klager i analogi med den grundlæggende forordning af 31. dec. 1700 kunne indbringes for amtmanden.

133 personer på Løvenborg betalte familie- og folkeskat i 1777, hvortil kom 23 fritagne p.g.a. soldatertjeneste. Dette svarede nøje til de 156 tjenestefolk af begge køn i ekstraskattemandtallet. Men det var alligevel for lavt, da en del af de 59 i gruppen »bønderbørn over 16 år og andres over 12 år« i samme mandtal burde betale folkeskat.

Det er ovenfor omtalt, hvorledes forvalteren på Løvenborg i 1779 på egen hånd havde udeladt de inderster, som efter hans opfattelse burde fritages for indersteskat. Han redegjorde således for sine principper ved afgørelsen af de enkelte tilfælde: alder og svagelighed, almisselemmer, fritagelse for ekstraskat, soldatertjeneste, men også fattigdom kombineret med en stor forsørgerbyrde p.g.a. mange børn. Men denne kompetence ønskede baronessen ikke at give fra sig. Derfor måtte forvalteren det følgende år afgive en begrundet indstilling om skattefritagelser for hver person til godsledelsens endelige resolution. Det giver os en enestående chance for at se principperne bag fritagelserne. Fru Løvenskiold tog i første omgang udover soldatertjeneste overhovedet ikke hensyn til andre fritagelsesgrunde end alder og svagelighed. Det var endda ikke alle med denne påtegning fra forvalteren, som blev fritaget. Desuden havde hun fundet yderligere 8 personer, som burde have været medtaget på mandtallet. Resultatet blev således i første omgang, at 18 ud af 68 inderster blev fritaget for indersteskat til godset. Resolutionen er ikke dateret, men forestillingen er skrevet den 24. august 1780.

Den 22. marts 1781 afgav forvalteren en ny forestilling. Han havde kun – trods utallige henvendelser – fået indersteskat af en person, iøvrigt den skrædderkone, som fru Løvenskiold ønskede udvist fra godset inden vinteren. De øvrige havde henvist til, at dette var en skat, som de aldrig før var blevet pålagt. Derfor ville de selv gå i forbøn hos Deres nåde! Nu ønskede forvalteren oplyst, om han skulle inddrive skatten ved udpantning. Dette foranledigede fru Løvenskiold til at fritage endnu seks personer, de to p.g.a. alderdom, men de øvrige alle kvinder med små børn. En af disse var desuden gift med tidligere gårdfæster Peder

Jorddrotten og den offentlige administrator kunne udmærket være en kvinde. Da Magdalene Charlotte Hedwig Numsen (1731-1795) i 1776 blev enke efter baron Severin Løvenskiold, fortsatte hun styret af Løvenborg alene. Hun berømmes både af sine samtidige og af eftertidens historikere som »et af de sjældne mennesker, som Gud skænker jorden«, som »en af de betydeligste og mest tiltalende kvindeskikkelser, Danmark på hin tid opviser« o.s.v. (Frederiksborg museum, portræt 1772 af Jens Juel. Karakteristik i Louis Bobé: Løvenskiold-Løvenborg. Fra Holbæk amt 1939, s. 25).

Nielsen, som nu gjorde ugedage for sin restance.²⁴ For en anden, Jens Niensens enke, var der ud over forsørgelsespligten endnu en begrundelse i godsets sociale forpligtelse: »Da hendes mand haver været gårdmand i Tingtved . . . , er det billig, hun et sted på godset må have tilhold«. Desuden havde fru Løvenskiold den 30. nov. frigivet den gamle Rasmus Hansen og hans hustru i Nørup, fordi han uden hjælp fra godset havde bygget sin lejlighed på 5 fag til Hieronimussens hus, hvor han boede til leje. Men for de øvrige måtte loven gå sin gang.

Den 1. maj 1781 forelå en ny indstilling fra forvalteren, hvor han foreslog yderligere 5 kvinder fritaget for indersteskat, 3 p.g.a. deres små børn, 1 fordi hun af præsten var fritaget for ekstraskat og endelig »Niels Pedersens hustru i Nr. Jernløse, som efter Deres Nådes foranstaltning er i Kiøbenhavn, for at få undervisning i Jordemødrevidenskaber«. Alle blev fritaget.²⁵ Der blev således i 1780/81 ikke betalt indersteskat af 30 ud af 68 inderster, mens 38 betalte. I 1777 havde kun 8 ud af 30 betalt indersteskat.

Fritagelserne afslørede godsadministrationens holdning til beboernes skatteevne. Fru Løvenskiold ønskede på trods af godsforvalterens holdning at presse flest mulige fordele ud af skatteadministrationen. Det må imidlertid noteres, at hendes bestræbelser var en nyorientering i forhold til den tidligere godspolitik. Da hun af de faktiske forhold blev tvunget til indrømmelser, blev det ud over alder og svagelighedskriteriet hensynet til kvindernes forsørgerbyrde over for små børn, der spillede ind, samt en pligtfølelse over for godsets sociale opgaver.

Indersteskatte blev i det hele taget administreret efter forskellige principper – fordi den helt var overladt til godsejerne, som ikke direkte skulle aflevere den til staten. På Nørholm gods anklagede fæstebønderne i 1787 bl.a. også godsejeren for at opkræve folkeskatten af svagelige personer. A.C. Teilmann kunne forsvare sig med, at han til gengæld aldrig havde opkrævet indersteskat, men kun den simple – lavere – folkeskat af disse. Generaltoldkammeret ville i sin resolution af 21. juni 1787 slet ikke gå ind på dette spørgsmål, men henviste blot generelt til forordningen af 31. dec. 1700: »at etatsråden må oppebære familie- og folkeskat efter forordningen af 31.12.1700«.²⁶

Restancer

Familie- og folkeskatten skulle af arbejdsgiveren, d.v.s. fæstebonden i denne forbindelse, opkræves hos tjenestefolkene med 8 sk. for en pige og 1 mk. for en karl og indbetales til godsadministrationen i to terminer, januar og juli. En opgørelse over restancerne pr. 1. okt. 1779 afslørede en restance på denne skat hos 73 ud af 85 gårdmænd på Løvenborg, men ialt kun for et beløb på 35 rdl. 2 mk. Restancerne svarede til næsten to terminer af den samlede familie- og folkeskat på godset. Det var f.eks. for juli termin 1777 16 rdl. 2 mk. og for januar 1778 17 rdl. 5 sk., når indersteskatte var trukket fra. Restancen fordelte sig på 20 med 1 termin, 22 med 2 terminer, 14 med 3 terminer og 17 med 2 års restancer. Den største enkeltrestance var på 1 rdl. 1 mk. 8 sk., som blot fandtes hos tre gårdmænd.²⁷ Da beløbet blev opkrævet sammen med hartkornsskatterne, indgik det i samme restancebehandling. Fra regnskabsåret 1779/80 førtes familie- og folkeskatten i modsætning til tidligere også i det almindelige regnskab (hoved- og afskrivningsbogen) over alle fæsternes skatter og afgifter.²⁸

Ekstraskatten skulle betales med 1 rdl. årligt i månedlige rater af 8 sk. Indersteskatte var 1 rdl. årligt for mænd og ½ rdl. for kvinder i to terminer – pr. 1. juli og 1. jan. Det var små beløb, men da restancen af ekstraskat i begyndelsen af januar 1778 for november og december måned udgjorde 98 rdl. af et skattepligtigt beløb på 148 rdl. (altså 66%), protesterede fru Løvenskiold den 14. jan. over for forvalteren. Der kunne ingen restance tolereres af ekstraskatten. »Thi kan vedkommende ikke betale 8 sk. månedlig, kan de mindre, når de vokser til en sum«. Dette princip blev fraveget over for fæstebøndernes ekstraskat, idet den på debitsiden i hovedbogen undertiden blev opdelt i kun to rater.²⁹ I samme skrivelse fra fru Løvenskiold fik forvalteren ordre til at rykke for skattes betaling inden 8 dage. Hvis dette ikke hjalp, skulle han lade den inddrive ved militær eksekution. Denne fremgangsmåde skulle for fremtiden anvendes hver 3. måned.³⁰ Også ved indersteskatte var forvalteren som tidligere anført henvist til samme skrappe middel.

Begrundelsen for ønsket om anvendelse af militæreksekution ved inddrivelse af personskatterestancen – intet bevaret kildemateriale tyder iøvrigt på realisering af dette ønske – måtte være flg.: Ved personskatterne nåede skattepligten ud til en personkreds, som ikke stod i fæsteforhold til godset. Derfor kunne godsledelsen ikke direkte over for inder-

stegruppen anvende sin fæstepolitik som et middel til skatteinddrivelse. Derfor var den henvist til den almindelige militæresekution. Ligesom dette som tidligere omtalt var begrundelsen for godsejerens krav om kontrol med indlogeringen i fæstegårde – og huse af inderster.

Hartkornskatter

Skattegrundlaget for Løvenborgs jordskatter var 626 tdr. hrtk. skattepligtigt bøndergods i hartkornsvurderingen i Christian V's matrikel, hvortil svarede 140 tdr. hrtk. ager og eng i skattefri hovedgårdstakst. Da de årlige skatter siden 1692 blev udskrevet med et fast pengebeløb (11 mk. 4 sk. pr. td. hrtk. ager og eng, 8 mk. 4 sk. pr. td. skov – og mølleskyld), men et varieret kvantum korn pr. td. hrtk. var det et simpelt regnestykke at fastslå skattens størrelse fra hvert gods. Det var derimod fra enevældens første skattebrev, 4. juli 1662, overladt til godsejeren at fordele dette beløb mellem sine fæstere efter sin egen vurdering af deres skatteevne. Det tekniske udtryk herfor » at ligne sine bønder skatterne imellem« indgik i hovedforordningen om skatteudskrivningen af 11. dec. 1688. På Løvenborg fulgtes hartkornsvurderingen også ved skatteligningen for bøndernes skatteindbetaling til godsejeren. Godsforvalter Søren Holms regnskab blev således afvist af godsledelsen i 1760, fordi det ikke indeholdt »en rigtig skatteberegning og ligning på det contribuende hartkorn såvel for hver bonde især, som for det hartkorn herskabet selv svarer af«, d.v.s. øde gårde eller jord.³¹

Ikke alle godser fulgte hartkornsprincipperne så nøje ved skatteligningen. Fra en retssag i 1776 mod Løvenborgs forvalter Jhs. Aagaard fra hans tidligere tjenestested på Ravnholt og Nislevgård på Fyn fremgik det, at han havde ansat bøndernes skatter på slump, men dog ikke krævet mere af dem end sine forgængere i tjenesten. Den nærmere undersøgelse viste, at dette var 20 rdl. for meget i forhold til den samlede hartkornsberegning. Det var ikke tilladt at opkræve mere af bønderne som helhed, end godset skulle betale, hvorimod der ikke lød kritik af selve skatteberegningens metode. Dette betød således uensartede beregningsmetoder fra gods til gods.³²

Betalingsterminer

Hartkornsskatterne forfaldt til betaling fra godset til amtsstuen 3 uger efter hvert kvartals påbegyndelse i h.t. skatteforordningerne. Der er ikke

givet offentlige regler for bøndernes skattebetaling til godsejeren. Der er faktisk kun 4 af Løvenborgs bønder, som kan fremvise en så præcis betaling i regnskabsåret 1777/78. Ellers synes betalingsmønsteret at være dette, at de enkelte fæstebønder mødte op med en sum penge eller en kornleverance, når de var i stand hertil. Beløbet er så rent regnskabsteknisk blevet fordelt på de ubetalte skatter i kronologisk orden, så langt det strakte. Der blev således ikke taget hensyn til den aktuelle betalingstermin. Indbetalingerne er på ingen måde foregået i fællesskab, hverken for hele godset eller en enkelt landsby. Den eneste undtagelse herfra var leverancen af landgildebyggen, hvor de 83 af godsets 85 bønder mødte op den 12. november. Nogle af dem havde mere med på læsset end nødvendigt til landgilden. Det overskydende blev så godskrevet deres skatte-regnskab. Største parten af indbetalingerne faldt 1. oktober - 1. februar, årets efterårs- og vinter måneder. På dette tidspunkt tærskede bønderne årets høst, som enten blev afleveret direkte til godset eller ved salg skaffede dem penge til skattebetalingen. I modsætning til landgildebyggen blev rug og havre fortrinsvis afleveret efter nytår, (jvf. bilag 5). Det var også forventet, at restancerne faldt i efterårs- og vinter månederne p.g.a. de mange indbetalinger. Derfor havde Løvenskiold reageret skarpt over for forvalteren det foregående regnskabsår, da bøndernes restance ved det nye kalenderårs begyndelse 1777 var ca. 650 rdl. »Og det på den tid af året, da den burde være liden eller intet«. ³³

Det er på grundlag af månedsekstrakterne muligt at foretage en opgørelse over bevægelserne i restancerne måned for måned. Resultatet af undersøgelsen blev for regnskabsåret 1777 - 78 således:

Pengerestancen på Løvenborg 31. maj 1777-30. april 1778

Maj	746 - 4 - 4
Juni	735 - 2 - 6
Juli	1071 - 2 - 9½
August	1007 - 3 - 1½
September	943 - 3 - 8½
Oktober	1387 - 4 - 11
November	1164 - 4 - 5
December	1109 - 1 - 6½
Januar	1131 - 14
Februar	1016
Marts	896 - 4 - 9½
April	1266 - 4 - 9½

Selv om restancerne lå på et endnu højere niveau end det foregående år, er det alligevel tydeligt, at de var stigende sommeren igennem. Derefter faldt de i løbet af efteråret i takt med tærskningen af bøndernes høst. Det er tydeligt at iagttage virkningen af den nye skatteudskrivning i alle kvartalsmånederne undtagen januar. Bevægelserne i restancerne svarer naturligt nok til den ovenfor påviste bevægelse i bøndernes indbetalinger. I disse efterårs- og vintermåneder kom der således hver 2. og 3. dag et par bønder for at indbetale skat. Det synes at være en besværlig indbetalingsmetode for godsadministrationen.³⁴ Men strengt taget ved vi ikke, hvem der har modtaget og kvitteret for bøndernes skatter og afgifter, idet ingen af bøndernes kvitteringsbøger som omtalt er bevaret. Det er givet, at godsforvalteren var ansvarlig for skatteopkrævningen, men det er ikke troligt, at han personligt 2-3 gange om ugen har siddet parat for at modtage bøndernes småindbetalinger. Det fremgår også af et restancetingsvidne fra 1775, at Peder Nielsen i Nr. Jernløse havde betalt sin gæld til forvalterens karl den 18. juli 1775.³⁵ Ligeledes blev indkasseringen under forvalter Daase udført af en person, som fru Løvenskiold i et brev af 6. febr. 1779 til forvalteren omtalte som »Deres inkassator«. Ligesom det tydeligt fremgik, at denne stod i et privat ansættelsesforhold til forvalteren (jvf. kap. 3). Intet på Løvenborg tyder derimod på, at skatteindbetalingerne er foregået kollektivt på landsbyplan gennem en af bøndernes repræsentanter, således som det blev forudsat i enevældens første skatteforordning og aldrig siden formelt ophævet, og som det fortsat praktiseredes på enkelte godser (jvf. kap. 3).

Der fandtes en kornskriver på Løvenborg, som forfattede de særlige landgilde- og lånekornslister, efterhånden som bønderne mødte op med deres leverancer.³⁶ Men rimeligvis var det ladefogden, som modtog dette korn. Skattekorntet blev derimod leveret i Holbæk samme dag for hver kornsort fra hele godset.³⁷ Det er formodentlig blevet leveret direkte i Holbæk af fæstebønderne i hele perioden. I 1719 fremgik dette klart af hovedbogen, men efter nyordningen af hovedbogen i 1776 blev skattekorntet som omtalt ikke medtaget i regnskabet.³⁸

Fæstebøndernes ydelser

Hartkornsskatten i penge lå fast fra 1692. Derimod varierede kornskatten fra år til år. Udviklingen i bøndergodsets skatter i det 18. århundrede afspejles i bilag 6, hvor det skattepligtige beløb for Løvenborg er op-

stillet for udvalgte år på grundlag af det bevarede kildemateriale. Løvenborgs hartkorn svigede kun ganske lidt i denne periode. Skattebeløbet i penge inkluderer de årlige variable kornskattepenge, som blev udskrevet i kornskatteforordningerne.

Skatterne for 1719 var særligt høje p.g.a. den store nordiske krig, hvor der blev udskrevet en særlig ekstraskat, krigsstyren, på det kontribuable hartkorn. I 1761/62 er den konverterede folkeskat, som godset skulle indbetale i forhold til fæstegodsets størrelse, indgået i opstillingen. Det var 30 rdl. 2 mk. 1½ sk. i to terminer årligt. Til gengæld opkrævedes i folkeskat fra godset 43 rdl. 4 mk. til juli 1761 og 42 rdl. 1 mk. til januar 1762. Folkeskatten før 1760 er ikke medtaget, da den som omtalt opkrævedes uden om godset. 1771/72 var den personlige ekstraskat fra 1762 tilkommet. De ca. 600 rdl., som dette beløb sig til for hele godset, er ikke opført, da det også skulle betales af andre sociale grupper end fæstebønderne. Bortset fra 1719 lå skatterne på et stabilt niveau. Pengeskatten var svagt stigende p.g.a. de nye personskatter i 1760'erne. Kornskatten faldt i kvantum, men omregnet til penge på grundlag af de respektive kapitelstakster³⁹ steg den svagt: 1719: 389 rdl. 1752: 344 rdl. 1761: 324 rdl. 1770: 502 rdl. 1780: 404 rdl.

Skatten betød for en fæstebonde som Peder Olsen i Nørup med en af de større fæstegårde under Løvenborg på 8-2-2¼ i 1777/78 15 rdl. 3 mk. 12 sk. i matrikelskat fordelt på 4 kvartaler. Derimod var april og juli kvartaler kun på henholdsvis 2 rdl. 4 mk. 11 sk. og 3 rdl. 2 mk. 13 sk. Desuden skulle han i kornskattepenge og fouragetransport betale henholdsvis 1 rdl. 3 mk. 6 sk. og 1 rdl. 6 sk. Hans ekstraskat var 4 rdl. I bro- og mestermanspenge (d.v.s. til veje og retsomkostninger) skulle han betale 13 sk. Derimod er folkeskatten ikke lagt til, fordi den i h.t. forordningen af 24. dec. 1760 skulle ydes af tjenestefolkene selv uden ekstra løntillæg, men blot opkræves hos husbonden. Kornleverancen var for Peder Olsen 1 7/8 td. rug og 5 skp. byg. Kornskatten blev omregnet i penge 4 rdl. 3 mk. 12 sk. Sammenlagt blev hele Peder Olsens skat i 1777/78 27 rdl. 1 sk.

Dertil kom anden del af hans indbetaling til godsejeren, nemlig landgilden på 4 tdr. 4 skp. byg, afløsning for 1 lam med 4 mk., 1 skp. gåsehavre og 4 rdl. 3 mk. 7½ sk. i tærskpenge. Ydelsen til godsejeren blev omregnet i penge efter årets kapitelstakst 11 rdl. 2 mk. 10½ sk. Så er der endelig småredselen på 1 gås, 2 høns og 20 æg årligt, som ikke er omregnet i penge. Den private ydelse var ikke engang halvdelen af årets

skattebeløb. Men derudover ydede Peder Olsen sammen med Løvenborgs andre fæstebønder (undtagen 17) et betydeligt hoveri. Mens landgilden lå fast århundredet igennem, var fæstebøndernes hoveri formodentlig stigende på Løvenborg som på andre godser. Det er vanskeligt at fastslå dets faktiske omfang. I 1769 angav godsejeren i en officiel indberetning hoveriet til 275 hovdage om året. Det er ikke det faktiske hoveri, men en maksimal opgivelse ud fra en forventning om en eventuel fremtidig statsregulering. I hvert fald var godset i stand til at klare sig med ca. 150 dage pr. gård – afhængig af fæstegårdens størrelse – som Struensees hoveriforordning fastsatte hoveriet til i 1771.⁴⁰ Det er ligeledes vanskeligt at omregne hoveriet til penge, fordi det ikke alene indebar daglønnen til den hovgørende karl, men også betalingen af et større hestehold og foderforbrug til dette, slitage på redskaber etc. I den ovenfor nævnte hoveriangivelse fra 1769 betingede Løvenskiold sig ret til et ekstrahoveri, men mod betaling. Denne blev fastsat til henholdsvis 2 mk. for en spænddag (1 karl og 2 heste) om sommeren og 1½ mk. om vinteren og 1 mk. for en gangdag for en karl om sommeren og 12 sk. om vinteren. Hvis disse tal som et eksperiment overføres på det usikre antal hoveridage, bliver resultatet godt 30 rdl. om året som et usikkert mål for værdien af Peder Olsens hoveri på Løvenborg. Da det er betydeligt højere end årslønnen til en karl, må det også indbefatte alle øvrige udgifter i forbindelse med hoveriet. Men det må understreges, at disse beregninger er meget usikre og derfor kun skal opfattes som et kvalificeret gæt. Det er imidlertid nødvendigt at have visse forestillinger om disse ydelsers pengeværdi, for at kunne få en foreløbig ide om forholdet mellem Peder Olsens offentlige skattebyrde og hans privat økonomiske ydelser til godset. Hvis man tør fæste lid til disse usikre beregninger, så var hans ydelser til godsejeren altså betydeligt større end til staten, en trediedel mere – 41 mod 27 rdl.⁴¹

Dertil kom så tienden, som bonden måtte yde i forhold til kornhøsten til kirke, præst og konge, eller hvem den pågældende tiende var solgt eller bortforpagtet til.

Det store og også for Peder Olsen helt afgørende spørgsmål var imidlertid, hvor stor en del af fæstegårdens afkastning blev beslaglagt af skatter, afgift til godset og tiende ikke at forglemme. Dette spørgsmål kan endnu ikke besvares, fordi vi ikke ved tilstrækkeligt om en fæstegårds økonomi. Vi ved end ikke, hvor stort udbytte dens kornavl gav. Lå niveauet på 2-3 fold eller 4-5? En ting er givet, foldudbyttet har vari-

eret stærkt fra år til år og fra egn til egn. Desuden var det vigtigt for bonden, om han havde held med sit husdyrhold.⁴² Endelig var det et spørgsmål, hvorledes han udnyttede gårdens afkastning rent kommercielt. Var godsejeren hans eneste aftager, eller købslog han selv med købmændene om afsætningen af sine produkter? Her har formentlig både tradition og geografisk beliggenhed spillet ind.

Penge - eller naturaløkonomi

Størsteparten af skatterne fra godset skulle indbetales i penge på amtstuen, men hvorledes modtog godsadministrationen afgifterne fra bønderne? Besvarelsen af dette spørgsmål vil også give nogen oplysning om fæstebøndernes indplacering i forhold til begreberne natural - eller pengeøkonomi.

Betaling af pengeafgifter med korn på Løvenborg⁴³

År	Byg	Havre	Penge	Antal betalere
1776/77	311 tdr. 5¼ skp.	19 tdr. 5½ skp.	406 rdl. 1 mk.	53
1777/78	341 tdr. 6 skp.	80 tdr. 2 skp.	516 rdl. 5 mk.	61
1780/81	73 tdr. 4 skp.	253 tdr. 5 skp.	398 rdl. 5 mk.	70

Perioden er for kort til at sige noget om udviklingen i almindelighed. Det er måske værd at bemærke, at selvom restancerne i 1780/81 var meget høje i forhold til 1777/78, så medførte den dårligere økonomiske situation ikke større aflevering af naturalier til afbetaling på afgifterne. Det var ⅓ af Løvenborgs fæstegårdmænd, som benyttede sig af denne mulighed i midten af 1770'erne, men en endnu større del - 7/8 - i 1780/81. Hvis man derimod undersøger størrelsen af de enkelte afleveringer bliver billedet lidt anderledes.

Fordeling af værdien af kornleverancen på de enkelte betalere

Rdl.	1776/77	1777/78	1780/81
0-5	24	26	37
6-10	14	18	26
11-15	8	11	6
16-20	7	4	0
21-30	0	1	1
31-40	0	1	0

Knap halvdelen af de fæstere, som leverede korn i stedet for penge ved midten af 1770'erne, afleverede for en værdi lavere en 5 rdl. Men i 1780/81 var det lidt over halvdelen, som ydede naturalier for indtil 5 rdl. af deres skatter og afgifter. I hvert fald er det en lav procentdel af den samlede pengeafgift til stat og godsejer, som er blevet ydet i korn. Men med 10 rdl. og derover bliver det en betydelig del af afgiftsbetalingen, som må finde sted i korn. I denne gruppe er der et fald fra midten af 1770'erne til 1780/81: 15 i 1776/77, 17 i 1777/78, 7 i 1780/81. Resultatet af denne opgørelse bliver da, at der nok er flere fæstebønder i 1780, som har klaret deres afgifter ved hjælp af kornleverancer i stedet for penge, men det er samtidig en mindre del af afgiften, som blev ydet på denne måde.

Prisen, som det afleverede korn blev afregnet til, var i 1776/77 og 1777/78 i alle tilfælde en mark under årets kapitelstakst. Dette var naturligvis godkendt af godsejeren, som bestemt mente, at bønderne kunne være tjent dermed.⁴⁴ Derimod blev der i 1780 differentieret for de enkelte leverancer af havre, men ikke for byg. Kapitelstaksten for havre var i 1780 6¼ mk., men afregningspriserne med bønderne svingede fra 5 mk. 6 sk. og helt op til 8 mk. pr. tønne. Varierede prisen i forhold til kvalitet eller afleveringstidspunkt? Begge dele er muligt. Det er vanskeligt at bedømme prisernes retfærdighed, netop fordi vi ikke kender kornets kvalitet. Ved skifter for Løvenborg i regnskabsåret 1777/78 blev lånekorn sat til 7½ mk. for byg og 4½ mk. for havre, d.v.s. 1 mk. højere end kapitelstaksten og dermed 2 mk. højere end afregningsprisen for bøndernes korn. Derimod blev andet korn som udtrykkelig benævntes foderkorn i et skifte fra samme år kun sat ½ mk. højere end kapitels-taksten.⁴⁵

Der kunne – og blev iøvrigt også i godsadministrationen anlagt forskellige synspunkter på bøndernes tilbagebetaling af udlånt sædekorn. I dec. 1774 anbefalede forvalteren varmt, at bønderne skulle tilbagebetale hver tønne sæderug med to tdr. byg. Efter kapitelstaksten gav dette en lille økonomisk fordel, idet en tønne rug stod til 18 mk. og en tønne byg til 6 mk. 56 sk. Forvalterens begrundelse er interessant i denne sammenhæng: »Det var sikrere for høje herskabet at få samme hos vedkommende indfordret end penge«. Dette fik godsejerens samtykke, men dagen efter lovede han selv bønderne sæderug efter kapitelstaksten. Senere blev dette ændret til samme pris, som kunne opnås ved salg af rug fra

godset. Den sidste ordre til den efterhånden helt desorienterede forvalter lød på en tilbagebetalingspris på 22 mk. – altså over kapitelstaksten.⁴⁶

Bønderne kunne også afhænde kvæg som betaling på deres skatter og afgifter. Ved en synsforretning over hovedgården i 1737 blev der noteret »15 stude, 4 kvier og 1 ko . . . , hvilket han dels haver købt og dels haver fået i betaling udi kgl. skatter.«⁴⁷ I regnskabsåret 1777/78 var der 6 bønder, som leverede køer eller stude. Forvalter Daase skrev den 22. jan. 1777 til Løvenskiold i anledning af dennes utilfredshed med de høje restancer: »Adskillige (bønder) har været hos mig og tilbuden at ville sælge creatur af køer og kvier, da de ikke til fremmede kan få nogen afsadt uden næsten at give det bort«, men forvalteren turde ikke indgå denne handel uden godsejerens tilladelse. Han anbefalede selv denne løsning, da der alligevel skulle indkøbes en del køer til hovedgårdens hollænderi, d.v.s. malkebesætning. Godsejeren mente ganske vist, at det i visse henseender kunne være godt at modtage bøndernes kreaturer til afdrag på restancerne, men han afviste alligevel forslaget p.g.a. kvaliteten af bøndernes kvæg: »Da dette der i egnen falder alt for småt til hollænderi, tør jeg ej befatte mig dermed«.⁴⁸ Det var også fortrinsvis stude, som blev afleveret i det flg. regnskabsår, men dog en enkelt ko. Afregningsprisen svingede mellem knap 6 og 8 rdl. pr. stk. Koen opnåede 7 rdl.

Denne pris er endnu vanskeligere at kontrollere end kornprisen. I samme regnskabsår købte Løvenskiold køer til mejeriet i to omgange for henholdsvis 16 rdl. og 12 rdl. stykket, mens han selv opnåede 11 rdl. for en slagteko.⁴⁹ Men netop fordi bøndernes køer blev betegnet som små i forhold til hovedgårdens, bør der også være en prisforskel. Afregningsprisen lå derimod på niveau med prisen for de køer, fæstebønderne iflg. afskrivningsbogen havde fået fra godset.

Der var også andre muligheder for at afbetale på pengeskatten. Jens Nielsen i Buttrup fik afdrag i skatten for 3 dages tærskning i 1777/78. Niels Jensen og Mads Jensen i Østrup gjorde henholdsvis 2 og 1 Københavnsrejse for 2 rdl. 3 mk. pr. stk. Det behøvede ikke at være fæstebonden selv, som måtte ud i den kolde og stive vogn på de smalle veje. Han kunne enten sende karlen eller en husmand, som det tydelig bemærkes i afskrivningsbogen for Jhs. Hansen i Kagerup: 2 Københavns rejser afgivet af Kalvehuset.⁵⁰

Modsat var det ikke ualmindeligt, at fæstebønderne selv købte det

korn, som de skulle have fragtet til København som hoveriarbejde. Godsejerens forhold hertil var noget ambivalent. På den ene side ærgrede det ham, at se dette korn blive videresolgt af bønderne til købmændene for alt for lave priser. Men på den anden side måtte han indrømme, at det alligevel var en god forretning for bønderne selv, da de slap for den besværlige kørsel. Det var imidlertid kun den mere velhavende bonde, som kunne udnytte denne mulighed. Den fattige, som havde størst behov for lettelsen, kunne ikke klare det økonomisk. Resultatet af tilladelse til køb af rejserne ville blot blive misfornøjelse og misundelse blandt bønderne efter godsejerens opfattelse. Det var desuden vanskeligt for denne at planlægge sin handel i København, når fæstebønderne som i 1776 solgte hoverilæsset på vejen ind. Forvalteren, der skulle sørge

Måske er manden på hestevognen en fæstebonde fra Løvenborg, som er på vej hjem fra København efter at have afleveret et læs korn til Løvenskiolds forretningsforbindelse i byen. Men det var ikke altid fæstebønderne nåede frem. Undertiden så de det som en god forretning selv at forhandle kornet og derved spare transporten og måske endog skaffe sig en ekstra fortjeneste på handelen. Kun de økonomisk stærkeste formåede dette. (Fotografisamlingen, MP 35, Charlottenborg).

for, at bønderne kom afsted, kunne direkte som i 1776 bede godsejeren om at skjule kornpriserne i København for bønderne a.h.t. vanskeligheder med at få dem af sted.⁵¹

Løvenskiold havde ganske givet ret i, at der var stor forskel på de enkelte fæstebønders økonomiske muligheder. Derfor kan der heller ikke gives et entydigt svar på spørgsmålet om bøndernes placering i penge – eller naturaløkonomi. Kunne de administrere en selvstændig økonomi? Godsledelsen på Løvenborg mente nej. Godsejeren skrev i 1777 til sin forvalter i anledning af restanceproblemerne: »Erfarenhed har lært mig, at de fleste bønder forstår ikke at føre deres egen økonomi, og disse må man i en vis grad gøre umyndige over deres produkter, at de ej skal ødelægge sig selv og sit herskab«. Det eneste middel til løsning af problemet var for godsejeren, at fæstebønderne afleverede alt deres korn direkte til herskabet, efterhånden som det blev tærsket af loen. Så var det godsejerens opgave at administrere deres økonomi, således at kornet blev anvendt til betaling af afgifterne og de til gengæld blev forstrakt med penge »i overvejelse af deres forestående udgifter«. ⁵² Dermed ville bønderne være helt under administration og deres muligheder for at komme ud over naturaløkonomien begrænsede. I en vis udstrækning blev denne teori også praktiseret over for flere af Løvenborgs bønder. Flere af dem afleverede som omtalt korn, hvis værdi i afskrivningsbogen blev fordelt over flere skatter, så langt det rakte. Der er også enkelte eksempler på, at bønderne fik udbetalt rede penge ved aflevering af korn. Således fik Peder Olsen i Allerup godtgjort 5 rdl. 5 mk. på det leverede korn i 1777/78, som blev udbetalt ham. Løvenskiold mente med rette, at dette stillede øgede krav til godsadministrationen. Efter hans opfattelse var det alligevel en fordel for godset p.g.a. den nære sammenhæng mellem fæstegodsets og hovedgårdens økonomi.

Baggrunden for Løvenskiolds formynderideer var hans manglende tiltro til, at bønderne kunne klare sig over for købmændene. »Det forhold, bonden i vores egn nu står udi med købmændene, tvinger ham ligesåvel til at udtærskes i utide, desuden må han afgive ødelæggende erstatning for hafte credit til indhøstningstiden«. ⁵³ Købmændene behøvede nemlig ikke at tage samme hensyn til fæstegårdenes økonomiske trivsel, som godsejeren gjorde – i egen interesse.

Bønderne havde ikke samme opfattelse af deres økonomiske forhold som godsledelsen. De syntes i visse tilfælde at tilstræbe en større økonomisk selvstændighed. I vinteren 1774 forsøgte en købmand i Holbæk,

benævnt den norske bager, forgæves at købe korn på Løvenborg, men han ville ikke give nok for varen. Godssets bønder fik derfor forbud mod at handle med ham. Men alligevel solgte nogle af dem hvede til ham for en pris på 4 rdl. 2½ mk. pr. tønde. Herskabet forbød bønderne at opfylde kontrakten og solgte i stedet kornet til anden side for en pris af 6 rdl. 3 mk. pr. td. til en handelsmand i København. Godsinspektøren, som havde taget dette skridt, var på den ene side bange for at få en proces på halsen p.g.a. den brudte aftale. På den anden side fandt han det ærgeligt for herskabet, som havde bekostet en driftsforbedring i den pågældende landsby – der var tale om den for bondebruget endnu usædvanlige hvede – uden at få noget udbytte heraf. Samtidig havde godsforvalteren givet bønderne henstand med et års skatter og indbetalt disse på amtstuen – blot for at se en fremmed købmand stryge fortjenesten. »Disse Maarsø dosmere!« sluttede den temperementsfulde godsinspektør sin indberetning til godsejeren. Forvalteren var også vred og fandt det på den ene side billigt, at de blev straffet. »Men når der betragtes, at de er rådige selv at handle og sælge, kan straf i denne begivenhed ikke have sted«, skrev han.⁵⁴

Forvalteren havde ret. Der var intet lovgrundlag for dette forbud. Det danske fæstevæsen var aldrig blevet bebyrdet med et retligt forbud mod fæstebøndernes handel med de private købmænd som i Østeuropa. Danske lov 3-13-16 forkyndte højt og tydeligt, at ingen – hverken amtmand eller husbonde – måtte hindre bønderne i at sælge deres varer til hvem, de ønskede. Det blev tydeliggjort i paragraffens slutning: »Men vil nogen husbonde købe noget af sin bonde, da skal han have det i hans minde og med hans vilje, ligesom han købte det af en fremmed«. Der var kun forbud mod afførsel af hø og halm (fodring) og gødning fra fæstegårdene. Der eksisterede ikke noget direkte lovmæssigt forbud herimod, men det var et af domstolene anerkendt princip, som byggede på fæstebøndernes forpligtelse til at holde gårdene ved magt.⁵⁵ Men p.g.a. skatterestancen havde bønderne på Løvenborg ikke den økonomiske frihed, de kunne ønske. Da de høje skatterestancer diskuteredes ved årsskiftet 1776/77 fik forvalteren fra godsejeren ordre til »at se nøje til med de resterende, at de ej får afsolgt, før jeg har fået mit tilgodehavende, især med Østrup'erne, thi de gør sig ingen betænkelighed over at lade mig stå i stikken«. ⁵⁶

Handelsbetingelserne var meget vanskelige for bønderne p.g.a. de svingende kornpriser. I sommeren 1774 havde de fattige bønder måttet

sætte sig i gæld for at købe byg for 3 rdl. pr. td. Men da de skulle betale gælden tilbage efter høst, var kornprisen faldet til 1 rdl. Der skulle altså nu tre tønder byg til at tilbagebetale en tønde af det oprindelige lån. Derfor var dette år på trods af den gode høst lige så tungt for disse bønder som det foregående.⁵⁷ Prisrelationerne alene krævede således et betydeligt økonomisk rygstød, som ikke kunne forventes hos de svageste fæstebønder. Af skifteprotokollen for Løvenborg i 1770'erne fremgik det ganske vist, at flere af bønderne havde forbindelse med købmændene i Holbæk, idet de stod i mindre gæld til disse. Det blev normalt betegnet: »for bekommende varer«, og var i almindelighed kun for leverede købmandsvarer. En af de få undtagelser var gårdmand Peder Jensen i Langetød, som i 1773 skyldte købmand Hermansen i Holbæk 20 rdl. for 4 tdr. byg, 4 tdr. havre og ½ td. sild. Han var således vejet uden om det handelsmonopol, godsejeren forsøgte at håndhæve.⁵⁸

Det var en usikker affære for købmændene at handle med fæstebønder. Deres krav var ikke som godsejernes privilegeret i bøndernes bo. Dette gjaldt iflg. Danske lov 5-14-37 efter de umyndiges midler kun:

Godsejernes værn for deres fæstebønder også i økonomisk henseende forhindrede disse i at komme i et afhængighedsforhold til købmændene, som det kendes f.eks. i Norge. Godsejerne foretrak selv at have den direkte forhandling med købmændene om afsætning af godsets produkter. De stoled ikke på deres fæstebønder i den henseende. Købmand Rasmus Hansen fra Randers (f. 1753) blev malet i 1797 af Jes Jessen fra Åbenrå. (Fotografisamlingen, DAK 39, Charlottenborg).

»husleje, landgilde, skat, forstrækning til bøndernes avlings fortsættelse, gårdfæld, så og et års tjenestefolkes løn«. Desuden sad godsejeren som skifteforvalter principielt inde med betydelig magt over fæstebøndernes bodelinger. Hans interesse bestod i at holde mest muligt samlet om fæstegården. I det usikre spil om fæstebønderne som handelspartnere ser det ud til, at købmændene kom til kort. Enkelte stikprøver i nogle jyske købmænds regnskaber fra sidste halvdel af det 18. århundrede viser ikke mange bønder blandt kunderne – eller rettere blandt kunder med kredit.⁵⁹

Amtmanden i Nykøbing, Wallmoeden, gjorde i sin betænkning af 28. okt. 1783 om ændring af skifteforvaltningsprocedurerne ved fæstebøndernes bobehandling opmærksom på købmændenes usikre position: »Enhver, der låner og betror fæstebønder noget, ved forud, i hvad forhold bonden og husbonden står med hinanden, altså kunne lade blive (være) at betro bonden uden husbondens bevis, det mange veltænkende handlende ser dem forsynede ved . . .«. ⁶⁰ Han påstod således, at forstandige købmænd så sig tvunget til at sikre godsejernes accept af den kredit, de ydede fæstebønderne. I så fald kunne fæstebønderne altså heller ikke optræde som selvstændige handelspartnere.⁶¹

For godset var det bestandig en balancegang mellem ønsket om at få mest muligt ud af hovedgården som produktionsenhed og af det samlede gods. I december 1768 foreslog godsforvalter Lang på Lindenberg baron Schimmelmann at sælge noget rug fra sidste år til bønderne og fattige folk på baroniet. I første omgang anbefaldede han 3 rdl. pr. tønne – samme pris, som købmændene i Aalborg tog for gammelt rug. Men han gik i samme brev i forbøn for bønderne for at få prisen nedsat med en mark eller mere, »da de fleste kunne have det hårdt nok nødig«. Det kunne baronen efter forvalterens opfatelse også gøre ud fra økonomiske hensyn, idet købmændene kun ville give 13 mk. 4 sk. pr. tønne, hvis det blev solgt til dem. Spørgsmålet var således, om kornet skulle afstås til bønderne for købmændenes købspris eller salgspris. Godsforvalteren sluttede sin anbefaling af den lavere pris med disse undskyldende ord: »Jeg skriver alene dette sidste som en sandhed, hvilket ellers kan være mig lige meget«. ⁶²

Pengeskatterne synes at have haft en dobbeltsidet indflydelse på bøndernes økonomi. Da de blev udskrevet i penge, animerede de bønderne til pengeøkonomi. De måtte sælge deres varer for at få rede penge til betaling af skatterne. Men omvendt forøgede de p.g.a. restancerne fæste-

bøndernes afhængighed af godsejeren. Det betød i hvert fald for bønderne på Løvenborg en fastlåsning i naturaløkonomien p.g.a. godsejers manglende tiltro til deres handelstalent. Men hvis de ikke stod i resistance til ham, havde han ingen mulighed for på lovlig vis at kontrollere deres økonomi. Til en vis grad gælder det således, at jo mere bønderne var i stand til at styre deres bedrift efter pengeøkonomiske principper og hensyn, des større økonomisk selvstændighed havde de i forhold til godsadministrationen.

Spørgsmålet om placeringen af fæstebøndernes økonomi i natural – eller pengekategori har et videre perspektiv. Besvarelsen af dette spørgsmål er nemlig efter min opfattelse helt afgørende for, hvor stor indflydelse de stigende landbrugspriser i sidste halvdel af det 18. århundrede kan tillægges fæstebøndernes frigørelsesproces. For nationaløkonomen V. Falbe Hansen i forrige århundrede var der en vekselvirkning mellem reformer og prisstigning, men således at stavnsbåndsløsningen var udgangspunktet – den knude der blev overhugget og fik oprævlingen af den gamle landbeholdning til at begynde.⁶³ Hans efterfølger i moderne tid, historikeren Thorkild Kjærgaard, tillægger de stigende konjunkturer den helt afgørende indflydelse: konjunkturerne, ikke reformerne, bragte gårdmanden frem i forreste række.⁶⁴

Det er indlysende, at de stigende konjunkturer har lettet gennemførelsen af reformerne. Men jeg stiller mig tvivlende over for, hvor stor nytte en fæstebonde kunne have af stigende priser, så længe han måtte aflevere en væsentlig del af sine afgifter i naturalier eller måtte sælge sine produkter til godsejeren for at skaffe rede penge. Tienden blev afleveret in natura, med mindre bønderne selv havde forpagtet den til en fast sum, som det var tilfældet enkelte steder i landet. Kornskatten blev som tidligere omtalt leveret in natura de fleste år i det 18. århundrede. En del af hartkornsskatten blev på Løvenborg indbetalt til godset i kornvarer eller andre naturalier. Landgilden blev på de fleste godser ydet i kornvarer.⁶⁵ Hoveriet blev på de allerfleste godser ydet med arbejdskraft, materiel og trækraft fra de fleste fæstegårde inden for en rimelig afstand til hovedgårdsmarkerne, mens det stort set var forbeholdt de længst fraliggende at betale hoveriet med en pengeafgift. Så længe dette afgiftsmønster bestod, kunne fæstebønderne kun få del i de stigende priser ved salg af de produkter, som blev tilovers efter afgiftsydelse og eget forbrug var trukket fra det samlede udbytte. Størrelsen heraf kan som omtalt ikke bestemmes, før vi kender fæstebrugets foldudbytte og dermed dets afkast-

ningsevne. Derimod kunne fæstebønderne få del i de stigende konjunkturer i negativ retning gennem godsets restanceopgørelsesmetode. På Lindenberg gods i Himmerland blev kornrestancerne efter et års forløb opgjort til pengebeløb på basis af de gældende kapitelstakster. Denne praksis følges ikke på Løvenborg, hvor omregningen normalt først fandt sted ved fæsteafslutningen. Men det er klart, at jo flere af de ovennævnte afgifter, der konverteredes til pengeafgifter, des større mulighed var der for fæsternes udnyttelse af de stigende konjunkturer – hvis blot godsejerne gav dem lov. Denne sidste hindring var de som omtalt ude over, så fremt de var i stand til at klare enhver sit.

Restancer

Det store problem både på landsplan og godsplan var skatterestancernes størrelse. I de gennemgåede forvalterinstrukser pålægges det godsforvalterne først og fremmest at få skatter og afgifter indkrævet uden restancer, »så at execution kan holdes fra godset«, som det siges i instruksen for forvalteren på Ulstrup fra 1715. Det blev pålagt forvalteren i hvert enkelt tilfælde at forespørge godsejeren, om han måtte udlægge skatten for en fæstebonde. Hvis godsejeren var bortrejst måtte forvalteren højst lægge 40 eller 50 rdl. ud for en bondes skat uden udtrykkelig tilladelse iflg. samme instruks.⁶⁶

Der blev i den interne godsadministration ikke sondret, om en restance hidrørte fra en offentlig skat eller en privat fæsteafgift. Dels var det i begge tilfælde et direkte tab for godsets kasse, idet også en restance på en offentlig skat skulle dækkes af godset. Dels blev det som tidligere omtalt direkte pålagt godserne at føre et fælles regnskab (hoved- og afskrivningsbog) for både private og offentlig økonomiske relationer mellem gods og fæster. Men det er alligevel tydeligt, at en tiltrædende fæster lettere opnåede periodisk fritagelse for landgilde end for skatter.

I bilag 6 er der foretaget en opstilling over udviklingen af de samlede restancer på Løvenborg i det 18. århundrede, så vidt kildematerialet tillader det. Der er mange vanskeligheder forbundet med en sådan opstilling, selv om der på Løvenborg kun var små forskydninger i det tilligende hartkorn i denne periode. Ved bedømmelsen af restancerne spiller størrelsen af de udskrevne skatter en rolle. Bortset fra de ekstraordinære høje skatter 1719/20 – det sidste år af store nordiske krig – lå pengeskatterne på stort set samme niveau i de udvalgte år, men hvis kornskatten

in natura omregnes til penge på grundlag af kapitelstaksten, var skatterne stigende de to sidste årtier. Til sammenligning med både de stigende skatter og de stærkt stigende restancer er det nyttigt at kende den almindelige prisudvikling i perioden. Alt tyder på en prisstigning i det 18. århundrede, som iflg. nationaløkonomen V. Falbe Hansen satte ind efter tilbagegangen i første trediedel af det 18. århundrede. Der skete en almindelig stigning i priserne på verdensmarkedet. Men den var sat tidligere ind i Danmark som et resultat af regeringens godsejerorienterede politik i 1730'erne med stavnsbånd og først og fremmest kornimportforbudet i Danmark og Syd Norge i 1735.⁶⁷ Denne konjunkturopgang skulle under en pengeøkonomi alt andet lige gøre det lettere for bønderne at betale deres skatter. Men som ovenfor omtalt er det et spørgsmål, hvor vidt fremskredet pengeøkonomien var i det 18. århundredes bondesamfund. Derfor er det ikke nødvendigvis rigtigt, at prisstigningerne i almindelighed gjorde det lettere for bønderne at betale deres skatter og afgifter.

Ved restanceopgørelser er det desuden vigtigt at kende restancernes sammensætning for at kunne sammenligne deres størrelse dels inden for samme gods i flere perioder dels mellem forskellige godser. Er lånekorn f.eks. indbefattet i restancen, eller er det kun restancen på skattekorn og fæsteafgifter. Lånekorn er medtaget i de anførte tal fra Løvenborg. I 1719 var skattekornsleverancerne medtaget i hovedbogen. Det er de ikke i nyetableringen efter 1776. Der er heller ikke fundet lister på skattekornsrestancer i regnskabet fra 1777/78. Det vides, at der er blevet leveret rug fra Løvenborg i marts 1778. Betyder det da, at der overhovedet ikke har været restancer på skattekorn? Endelig er det vigtigt at vide, om en restanceopgivelse kun gælder et enkelt år eller hele det økonomiske mellemværende mellem gods og bonde. Et tingsvidne fra 1775 med en restance på 159 rdl., 3 tdr. rug, 14 tdr. byg og 7 tdr. havre giver således et betydeligt lysere billede end den her i bilaget opgivne restance fra 1771 på 697 rdl. Men 1775-tingsvidnet dækkede kun regnskabsåret 1774-75, fordi formålet var at fastslå regnskabsforholdet for en afgående godsforvalter efter en et-årig funktionsperiode.⁶⁸

Ved vurdering af forholdene for fæstebønderne er det desuden vigtigt at vide, om nogle restancer er ført til omdrag, d.v.s. opført på godsets tabskonto. F.eks. var restancen pr. 1. maj 1780 2219 rdl., således at det umiddelbart tyder på økonomisk fremgang, at restancen pr. 1. maj 1781 kun var 1767 rdl. Men i virkeligheden var der tale om en tilbagegang,

idet årets restanceeftergivelser og godsets tab i forbindelse med fæsteskifter beløb sig til 635 rdl.⁶⁹

Hvis vi trods alle disse forbehold ser på restancelisten på Løvenborg for det 18. århundrede (bilag 6), viser den et fald i godsets restancer indtil 1770, dog er opgivelsen for 1737/38 kun for et enkelt år, hvor man i forbindelse med et ejerskifte i 1737 sikkert har søgt at inddrive alle tidligere restancer. Men de to sidste opgivelser fra 1770/71 og 1780/81 viser stærkt stigende restancer på Løvenborgs bøndergods. Således er der efter 1762 faktisk sket mellem en fordobling og en tredobling i hvert 10-år. Dette betød for det første, at bøndernes økonomiske forhold ikke har sat dem i stand til at klare deres udgifter, der i penge- og naturalieydelse ikke er steget nævneværdigt i samme periode, men derimod nok fuldstændigt omregnet til penge. Samtidig er der i samme periode som tidligere omtalt formentlig sket en forøgelse af bøndernes arbejdsydelser. På den anden side viser de stigende restancer, at godset i stigende grad har måttet foretage udlæg af hovedgårdens eller godsejerens private penge for bøndernes skatter. Bortset fra de heraf følgende likviditetsproblemer kunne restancerne medføre direkte tab for godset som f.eks. i 1781.

Det er som omtalt meget vanskeligt at opstille en restanceliste for et gods, men det bliver dog endnu værre at sammenligne tallene for to forskellige godser. Det er forsøgt at opstille en tilsvarende liste over fæstebøndernes restancer for Lindenberg gods i Himmerland (bilag 7). Kildematerialet tillader for det første ikke, at opgive de samme år for begge godser. Dernæst er der på Lindenberg sket en betydelig udvidelse af godset både for hovedgård og bøndergods i forbindelse med godsets ophøjelse til baroni i 1764 og til grevskab i 1781. I 1771 var bøndergodset af samme størrelse som på Løvenborg, men i 1785/86 (regnskaberne 1775-85 mangler) var det steget til 973 tdr. hrtk., hvorimod den frie hovedgårdstakst i 1760 kun var på 63 tdr. hrtk. og i 1785/86 på 93 tdr. hrtk. Den store hartkorns udvidelse gør det umuligt at sammenligne udviklingen i restancer selv inden for Lindenberg. Restancen 1760/61 er opgivet pr. 1.5.1760. Men i anledning af jubelfesten for 100 års jubilæet for enevældens indførelse blev alle restancer som tidligere omtalt eftergivet Lindenburgs bønder af godsets daværende ejer A.G. Moltke. Derfor er det muligt at starte uden restancer derefter. 10-året efter er de dog atter vokset, men nu er kornrestancerne hvert år omregnet til penge efter årets kapiteltakst. Fra 1781 blev der sandsynligvis gjort rent bord igen,

således at regnskabet 1785/86 kun indeholder restancerne efter ophøjelsen til grevskab. Det eneste kildematerialet tillader at fastslå med sikkerhed er, at der på begge godser har eksisteret betydelige restancer på fæstebøndernes skatter og afgifter til godsejerne.⁷⁰

Billedet er derimod fuldstændigt vendt om på Hverringe gods på Fyn. Her er godsregnskabet undersøgt 1759/60-1780. Men der kan kun konstateres en restance på folke- og familieskatten 1772/73 på 12 rdl. og 1773/74 april kvartal på 56 rdl. I 1780/81 blev der eftergivet landgildekorn på 17 tdr. byg og 2 tdr. havre. De 12 rdl. kommer straks ind igen det flg. regnskabsår. Ligeledes må april kvartal være kommet ind i løbet af året, for iflg. hoved- og afskrivningsbogen var den samlede restance for 1773/74 kun 8 rdl. I 1770'erne afslører afskrivningsprotokollen årlige restancer på mindre end 10 rdl. Men de øvrige år 1719-80 anføres der hvert år, at alt er betalt uden restance »så ej noget deraf resterer«. Det eftergivne landgildekorn optræder ikke i hoved- og afskrivningsbogen.⁷¹ Hverringe gods er med et hovedgårdshartkorn på 98 og bøndergods på 295 betydeligt mindre end de to tidligere omtalte sjællandske og jyske godser. Der synes ikke at være anvendt den samme måde at akkumulere restancer på Hverringe. Men alligevel er der en slående forskel på bøndernes forhold. Der er her ingen restancer gennem hele det 18. århundrede før ganske få og helt ubetydelige i 1770'erne.

Fordelingen af restancer

Til en undersøgelse af restancerne indendørs for bøndergodset på Løvenborg er der foretaget en minutøs undersøgelse af skatte- og afgiftsbetalingen i regnskabsåret 1777/78 og 1778/79. For godset som helhed var forholdene således.

De samlede restancer på Løvenborg 1777 og 1778.⁷²

År	Penge	Rug	Byg	Havre
1777	840-2	36-7	157-4	90-6
1778	1154-3-11	38-6	247-5 1/4	144-3 3/8

Der er således i løbet af 1777/78 tale om en forværring af de økonomiske forhold på godset. En gennemgang af fæstebøndernes restancer i regnskabsåret 1777/78 og 1778/79 med kornrestancerne omregnet efter kapitelstaksten (de samlede beløb indbefattede også husmændenes restancer af huspenge) gav flg. resultat.

Fordelingen af restancer på Løvenborg 1777/78 og 1778/79

Restancens størrelse	Antal	
	1777/78	1778/79
0-5 rdl.	16	10
6-10 rdl.	8	8
11-15 rdl.	10	7
16-20 rdl.	4	6
21-25 rdl.	4	3
26-30 rdl.	4	4
31-35 rdl.	5	1
36-40 rdl.	2	0
41-45 rdl.	3	6
46-50 rdl.	2	2
over 50 rdl.	3	14
Ialt	61	61

I regnskabsåret 1777/78 var 26 af Løvenborgs 87 fæstebønder gældfrie, d.v.s. ca. 30%, mens omvendt 61 (ca. 70%) stod i gæld til godset. Men der var umådelig stor forskel på gældsprocenten. For 24 af de 61 fæstebønder med gæld var gælden under 10 rdl. Det svarer til 39,3%, men af det samlede antal fæstebønder 27,6%. 18 fæstebønder havde en gæld mellem 11 og 25 rdl., hvilket svarede til 29,5% af de gældbundne og 20,7% af det samlede antal fæstebønder. 19 fæstebønder havde en restance over 25 rdl., d.v.s. 31,1% af fæstebønder med gæld havde en meget betydelig gæld. I det følgende regnskabsår var antallet af fæstebønder med gæld nøjagtig det samme 61, derimod var gældsprocenten steget betydeligt. Der var kun 18 fæstebønder med en gæld under 10 rdl. (mod tidligere 24). Mens der i regnskabsåret 1777/78 kun havde været 3 med en gæld over 50 rdl., var dette nu steget til 14, d.v.s. 16,1% af alle Løvenborgs bønder. Mellem 10 og 25 rdl. var der nu 16, og over 25 rdl. 27 fæstebønder. Det sidste svarede til 44,3 af de gældbundne og 31,1% af alle Løvenborgs fæstebønder.

De højeste restancer i 1777 på 95 og 86 rdl. fandtes hos henholdsvis Meinert Didrichsen i Søstrup og Anders Mortensen i Nr. Jernløse, der samtidig havde betalt de laveste beløb til godset i samme regnskabsår. Men der var også forskydninger i den økonomiske tendens mellem bønderne indbyrdes. Selvom tilstanden generelt var forværret for godsets bønder, således at 54 fæstere havde et dårligere resultat i 1778/79, så var

den til gengæld forbedret for 12. Der var endog fæstere med for stor indbetaling til godsadministrationen. Det var imidlertid kun små beløb, som først afslørede ved regnskabsopgørelsen ved årets slutning.

En tilsvarende undersøgelse af restancernes fordeling mellem de enkelte fæstebønder på Lindenberg i regnskabsåret 1773/74 gav flg. resultat.

Fordelingen af restancer på Lindenberg 1773/74

Restancens størrelse	Antal	Restancens størrelse	Antal
0 - 5	8	46 - 50	14
6 - 10	16	51 - 55	2
11 - 15	13	56 - 60	8
16 - 20	10	61 - 65	2
21 - 25	9	66 - 70	6
26 - 30	4	71 - 75	5
31 - 35	12	76 - 80	0
36 - 40	10	81 - 85	1
41 - 45	6	over 100	3
I alt		129	

I 1769 havde Lindenberg 158 fæstebønder, heraf havde de 129 altså gæld til godsejeren i 1773/74, mens kun 29 var gældfri. Det svarede til, at 81,6% af Lindenburgs bønder stod i gæld til godsejeren. Det var således en større procentdel end på Løvenborg, hvor procenten var 70. Der var på Lindenberg kun 24 med en gæld på 10 rdl. og derunder, svarende til 15,2% af alle fæstebønder og 18,5 af de gældbundne. I gruppen med 11-25 rdl. i restance var der 32 på Lindenberg, svarende til 20,2 af alle fæstebønder. Derimod var der 73 bønder med en gæld over 25 rdl., eller 46,2% af alle. Sammenholdt med forholdene på Løvenborg var der forholdsvis færre bønder med lav restance (under 25 rdl.), men til gengæld et betydeligt større antal med en uhyggelig stor restance, 46,2% på Lindenberg mod 21,8% på Løvenborg. Så skulle vi vente at finde et tilsvarende større antal fæsteskit p.g.a. fattigdom og forsiddelse på Lindenberg. Men der er ikke tilfældet. Vel er denne årsag til fæsteskit stigende i 1770'erne i forhold til 1760'erne, men det er alligevel kun 8 fæsteskit ialt, hvilket ikke står i forhold til de 73 fæstebønder i 1773/74 med en gæld på mere end 25 rdl. Dette paradoks kan efter min opfattelse kun forklares gennem en forskellig restanceopgørelsesmetode. På Linden-

borg akkumuleredes restancerne år efter år, uden at der tilsyneladende blev taget notits af dem. Dette understreges af den høje familiefæsteprocent, hvor den nye fæster overtog forgængerens restance – til gengæld fik det så ingen konsekvenser for ham. Var dette en følge af den sædvanlige praksis med årlige tinglysninger af gælden? På Løvenborg blev der faktisk i sammenligning med Lindenberg til en vis grad ført fæstepolitik på basis af restancelisterne. (jvf. senere). Forskellige regnskabsmetoder kan således gøre det umuligt at sammenligne restancernes højde mellem godser.

Nu er det til denne undersøgelse specielt restancernes højde, som har interesse. Men ikke mindst p.g.a. vanskelighederne ved at sammenligne restancelister mellem flere godser p.g.a. de forskellige opgørelsesmetoder, kunne det være interessant at måle resultaterne fra Løvenborg med det barometer for fæstegodsets trivsel, som F. Skrubbeltrang har anvendt i sine undersøgelser, nemlig årsagerne til fæsteskit.⁷³ Det siger intet om restancehøjder, men antal af fæsteskit p.g.a. fattigdom og forsidelse siger noget om den almindelige tilstand på et gods – med dog kun relativt, da mange forskellige faktorer indvirkede på en godsejers beslutning om at skifte en fæster ud (jvf. senere). Udviklingen på Løvenborg resulterede i stigende restancer i 1770'erne og 1780'erne. Som det fremgår af bilag 8 svarede hertil et stigende antal fæsteskit i samme periode p.g.a. restancer. På Lindenberg var der mange fæsteskit i 1720'erne og 30'erne p.g.a. fattigdom og forsidelse. Også her steg antallet af forsidelser fra midten af 1770'erne og indtil 1790.⁷⁴ På Hverringe gods træffes der ca. et fæsteskit om året i 1720'erne begrundet i fæsternes fattigdom, men derefter som det kunne ventes kun et i 1755 og 1758 og to i 1777.⁷⁵ Billedet af fæsteskitene på Løvenborg er nogenlunde i overensstemmelse med F. Skrubbeltrangs oven for omtalte undersøgelser af årsagerne til fæsteskit inden for ti-år for de enkelte landsdele. På Lindenberg synes forholdene at ligge noget tungere end generelt i Nordjylland i 1720'erne og 30'erne, men måske er forholdene til gengæld lidt bedre her i sidste halvdel af det 18. århundrede end landsdels gennemsnittet. På Fyn er forholdene generelt langt gunstigere end i de andre landsdele, selvom 1720'erne også her frembød mange fæsteskit p.g.a. fattigdom. Hverringe gods adskiller sig ikke meget fra forholdene på Fyn i almindelighed.

Selvom restanceopgørelserne ikke kan sammenlignes direkte fra gods til gods p.g.a. forskellige opgørelsesmetoder, selvom tallene for fæste-

forandringsårsagerne dækker over lokale forskelle inden for landsdele-
ne, så synes der alligevel at være en ensartet udviklingslinie for de økono-
miske forhold for fæstegods: dårlige forhold i 1720'erne og 1730'erne,
opgangstider fra midten af århundredet til 1770'erne, hvor billedet atter
skifter til dårligere økonomiske tilstande i 1770'erne og 1780'erne. Den-
ne konklusion bygger som anført på restancernes omfang i forholdet
gods og fæstegårde og på baggrund af fæstebrevens oplysninger om år-
sager til fæsteforandringer.⁷⁶

Restanceinddrivelse

Der var som i tidligere anført (kap. 3) bestemte regler for restanceind-
drivelseproceduren hos godsejere, selv om der kunne være usikkerhed
om beløbets størrelse og tidspunktet for procedurans iværksættelse.
Men der fandtes ikke tilsvarende retningslinier for godsejernes inddri-
velse af restancerne hos deres fæstere. I forordningen af 9. juni 1683 om
den militære eksekution af skatterestancer er det forudsat, at godsejeren
kunne henvise de militære udsendinge til de skyldige fæstebønder. Der
bliver desuden straks i lovtæksten gjort opmærksom på, at denne udvej
ikke skal befri godsejeren for det endelige ansvar for kongens skatter (§
12). Men denne procedure er ikke set anvendt i praksis noget sted i det
gennemgåede materiale. Tværtimod har det som tidligere påvist altid
været hovedgården, som har været genstand for amtsforvalterens rykke-
re og den militære eksekution. En sådan procedure ville heller ikke kun-
ne fungere under så stor en restanceprocent som påvist på Løvenborg
og Lindenberg. Den synes at passe bedre til forholdene på Hverringes
gods, hvor restancer var en undtagelse fra det normale – i modsætning
til de to andre godser.

Statsmagten lagde hele perioden igennem vægt på at have et sikkert
grundlag for bestemmelsen af godsejerens og fæsterens økonomiske
mellemværende. Således påbød Danske lov 3-5-53, at hver bondes gæld
en gang årligt skulle indføres i et tingsvidne, d.v.s. at retsprocedurens
troværdighed skulle anvendes til at fastslå både de privat og offentlig
økonomiske relationer mellem godsejer og fæstebonde. Det samme hen-
syn lå bag den i 1719 og atter i 1775 indskærpede regnskapspligt. Men
hvorledes godsejeren skule reagere overfor den påviste restance, var helt
overladt til hans egen afgørelse. For så vidt gav Danske lov ham officielt
frie tøjler, idet den i 3-13-1 og 2 fastslog, at den, der ikke gav sin skyld

til rette tid, havde forbrudt sin gård, d.v.s. måtte ud af fæstegården. Strengt taget definerede 3-13-1 selv skyld som en række privatrettlige ydelser, men tilføjede: og anden rettighed. Under alle omstændigheder blev skattegæld indbefattet i ordet skyld i det 18. århundrede. Således henviste alle restancedomme eller, som de hed, forsiddelsesdomme i hvert fald i sidste halvdel af det 18. århundrede til disse paragraffer i Danske lov. Dette var i overensstemmelse med, at der heller ikke i andre sammenhænge sondredes mellem privat og offentlig gæld. Der blev ikke i loven krævet nogen dom forud for udsættelse af fæstegården p.g.a. restance.⁷⁷ Men det synes at have været det almindelige i hvert fald i det 18. århundrede.

At blive sat ud af sin gård var en meget alvorlig forholdsregel i det 18. århundrede. Det betød, at gårdforsidderen blev afskåret fra sin tidligere næring og dermed degraderet inden for godset og landsbysamfundet. De trygge alderdomsudgifter med aftægt i fæstegården fra den kommende fæster, hvad enten familie eller fremmed, var forspildt. Samtidig var han p.g.a. det 18. århundredes stavnsbånd afskåret fra at søge tilsvarende erhvervsmuligheder på andre godser. Alternativet for ham var i heldigste tilfælde at fæste et hus på godset og ernære sig ved daglejerarbejde eller blot at blive indsidder. Men der var også den fuldt lovlige konsekvens af gårdforsiddelsen, at godsejeren når som helst kunne præsentere gårdforsidderen med den rette alder og fysiske styrke som soldat (jvf. afsnit III).

I h.t. gældende ret havde godsejeren ingen anden mulighed for at få den udlagte skat ind igen end at nedlægge påstand om gårdforsiddelse for retten og få afsagt dom herfor. I praksis kunne han naturligvis søge at presse bonden på anden vis. Et skarpt udtryk for den yderst private inddrivelsesmetode findes på Ulstrup gods, hvor forvalteren i h.t. sin instruks fra 1715 havde den mulighed at lade kornet tærskes hos bønderne og således selv sørge for skatterestancens afbetaling. En sådan udtærskning skulle desuden virke som afskrækkende eksempel for de øvrige bønder med restancer. Den kunne imidlertid afværges, hvis den skyldige kunne skaffe kautionister for gælden. Godsledelsen var klar over, at der på denne måde blev foretaget et stort indgreb i den enkelte fæstegårds status som selvstændig økonomisk enhed og fæstebondens økonomiske handlefrihed. Den pålagde da også forvalteren kun at benytte denne fremgangsmåde hos de meget efterladne og »når sligt skulle gøres fornø-

Denne satiriske tegning fra 1787 skildrer godsejernes restanceinddrivelse under en stærk kritisk synsvinkel. Den velnærede godsejer peger op mod hovedgården, mens godsforvalteren efter at have taget fæsterens tøj og kiste endog klipper hans hår af. Godsejerens sværd får retfærdighedens vægtskål øverst i billedet til at synke. Naturligvis melder tegningen intet om det pres, der til gengæld lå på godsejeren, hvis han ikke kunne stå inde for fæsterens skat.

(Kobberstiksamlingen, Danske satiriske kobber nr. 26. Beskrivelse hos F.C. Krohn, anf.v. nr. 1692).

den, da vil det ske med forstand og eftertænksomhed, at bønderne ej dermed ruineredes«. ⁷⁸

Kravet om et årligt tingsvidne for bøndernes restancer blev ikke efterlevet på Løvenborg. Det blev ofte bemærket som en mangel i regnskabsantegnelserne. Således punkt 9 i bemærkningerne til forvalter Holms regnskab 1759-60: »Førend de 271 rdl. 3 mk. 11 sk., som udi pengeregnskabet er anført til udgift på pag. 18 kan passere, så må bevises, at ej mere end de 22 rdl. af restancen, ... er til Holm bleven betalt, siden han har forbigået at få sligt bevist ved restancernes examination for Retten«. ⁷⁹ Også i antegnelserne til forvalter Daases regnskaber 1777/78

blev det manglende tingsvidne noteret, men med en udtrykkelig bemærkning om, at godsledelsen til trods herfor var villig til at anerkende restancen. Derimod synes restancetingsvidnet systematisk at være anvendt ved forvalterskifter. Da var det ikke alene et spørgsmål om forholdet mellem gods og bønder, men mellem godsforvalter og herskab. Så blev alle fæstebønder med restancer indkaldt for retten. Ved forvalter Aagaards fratræden i 1775 blev 52 fæstebønder den 18. juli og de to følgende tingdage indkaldt for Løvenborg birketing til konfrontation med en af forvalteren opgiven restance. Da nogle af bønderne ikke mødte, erklærede Aagaard sig villig til at stå inde for deres restancer mod ret til selv at inddrive disse. Han ville altså som privatmand forbeholde sig ret hertil uden om godset. Det er formodenlig disse restancer, fru Løvenskiold senere godtgjorde ham, »for ej at lade bønderne presse af ham.«⁸⁰

Til gengæld er der på Løvenborg truffet et par mindre officielle restancelister fra regnskabsårene 1776/77 og 1778/79, hvor hver enkelt fæstebondes restancer opføres fuldstændig i lighed med de påbudne tingsvidner. Men listen underskrives blot af godsforvalteren. Dog bevidnes det af hr. Listo, fru Løvenskiolds sekretær, at oplysningerne er i overensstemmelse med afskrivningsprotokollen, »så og med hver mands tilståelse for sin del«. Det kunne tyde på, at man på Løvenborg har ønsket at spare den kostbare retslige procedure og i stedet klare sig med en simpel bevidnelse.⁸¹

På Lindenberg blev der i hvert fald i sidste halvdel af det 18. århundrede derimod udfærdiget formelle årlige tingsvidner, men kun omfattende de restancer, hver fæstebonde – og husmand havde pådraget sig det pågældende regnskabsår. Hvert 7. eller 8. år blev der udfærdiget, hvad der betegnedes som en generalrestance, som opsummerede sidste generalrestance og de årlige restancetingsvidner. At der virkelig var tale om akkumulerede restancer ses af, at de indkaldte personer ikke alene bekræftede restancernes rigtighed på egne vegne, men også »på de fraværende såvelsom de bortdødes vegne«.⁸²

Der var som omtalt ingen offentlige retsregler om den løbende restanceinddrivelse. Derimod satte privatøkonomiske hensyn en øvre grænse. Hvis en fæstebonde måtte sælge for meget korn og for mange kreaturer fra sin gård for at betale restancen, kunne det ødelægge denne som driftsøkonomisk enhed. Det var absolut ikke godsejerens interesse. Derfor måtte hans restanceinddrivelses politik balancere mellem disse to

hensyn: Godsejerens udlæg for fæsterens skatter og fæstegårdens økonomiske integritet. I den omtalte godsforvalterinstruks på Ulstrup gods fra 1715 fik godsforvalteren følgende rettesnor for denne vigtige side af sin virksomhed. »Dersom det skulle efter al anvendt flid blive noget til restants af jordebogen eller andre indkomster et år, så skal han gøre sin flid et andet år at inddrive det, såfremt det uden bøndernes ruin ske kan, og skal i den fald modereres, efter som Gud giver åringerne til og bondens tilstand kan tåle, og fornemmelig se til, at han altid concerverer godset.«⁸³

Dette var en skønmæssig afgørelse. Væsentlig var formentlig hensynet til godsejerens likviditet og den økonomiske og arbejdsmæssige standard blandt de mulige alternative fæstemner. F.eks. foreslog godsinspektør Ingstrup på Løvenborg i en skrivelse af 4. febr. 1773, at restancen indtil 1771 års udgang skulle eftergives Rasmus Jespersen i Nr. Jernløse. »Han er ellers en meget stræbsom og skikkelig mand, så det var stor gavn, om han ved så ubetydelige udgifter kunne conserveres gården, da en ny beboer ville koste langt anderledes og måske dog icke beside hans arbeidsomhed«. Ganske vist havde forvalteren i sin forestilling foreslået som betingelse for restanceeftergivelsen, at lånekornet fra foråret 1772 blev tilbagebetalt i løbet af 3 år, og at han hverken ville bede om mere lånekorn eller pådrage sig flere pengerestancer. Men tre år senere blev Rasmus Jespersen stævnet for Løvenborg birk af sit herskab til fæstefortabelse. Da skyldte han iflg. sin kvitteringsbog også 141 rdl. Der blev også afsagt dom den 15. juli 1776 i henhold til herskabets påstand. Men han blev alligevel ikke sat fra gården straks. Året efter kom han imidlertid selv og bad herom, da han jo ikke kunne vente mere hjælp fra herskabet. Han ønskede i stedet at fæste et hus til sin kone og børn, »da han mener ved at tjene og arbejde bedre at erhverve deres underholdning end ved gården stedse at leve i armod og bekymringer«, som forvalteren refererede hans argumentation. Forklaringen på udsættelsen af dommens eksekvering var formentlig, at der ikke kunne findes en afløser for ham. Der blev i hvert fald efter Rasmus Jespersens anmodning om fritagelse forsøgt hos to fæstemner, inden det nye fæstebrev endelig kunne skrives den 20. dec. 1777 for J. Christensen, Holløse som hans afløser.⁸⁴

Der kunne i godsledelsen være forskellig opfattelse af, hvilket synspunkt der skulle tillægges størst vægt: Godsets likviditet, hvilket ville kræve en streng restanceinddrivelse, eller fæstegodsets trivsel, hvilket

ville kræve en mere langmodig restanceinddrivelse. Skulle der føres en kortsigtet eller langsigtet fæstepolitik? Ved midten af 1770'erne befandt Løvenborg sig åbenbart i en likviditetskrise. Som tidligere omtalt (kap. 3) var man udsat for adskillige rykkere for skatteindbetaling fra amtsforvalteren. Fru Løvenskiold bemærkede, at skatterestancerne var meget høje ved årsskiftet 1776/77 og bad forvalteren se nøje på restanceinddrivelsen uden dog just at forcere bønderne, som hun formulerede det. Dette foranledigede forvalter Daase til flg. principielle betragtninger: »Jeg har den erfaring, at en utidig afpresning ruinerer en bonde, når hans formue er kuns liden, og en ruineret bonde kan ikke uden stor bekostning dog sielden igen ophjælpes, og som min bestræbelse er at se bønderne conserveret så vidt muligt, så længe administrationen over dem er mig nådigst betroet, så har jeg ikke villet forcere dem ved tvangsmidler at sælge, dem til skade, for at skaffe penge«. ⁸⁵

En tilsvarende divergerende opfattelse havde eksisteret mellem Daases forgænger og S. Løvenskiold. Det gode høstår 1773 havde foranlediget godset til at inddrive ikke alene årets skatter fuldt ud, men også de ældre restancer. Dette kritiserede Aagaard som nytiltrådt forvalter i en skrivelse af 9. maj 1774; »Jeg tilstår vel, restancer skulle ind, men de fra forrige år og måske længere på eengang at udpine, medtager nu alle ting«. ⁸⁶

Men hvornår greb herskabet til det sidste middel, at sætte fæstebonden fra gården? I perioden 1771-80 blev der ved Løvenborg birk afsagt 9 forsiddelsesdomme på Løvenborg gods. I disse sager var den endelige gæld til herskabet efter boopgørelsen under 100 rdl. i to tilfælde, mellem 100 og 200 rdl. i to tilfælde, mellem 200 og 300 rdl. i fire tilfælde og mellem 300 og 400 rdl. i et tilfælde. Gældens størrelse svingede således stærkt fra sag til sag. Men disse opgivelser må delvis betragtes som fiktive beløb. Boets formue var formentlig opgjort for lavt, dels p.g.a. værdisers mulige fjernelse fra boet, dels p.g.a. lave vurderingspriser for de enkelte effekter. ⁸⁷ Derimod var boets negative side meget omfattende. Det afgørende var de høje krav, herskabet fuldt lovligt i h.t. forordningen af 15. jan. 1701 stillede til fæstegårdens besætning og redskaber, uanset om de havde været til stede ved fæstets indgåelse eller ej. Ligeledes var vurderingen af manglerne ved bygningerne (fæld) uafhængig af tilstanden ved fæsteoverdragelsen. Det kan ikke have været vurderingen af disse forhold, der har været afgørende for godsejerens beslutning om at udsætte en bonde fra gården. De stærkt svingende tal i boopgørelser-

ne ved forsiddelserne i 1770'erne tyder heller ikke på noget fast normtal, der automatisk fremkaldte udsættelse.

Det afgørende for godset ved beslutning om sagsanlæg mod en fæstebonde for forsiddelse af en gård, var snarere vurderingen af tallene i hovedbogen: Hvor store årlige ydelser præsterede fæstegården og det heraf følgende forhold mellem gammel og ny restance. Den laveste ydelse i regnskabsåret 1777/78, der ikke skyldtes fæsteskit, blev præsenteret af Anders Mortensen i Nr. Jernløse: 7 rdl. 6½ sk., samtidig med en stigning i pengerestanden fra 36 rdl. til 55 rdl., godsets højeste pengerestance. Det er ikke underligt, at der blev anlagt forsiddelsessag mod ham allerede den 27. juli 1778. Men fæstebrevet for den nye fæster blev først udstedt den 12. febr. 1780.⁸⁸ Det er mere mærkeligt, at den næst højeste i restancerækken, Peder Mortensen også i Nr. Jernløse, med en indbetaling på 8 rdl. og en stigning i pengerestanden fra 26 rdl. til 53 rdl. fik lov til at fortsætte til 1781. Beboerne i Østrup var gennemgående forpligtet til en høj årlig ydelse (skat og gammel restance) i 1777/78. Men der blev også præsteret store ydelser herfra, helt op til 50 rdl. fra den ny udskiftede gård, Rygård.

En konferering af fæsteprotokollens oplysninger om fæsteskit foranlediget af store restancer med hovedbogens regnskab i perioden 1777-86 viste også betydelige udsving i restancens størrelse, fra 13 rdl. til 144 rdl., skønt godsets gårde var ret ensartede i hartkorn. Dette er i sig selv et tegn på manglende ensartethed i forvaltningen. Der var knap så stor forskel, hvis ydelserne fra det sidste regnskabsår inden afsættelsen sammenholdes, nemlig mellem 2 og 20 rdl. Dette er en understregning af betydningen af de enkelte gårdes årlige afkast ved restancebedømmelsen.

Det årlige afkast og restanceforholdet blev naturligvis kombineret med en vurdering af fæstegårdens fremtidige produktionsmuligheder, d.v.s. besætning, kornlager og fremfor alt fæsterens person. Det sidste var vigtigt for afgørelsen af, om det kunne nytte at give ham lån – yde ham forstrækninger, eller det bedre kunne svare sig at give afkald på den gamle restance og evt. forsyne en ny fæster med besætning og tømmer til bygningsreparationer.

Fru Løvenskiolds vurdering af problemet, hvornår en forsømmelig fæster skulle sættes fra gården, kom frem i et råd til sønnen Michael Herman Løvenskiold i et brev den 24. aug. 1789. Denne havde beklaget sig over, at så mange fremmede havde sået hos en fæstebonde i Kundby. Det betød i realiteten, at denne havde lejet sin jord ud til andre bønder,

uagtet han havde modtaget sædekorn fra hovedgården. »Dette stadfæster hos mig den tanke, som erfaringer til min skade har givet mig«, skrev den aldrende fru Løvenskiold, »at man må ikke for længe lade en slet beboer blive ved gården, thi det falder ham altid let at få credit til sin uordentlige husholdning hos et slags folk blandt bønderne, der beriger sig ved åger, og næsten altid finder udveje til at gøre sig betalt hos husbonden«. ⁸⁹ Dette sidste udsagn kan kun bekræfte mistilliden til boopgørelser hos fæstebønder – i hvert fald for så vidt løsøret angår. Fru Løvenskiold var således helt overbevist om, at en hel del i almindelighed var forsvundet som udlæg for gæld, selvom herskabets fordringer havde første prioritet i boet.

På Lindenberg gods er korrespondancen ikke gennemgået. Men proceduren ved nogle forsiddelsesdomme for Lindenberg birketing tyder på, at man her har gjort sig de samme overvejelser som på Løvenborg. I sagen mod Christian Møller i Siem i 1786 lod godset det ikke være tilstrækkeligt at påvise den samlede skyld til herskabet på 229 rdl., men indkaldte også vidner for at underbygge påstanden om fæsterens efterladenhed. Christian Møller havde 51 rdl. i restance for skatter og landgilde, men havde desuden efter 1782 modtaget sæde- og foderkorn for 228 rdl. Alligevel var gården i dårligere stand, end da han overtog den fra sin fader, uden han kunne undskyldes med særlige uheld i driften. Birkedommeren lagde i sin domskonklusion vægt på flg.: »Sin jord har han af mangel på besætning ikke gødet så godt som sine naboer, og sæden er bleven sildigere lagt, hvorfor afgrøden har været så ringe. Sit pottemagerhåndværk har han ej heller brugt, ligesom og ladet markarbejdet ved sine folk forrette og selv bleven hjemme ... Det er altså klart, at fæsteren ikke har ført sig de mange forstrækninger til nytte, men tværtimod overgivet sig til ørkesløshed og dovenskab, da han uagtet denne betydelige hjælp, dog bestandig i mange år har pådraget sig så mange restancer«. Derfor lød dommen også på, at Christian Møller iflg. Danske lov 3-13-1 og 2 havde forbrudt sit fæste. Han skulle inden 15 dage betale herskabet sin gæld på 229 rdl. og 4 rdl. i procesomkostninger. ⁹⁰

Hvorledes forholdt det sig med en afgået fæsters restancer? Formelt skulle hans bo naturligvis dække gælden. Ved dødsfald var det sjældent muligt at få restancen udbetalt i likvide midler. Den indgik i opgørelsen og medvirkede til at holde værdierne samlet om fæstegården – bortset fra det uofficielt forlods udtagne.

Ved restancedomme var det som i den ovenfor omtalte sag mod Chri-

stian Møller i Siem en fast formel, at den afsatte fæster forpligtede sig til at tilbagebetale herskabet al sin gæld. Det var naturligvis ikke muligt. Derfor pålagde dommen ham også: »I mangel af betaling da, andre lige-sindede til eksempel, for det resterende og sin utilbørlige omgang med gården at arbejde«. De love, der henvistes til, var stadig forordningen af 28. jan. 1682 og analogien til forordningen af 10. aug. 1695 (rytter-gods). Begge gav husbonden tilladelse til at levere den fæstebonde, som havde forsidet eller forløbet sin husbondes gård, på Bremerholm, »der et års tid i jern at arbejde«. Det betød slavearbejde i jernlænker på det kgl. skibsværft. Denne strafmulighed var imidlertid blevet ophævet ved forordningen af 27. nov. 1739, til fordel for straffearbejde i nærmeste fæstning, men den benyttedes alligevel stadig som fast formel i restance-dommene. Fra Viborg tugt- og manufakturhus er der bevaret en fange-protokol, som viser at ud af 656 fanger i perioden 1762-93 var 21 indsat p.g.a. gårdforsiddelse. Viborg tugthus dækkede de fire jyske stifter. Strafdmålingen var ofte ubestemt, indtil gælden var afbetalt, men i årene 1771-72 lød den på 1-2 år. I praksis blev fangerne imidlertid løsladt efter nogle måneders afsoning og ofte efter husbondens anmodning. To af fangerne døde dog i tugthuset.⁹¹

I det gennemgåede materiale fra Løvenborg er der ikke truffet eksempler på, at disse yderste straffemidler er blevet anvendt. I stedet blev afbetalingen omformet til arbejde på godset. I hvert fald i et tilfælde fra 1780 er forpligtelsen i praksis fundet udmøntet i en gratis ugedag på Løvenborg – hvorved det kunne have lange udsigter med tilbagebetalingen.⁹² Fra 1786 blev denne klausul også en fast formular i fæstebrevene her. De ny fæstere skrev under på, »at dersom denne fæster skulle lade gårdens bygning forfalde, forringe besætningen eller lade nogen af gårdens ejendomme bortkomme, eller pådrage sig nogen restance af kgl. skatter og landgilde m.v., som han er pligtig at betale, så forpligtes han til med 1 á 2 dages ugentlig arbejde for herskabet, at afbetale sin skyldig blivende restance, da han for hver dags arbejde skal blive tilskreven 1 mk. Således vedvarer hans arbejde, indtil hans pådragne restance vorder afbetalt«.⁹³

Formelt stod herskabet krav ved magt til det sidste. Ved et skifte på Løvenborg den 16. dec. 1781 efter insidder Jens Nielsen i Hannerup, tidligere fæster af en gård i Kvanløse under Eriksholm, blev der fremvist en erklæring på stemplet papir fra ejeren af Eriksholm, at han ikke havde noget at fordre i det fattige bo.⁹⁴

Når herskabet ikke kunne regne med at få de udestående restancer ind hos de afsatte fæstere, så forsøgte det i stedet at få den nye fæster til at overtage sin formands restance. Det sidste gjaldt for rytteren Chr. Madsen i Allerup for en restance på 9 rdl. og Chr. Andersen på Tingbjerggård for 11 rdl. I begge tilfælde giftede den nye fæster sig med enken på gården. Ved mange fæsteskit bemærkedes det udtrykkeligt, at den nye fæster blev fritaget for formandens restancer.

Den interne godskorrespondance afslører, at der i praksis var megen tovrækkeri netop om dette punkt i fæstekontrakten. Da Peder Olsen fra en af de store gårde i Nørup på 8 tdr. hartkorn døde i marts 1779, havde han pådraget sig en skatte- og landgilderestance på 24 rdl. inden for det sidste år. Hans ældste søn ville gerne overtage gården og forsørgelsen af sin svagelige moder. Men da han altid havde tjent hjemme uden løn, ville og kunne han ikke overtage faderens restance og dermed straks sætte sig i gæld. Først ville fru Løvenskiold slet ikke give afkald på noget af restancen. »Da jeg er forsikret, denne mands omstændigheder var således, at han burde ikke stå i restance«. Men sønnen blev ved sit, ja, han erklærede endog, at han hellere ville gå soldat end overtage gården på disse betingelser. En uge senere måtte baronessen give sig lidt og tilbyde eftergivelsen af halvdelen af restancen begrundet i aftægtsforpligtelsen. Men hun ømmede sig: »Det er dog skammeligt, at en så velhavende mand har fået lov til at pådrage sig så store restancer«. Men forvalteren kunne i et brev tre dage senere meddele, at Ole Pedersen havde afvist tilbudet – med en for os at se udmærket økonomisk motive-ring.

Gårdskarlen og avlskarlen på hovedgården fik dernæst tilbudet, men begge afslog. Så fik forvalteren atter ordre til at opsøge sønnen og tilbyde ham noget af sædekornet som lån. Men han stod fast på sit krav, og forvalteren måtte nu igang med godsets øvrige bønderkarle. Han forsøgte sig først hos tre, som han vidste havde noget imellem hænderne. Men ingen af dem ville modtage gården på de tilbudte betingelser. Endelig fandt han Peder Larsen, som »havde indladt sig i ægteskab med Jep Andersens datter i Hannerup, og des årsag var mere føjelig til at modtage gården«. Det endelige fæstebrev for Peder Larsen, dateret den 10. april 1779, afslørede dog, at han havde fået gården på de betingelser, som Ole Pedersen ikke havde kunnet opnå: frihed for forgængerens restancer, udlevering af sædekorn og bygningshjælp.⁹⁵

Denne langvarige fæsteforhandling er ikke enestående. Der findes fle-

re af samme slags, hvor fæstemmerne optrådte med præcise betingelser for at overtage en fæstegård. Blandt disse betingelser var normalt fritagelsen for formandens restance. Eller hvis det ikke lykkedes, kompensationer for at betale formandens restancer. Da Mads Jørgensen i 1768 måtte overtage en af Lindenborgs fæstegårde, som var blevet forladt p.g.a. fattigdom, overtog han ansvaret for nogle resterende skatter. Men til gengæld måtte forvalteren love ham 30 rdl. til køb af heste og to læs træ.⁹⁶

Det er uden videre indlysende, at en ny fæster måtte forsøge at overtage en fæstegård på de bedst mulige betingelser. Deraf afgang hans og familiens hele fremtid. På Løvenborg benyttede de udsete fæstebønder sig ofte af en forhalende taktik. Men enkelte bønderkarle kunne være så heldige, at de havde mulighed for at benytte sig af tidens almindelige forhandlingstaktik: at bede bekendte eller familie, som på en eller anden måde stod højere på strå end dem selv, at gå i forbøn for dem på rette sted. Da godsforvalter Grabhorn på Lindenborg i 1770 havde forsøgt at tvinge Søren Nielsen til at overtage en øde gård i Brøndum – den ringeste på hele baroniet, mente han – benyttede denne sig af sin broders position som ladefoged på amtsforvalter Christensens gård, Klarupgaard ved Aalborg. Broderen formåede amtsforvalteren til at sende et brev til godsforvalteren, hvor han både undskyldte sin indblanding i Lindenborgs interne forhold og fremhævede sin positive vurdering af ladefogden, som havde bedt ham om denne »intercession for hans broder« (d.v.s. indskriden til fordel for ham). Sagens kerne blev af amtsforvalteren på karlens vegne fremstillet således: »at han må vorder forskånet for denne gård, hvorved al hans verdens velfærd og lyst til at stræbe synes at være ude. Jeg synes, det er synd og imod samvittighed så hart at tvinge en brav karl, der ved anden lejlighed kan være godset til lige god tjeneste«.⁹⁷

Amtsforvalteren argumenterede således både med karlens fremtid og godsets sande interesse a.h.t. det konkrete tilfælde, Søren Nielsen. Derimod tog han ikke stilling til det problem, han som godsejer udmærket vidste, var helt afgørende for godset som samlet produktionsenhed: at få øde gårde besat og forvandlet til driftige fæstegårde, som kunne betale skatter og afgifter og dermed være med til at styrke godsets likviditet. Derfor fik f.eks. godsforvalteren på Ulstrup i sin instruks fra ca. 1715 ordre til at skaffe dygtige karle og »de som haver noget til bedste« specielt til de slette steder.⁹⁸

Problemet var almindeligt anerkendt i det 18. århundrede. I hvert fald påpegede amtmand Esajas Fleischer i sin betænkning om ændring af skiftebehandlingen til Rentekammeret i 1783, at der var mere behov for en forordning, der pålagde amtmanden at syne de fæstegårde, som karlene påstod, var i for ringe driftsstand og dømme parterne imellem. Begrundelsen var flg. »Thi jeg henstiller til enhver retfærdig og billig tænkende, om det er forsvarligt, at når en proprietær har en eller anden slet gård og fattig beboer, han da setter ham af, og nøder en karl, som ved sparsommelighed og flittighed kan have oplagt sig en snees daler til beste, eller en husmand, som har nogle få kreaturer og lidet indhavebo, til at tage imod samme usle og forfaldne gård – og når denne da om et halvt eller helt år har sat til derpå, det lidet han havde, jager ham igen nøgen og forgældet ud, især når hand, som almindelig må påtage sig formandens restance med og lade ham da til at afbetale det, han intet har fået for, sin livstid uden løn gøre ugedage og på samme måde og med samme udfald nøde atter en anden ind igen«. ⁹⁹

Som eksemplerne fra Løvenborg viste, havde Fleischer helt ret i sin beskrivelse af godejernes intentioner. Men det blev også påvist, at karlene ikke altid var så underkuede, at de bøjede sig for godsejernes krav. Det var ofte omvendt i hvert fald på Løvenborg i 1770'erne. ¹⁰⁰

Likviditetsproblemer

Som omtalt forfaldt hartkornskatterne til betaling på amtstuen tre uger ind i terminsmåned (fire terminer årligt). Løvenborg var i almindelighed bag ud med betalingen og modtog i 1770'erne adskillige rykkere fra amtsforvalteren. Det var særligt galt i 1775 og 1776. Men den 8. marts 1777 blev der afgivet løfte om, at et kvartals skat altid skulle blive betalt, inden det næste forfaldt. Det lykkedes også i regnskabsåret 1777/78 at nå dette mål, men det nødvendiggjorde indbetaling af 5 kvartalsskatter i samme år: januar kvartal blev først indbetalt den 2. juni, men allerede den 20. juli blev april kvartal betalt. De flg. 3 terminer blev alle indbetalt i henholdsvis oktober, december og april måned. ¹⁰¹ Bag denne kraftanstrengelse lå ganske givet det tidligere omtalte brev fra amtsforvalteren fra den 23. maj 1777, hvor han truede med indberetning til Rentekammeret. Løvenborgs restance i amtstuen var da på 800 rdl.

Det betød ikke, at Løvenborg i de mellemliggende måneder havde bøndernes skattepenge at arbejde med og derigennem en forbedret likvi-

ditet. Som omtalt var der kun fire bønder, som i 1777/78 indbetalte deres skatter til godsets officielle skattetermin.¹⁰² Men disse fire var i realiteten forud med betalingen, idet Løvenborg først videresendte beløbet til amtstuen et halvt år, henholdsvis et kvartal efter forfaldsdatoen. Men det var ikke den almindelige betalingspraksis hos fæstebønderne. Likviditetsproblemerne kan ikke direkte aflæses af regnskabet, fordi hartkornsskatterne i månedsekstrakter i h.t. godsledelsens ønsker anførtes med hele det forfaldne beløb som indtægt, uanset hvad der rent faktisk var indkommet. Det afgørende i denne sammenhæng er derfor de udestående restancer sammenholdt med indbetalingerne til amtstuen.

*Løvenborgs skatteindbetaling på amtstuen
og bøndernes pengerestancer til godset i 1777/78*

	Indbetaling	Pengerestance
Juni 1777	512 - 2 - 8½	746 - 4 - 4
Juli 1777	224 - 3 - 13½	735 - 2 - 6
Okt. 1777	629 - 2 - 12½	943 - 4 - 8½
Jan. 1778	468 - 5 - 3	1109 - 1 - 6½
Apr. 1778	412 - 1 - 15½	896 - 4 - 7

I restancen er indbefattet 239 rdl. i jordebogspenge, som fordeltes med 165 rdl. ved oktobers udgang og 74 rdl. ved april måneds udgang. Derimod er den nominelle jordebogsindtægt på 397 rdl. naturligvis ikke opført under indbetaling. Skatteindbetalingen var således 2247 rdl. 4 mk. 5 sk. i 1777/78, hvilket som omtalt var ekstraordinært højt med 5 terminsskatter på et år.¹⁰³ Ved hver indbetaling på amtstuen var de samtidig udestående fordringer lige så høje og ved juli og de to sidste terminer dobbelt så høje. Dette kan kun betyde en forringet likviditet i godsets økonomi, hvilket yderligere forværredes af den tidligere omtalte afskrivning af udestående fordringer (= eftergivelse af fæstebøndernes gæld). Det må naturligvis understreges, at disse undersøgelser kun er foretaget for et enkelt år og derfor ikke nødvendigvis er generelt dækkende.

En sådan undersøgelse af godsets skatteindtægter og -udgifter adskilt fra godsøkonomien i almindelighed ville forekomme det 18. århundredes godsadministration helt fremmed, idet denne ikke sondrede mellem

offentlige og private indtægter og udgifter. Således bad baronessen den 14. jan. 1779 forvalteren om at indkræve så mange penge for solgt jern hos bønderne som muligt, »da det nu stunder til, at bøndernes skatter på amtstuen skal betales«. ¹⁰⁴ Omvendt havde forvalteren i dec. 1775 måttet anmode Løvenskiold om at sende penge til betaling af oktober kvartals matrikelskat, »da de penge, som til denne tid af godset er indkommen, er til forefaldende udgifter næsten medgået«. ¹⁰⁵

Det er tydeligt, at godsledelsen har følt likviditetsproblemet. Men det er muligt, at en undersøgelse af godsets økonomi også ville afsløre driftsøkonomiske årsager til likviditetsstramningen. Således blev der i 1770'erne gennemført udgiftskrævende forbedringer både på hovedgård (overgang til kobbelbrug) og bøndergods (udskiftning af flere landsbyer). Men disse problemer blev forøget af det forskud af kgl. skatter, som godset måtte indestå for, undertiden med direkte økonomisk tab og i den gennemgåede periode altid med tab af likvide midler til følge.

Løvenborgs økonomiske vanskeligheder fremgår desuden af godsets lånoptagning. Da formuemassen i et baroni ejedes af slægten, kunne der principielt ikke optages lån med sikkerhed i denne formuemasse. Det var imidlertid muligt at opnå dispensation gennem kgl. bevillinger. Ansøgninger om lånoptagelser blev behandlet i lensstyrelsen i Danske Kancelli. Derfor kan Løvenborgs økonomiske vanskeligheder anskues i lensstyrelsens topografisk ordnede lenssager. Allerede i 1776 og igen i 1779 optog fru Løvenskiold et familielån på ialt 7.500 rdl. hos sin svoger. Da der ikke blev stillet sikkerhed for lånet i godset, træffes det først i lensstyrelsen i 1786 i forbindelse med svogerens ønske om sikkerhed for fremtiden. I 1779 fik fru Løvenskiold tilladelse til at optage et lån på 35.000 rdl. med sikkerhed i baroniet, som til gengæld fik pant i det jernværk, fru Løvenskiold ejede i Norge. Begrundelsen for lånet var bl.a. de mange driftsmæssige forbedringer på hovedgård og bøndergods og en altødelæggende ildebrand i landsbyen Buttrup. I 1785 blev der givet tilladelse til optagelse af et lån på 10.000 rdl., der atter var blevet søgt med henvisning til driftsforbedringer. I 1791 blev der igen bevilget et lån på 10.000 rdl. Der skete altså en ganske betydelig tilførsel af kapital til Løvenborg og Vognserup i disse år fra 1776-91. ¹⁰⁶

Det er i bilag 6 ved stikprøver påvist, hvorledes bøndernes restancer var stigende gennem det 18. århundrede. Det betød også, alt andet lige, tilsvarende forøgede likviditetsproblemer i godsøkonomien. Samtidig kan der iagttages en betydelig stramning af Løvenborgs fæstepolitik, så-

ledes at fæsteskiift efter forsidelsesdom indtager en stadig større andel af det samlede antal (jvf. bilag 8). I begyndelsen af 1720'erne var der et par år, hvor de tegnede sig for $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{4}$ af alle fæsteskiift. Derefter er der en lakune i fæsteprotokollen til 1740. Op til midten af 1740'erne er det samme mønster, men derefter er der kun et enkelt fæsteskiift p.g.a. restancedomme om året og undertiden slet ingen helt frem til 1772, hvor det til gengæld blev 5 ud af 7 fæsteskiift. I 1776 var det to ud af 13,¹⁰⁷ men i 1777, hvor godset som omtalt var udsat for et stærkt pres fra amtsforvaltningen p.g.a. skatterestancer, skyldtes halvdelen af fæsteskiiftene restancedomme. I 1780 var det $\frac{2}{3}$ og op til 1787 næsten alle fæsteskiift, som var foranlediget af fæsterens store restance og påfølgende dom.¹⁰⁸

Fra 1772 kan der således konstateres både stigende restancer af offentlige og private ydelser til godset og stigende antal fæsteskiift begrundet i restancer. Der er indtil midten af 1770'erne forbundet visse problemer med godsets skattebetaling på amtstuen. Det er imidlertid vanskeligt at få et overblik over godsets økonomi i almindelighed. Fra 1776 førte enkebaronesse Løvenskiold en hovedbog over sin samlede økonomi, der både omfattede baroniet (Løvenborg og Vognerup), jernværket i Norge, egen husholdning og diverse partikulære konti. Heraf fremgår det, at der var underskud på gods kontoen indtil 1780, derefter gav denne konto et årligt overskud på ca. 3000 rdl., en undtagelse var 1784, hvor der var 1377 rdl. i underskud. Disse underskud var helt afgjort baggrunden for fru Løvenskiolds tidligere omtalte ansøgninger om flere låneoptagelser i sidste halvdel af 1770'erne og netop igen i 1785, altså efter det store underskud i 1784. Men trods denne ene undtagelse havde godsøkonomien fået en positiv betydning i fru Løvenskiolds samlede økonomi i 1780'erne. Var den hårde fæstepolitik måske en af forklaringerne på dette bratte omslag i godsernes betydning.¹⁰⁹

Det blev således en – omend utilsigtet – følge af godsejernes skatteopkrævning, at det private fæstemål blev påvirket af restancer i de offentlige afgifter. Ligesom godsøkonomien var belastet af den offentlige administrative byrde, således blev denne byrde delvis væltet over på fæsteforholdet. Det var atter en konsekvens af den offentlige administrations manglende evne til selv at udføre skatteoppebørslen og bære tabet ved de udestående skatterestancer i første led.

Til gengæld måtte staten undvære skatterne af de komplette hovedgårde, med et tilliggende af 200 tdr. hrtk. bøndergods og derover. Nogle

baronier fik desuden også skattefrihed for 100 tdr. hrtk. bøndergods (det gjaldt som omtalt i indledningen ikke Løvenborg) og grevskaber for 300 tdr. hrtk. Det var således kun jorddrotter med den største administration, der kunne få denne kompensation for de offentlige administrative opgaver. Værdien af denne i relation til opgaverne var betinget af forholdet mellem hovedgårdens hartkorn og det underliggende bøndergods.

Den direkte kompensation kan som et eksperiment søges opgjort i penge for Løvenborg. Hvis der af dennes 140 tdr. hrtk. i fri hovedgårdstakst skulle have været ydet hartkornsskat efter samme takst som for bondejord, 11 mk. 4 sk. pr. td. hrtk. ager og eng, ville det beløbe sig til 262½ rdl. årligt. Hertil kom kornskatten, som for 1777/78 beløb sig til 26 rdl. i kornskattepenge, 34½ td. rug og 12 td. byg. Omregnet til penge efter kapitelstaksten for 1777 ville kornskatten for Løvenborgs hovedgård efter dette tankeeksperiment være 113 rdl. Den samlede skat ville så være blevet 375½ rdl. Dette skulle dække tab ved restancer, skatter af øde gods, likviditetsproblemer og omkostninger ikke blot ved skatteadministrationen, men ved alle øvrige offentlig opgaver, som var pålagt Løvenborgs ejer på det tilliggende godt 600 tdr. hrtk. bøndergods. På indtægtssiden skulle desuden anføres værdien af godsejerens frie beføjelser over for fæsterne. Men så er vi langt ude over det forsvarlige og mulige. Det er absolut ikke muligt fuldt ud at beregne de økonomiske konsekvenser af det patrimoniale styres forpligtelser og privilegier.

KAPITEL 5

DEBAT OG REFORM

Den patrimoniale skatteoppebørsel var så nært forbundet med godssystemet og fæstevæsenet, at den nødvendigvis måtte ophøre med dette. Man havde ganske vist ved indførelsen af den personlige ekstraskat af 1762 udvidet godsejernes skatteansvar til sociale grupper, der ikke var omfattet af fæstevæsenet. Det havde dels krævet en række særlige økonomiske kompensationer til godsejerne, dels resulteret i mange uheldige

Fred siden 1720 og Extra-Skat endnu fra 1762. Udgivet 1798.

Kritikken af ekstraskatten var hård. For at få skatten accepteret, var det fra staten blevet lovet, at den kun skulle være midlertidig. Dette spiller dette satiriske stik fra 1798 på: Fred siden 1720 og ekstraskat endnu fra 1762. Provenuet blev som det tydeligt illustreres på billedet også mindre og mindre. Først i 1812 blev den ophævet. (Det kgl. Bibliotek, Danske historiske blade 1797-98).

konsekvenser for de i forvejen dårligst stillede befolkningsgrupper på landet. Samtidig var skatteprovenuet af ekstraskatten faldet p.g.a. illegale udeladelser af det tilgrundliggende mandtal og som en følge heraf uautoriserede skattefritagelser.

Ved den første lov om selvejerkøb, forordningen af 13. maj 1769, blev tilladelsen til fortsat skattefrihed for en p.g.a. frasalg ukomplet hovedgård forbundet med forpligtelsen til fortsat at stå inde for den nye selvejers skatter, men derimod ikke nogen pligt til fortsat at opkræve skatten. Det var et forsøg på at fastholde nogle af de administrative fordele for staten ved fæstevæsenet efter dets ophør. Formodentlig var godsejerne ikke særligt villige til at påtage sig et sådant økonomisk ansvar, når de ikke samtidig kunne anvende de hermed forbundne rettigheder inden for fæstevæsenet. Derfor fik godsejerne ved et cirkulære af 21. dec. 1784 ret til at bortsælge fæstegods uden bibeholdelse af skatteansvarligheden.¹ Skatteansvar var forbundet med fæstevæsenet.

Lempelserne i adgangen til en friere offentlig debat i 1755 og igen i 1770 havde ikke givet anledning til særlig diskussion om skatteopkrævningen, som det var tilfældet med udskrivningsvæsenet (jvf. næste afsnit). De tidligere behandlede skatteteoretiske værker fra det 18. århundrede diskuterede ændringer i beskatningsgrundlaget med det formål at finde et retfærdigt skattegrundlag afpasset efter datidens beregningsteknik. På forskellige tidspunkter i århundredet diskuteredes desuden den samfundsøkonomiske virkning af den del af bøndernes skat, som afleveredes i korn. Resultatet blev som tidligere omtalt kornskattens konvertering til penge i 1791.

Professor Andreas Schytte fremhævede i sit store værk om skatterne godsejernes ansvar for bøndernes skatter som en selvfølge og en nødvendighed for statens indkomster: »Når kammeret holdt sig til bonden, da var det lidet betryggeligt i hensigt til de offentlige indkomster af jordegodset«.²

Med den samme selvfølgelighed betragtedes forholdet i den store landbokommission, der ellers havde til opgave at undersøge alle relationer mellem godsejer og fæstebonde. Det blev taget som givet, at jorddrotten fortsat skulle stå inde for jordskatterne, så længe han havde ejendomsretten til jorden. Derimod koncentreredes reformbestræbelserne i landbokommissionen om at sikre mere retfærdige regler omkring opgørelsen af fæstegodsets værdier, således at en afgået fæstebonde ikke skulle svare for større værdier, end han havde modtaget. Det eneste punkt, som gav anledning til bekymring i forbindelse med skatteoppebørslen, var godsejernes ansvar for de personlige skatter, når stavnsbåndet blev ophævet. Ville de fattige, som ikke selv kunne betale skatten, søge til de betalingsvillige godsejere, når stavnsbåndet ikke lagde nogen

hindring på deres bevægelser? Bekymringen gav dog ikke anledning til lovændring.³

Den eneste protest, jeg har bemærket mod godsejernes anvendelse af fæstepolitikken i skatteinddrivelsen, findes i en note hos pastor D.N. Blicher. Denne var forarget over, at en godsejer kunne jage en fæster fra sit hjem p.g.a. skatterestancer. Blichers anliggende var ekstraskatten og dens uheldige virkninger for husmænd og inderster. Men han berørte noget centralt i anvendelsen af det patrimoniale styre inden for skatteoppebørselen, når han skrev: »Når nu en fattig stymper ej længere kan svare ekstraskatten efter denne forbindtlighed, skal han da jages ud af huset, som han opbyggede, i mange år holdt ved lige og betalede stor afgift af? Hvor skal han da hen?«⁴

Reformen af skatteopkrævningssystemet kom med forordningen af 30. jan. 1793, som så vidt vides ikke har været genstand for hverken offentlig drøftelse eller nogen formel høringsprocedure. Det kan forklares ud fra en indholdsanalyse, som viser, at lovændringen fortrinsvis var bestemt af de forudgående interne problemer i oppebørselssystemet. Det var især amtsforvalteren og amtstuens funktioner, som blev genstand for en nøjere regulering både i forhold til centraladministration og gods ejere. Amtskassens status som hovedkasse ophørte, idet alle opkrævede skatter automatisk ved hvert kvartals slutning skulle indsendes til Zahlkassen. Administrationen af alle skatter skulle nu følge de i sin tid (1762) anordnede regler for ekstraskatten. Derved ville man opnå mindre beholdninger i amtskassen og en heraf følgende mindre sandsynlighed for kasseangel. Af hensyn til overskueligheden og den økonomiske sikkerhed blev endvidere det moderne princip knæsat, at der ikke måtte ske nogen sammenblanding af amtsforvalterens offentlige og private midler.⁵

I forholdet til skatteindbetalerne blev der også givet fastere regler. Skattekvitteringer måtte ikke længere udstedes på løse sedler, men hver skatteindbetaler (altså også godsejeren) skulle have en særlig skattekvitteringsbog. Det var atter en kopi af forholdene ved ekstraskatteindbetalingen og forsåvidt en parallel til fæstebøndernes forhold til godsejerne. Desuden blev der givet faste terminer for restanceinddrivningen, hvilket havde været et af problemerne ved den tidligere ordning. Restanceinddrivningen kunne først træde i kraft tidligst tre uger efter skattens forfaldsdag og skulle foretages inden udløbet af det næstfølgende kvartal. Mens proceduren hidtil havde været militæresekution, ændredes den

nu til civil eksekution. Over for godsejerne betød det, at herreds- eller birkefogden sammen med to personer skulle møde op med en af amtmanden autoriseret restanceliste for at anmelde kravet. De skulle ikke – som soldaterne under den tidligere ordning – forblive på stedet, men vende tilbage efter 8 dage for at indkassere gebyret for den forløbne uge. Efter 14 dages forløb gentog dette sig med et dobbelt antal personer og dobbelt gebyr. Derefter blev der foretaget udpantning i løsøre. Hvis der ikke herigennem opnåedes fuld dækning, blev jordegodset inddraget. Over for restancer hos bondestanden uden for fæstestanden skulle der (efter foregående varsel på kirkestævne) straks skrives til udpantning i løsøre af sognefogden. Det beslagnede stod til indløsning i 8 dage, inden det blev solgt på offentlig auktion.

Mens restanceforholdet mellem fæstebonde og godsejer, som påpeget i det foregående afsnit, helt havde været overladt til godsejerens for-godtbefindende, blev der nu også givet regler herfor. Godsejerne blev m.h.t. procedure stillet i samme position over for fæstebønder som amtsforvalteren over for selvejere. De kunne med en af amtmanden autoriseret restanceliste på samme måde rekvirere udpantning af sognefogden efter forudgående lysning på kirkestævne. Blot var terminerne mindre rigoristiske, idet det blot anførtes, at restancerne ikke måtte være mere end et år gamle. Der blev således stadig indrømmet godsejerens frie skøn et vist spillerum. Reglerne må forstås således, at derefter tabte godsejeren sin ret.

Den helt afgørende nytænkning i forordningens regulering af forholdet mellem godsejer og fæstebonde lå i adskillelsen mellem fæstebondens offentlige skatter og private fæsteafgifter. Således måtte den approberede restanceliste ikke indeholde fæsteafgiftsrestancer. Det var den samme »moderne« sontring mellem offentlig og privat, som loven havde foretaget m.h.t. amtsforvalterens regnskabsførelse.⁶

Med forordningen af 30. jan. 1793 var administrationen af fæstebøndernes skatterestancer blevet ordnet efter samme principper som hos andre skatteydere af bondestand. Dermed var brodden til en vis grad taget af den uheldige ordning, at skatteadministrationen var overladt til private personer, som oven i købet i forvejen havde den afgørende indflydelse på fæstebøndernes erhvervsøkonomiske forhold. Derimod vedblev skattepligten for jordskatterne som omtalt at påhvile fæsterne som en del af fæstekonditionerne. Ligeledes fortsatte godsejerne som opkrævere af jordskatten hos fæsterne med en tilsvarende pligt til økonomisk at

stå inde for dens betaling. Derimod kunne skatteberegningen efter forordningen af 8. juli 1840 på begæring af fæstegodsbesidderne overdrages til amtstuerne. Godsejerne fortsatte som skatteopkrævere af jordskatterne, så længe fæstevæsenet eksisterede, men under faste procedureregler og som følge heraf med mindre råderum for deres frie skøn.⁷

Det er ikke hensigten her at undersøge virkningerne af denne vigtige reform af skatteoppebørselen, som forordningen af 30. jan. 1793 indebar. Blot skal der påpeges et væsentligt træk i forholdet mellem godsejer og fæster. Før 1793 var ophævelse af fæsteforholdet ved en restancedom godsejerens eneste legale middel til at inddrive udestående skatter og afgifter hos fæstebønderne. Til gengæld var han frit stillet m.h.t., hvornår han ville anvende dette for fæstebonden helt ødelæggende middel. I h.t. den nye lov af 1793 skulle skatterestancerne for det første inddrives af sognefogden efter en af den kgl. amtmand autoriseret restanceliste. For det andet måtte restancerne ikke være ældre end et år. Godsejernes beføjelser ved inddrivelsen af de offentlige afgifter var overdraget det almindelige embedsværk, og der blev ikke differentieret i procedurereglen over for bondestanden, hvad enten det drejede sig om fæstebønder eller selvejerbønder.

Som tidligere påvist (jvf. bilag 8) indtog fæsteskit p.g.a. restancedomme en betydelig del af alle fæsteforandringer på Løvenborg. Det er derimod karakteristisk, at der ikke findes anført en eneste restancedom i perioden 1793-1806. Det stod stadig godsejeren frit for at søge gennemført en restancedom for de private fæsteafgifter, som udtrykkeligt var undtaget fra de nye udpantningsregler. Ganske vist var der økonomiske opgangstider for landbruget, men ikke noget markant skel ved 1793. Dette synes at bekræfte denne undersøgelses resultat, at godsejernes skatteoppebørsel forværrede fæstevæsenets konsekvenser for fæstebønderne.

Ekstraskatten blev ophævet 1812. Men opkrævningen af jordskatten forblev derimod som tidligere omtalt hos godsejerne, så længe fæstevæsenet eksisterede. Landboreformerne medførte imidlertid, at den patriomoniale skatteoppebørsel mistede sin betydning i den samlede lokale administration i takt med fæstegårdenes overgang til selveje, idet amtsforvalteren dermed automatisk overtog skatteoppebørselen. Således fik landboreformerne betydelig indflydelse på den offentlige administrative struktur. En formindskelse af fæstevæsenets udbredelse resulterede i en tilsvarende forøgelse af den offentlige administration. Det var den mod-

satte bevægelse af ændringerne efter enevældens indførelse, hvor gods-
ejernes overtagelse af skatteoppebørselen havde været en af forudsæt-
ningerne for den administrative rationalisering, som amtsreformen var
udtryk for. Denne udvikling var de offentligt ansatte i skatteadministra-
tionen ganske klar over. I hvert fald benyttede Rentekammeret dette i
sin argumentation for at sikre amtsforvalterne højere pengeløn efter ta-
bet af kornsportlerne ved kornskattens afløsning. Det formuleredes så-
ledes i forestillingen til kongen den 10. jan. 1792: »Disse betjentes
(amtsforvalternes) embedsforretninger (ville) endnu hel betydeligen til-
tage efterhånden, som lysten hos proprietærene til at sælge deres bøn-
dergods fra hovedgårdene og hos fæstebønderne til at købe samme alt
mere og mere udbreder sig efter de allernådigst givne opmuntringer, og
hvoraf naturligvis følger, at amtsforvalterne i stedet for at modtage
skatterne af sådanne godser samlede på eengang, må indkassere dem i
mindre summer af hver bonde især«. ⁸

Godsejerstyret blev gennem fæstegodsets overgang til selveje frataget
de offentlige administrative opgaver, som i stedet overgik til det offent-
lige embedsværk. For denne arbejdsforøgelse søgte amtsforvalterne na-
turligvis kompensation.

SAMMENFATNING

Formålet med dette afsnit var at belyse anvendelsen af den patrimoniale forvaltning i skatteoppebørselen på landet i det 18. århundrede og de heraf følgende konsekvenser for de administrerede. Det patrimoniale styre var underlagt den statslige administrations krav, hvilket er søgt belyst ved at følge strømmen af penge og regnskab gennem hele instansfølgen. For at forstå skatteopkrævningen var det desuden nødvendigt at undersøge de enkelte skatter og til en vis grad deres teoretiske baggrund. Disse forskellige indfaldsvinkler har givet et signalment af det 18. århundredes samfund, hvor teoretiske opfattelser af en retfærdig skat brydes med de konkrete realisationsmuligheder og hvor menneskehensyn ofte måtte tilsidesættes for at sikre statens indtægter på trods af utilstrækkelige midler til at fastslå skatteevnen.

Skat var i det 18. århundrede et anerkendt middel til at sikre statens almindelige drift. Indtægten af kongens domæner var erkendt som utilstrækkelig hertil. Til trods for at kongeloven fra 1665 fastslog kongens enevældige magt til at udskrive skatter, definerede den udelukkende skatter som et middel til imødegåelse af krigs- og krisesituationer. Selvom kongen teoretisk havde magt til at udskrive de skatter, han ønskede, var han alligevel i praksis bundet af hensynet til undersåtternes skatteevne. Før enevælden var skatterne på landet fortrinsvis blevet bevilget som personskatter efter en skattesats gradueret efter social placering. Enevældens største administrative forenkling var formentlig konverteringen af de mange forskellige skatter til en jordskat udskrevet på grundlag af Christian V's matrikel, et landsomfattende register for værdien af den opmålte og vurderede jord. Dette medførte en rationalisering af både skatteberegning og kontrol. Derimod var matriklen ikke i sig selv et mål for befolkningens skatteevne, efterhånden som dyrkningsreformerne skred frem, end ikke for jordens relative afkastning. Jordskatterne skulle uanset ejendomsret udredes af brugerne. Dette var en parallel til forholdene i købstæderne, hvor skatterne også påhvilede lejerne. Bortset fra folkeskatten, som var landets alternativ til byernes forbrugsafgifter, var hartkornsskatterne enerådende på landet frem til indførelsen af den personlige ekstraskat i 1762. I 1760 var folkeskatten set fra centraladmi-

nistrationen endog blevet konverteret til en hartkornsafgift, således at skattesystemet på landet i disse to år repræsenterede et enstrengt system m.h.t. beskatningsgrundlag og oppebørselskanaler.

Også skatteopkrævningen blev set fra centraladministrationen underkastet en betydelig rationalisering straks efter enevældens indførelse som afslutningen på en udvikling, der var startet under indtryk af Christian IV's stigende skatteudskrivning. Det centrale led i den før enevældige skatteopkrævning var de lokale lensmænd, som skulle opkræve personskatterne fra lokale skattelægd bestående af 10 personer med en lægdsmand i spidsen. Hele lægdet var ansvarlig for den samlede skat af lægdet, som blev opkrævet og indbetalt til lensmanden. Dette solidariske ansvar kunne ikke bestå under det stigende skattetryk, hvor godsejerne søgte at undrage deres fæstere fra de udskrevne skatter, det solidariske ansvar og enhver indblanding fra lensmandens side. I 1628 fik de tilladelse til selv at fordele hjælpeskatten, som var en følge af skatteansvaret, mellem deres egne fæstere, og i 1635 til at opkræve og indbetale alle fæsternes skatter mod til gengæld at overtage ansvaret for beløbet. Godserne kunne derved opnå immunitet før lensmandens indblanding. Samtidig opnåede kongen en bedre økonomisk sikring af de udestående skatterestancer. Denne frivillige ordning blev gjort tvungen straks efter enevældens indførelse i 1662.

Resultatet var, at godset blev skudt ind mellem lensadministrationen og det lokale selvstyre repræsenteret af lægdet. På lokalt plan betød det en opsplitning af det gamle sogn efter godstilhørsforhold og dermed efter ejendomsretlige hensyn. For den statslige administration, medførte det en betydelig forenkling, at den i stedet for at modtage lægdets skatter fra lægdsmanden repræsenterende 10 personer skulle modtage alle skatterne samlet fra et gods. Dette var atter en medvirkende årsag til enevældens rationalisering af lensadministrationen.

En undersøgelse af enevældens skattesystem kunne også tage sit udgangspunkt i skatterestanceproblematikken. I mangel af administrative hjælpemidler til fastsættelse af befolkningens skatteevne var det nødvendigt ad anden vej at sikre sig den størst mulige overensstemmelse mellem den udskrevne skat og det beløb, som indgik i statskassen. By-skatterne blev pålagt købstadsadministrationen. Konsumtion og folkeskatten før 1760 blev overdraget private forpagtere, som mod en forpagtningsafgift, fastsat efter udbud- og efterspørgselsprincippet på en offentlig auktion, måtte opkræve skatterne hos skatteyderne. Jo smalle-

re margin mellem den faktiske skat og forpagtningsafgiften, des mindre var der til dækning af forpagterens opkrævningsomkostninger og egen fortjeneste, hvilket formodentlig resulterede i anvendelse af hårdere inddrivelsesmetoder. Skatteforpagtning var meget anvendt i Europa i det 17-18. århundrede, men også efterhånden meget forhad. Herhjemme indførtes den i 1657 og ophævedes for landets vedkommende i 1760 – eller rettere den private forpagter afløstes af en anden privat person, godsejeren. Men en række aftaler om underforpagtninger mellem gods-ejeren og forpagteren havde allerede inden da i praksis ændret systemet.

Både skatteforpagteren og godsejeren var private personer, som havde fået overdraget offentlige administrative funktioner over for andre skatteydere. Godsejeren var i modsætning til forpagteren indsat i forpligtelsen gennem ejendomsretten til beskatningsgrundlaget, ligesom han også qua ejendomsretten var bundet til skatteyderens velfærd gennem godsøkonomien. En parallel til godsejerens skatteansvar for fæstebonden var husbondens pligt til at indestå for sine tjenestefolks skatter, hvilket er hjemlet så langt tilbage som 1570. Alle de offentlige regler om skatteoppebørslen koncentreredes om godsejerens indbetaling af skatterne til amtsforvalteren. Hvorledes skatterne opkrævedes hos fæsteren, var helt overladt til godsadministrationen. I denne henseende var gods-ejernes beføjelser en parallel til ordningen af lensmændenes forhold før statsomvæltningen.

Fæsterens pligt til at betale skatten var stadfæstet i hans fæstebrev, ligesom han også der havde skrevet under på, at fæsteforholdet kunne opløses, hvis han ikke betalte. Denne alvorlige følge var ikke omgærdet med regler om restancens størrelse. Principielt burde alle restancer i det økonomiske mellemværende mellem gods og fæstebonde i h.t. Danske lov tinglyses en gang om året, men dette er ikke sket på Løvenborg. Ligeledes var der siden 1719 med krongodsforhold som forbillede pålagt godsejerne en regnskabspligt for alle økonomiske relationer mellem godset og fæstebonden i henholdsvis hovedbog og kvitteringsbøger. Selvom Danske lov ikke krævede, at fæsteforholdet i tilfælde af restancer skulle opløses ved dom, synes det at have været almindeligt af få en retslig konstatering af en uerholdelig restance.

Godsejeren var i sin restanceinddrivelsespolitik ledet af godsøkonomiske hensyn, således at fæstegården kunne opretholdes som driftsøkonomisk enhed. Afgørelsen om en fæstebondes udsættelse var betinget af hensynet til restancens størrelse, muligheden for og omkostningerne ved

at indsætte en anden fæster i stedet. Det er for Løvenborgs vedkommende godtgjort, at der blev skredet til fæsteophævelse ved meget forskellige restancehøjder i 1770'erne. Der var knap så store udsving i reaktionen på for lave årlige ydelser fra en fæstegård. Det er ligeledes påvist, at en stram likviditet for Løvenborg i 1770'erne som følge af et skatteefterslæb og hermed forbundne rykkerskrivelser fra amtsforvalteren, resulterede i en hård fæstepolitik, hvor fæsteskit p.g.a. restancer udgjorde en betydelig del af alle fæsteskit. Godsadministrationen måtte efter en restancedom søge at få restancerne ind enten ved gratis arbejdsydelser fra den tidligere fæster eller ved at vælte restancen over på fæstegårdens nye beboer. Men som påvist lykkedes det ikke altid, fordi bønderkarlene faktisk i flere tilfælde viste sig at være drevne forhandlingspartnere – med mindre de f.eks. p.g.a. giftemål var i en tvangssituation. Et fæste betød nemlig en løsning af bønderkarlenes erhvervs- og boligproblemer.

Skattefritagelse for jordskatterne blev fra centraladministrationen kun tilstået i tilfælde af ildebrand. Også her krævedes et tingsvidne som bevis for ulykkens omfang. Retsmaskineriet var på mange måder inddraget i de administrative procedurer i enevældens samfund. Skatteansvaret kunne betyde en økonomisk byrde for godset, selvom det til gengæld havde frie hænder i restanceinddrivelsen hos fæsterne. Derfor var skatteansvaret efter 1670 også forbundet med skattefrihed for sædegårde og efter 1682 for hovedgårdsjorden for de største godser med 200 tdr. hrtk. bøndergods inden for en afstand af 2 mil. Disse havde også de største administrative opgaver, ligesom deres skatteansvar var størst. Derfor var det også størrelsen af bøndergodset, der var afgørende. Derimod var værdien af kompensationen betinget af hovedgårdens hartkorn.

Det helt afgørende for systemets funktion var interessefællesskabet i fæstevæsenet. Da opkrævningen oprindeligt kun vedrørte jordskatter, rettede den sig kun mod fæstere med jord. Situationen blev ganske anderledes med ekstraskattens indførelse i 1762. Filosofien bag denne skat var oprindeligt den fuldstændige ligestilling af alle skatteydere på land og i by, idet alle skulle betale 1 rdl. årligt. Dermed blev der ganske set bort fra skatteevnen, hvilket kongens rådgivere troede var muligt p.g.a. det lave skattebeløb. Restanceproblemet blev løst ved at pålægge de øvrige skatteydere i sognet at betale det resterende. Amtsforvalteren fik i første omgang til opgave at foretage denne fordeling. Det betød en til-

bagevenden til den før – enevældige skatteoppebørsel. Begrundelsen for ikke at pålægge godserne denne pligt var formodentlig, at skattepligten blev udstrakt til det laveste sociale lag, inderstegruppen, som sad til leje hos gård- og husfæstere, men ikke selv stod i noget fæsteforhold til et gods. Derfor mente man ikke, fæstevæsenet kunne belastes af administrationen af denne ekstraskat.

Men godsejerne ønskede først og fremmest at bevare deres immunitet over for den kgl. embedsmands indblanding i deres fæstebønders forhold. Derfor blev sognet som ansvarsområde først indskrænket til den del af sognet, som tilhørte samme gods, med godset som administrator af restancefordelingen. Men ved lovens senere reform blev den skattepligtige lavalder for det første hævet til 16 år på landet. Dernæst blev alle fæstebønder fritaget for at bidrage til restancebetalingen, hvilket blev overladt godset. Nu var også inderstegruppen inddraget i godsets økonomiske sfære, hvilket foruden den direkte økonomiske belastning betød en stærk udvidelse af den administrative arbejdsbyrde – således blev skatteydernes antal på Løvenborg udvidet fra 85 gårdmænd (jordskat) til ca. 600 personer. Der var ingen offentlige regler for, hvorledes godserne skulle løse opgaven. Skatteopkrævningen og restanceinddrivelse synes flere steder at være overdraget repræsentanter for skatteyderne, bondefogder eller sognefogder.

Til gengæld for disse opgaver fik godserne en række compensationer i form af rangskat eller ansatte skattebeløb fra personer over fæstebondeniveau, indbefattet godsejernes eget bidrag. I 1768 fik godserne desuden tilstået et ligningsmæssigt fradrag på 6% af det samlede antal skatteydere på godset. Det var i forbindelse med en skat på den ansatte værdi af bøndergodset (1/4% skatten), som godserne selv skulle udrede.

For inderstegruppen fik denne tilknytning til godserne katastrofal betydning. Den kunne p.g.a. stavnsbåndet i forvejen ikke legalt flytte fra godset. Den i erhvervsmæssig forstand inaktive del af inderstegruppen var godsejerne absolut ikke interesseret i at huse på godset, når den ikke selv var i stand til at betale sin ekstraskat. Det omvandrede proletariat og de frie personer, som ikke var stavnsbundne, fik strengere vilkår p.g.a. ekstraskatten. Godsejernes overtagelse af denne administration forudsatte et statisk samfund, hvor alle personer og al jord konsekvent kunne opdeles i godsområder. Dette gjaldt ikke personerne, og efterhånden som udstykningsbevægelsen opløste godserne heller ikke jorden. Da der ikke var tilstået selvejerne og godser uden fæstegårdmænd sam-

me kompensation for skatteansvaret, blev resultatet for staten et faldende skatteprovenu.

Den egentlige grund til det faldende skatteprovenu var den manglende overensstemmelse mellem den teoretiske samfundsopfattelse, som lå til grund for ekstraskatten og dens opkrævning, og de faktiske forhold. Men medvirkende var også de manglende kriterier for fattigbegrebet, hvis definition derfor blev overladt til det lokale skøn. Manglende erhvervsevne i forbindelse med alderdom var det accepterede kriterium. Problemet var blot at fastslå, hvornår denne tilstand indtrådte. Vanskeligere var det at få anderkendelse for manglende erhvervsmulighed ofte i forbindelse med en stor forsørgerbyrde. De manglende kriterier satte sognepræsten, som skulle forfatte skattemandtallet og angive de personer, som burde fritages, i en vanskelig situation mellem hensynet til godsejeren og sognets fattige. Løsningen blev i mange tilfælde uofficielle skattefritagelser ved illegale udeladelser af mandtallet. Det kan tydeligt påvises for Løvenborg, selvom det bevarede materiale ikke tillader at fastslå det nøjagtige antal udeladelser.

Det 18. århundredes økonomiske samfund var placeret midt imellem begreberne natural - og pengeøkonomi. En stor del af det offentlige forbrug blev dækket af skatter leveret i naturalier - korn. Dermed var allerede en stor del af det samlede forbrug i samfundet holdt uden for pengeøkonomien. Det blev gentagne gange i det 18. århundrede forsøgt at ændre dette forhold, således at skatterne udelukkende blev udskrevet i penge og det offentlige kornforbrug dækket ved køb. Men det strandede hver gang, fordi det påførte statskassen ekstraudgifter. Derfor fortsatte de betydelige administrative besværligheder med fordeling af leverancer og forsyninger, som påhvilede centraladministration og især amtsforvaltning. Kontrol med kornets kvalitet og anvendelse af de rette mål for afleveringerne var besværlige og kunne medføre et økonomisk ansvar for amtsforvalteren, som til gengæld fik den største del af sin løn som sportel fra opmål på kornet. For bønderne medførte skatteydelse i form af kornleverancer betydelige transportproblemer p.g.a. landets dårlige vejnet og deres eget dårlige kørselsmateriel.

Alligevel var hensynet til bøndernes økonomi en medvirkende årsag til systemets opretholdelse. Mange, både ansvarlige statsmænd og godsejere, frygtede, at bøndernes økonomi ikke evnede at tage skridtet fuldt ud til skatteydelse udelukkende i penge. I forvejen leverede de deres fæsteafgifter fortrinsvis i naturalier: korn og hoveri. Kunne de selv admini-

strere skattebetalingen i penge eller måtte de overlade omvekslingen af deres produkter og dermed en del af deres økonomiske selvstændighed til godsejerne? Spørgsmålet kan også formuleres, om bøndernes egen økonomi kan betegnes som penge – eller naturaløkonomi. Svaret herpå vil formodentlig udvise store egnsforskelle. På Løvenborg i Holbæk amt afleverede mellem halvdelen og $\frac{2}{3}$ af bønderne deres skatter delvis i naturalier, men kun for en mindre del gjaldt det største parten af skatten. Godsejerens holdning til problemet var markant på Løvenborg. Her ønskede han at have den fulde styring af fæstebøndernes private økonomi. Det var kun muligt, hvis de fortsat fungerede under naturaløkonomi, afleverede deres korn til godset og i stedet modtog de nødvendige penge herfra. Godset havde ingen legale midler til at gennemtvinge dette, så længe bonden klarede sig fri af skatterestancer. Derfor havde penge-skatten den paradoksale følge, at den på den ene side animerede til pengeøkonomi, men på den anden side gennem restancerne satte fæstebonden tilbage i naturaløkonomien p.g.a. den større afhængighed af gods-ejeren. Til gengæld kom bondestanden i Danmark aldrig i et økonomisk afhængighedsforhold til købmændene.

Skatternes reelle betydning for bøndernes økonomi er vanskelig at fastslå. Skatterne var svagt stigende gennem det 18. århundrede p.g.a. personafgifterne, men stærkere stigende, når kornleverancen omregnes til penge efter de stigende kapitelstakster. De offentlige afgifter kan regnskabsmæssigt ikke adskilles fra fæsteafgifterne, hvor landgilden stod fast, mens hoveriet var stigende. Trods usikre beregninger kan det antages, at de samlede fæsteafgifter på Løvenborg var $\frac{1}{3}$ højere end skatterne til staten. Derimod er det ikke muligt blot at antyde, hvor stor en del af fæstegårdens overskud, der blev tilbage til fæstebondens eget forbrug. Restancerne af både skatter og fæsteafgifter steg betydeligt fra 1770 på Løvenborg – hvortil svarede et stigende antal fæsteskit begrundet i restancer. Der tegnes et tilsvarende billede på Lindenberg i Himmerland, mens restancer er næsten ukendte på Hverringe gods på Fyn.

De bærende elementer i skatteadministrationen på lokalt plan var amtsforvaltning og godsadministration. Amtmanden havde som kongens lokale repræsentant tilsynsfunktioner, som trådte stærkest frem ved embedsledighed og uregelmæssigheder som kasseangel. Den egentlige skatteadministration påhvilede den kgl. ansatte amtsforvalter. Oprindeligt – før 1694 – havde den militære administration, repræsenteret af land- og krigskommissæren, også deltaget i skatteadministratio-

nen. Tilbage i det 18. århundrede var blot militærets funktioner ved restanceinddrivningen, som først blev ophævet i 1793.

På godsniveau har der formentlig været stor forskel på administrationsapparatet, dels fordi det var overladt til godsejernes eget skøn, og dels fordi behovet varierede efter godsets størrelse. På et stort gods som Løvenborg påhvilede administrationen især godsforvalteren. Der var mange lighedspunkter mellem amtsforvalterens og godsforvalterens positioner, selvom den ene befandt sig i det offentlige, den anden i det patrimoniale ansættelsesområde. Begge havde et økonomisk ansvar og måtte derfor stille kaution overfor deres foresatte, henholdsvis kongen og godsejeren. Begge var aflønnet dels gennem fast løn, dels gennem sportler, men derudover havde amtsforvalteren i modsætning til godsforvalteren mulighed for indtægter fra andre embeder, ligesom han også kunne have indtægter fra sin ejendomsret til de offentlige kornmagasiner. Godsforvalteren kunne modtage kost og logi på godset, mens amtsforvalteren altid havde sin egen husholdning.

Der var den væsentlige forskel, at amtsforvalteren principielt var ansat på livstid, mens godsforvalteren var åremålsansat. Det betød i praksis, at amtsforvalterne i Holbæk amt i det 18. århundrede gennemsnitlig fungerede i embedet i 18 år, mens den tilsvarende funktionsperiode for godsforvalterne på Løvenborg var 5 år. Ingen af dem blev ved ansættelsen stillet over for krav om teoretisk uddannelse. Der blev i begge tilfælde lagt vægt på praktisk erfaring fra lignende ansættelsesområder og på anbefalinger herfra. Amtsforvalteren synes dog i højere grad at være placeret i et sammenhængende karriereløb omkring Rentekammeret og de lavere statslige regnskabsstillinger.

Både amtsforvalteren og godsforvalteren måtte selv ansætte og af deres private midler lønne deres medhjælpere, som derved ikke stod i noget ansættelses- og lydighedsforhold til amts- og godsforvalterens respektive foresatte. Tilsvarende var de også selv ansvarlige for deres medhjælperers administration, ligesom de også selv måtte bære omkostningerne ved deres egne fejltrin. De regnskaber, som godsforvalteren på Løvenborg måtte aflevere, adskilte sig heller ikke meget fra de offentlige regnskaber: Årligt regnskab, månedlige ekstrakter, bilag som bevismateriale for alle indtægter og udgifter, revision, svar og endelig decision. Ligeledes var der både i den statslige og patrimoniale sektor en betydelig sammenblanding af offentlige og private midler. Der eksisterede således både et offentligt embedsbureaukrati og et godsforvalterbureaukrati i

Danmark i det 18. århundrede. Men det var to adskilte forløb, således at administrationen sammenlignet med moderne forhold netop var kendetegnet af det manglende embedshierarki fra de administrerede til den enevældige konge.

Mellem disse to knudepunkter i skatteadministrationen var der p.g.a. ekstraskattens helt specielle behov indsat to vidt forskellige administrative enheder: sognepræsten og de lokale ansætningskommissioner. Sognepræsten fik overdraget den utaknemmelige opgave, at levere et skattemandtal til den omdiskuterede og forhadte ekstraskat. Derved inddrog man det gejstlige embedsapparat, som i forvejen var fastlønnet og ikke umiddelbart økonomisk interesseret i resultatet. Omvendt kunne præstens funktioner i denne sammenhæng medvirke til at skabe et modsætningsforhold til sognet, som atter indvirkede på dettes frivillige bidrag til hans løn (offer). Den tilsvarende funktion i Sverige blev udført af særlige mandtalskommisærere, der var aflønnet i forhold til arbejdets omfang. Det var således en diametralt modsat løsning af samme administrative problem.

Ansætningskommissionerne var derimod en nydannelse. Det var stående kommissioner, sammensat af amtmand, amtsforvalter, provst og to repræsentanter for den betydeligste sociale gruppe, godsejerne, som da også var stærkest berørt af kommissionens arbejde. Dens opgave var at ansætte personerne over fæstebondeniveau til en hjælpeskat. Den ansatte skat skulle betragtes som kgl. udskrevet og derfor indbetales med samme selvfølgelighed. Først efterhånden fik ansætningskommissionerne kompetence til at afgøre stridigheder i forbindelse med ekstraskattefritagelser, fortrinsvis opstået p.g.a. den manglende definition af fattigbegrebet. Kommissionen kan opfattes som et forsøg fra godsejerside på at få indflydelse på skatteadministrationen på amtsniveau, hvor de almindelige godsejere som stand i øvrigt ingen kompetence havde.

Med ekstraskattens afskaffelse i 1812 ophørte godsejernes administration heraf naturligvis. Men de havde fortsat opkrævningen og ansvaret for jordskatten, så længe fæstevæsenet eksisterede. De mistede derimod med forordningen af 30. jan. 1793 deres kompetence m.h.t. restanceinddrivningen, som i stedet blev overdraget sognefogderne på linie med al anden restanceinddrivning hos bondestanden. Dermed forsvandt godsejersens tidligere omtalte mulighed for at anvende skatterestancerne til opfyldelse af andre formål i deres fæstepolitik. Men omvendt betød nyordningen også et nyt instrument for godsejerne til at få

deres tilgodehavende uden at skulle gå til sådanne yderligheder som at afsætte en fæster. Fæsteafgiftsrestancer blev holdt helt ude fra den nye procedure, således at der for første gang blev indført en skarp adskillelse mellem offentlige og private afgifter i skatteadministrationen. Resultatet på Løvenborg blev iflg. fæsteprotokollen en fuldstændig afskaffelse af restancer som årsag til fæsteskit. Skattereformen fandt ganske vist sted under en opgangsperiode for landbruget, men alligevel er det markante skel i Løvenborgs fæsteprotokol ved 1793 bemærkelsesværdigt. Det kan antyde tryggere forhold for fæstebonden efter adskillelsen af offentlige og private afgifter og godsejernes udelukkelse fra skatterestancernes inddrivning.

III Godsejerstyre og udskrivningsvæsen

KAPITEL 1

OPTAKT OG RESULTAT

Formålet med dette kapitel er at give en fremstilling af landmilitsens indførelse i Danmark og udviklingen af den følgende lovgivning, hvor der lægges vægt på ændringer i bestemmelserne om tjenestealder, tid og de restriktive indgreb, som udskrivningsvæsenet medførte for den mandlige del af befolkningen på landet i det 18. århundrede.

Baggrund

Det 17. århundredes militære grundlag var først og fremmest stående hvervede hære, fortrinsvis af udenlandsk oprindelse. Den gamle ledingshær var forlængst gået i opløsning. Adelens rostjeneste, d.v.s. pligt til at stille en udrustet rytter, var i det 15. århundredes anden halvdel blevet ændret fra en personlig pligt til en ydelse gradueret efter størrelsen af det tilliggende jordegods, hvilket blev stadfæstet ved forordningen af 18. aug. 1525.¹ Ordningen blev først suspenderet ved enevældens indførelse, for endelig at blive ophævet i 1679.

Desuden eksisterede landeværnet, hvor alle mand måtte af hus i tilfælde af fjendtlige indfald. Det tjente således i modsætning til de andre foranstaltninger kun defensive formål. I 1612 blev landeværnet forbedret i form af træning, exercits, af mandskabet. I 1614 blev den første egentlige nationale milit, eller hær, oprettet ved udskrivning udelukkende af selvejere og kronens bønder. Man vovede ikke at røre adelens fæstebønder, hvilket havde krævet dennes tilladelse. I 1621 blev der udskrevet en soldat af 9 kronbønder, som blev lagt sammen i et lægd. Først i 1638 gav adelen samtykke til, at der blev udskrevet en soldat for 150 tdr. hrtk. af dennes bøndergods. Denne udskrivningsform blev fortsat og intensiveret, idet den enhed, lægdet, der skulle stille en soldat, stadig blev formindsket indtil 60 tdr. hrtk. Men efter den skånske krigs ophør i 1679 blev der ikke foretaget nye nationale udskrivninger.

Sideløbende med denne udvikling var det hvervede rytteri i 1670 blevet nationalt og omkostningerne pålagt en del af kronens gods, hvor bønderne stillede en rytter pr. 8 tdr. hrtk. Disse områder organiseredes i rytterdistrikter. Deres omtumlede skæbne vil ikke blive behandlet i denne afhandling. Formålet med denne ændring var at mindske de direkte statsudgifter og dermed lette skattepresset på landbobefolkningen.² Staten tog dermed et skridt fra penge – til naturaløkonomi.

Ude i Europa var der siden det 16. århundrede foregået en lignende udvikling, hvor den nationale udskrivning langsomt havde forsynet en del af hæren med mandskab som delvis erstatning for hvervede tropper. Også her var det overalt kun bondebefolkningen som fik pålagt denne militærtjeneste. I Preussen koncentreredes udskrivningen som i Danmark i første omgang om bønderne på krongodset, idet man endnu ikke vovede at røre adelens undersåtter. Under Frederik Vilhelm I gik man derimod over til en form for tvangshvervning i særlige distrikter, som også indbefattede de adelige godser.³

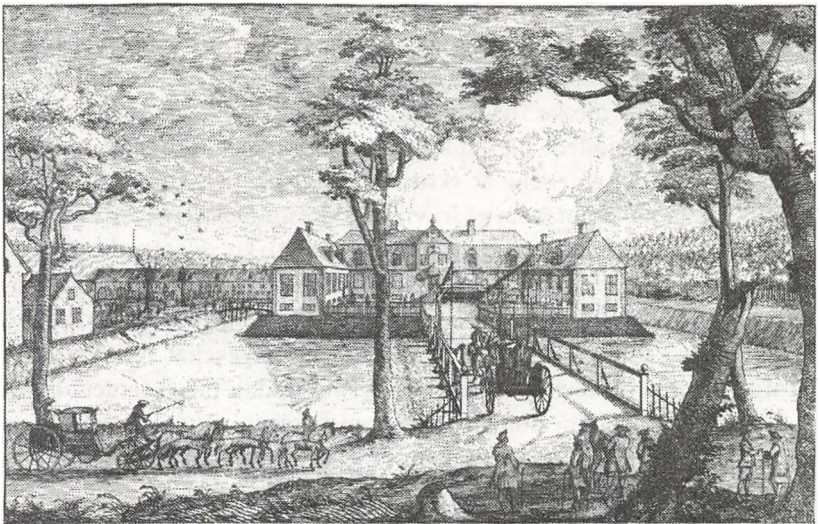
Kommissionsarbejde og udskrivningslov af 22. februar 1701

Efter Frederik IV's regeringstiltrædelse oplevede Danmark en kort krigstilstand i år 1700 p.g.a. fjendtligheder med Sverige. Da begivenhederne havde medført en kostbar udvidelse af den hvervede hær, blev der atter sat overvejelser i gang om indførelse af den langt billigere udskrivning af nationale enheder. De erfaringer, man havde fra det forløbne århundrede, bestod som anført ovenfor i adelens rostjeneste, det defensive landeværn og udskrivning af den nationale militi på bønderhartkornet. Der var ikke på forhånd taget stilling til, hvilken af de tre muligheder, der skulle bringes i anvendelse. Den i denne anledning nedsatte kommission fik i sit kommissorium af 7. september 1700 ordre til at tage stilling til en landeværnsmilitie og proprietærernes rostjeneste. Begrebet landeværnsmilitie er således en selvmodsigelse, idet landeværnet er altomfattende, »alle mand af hus«, mens militien er udskrivning af et udsnit af bondebefolkningen til en regulær national hærenhed. Der viste sig også stærk uenighed i kommissionen om forståelsen af dette. Flertallet gik ind for et trænet landeværn, som på et senere tidspunkt kunne afgive nationale hærenheder, der under særlige dansk talende officerer blev holdt adskilt fra de hvervede soldater. Som begrundelse for den trinvis løsning blev af flere kommissionsmedlemmer fremhævet hensynet til be-

folkningens reaktion. F.eks. fandt geheimeråd Breitenau, »at såfremt det skulle komme til en udskrivning, da ville en stor mengde ung Mandskab forstiche sig oc gå ud af landet; holder derfor langt tienligere, at mand icke lod sig merke for dem om nogen udskrifning«. Også geheimeråd von Jessen rådede til, »at bonden ingenlunde måtte siges, at hand skulle være soldat, for icke at skræcke hannem, men alting skulle ske qvasi per æmulationem (som af fri vilje)«. ⁴ Resultatet blev forordningen af 22. februar 1701 om landmilitisen, hvor det udskrevne mandskab blev organiseret i særlige hærenheder. Men til gengæld skulle den enkelte soldats pas ved indrulleringen påtegnes, at han var blevet indskrevet til landeværnet. ⁵ Ligeledes undgik man meget omhyggeligt igennem hele forordningen at benævne den udskrevne som soldat, men i stedet omtaltes han upræcist som personen. Dette hensyn mente selv den enevældige monark at måtte tage til reaktionen hos sine undersåtter.

Lægdet

Dernæst var problemet, hvorledes man over hele landet fik udpeget de personer, der skulle indgå i den nationale hær. Ved den adelige rostjeneste var det et fastslået princip efter 1525, at udskrivningen skete på grundlag af det tilliggende hartkorn. Det samme var tilfældet med soldaterudskrivningen i det 17. århundrede med undtagelse af udskrivningen på krongodset i 1621, hvor personantallet benyttedes som grundlag for lægddannelsen. Hartkornet var desuden blevet et langt mere effektivt og anvendeligt udskrivningsinstrument efter udarbejdelsen af Christian V's matrikel, som også anvendtes ved skatteudskrivningen (jvf. afsnit II). Som ved denne skulle det naturligvis kun være bøndergodsets hartkorn, som skulle pålægges denne forpligtelse. Men før den endelige forordning var blevet udformet, havde regimentskvartermester Fr. Engelstrup indsendt et forslag til Kancelliet om soldaterudskrivning på grundlag af et af hver sognepræst forfattet »rigtigt mandtal ofver alt Mandkiøn udi de hannem anbetroede sogne, være sig fæstebønder, deres sønner, tienstekarle, drenge, huusmænd, inderster, handvercksfolck«. ⁶ Det vides ikke, hvorvidt dette forslag er blevet behandlet i kommissionen. I hvert fald var et flertal enigt med justitsråd Gothard Braëm, »at på en anden foed eller fundament end efter hartkorn skulle det være besverligt at indrette noget vist«. Der var dog ikke enighed herom, idet oversekretær Wibe gik ind for folketallet som udskrivnings-

Hans Kongelige Majestæts ankomst til Friisenborg d. 20. Maj. vider 27. Concordis Løsning.

Som ved skattevæsenet var det atter godsejerne, som måtte træde til ved administrationen af udskrivningsvæsenet i 1701. Bøndergodsets hartkorn blev udgangspunkt for lægdsinddelingen, og godsejerne skulle under bødestraf præsentere en soldat fra hvert lægd. – Godset på kaptejnløjtnant P.I. Grønwalds (1717-1760) tegning er Friisenborg (Gjern herred, Skanderborg amt), som det så ud inden den store ombygning et århundrede senere. (Kobberstiksamlingen 305-37).

grundlag, og geheimeråd Knud Thott fremhævede usikkerheden ved at bygge på hartkornsvurderingen uden hensyn til, om der fandtes unge mennesker i alle lægd. Men landmilitzforordningen af 22. februar 1701 byggede udskrivningen på det kendte og let administrerbare fundament, hartkornsvurderingen.

Der havde – naturligvis – været meget delte meninger om lægdernes størrelse, idet forslagene varierede fra 10 til 100 tdr. hrtk. Da et lægd var den enhed, der skulle stille en soldat,⁷ var det samtidig udtryk for uenighed om størrelsen af den nationale hær og dermed den byrde, der skulle lægges på landbefolkningen. Regimentskvartermester Engelstrup havde foreslået 10 tdr. – endda forbundet med en ekstra udskrivning, mens godsejeren Knud Thott holdt på 100 tdr. hrtk. Resultatet i 1701-forordningen blev et lægd på 20 tdr. hrtk. bøndergods. Heri var indbefattet den jord, der tilhørte præstegården blot med den lettelse, at præstens avlskarl altid gik fri. Derimod var hovedgårdenes hartkorn fritaget med den praktiske begrundelse, at der her kun fandtes en enkelt ladefo-

ged, fordi jorden ellers blev drevet med fæstebøndernes hoveri. Denne fritagelse svarede imidlertid til hovedgårdsejernes fritagelse for de almindelige jordskatter. Det kan opfattes som modydelse for de administrative byrder, som ved udskrivningsvæsenet blev pålagt godsejerne. Samtidig var det politisk ganske givet deres krav for at acceptere nyordningen. Grever og friherrer var i almindelighed så privilegerede, at der i den første udskrivningskommission opstod tvivl, om deres bøndergods skulle medtages. Det blev fastslået ved kg. resolution den 11. februar 1702, at grever og friherrer i denne sag skulle stilles lige med alle andre godsejere.⁸

Administration

Lægderne skulle på krongodset indrettes af amtmanden, men på proprietærgodset af godsets ejer efter amt, herred, sogn og landsby. Det havde i kommissionen af 1700 været et bestemt forlangende fra justitsråd P.C. Giese, at kun godsejerne fik beføjelser over karlene på deres eget gods. »Dispositionen ofuer det unge Mandskab ... skulle icke anfortrois amtskrifuerer eller herridsfogderer, men den burde forblifue hos proprietarierne self, som da best kunne svare dertil«. På strøgods, d.v.s. hvor en godsejer kun ejede en enkelt gård i en landsby langt fra hans øvrige besiddelser, måtte amtmanden derimod træde til for at organisere et lægd bestående af flere godsejers bøndergods. Disse godsejere skulle inden fire ugers forløb indlevere en jordebog over dette strøgods på amtstuen. Her slog det patrimoniale styre ikke til, fordi administrationsenheden, lægdet, af praktiske grunde måtte gå på tværs af ejendomsforholdet.

Men selv om udgangspunktet for lægdsinddelingen var hartkornsinddelingen, blev den alligevel kombineret med en undersøgelse af den tilrådighed stående styrke. Alle drenge og karle over 14 år og husmænd under 35 skulle lægdsvis optegnes i krigsjordebøger sammen med lægdets gårde og brugere. Krigsjordebøgerne skulle føres geografisk (amts-, herreds-, sogne-, og byvis) og indsendes i to eksemplarer til centraladministrationen, et til kongen og et til generalkommissariatet. Det blev første gang overladt til fem særlige udskrivningskommissioner, som i hver landsdel skulle udarbejde disse nødvendige instrumenter, men derefter opløses. Hver af disse ad hoc udskrivningskommissioner bestod af en el-

ler to stiftamtmand og en regeringsembudsmand, hvortil kom obersterne fra det stedlige regiment og amtmændene.⁹

Efter igangsætningsfasen lå hovedansvaret for udskrivningsvæsenets videre funktion hos sessionen, som bestod af lederen af det stedlige regiment, amtmanden med amtsforvalteren som stedfortræder og endelig land- og krigskommissæren. Der var ansat fire land- og krigskommissærer, en på Sjælland, en på Fyn og to i Jylland, som med instruks fra Generalkommissariatet hidtil havde administreret mandskabstilgangen til de hvervede tropper. De skulle for fremtiden samtidig fungere som sekretærer for hver sin landmilitssession.

Den endelige beslutning om en karls indskrivning som soldat lå hos sessionen, men karlen blev præsenteret af godsejeren på det gods, han tjente. Beslutningerne i sessionen blev truffet ved flertalsafgørelse. Hvis et lægd stod vakant, kunne sessionen idømme dets ejer en bøde, som uden videre proces kunne udpantes efter 4 uger. Stridsspørgsmål, hvad enten det var mellem godsejere – officerer – bønder – karle og lægds-mænd – blev afgjort af sessionen, men med den ubestemte modifikation, at ved vigtigere sager skulle enhver henvises til sit forum, d.v.s. til domstolene, eller som altid under enevælden til kgl. resolution. Der var således ikke truffet bestemmelse om, hvilke sager der skulle afsluttes med en dom eller en administrativ afgørelse.

Godsejernes krav om den fulde administration over bønderkarlene på deres godser blev respekteret i den endelige landmilitordsning. Dels indrettede godsejerne lægderne på deres godser, dels udvalgte de selv de karle, de skulle stille i forhold til størrelsen af deres bøndergodshartkorn. Men karlene skulle leve op til de krav, sessionen stillede til en våbenfør mand, og kunne i modsat fald kasseres af sessionen. Kun hvis godsejerne ikke opfyldte deres forpligtelser, blev det ved forordningen af 30. december 1702 § 8 tilladt de militære myndigheder at foretage undersøgelser på godset efter våbenføre mænd. Dette er siden af Edv. Holm misforstået således, at godsejerne overhovedet ikke havde myndighed til selv at præsentere soldat. Dette er en fejltolkning af den pågældende paragraf, som ville være fuldstændig i strid med alle andre bestemmelser i udskrivningsforordningerne. Ligesom det er vanskeligt at forestille sig, at godsejerne ville have accepteret en sådan ordning, hvis den i almindelighed åbnede deres domæne for andre myndigheder – in casu officererne.¹⁰ Udover bestemmelserne om affattelsen af lægdsruller og reserveruller blev der ikke fra starten givet nærmere regler for lægds-

administrationen inden for godsets område, da denne opfattedes som henhørende under godsets immunitet.

Soldat

Som tidligere omtalt hvilede værnepligten som noget ganske selvfølgelig kun på de våbenføre mandlige indbyggere på landet, der ernærede sig ved landbrugsarbejde, men endnu ikke havde fæstet gård. Den første landmilitis forordning af 22. februar 1701 § 1 fastsætte, at en karl, husmand eller inderste (arbejdsmand der sad til leje hos en fæstegård – eller husmand), som dygtigt befandt, d.v.s. kunne opfylde sessionens krav til en våbenfør mand, skulle optegnes og indføres i rullen for lægdet. Men allerede i forordningen af 27. december samme år måtte det nøjere specificeres, i hvilken rækkefølge disse kategorier skule udtages. Først og fremmest skulle godsejeren præsentere den dygtigste karl i hvert lægd. Hvis der ikke fandtes dygtige karle, måtte han nøjes med en mid-

Dette er et idealbillede af en soldat i det vestsjællandske nationale regiment. Han havde sort hat med gul kant, hvid skjorte, rød frakke, bukser og strømper og gule knapper. Ærmeopslagene var gule med 3 farvede striber: mørkegrøn, lilla og mørkegrøn. Også her var knapperne gule. Kraven var gul med de samme striber som ærmeopslagene. Desuden var soldaten udstyret med handsker og sabelhæng af gult læder, ligesom den sorte taske sad i et gult læderbandoler. Enhver med forstand på de dele kunne straks se, hvilket regiment han tilhørte.

(E.C. Worgewitz: *Infanteri de Roy de Dannemarc*. Beskrivelsen er venligst givet af museumsinspektør Inga Fl. Rasmussen).

delmådig. Men hvis der slet ikke fandtes tjenestedygtige karle, måtte han præsentere en husmand eller inderste. Hvis heller ikke dette krav kunne opfyldes, da den yngste af boelsmændene (små fæstere) med det mindste hartkorn, men han skulle være under 35 år. Den aldersgrænse gjaldt formentlig også for de andre kategorier. Der var ikke i første omfang anført nogen lavalder for den udskrevne soldat, idet det formentlig var indbefattet i tjenestedygtighedsbegrebet. Der blev i forordningen af 27. december 1701 indført et direkte forbud mod at leje karle til at springe soldat mod at tilbyde dem håndpenge eller højere løn, end forordningen tillod. Specielt smagte håndpenge for meget af den almindelige hvervning til de gevorbne d.v.s. professionelle tropper. (§ 5, 25).

Ikke alle tidligere udskrivningsbestemmelser i det 17. århundrede havde indeholdt bestemmelser om fast tjenestetid. Det blev stærkt fremhævet i kommissionens betænkning, at det a.h.t. landmandens skræk for militærtjenesten var nødvendigt at fastsætte et åremål for hans tjeneste. Kommissionen havde foreslået 3 år, men der havde været forslag fremme om helt op til 10 år. Det blev i den endelige forordning fastsat til 6 år. Det blev udtrykkelig fastslået i forordningen, at ægteskab i sig selv ikke gav anledning til fritagelse for militærtjeneste før tiden. Kun hvis soldaten samtidig skulle overtage en gård i fæste, kunne han løsgøres, mod at godsejeren stillede en anden i stedet. Denne fritagelsesgrund gik tilbage til det 17. århundrede, hvor en kgl. resolution af 2. november 1681 havde givet tilladelse til at fritage en soldat, når han skulle overtage en fæstegård på det gods, han var udskrevet fra, og der blev stillet erstatning for ham. Hensigten med bestemmelsens indførelse i 1681 var at lette det store ødegårdsproblem i slutningen af det 17. århundrede.¹¹

Udgangspunktet for indførelse af nationale hærenheder havde været hensynet til landets økonomi. I stedet for at forøge de hvervede tropper, var det langt billigere at udskrive nationale enheder, hvor soldaterne stadig havde deres arbejde og dermed deres indtægt af landbruget. Derfor måtte de militære øvelser indpasses i soldaternes landbrugsarbejde. Øvelsestiden blev af denne grund fastsat til søndag formiddag efter kirketid, i perioden sct. hansdag til 1. september og igen fra 1. februar til 1. maj dog kun hver anden søndag, suppleret med 4 kompagnisamlinger og en regimentssamling om året. Dette krævede, at officererne blev stationeret i nærheden af eksercerpladsen. Men for at systemet kunne fungere, var det vigtigt, at soldaten fik lønnet arbejde. Det blev derfor pålagt lægdsmanden, den bonde der stod i spidsen for lægdet, at sørge for,

at den enrollerede fik tjeneste før alle andre. Ligeledes blev der i hele landet fastsat en årsløn på 20 sletdaler for karle, der var soldater, mens der samtidig blev givet forbud mod lønnesæd, d.v.s. løn i form af korn sået i en del af gårdens jord.

Man ønskede ikke, at bønderne skulle benytte militærtjenesten som påskud for lønedsættelse for den udskrevne. Men der havde centraladministrationen forregnet sig. Der lød stærke protester mod den høje løn, som slet ikke svarede til forholdene i f.eks. Nord- og Vestjylland.¹² Det blev derfor nødvendigt i forordningen af 27. december 1701 at moderere lønningerne både efter geografiske forhold og karlens dygtighed til landbrugsarbejde.

I de første forordninger (22.2.1701 § 19 og 27.12.1701 § 13) blev det generøst proklameret, at »Vi vil snarest muligt lade de enrølerede forsyne med mundering« dog således, at karlen selv anskaffede uniformsfrakken. Men i forordningen af 30. december 1702 blev dette overladt til karlene selv. Havde de ikke pengene hertil, måtte deres husbonde eller lægdsmand sørge for, at beløbet blev holdt tilbage i deres løn. Men hvis godsejeren præsenterede en husmand eller inderste, måtte han selv bekoste munderingen. Endelig ved forordningen af 9. juli 1704 blev der udskrevet en omfattende skattebuket for tilvejebringelse af en fast fond, hvis renter udelukkende skulle anvendes til soldaternes mundering.¹³

Som kompensation for alle disse krav fik de udskrevne karle først og fremmest sikkerhed for deres løn ved gårdforsiddelser, således at den forlods blev udtaget af boet. Ligeledes kunne bondens herskab efter to måneders forløb udpante bonden for karlens lønkrav uden videre proces. Dermed var de bedre sikret end de øvrige tjenestekarle. Desuden fik de enrølerede skattelettelse, idet familie- og folkeskatten blev nedsat med 2 mark. Samtidig blev de loven fritagelse for personskat (kopfskat), hvis den blev genindført (27.12.1701 § 5, 11). Desuden skulle husmænd og inderster fritages for hoveri og arbejdspenge, hvis de blev enrøleret (22.2.1701 § 19). Ved gårdfæste skulle der først reflekteres på dem, der havde været enrøleret. (27.12.1701, § 5). Dette var et vagt løfte, men kunne ikke præciseres nøjere, da det betød indgreb i den enkelte godsejers fæstepolitik. Ligeledes blev det foreholdt soldaten, at han skulle æres frem for andre i byen (22.2.1701 § 8) for at bryde den despekt, der stod om soldatertjenesten p.g.a. den tidligere forbindelse med de hvervede tropper.

Vurdering og effekt

Hvad var hensigten med de nye bestemmelser om en national landmilitis? Militærhistorikeren K.C. Rockstroh har ment, at kongen opfattede ordningen i lige så høj grad som en landøkonomisk som en militær foranstaltning. Grundlaget for denne antagelse var, at de to embedsmænd, der fik overdraget den sidste afpudsning af forordningen, samtidig var sjællandske godsejere. Deres særlige landøkonomiske indsats skulle bestå i inddragelse af reglerne omkring pasadministration og bønderkarlenes løn i militisforordningen. Det synes, som om Rockstroh har været påvirket af den senere udvikling omkring landmilitisen, hvor godsejeren fik mulighed for at udnytte den i godspolitisk øjemed. Men i 1701-ordningen skete der i denne henseende intet andet end en tilknytning til de almindelige regler om opsigelse, pas og skudsmål.¹⁴ Godsejerne havde forlangt og også opnået, at den enrollerede i soldatertiden skulle tage tjeneste i sit lægd, sogn eller i det mindste i det distrikt, hvor eksercerpladsen lå. Desuden skulle Danske lovs almindelige opsigelsesregler på 8 uger inden fardag fortsat gælde. Det samme gjaldt reglerne om pasadministration, hvorefter sognepræsten førte kontrol med tilgangen til sognet og udfærdigede pas til de bortrejsende, der havde overholdt opsigelsesreglerne. Der lå for så vidt ingen tvang i disse regler, idet det var det 17.-18. århundredes form for tilsyn med flytninger.¹⁵ Det eneste nye var, at alle indskrevne skulle medbringe pas til sessionen fra deres husbonde med præstens skudsmål påtegnet, ligesom hans udskrivning af rullen også skulle påføres passet. Forordningen af 22. februar 1701 præciserede tydeligt, at »passet skulle være i de forhen enrolleredes forvaring og ej i proprietærernes forvaring«. (§ 12, 2). Også godsejerne skulle selvfølgelig respektere opsigelsesreglerne. Det var ikke tilladt på grundlag af rygterne om landmilitisens indretning at tilbagekalde de bondesønner, som var født på godset, men havde tjeneste på andre godser. Det stod disse karle frit for at forblive i deres tjeneste indtil lovlig fardag.¹⁶ Denne bestemmelse kunne kun tage sigte på vornedskabets område, Sjælland m.v. Derimod fik godsejerne gennem registreringen af alle karle i reserverullerne et virkningsfuldt kontrolinstrument til sikring af pasreglernes overholdelse.

Forholdene på landet i Danmark var yderligere kompliceret af det sjællandske vornedskab, d.v.s. at bønderkarlene på Sjælland ikke uden godsejernes tilladelse kunne flytte bort fra godset, men nok mellem sog-

nene inden for godset, mens karlene på Fyn og i Jylland var frie. Denne frihed ville militærforordningerne på ingen måde ophæve. »Det må stå enhver af de indskrevne karle frit for udi Jylland og Fyen . . . at fæste gårde på hvilke proprietariers gods hannem lyster og gården lovlig ledig vorder og proprietaren ham gården for fæste vil unde, om endskiønt karlen for en anden proprietarii gods kand være blevet enrouleret«. (frd. af 27. december 1701 § 5, 4).

Ordningen havde dog heller ikke til hensigt at lette forholdene for de vornede. Der havde været forslag fremme herom fra den tidligere omtalte Fr. Engelstrup, således at en vorned bondekarl, der havde tjent som soldat i 8-10 år, som belønning skulle frigives pro persona fra hans fødestavn. Forslaget blev ikke fulgt. Men året efter – 1702 – kom forordningen om vornedskabets successive ophævelse.

Var landmilitsen da tværtimod en byrde for godsejerne? Da de til enhver tid kunne få en soldat udskrevet fra militsen til overtagelse af en ledig fæstegård, var deres primære interesser tilgodeset. Det er fuldt forståeligt, at de ikke ønskede, at den enrøllerede soldat skulle stikke af, så de måtte stille en anden. Derfor var der strenge straffe for undvigelse: 1. gang tjenestetidsforlængelse med 3 år, 2. gang spidsrod, 3. gang hængning (22.2.1701 § 10). Derimod fik godsejerne og deres administrationsapparat pålagt en øget administrationsbyrde, som de i første omgang overhovedet ikke fik kompensation for.

Den hårdeste byrde lagde landmilitordsningen på bønderkarlene. Det uretfærdige i andre samfundsgruppers fritagelse var formodentlig et synspunkt, som først senere trængte igennem. Men karlene måtte se deres sparsomme fritid optaget af det foragtelige krigerhåndværk, hvor de blev udsat for officerernes hårde behandling. Så hjalp det ikke meget, at forordningen indrømmede dem øverste sæde blandt karlene i bondeforsamlinger. Samtidig var det de første år en økonomisk belastning, idet de selv måtte anskaffe en mundering, hvortil der kunne holdes penge tilbage af deres løn. At de fik skattelettelse var kun et lille plaster på såret. Hvor ensidigt ordningen hvilede på karlene og landarbejderne, ses af en forespørgsel fra de nordjyske iværksættelseskommissarier i anledning af den store arbejdsløshed i flere nordjyske amter. Skulle en landarbejder, der måske hidtil havde ernæret sig ved lidt fiskeri, være forpligtet til at tjene som soldat uden den høje løn, som forordningen indrømmede karlene som vederlag? Det ville resultere i, at han ikke kunne »Være af de midler selv at kunne forschaffe sig enten een kiol på

kroppen eller et par skoe til sine fødder«. Svaret var, at når han ikke tjente andre, skulle han heller ikke have løn, fordi han blev ekserceret, for derved forsømte han ikke sin næring, som skulle give ham føde og klæde. »Videre omkaastning giørris iche på ham«. ¹⁷

Lykkedes det at få hele det store apparat til fungere, således at der blev stillet et par soldater af hver eneste by landet over? Den første landmilitlsforordning løste ikke alle de praktiske problemer. Det blev nødvendigt nærmere at præcisere forholdsreglerne gennem instrukser og nye forordninger. For at undgå militsen tog karlene tjeneste på ryttergodset, der i første omgang ikke var omfattet af militlsforordningen. Eller de indgik proforma fæstemål på 1/8 af en fæstegård, som i praksis blev videredrevet af den hidtidige fæstebonde. Det blev derfor nødvendigt at præcisere, at kun tjenesteaftaler før den 22. februar 1701 (den første militlsforordning) kunne anerkendes. Det samme gjaldt fæstebreve på gårde over 2 tdr. hrtk., som fæsteren virkelig beboede, hvilket senere i forordningen af 27. december 1701 blev skærpet til en halvgård. ¹⁸ Endelig ved forordningen af 31. december 1701 blev ryttergodset pålagt at stille dragoner efter samme regler som infanteriet i militlsforordningerne, hvorved det mistede sin tiltrækningskraft for karlene fra proprietærgodset.

En indberetning fra land- og krigskommissæren for Jylland C. Hartmann fra forårssessionen 1702, den første almindelige session efter udskrivningskommissarierne havde nedlagt deres hverv, viste, at der i de Aalborske, Aarhusiske, Riberhusiske regimenter og den Viborgske battalion skulle have været udskrevet 6.062 mand, men der manglede 387. Det var en meget lille mangelprocent, der endog var formindsket i forhold til det foregående år, men Hartmann var ikke tilfreds. Selvom man havde skrabet bunden og endog måttet indrollere boelsmænd og fæstebønder, havde det ikke været muligt at nå højere. Årsagen hertil var først og fremmest, at den første kommission havde været »for curieux på folck«, for kritisk over for kvaliteten, således at man denne gang havde måttet enrollere folk, som var blevet kasseret i første omgang. Endelig havde der været mange rømninger i Vest- og Sønderjylland, siden forordningen var blevet publiceret. Samtidig ville de frie jyske karle ikke tage tjeneste i de vakante lægd, da de vidste, at de straks ville blive udskrevet til soldatertjeneste. Adskillige karle og bønder, som ikke ville lade sig fremstille for sessionen var blevet pålagt bøder. Men det gjaldt også godsforvaltere og herredsfogder, som havde hindret ordningens

gennemførelse. Ialt 1.222 rdl., hvor største parten faldt i de Aalborgske og Riberhusiske regimentsdistrikter.

Officererne havde desuden anket over soldaternes »ufornuftige ægteskaber« og ønskede kompetence for sessionerne til at udstede forbud herimod. Ægteskab medførte som tidligere omtalt ikke i sig selv udskrivning af rullen, men forringelse af soldaternes økonomiske forhold og dermed mulighed for at honorere udrustningskravene. Selvom Hartmann ligesom officererne fandt det »skadeligt for dend enroullerede at lade sig bedåre ofte af en løs kvinde, og derud ofwer geråde i Armod«, så mente han dog ikke, beføjelsen til at forbyde ægteskaber skulle tillægges sessionen, men derimod præsterne, som under bødestraf ikke skulle »copulere« (ægtevie) soldater, med mindre han var vel forsickret, karlen enten loulig hafuer fæsted gård eller hus«. Dette anslag mod soldaternes frihed lykkedes ikke. Men det var ikke sidste gang, der blev rejst krav om gennem ægteskabstilladelser at styre befolkningsudviklingen. I Preussen havde godsejerne denne beføjelse som et naturligt led i hele godsejerstyret.¹⁹

Den senere lovgivning

Ved de mange forordninger og bestemmelser om landmilitsten 1701-02 lykkedes det at fastlægge proceduren for udskrivningsvæsenet, således at den med få lapperier stort set forblev uændret indtil 1788. Den var ophævet en kort periode efter Christian VI's regeringstiltrædelse fra den 30. oktober 1730 til den 4. februar 1733. Udskrivningen byggede fortsat på en lægdsinddeling efter bøndergodsets hartkorn, men lægderne varierede i størrelse perioden igennem i takt med den politiske udvikling og landbrugets økonomiske forhold. Under de økonomiske kriser i 1730'erne og 40'erne skulle kun henholdsvis 60 og 40 tdr. hrtk. stille en soldat, imod 20 tdr. hrtk. ved ordningens indførelse i 1701. I 1764 og 1774 faldt lægdsstørrelserne igen til 32 og 22 tdr. hrtk., d.v.s. der blev udskrevet et større antal landmilitssoldater, (jvf. bilag 9). Det bedømmes fra militærhistorisk side således, at hæren fra 1760'erne presset af rigets dårlige økonomiske forfatning gik tilbage i styrke: fra en hovedsagelig hvervet hær til en overvejende national hær med svag uddannelse.²⁰

Det havde været et afgørende princip i 1701, at landmilitsten skulle holdes adskilt fra de hvervede afdelinger. I korte perioder 1741-43 og

igen 1757-63 blev der imidlertid indordnet udskrevne soldater i de hvervede tropper. I første periode skete det ved simpel overflytning, men i anden periode ved en særlig udskrivning af en soldat pr. 280 tdr. hrtk. Begge gange var begrundelsen de urolige politiske forhold. I 1764 skete der imidlertid den principielle ændring, at de nationale enheder ophævedes, og mandskabet i stedet knyttedes til de hvervede tropper i nærmeste garnisonsby. Det fik den praktiske følge for soldaten, at søndagseksercitsen, grundpillen i den tidligere uddannelse, blev afløst af en 5-6 ugers øvelse hvert andet år i garnisonsbyen. Ved forordningen af 21. august 1767 indførtes desuden atter ved siden af den oprindelige ordning en tvangsaflevering af en udskrevet soldat pr. 500 tdr. hrtk. til de hvervede regimenter med fast tjeneste i 6 år. Samtidig genindførtes de nationale enheder, som atter ophævedes i 1774.²¹

Sessionens sammensætning forblev uændret (amtmand, regimentschef, land- og krigskommissær) indtil 1774, hvor amtsforvalteren blev optaget i h.t. forordningen af 14. september 1774 § 12. Derved blev der et lige antal medlemmer af sessionen. Det blev derfor fastslået i § 7, at i tilfælde af stemmelighed for og imod en kassation skulle karlen antages. Godsejerinteresserne skulle have fortrin for militære hensyn. Det varede kun indtil 13. maj 1785, da det lykkedes de militære myndigheder at få amtsforvalteren udelukket fra sessionen og dermed skabt flertal for de militære interesser heri.²²

I den oprindelige ordning lå sessionens væsentligste beføjelse i godkendelse af de af godsejerne præsenterede karle. Det blev i forordningen af 4. februar 1733 modificeret således, at alle soldater skulle godkendes, »hvis de ikun haver sunde lemmer og er dygtig til tjenesten«. D.v.s. sessionen/officererne kunne ikke opretholde kravet om soldater af særlig smukt eksteriør! Derimod lykkedes det militæret i forordningen af 13. april 1764 (§4) at få indsat et krav til soldaternes højde: 63½ sjællandsk tomme på bare fødder. Det gav anledning til megen kritik fra godsejerne, som hævdede, at dette mindstemål vanskeliggjorde udskrivningen.

Fra sessionens kompetence til at foretage den endelige vurdering af den præsenterede soldat udvikledes dens betydelige dømmende myndighed. Soldater, der mødte med et proforma fæstebrev, kunne »condemneres« til fæstningsarbejde af sessionen, og den udstedende godsejer idømmes en bøde til regimentskassen. Ved falsk angivelse af svaghed kunne soldaten på godsejerens ønske overgives til et hvervet regiment (9.12.1735, art. 2 §§ 4-5). Alle sager mellem en godsejer og en landsoldat

skulle afgøres ved sessionskendelse. Flere søgte at indbringe væsentlige sager for kongen selv, men de blev alle henvist til sessionen.²³ Som en følge af denne betydelige myndighed var det i forordningen af 4. februar 1733 § 6 blevet fastsat, at sager, der ankedes fra sessionen, skulle indstævnes for højeste ret. Der var således opnået en klarere indplacering af sessionen i et hierarkisk system i forhold til Frederik IV's ordning.

Godsejerne fortsatte perioden igennem at forestå lægdsinddeling og præsentation af mandskab på deres egne godser. Den svage åbning for officerernes ret til at opspore egnet mandskab i tilfælde af vakance blev stoppet ved forordningen af 8. februar 1724 § 2: Ethvert gods skal herefter selv rekrutere, når et lægd bliver vacant. Derimod kunne det pålægges execution, hvis det ikke stillede en soldat (§ 4) eller kunne i h.t. forordningen af 4. februar 1733 § 8 pålægges en mulkt af 12 skilling for hver dag, et lægd var vakant ud over 6 uger.

De oprindelige ordninger havde overladt problemerne omkring munderingsanskaffelsen til soldaten selv. Ved særskatten 1704 blev der som omtalt etableret en særlig munderingsfond. Men under den store nordiske krig måtte lægderne desuden yde 6 rdl. i undermunderingspenge. Ved kgl. påbud af 28. oktober 1723 blev det pålagt godsejerne at betale 2 sk. pr. td. hrtk., mod at kongen udstyrede soldaten med den nødvendige mundering. Ved militsens genoprettelse i 1733 blev soldaten kun pålagt anskaffelsen af en piekjole, d.v.s. en grov frakke. I hvert fald fra 1764 fik han hele munderingen leveret, idet der (§ 16) blev givet faste tidsintervaller for hvert klædningsstykkets varighed.

Fulgte forordningerne gennem det 18. århundrede således i det store og hele det grundmønster, som var blevet lagt for udskrivningsvæsenets administration fra 1701, så skete der en stadig stramning af den tvang og de konsekvenser, der blev udledt af militsordningen m.h.t. bevægelsesfriheden for soldaterne, soldateremnerne og til sidst for hele den mandlige del af den erhvervsaktive landbefolkning.

Kontrol med befolkningens bevægelser

Datidens folkeregistrering blev foretaget af godsejer og sognepræst. Tilgangen til sognet blev kontrolleret af præsten, der også udstedte adgangspas og skudsmål, men kun hvis den pågældende mødte med bevis fra godsejeren, at han havde opsagt sin tjeneste 8 uger før skiftedag. Hvis husbonden ulovligt nægtede tjenestefolkene rejsetilladelse, frem-

drog Danske lov landsbystyret som korrektiv: »Må de tjenesten løskyn-
de i nogle af byens eller sognefolkets nærværelse eller og til kirkestæv-
ne«. På dette punkt kom landsbystyret, så vidt vides, ikke i funktion i
det 18. århundrede.²⁴

Frederik IV's landmilitis fik i første omgang kun indflydelse på den
udskrevne soldats bevægelsesfrihed, idet han ikke måtte tage tjeneste
uden for eksercerpladsens distrikt. De øvrige karle måtte uden for vor-
nedskabets område på trods af registreringen derimod frit rejse, når de
overholdt reglerne om opsigelse og pas. Ved vornedskabets ophævelse
21. februar 1702, gjaldt dette for alle ikke enrollerede karle i hele landet.
Men problemerne omkring besættelse af de vakante lægd fik land- og
krigskommissæren for Sjælland Urban Bruun til i 1724 at stille forslag
om forbud for karlene i reserverullen mod at flytte mere end to mil fra
det gods, hvor de opholdt sig i 1724 og med pligt til at vende tilbage,
hvis godsejeren behøvede deres tjeneste. Dette blev bestemt afvist af de
øvrige land- og krigskommissærer under henvisning til, at det i realiteten
ville være at genindføre vornedskabet og i modsætning til tidligere for
hele landet. Resultatet blev derfor blot en indskærpelse af pasreglerne
i forordningen af 27. marts 1725.²⁵

Ved landmilitisens ophævelse den 30. oktober 1730 forsvandt de
restriktioner, der havde været pålagt det udskrevne mandskab og samtidig
den indirekte kontrol, som godsejerne gennem reserverullens oplysninger
havde haft med de øvrige karles flytninger. Da landbruget i 1730'erne
samtidig gennemlevede en alvorlig økonomisk krise, fik landmilitisens
ophævelse af godsejerne tildelt skylden for de vanskelige tider, hvor ar-
bejdskraften forlod landbruget. Resultatet blev i første omgang forbud
mod hvervning til de hvervede tropper uden for fardag og skærpelse af
straffen for overtrædelse af pasreglerne i forordningen af 5. marts 1731.
Konseillets forestilling til kongen om denne skærpelse er et verbalt
kunststykke. På den ene side skulle en genindførelse af vornedskabet
forhindres, men på den anden side skulle godsejerne have kompensation
for bortfaldet af det hold, de havde haft på mandskabet gennem ud-
skrivningsadministrationen. Det er betegnende, at registreringen af
mandskabet i reserverullen opfattes som et lige så nyttigt kontrolinstru-
ment som selve enrolleringen. Argumentet over for kongen var truslen
om nedgang i jordskatten som følge af landbrugets dårlige økonomiske
situation med ubesatte fæstegårde. Udover en gentagelse og skærpelse
af pasreglerne blev der med forordningen af 5. marts 1731 taget et første

skridt på den vej, der officielt forbandt udygtighed inden for landbrugs-erhvervet med soldatertjeneste. »Når en bondekarl haver tjent for karl i otte år og dog ikke er dygtig eller af de vilkor, at hand kand påtage sig een gård eller gårdspart og samme forsvarligen dyrke og vedligeholde, det da må stå hans herskab eller proprietæren og hosbunden frit for at lade ham enrullere udi vores krigstjeneste til lands eller vands«. ²⁶

Men godsejerne var ikke tilfredse og ønskede landmilitsen genindført sammen med forøgede tvangsmidler over for arbejdskraften. På trods af konseillets modstand gennemtrumfede kongen den 4. februar 1733 loven om landmilitsens genoprettelse og stavnsbåndets indførelse. For hele den mandlige del af bondebefolkningen medførte den en forpligtelse til at blive på det gods, hvor karlene var født indtil udstået militærtjeneste eller det fyldte 36. år. Derefter trådte de tidligere pasregler i kraft, således at godsejeren kunne pålægges en bøde på 50 rdl., såfremt han nægtede karlene pas. Det gjaldt derimod ikke gårdforsiddere, som fortsat var bundet til godset og udmærket kunne enrulleres på ny, medmindre de var for gamle. Den offentlige pasadministration trådte således ikke i kraft p.g.a. et privat erhvervs-økonomisk forhold. Selvom stavnsbåndskriteriet var fødestedet, blev drengene ikke opført i reserverullen, kontrolinstrumentet, før ved 14-års alderen, hvor registreringspligten startede. Gennem det 18. århundrede blev restriktionerne udvidet, således at stavnsbåndet gjaldt fra 9-40 år (12.10.1742) og fra 4-40 år (13.4.1764) (jvf. bilag 9).

Karlene havde således ikke mulighed for at søge bedre levevilkår på andre godser før efter dette tidspunkt, men var undergivet den samme administrator og arbejdsgiver i de bedste af deres erhvervsaktive år. Godsejeren var dog så frit stillet i udøvelsen af sine administrative pligter, at han helt kunne undtage en karl for både registreringspligt og den hermed forbundne risiko for udskrivning til soldatertjeneste. Han kunne – ofte mod betaling – give ham fripas, d.v.s. give ham ret til som frikarl at rejse, hvorhen han ønskede. Dermed kunne godsejeren få direkte økonomisk gevinst af sine offentlige administrative beføjelser. Befolkningsudviklingen på godset satte imidlertid en grænse for udnyttelsen af dette privilegium, idet godsejeren som tidligere omtalt fik pålagt en bøde af sessionen i tilfælde af vakance i godsets lægder. ²⁷

Den lille dreng på Peter Cramers (1726-1782) maleri fra 1781 hopper så glad. Han ved ikke, at han ikke kan flytte fra godset uden godsejerens tilladelse, selvom han måtte få lyst dertil. Genindførelsen af landmilitisen i 1733 var nemlig forbundet med stavnsbåndets indførelse, således at bønderkarlene var bundet til det gods, hvor de var født, fra det 14. til det 36. år. Det skærpedes aldersmæssigt op gennem århundredet. (Fotografisamlingen DAK 37, Charlottenborg).

Gårdfæste

Det havde fra starten været givet, at godsejerens krav til mandskabet ophørte med det 36. (sener 40.) år eller ved tjenestetidens ophør. Men i krisetiderne forsøgte godsejerne at få et tvangsmiddel i hænde til at tvinge mandskabet til at fæste gårde på godset. I 1739 fik de tilladelse til at afgive gårdfæstenægtere til garden – altså professionel soldater-tjeneste.²⁸ Dertil krævedes særlige mål og ydre kvalifikationer hos fæstenægterne, således at nogle var så heldige at slippe fri af naturlige årsager. Men i 1741 blev også dette hul stoppet, idet nægttere uden disse kvalifikationer kunne afgives til et hvervet regiment for 6-8 år, hvorimod gårdforsiddere uanset tjenestefrihed skulle gøre tjeneste til det 45. år. Dette tjente rent privatøkonomiske formål og styrkede ikke befolkningens sympati for militæret. Overkrigssekretær Numsen protesterede også mod bestemmelsen, da han fandt det hårdt, at en, »der redelig har tjent hans kgl. majestæt i 12 år, skulle tvinges til endnu at være gevorben soldat, fordi hand holdt det betænckeligt at antage een iblandt gandske øde gård, som een eller anden hård og eegennøttig proprietaire måtte ville påbyrde ham«.²⁹

Den voldsomme kvægstygge i midten af 1740'erne foranledigede en særlig indsats for at styrke landbruget. Det blev atter arbejdskraften, der måtte holde for. Den mulighed, de udtjente karle hidtil havde haft for gårdfæste på et fremmed gods, blev stoppet ved forordningen af 1. juli 1746, der dikterede dem pligt til at fæste gård på det gods, hvorfra de var udskrevet. Derved var stavnsbåndet i princippet blevet livslangt og gik langt ud over hensynet til militærtjenesten. Initiativet til denne stramning var udgået fra en af de lokale krisekommissioner, hvor der sad embedsmænd og to godsejere fra hvert stift. Den sjællandske stiftkommission havde indstillet: »Da en proprietær i disse tider vel kunne behøve mere myndighed over sine bondekarle og husmænd end tilforn, så indstilles om det måtte blive en proprietair tilladt, at sette en karl eller husmand til gård, når hand ingen frivillig beboer kunde få«. Kommercekollegiet indstillede i relation hertil, »at en landsoldat skulle være pligtig at tage gård på det gods, hvor han går soldat«. Og derved blev det. Men godsejeren måtte altså om ad soldatertjenesten, inden tvangen kunne iværksættes. Han opnåede ikke den direkte fæstetvang.³⁰

Den indirekte fæstetvang ophævedes ved forordningen af 14. september 1774, som i stedet gav godsejeren ret til at enrøllere en karl til

yderligere 6 års tjenestetid, når han efter 12 års tjenestetid ikke ville fæste gård. Ligeledes kunne godsejeren også efter denne forordning enrollere en gårdforsidder til yderligere tjeneste: først de år han evt. måtte mangle i de almindelige 12 år, men dernæst endnu 6 år, som straf for gårdforsiddelse. Forslaget om tjenestetidsforlængelse som straf for afvisning af et fæstetilbud stammede fra Rentekammeret. Det blev afvist af den nedsatte kommission med flg. begrundelse: »I henseende til den 1. post Formente Commissionen, at endskiøndt den kunne have temmelig god grund, holdt de dog betænkelig, at anføre noget derom i forordningen i henseende til at det synes både hårdt, og kunne give anledning til adskillig underslæb, samt at en forvalter eller ridefoged på mange måder kunne chikanere de unge bønderkarle«. ³¹

Til trods for kommissionens betæneligheder blev forslaget alligevel medtaget i den endelige forordning. Sammenblandingen af offentlige og private forhold fortsatte, selvom kommissionen havde gjort opmærksom på forslaget uheldige følger. (Vedr. bestemmelsen om soldatertjeneste som betingelse for gårdfæste se kap. 4).

Ægteskab

Mens tvangsforanstaltningerne mod bevægelsesfriheden for den mandlige del af landbefolkningen blev stadig hårdere, lykkedes det ikke at udvide forbudet mod fri ægteskabsindgåelse. Fra militær side havde man, som tidligere omtalt, rejst spørgsmålet i 1702, men var blevet afvist. Men ved reskript af 7. februar 1705 blev der krævet bevilling fra sessionen, for at de enrollerede soldater kunne gifte sig. Det har ikke været muligt at se, hvorfra initiativet denne gang er udgået. Men lovens præambel fremhævede atter hensynet til soldaternes erhvervsmulighed som det afgørende for ægteskabstilladelse: »Eftersom en del af de enrollerede udi ubetænksomhed, nu de hverken have hus eller gård at nære kone og børn på, skal henløbe og sig i ægteskab indlade«. Bønderne ønskede ikke at antage disse gifte soldater til almindeligt karlearbejde p.g.a. de mange forsømmelser ved troppeøvelserne. ³²

Øjensynligt tiltog officererne sig samme myndighed imellem de halvårlige sessioner og mod betaling, hvor forordningen udtrykkelig havde fastslået, at sessionsbevillingen til ægteskab skulle være gratis. Dette misbrug blev der udstedt forbud imod i landmilitatsforordningen af 27.

marts 1725 (§ 3). Forordningen af 16. april 1734 indskærpede præsterne, at de ikke måtte trolove eller copulere landsoldater uden sessionens tilladelse og tilføjede som noget nyt i Danmark, at denne skulle afvente godsejerens billigelse. 1730'ernes krise gav også anledning til et forslag fra godsejer Friis, Friisenborg, om godsejertilladelse til ægteskab for de personer, der var optaget i reserverulle, og derved i realiteten til alle ægteskaber på landet op til mandens 36. år. Forslaget blev ikke fulgt.³³

Også i 1740'erne blev der forsøgt indgreb i landbefolkningens frie ægteskabsret. Den sjællandske land- og krigskommissær Willumsen foreslog i 1742, at ingen måtte gifte sig før efter et par års enrollering. Også den sønderjyske session var betænkelig ved de »ubesindige« ægteskaber, d.v.s. uden økonomisk grundlag. »Det faldt meget besværligt at forske slige folk subsistence, når de enroulles til soldat, efterdi ingen bonde gierne i sin tjenste vil antage een med hustrue og børn beladt National Soldat«. Derfor fandt den det »meget nøttigt, at ingen præst efterdags burde understå sig at copulere nogen af det uenrollerede unge mandskab, med mindre dertil var givet tilladelse . . . ved proprietaire godset af eenhver hosbonde, på det mand først kunne være forviset om, at sådant ungt mandskab havde lejlighed til, sig ærligen at kunde ernære, og at deres giftemål hverken var til hinder for landmilitien eller til skade for landgodset«. Det blev afvist af overkrigssekretær Numsen af hensyn til peubleringen (folketallet) og faren for en økonomisk udnyttelse af en evt. kompetence til ægteskabstilladelse. »Adskillige små betjente her af vel og kunde tage leilighed til at trykke og udsue den gemeene mand med Discretioners tagelse under hånden, for de tilladelser som skulle meddeles«. ³⁴

Heller ikke denne gang blev der indført krav om tilladelser til ægteskabsindgåelse for befolkningen på landet. Det var statsteoretiske overvejelser om det hensigtsmæssige for staten i et højt befolkningstal, der beskyttede landbefolkningen mod et så vidtgående indgreb i den personlige frihed. Tværtimod blev båndet løst for den enrollerede soldat i forordningen af 13. april 1764 (§ 8): »Vil en landsoldat indlade sig i ægteskab, da må regimentschefen ikke forbyde ham det, eller derudi i nogen måde være ham hinderlig. Dog må han ikke bringe sin kone med sig, når han befales at indfinde sig ved regimentet«. Ved forordningen af 14. september 1774 blev det gjort endnu tydeligere, idet hverken regimentschefen eller nogen anden måtte forbyde ham at indgå ægteskab (§ 15). Det kunne landsoldaten og hele fæstebondestanden takke kamera-

lismen, den herskende statsteori for, som lagde megen vægt på befolkningsforøgelse (jvf. afsnit IV).

Kvindestavnsbånd

Stavnsbåndet var kun pålagt bondestandens mænd, fordi det i sit ud-spring var knyttet til militærtjenesten. Men der var bestræbelser i gang for at udvide det til kvinderne. Under krisen i 1730'erne foreslog oberst-løjtnant C. Beenfeldt, ejer af Lystrupgård, »at det kunne være en stor gavn for landgodset, at bønderpiger, såvel som mandkiønnet, måtte blive tilholdt at forblive på godserne. For når som helst der findes en bondepige, som har nogenledes forstand, da vil hun straks, så snart hun kan ret fortjene sig brød, til købsteder eller andre fornemme steder at tjene, for at undgå bondevæsenet. Og beholder så tilbage de sletteste ved landgodset, som man har snart mere umage med at få en god bondekone til en gård, end som en mandsperson og consequenter vorder mangen gård øde«. Men de deputerede i Kommercekollegiet fandt det »ikke gi-ør ligt«. Man ville derimod gerne gå med til, at der af prædikestolene til-lyses både kvinder og mænd, der sad på egen hånd (d.v.s. den erhvervs-aktive del af inderstegruppen), at tage fast tjeneste.³⁵

Også blandt de gejstlige administratorer af folkeregistreringen kunne der træffes lignende synspunkter. Biskop Andreas Wöldike (Viborg stift) foreslog 1742, at kvinder, der kom ind til købtaden for at søge tje-neste, »skulle gives tilladelse fra husbonden ved en følgeseddel at tjene der eller der, indtil han finder det for godt at kalde dem hjem igen til deres fødestavn, eller aldeles at afskedige dem«. Biskoppens problem var, at tjenestefolkene ofte mødte op uden et stemplet pas fra deres hus-bonde. Så var det heller ikke muligt at bringe deres kirkelige forhold i orden. Derfor var han villig til at imødekomme godsejerne og udstræk-ke stavnsbåndet til kvinderne. Forslaget blev afvist for bønderpigernes vedkommende. Derimod blev pasadministrationen lettet med henblik på karlene, idet det ved reskript af 7. december 1742 blev fuldt tilstrække-ligt at udstyre dem med en følgeseddel på slet (ustemplet) papir, der kunne indeholde forbehold og tidsbegrænsninger. Men pigerne kunne fortsat kræve et regulært pas, når de blot overholdt opsigelsesreglerne.³⁶

Godsejerne havde således gennem udskrivningsvæsenet et lovligt greb om den mandlige del af befolkningen på landet. I pasadministrationen havde de desuden et instrument, som kunne misbruges over for kvinder-

Den lille pige på genre- og hof- og teatermaler Peter Cramers maleri fra 1781 kan stå roligt og trygt og spise sin grød, for hverken hun eller hendes mor er stavnsbundne. Der blev rettet flere anslag mod deres bevægelsesfrihed i midten af det 18. årh., men det lykkedes hver gang at hindre stavnsbåndets udbredelse til kvinderne. (Fotografisamlingen DAK 37, Charlottenborg).

ne. Efter Danske lov kunne godsejerne ikke nægte dem pas, men hvem skulle kontrollere, at godsejeren ydede alle fuld retfærdighed? Det omtalte forslag fra biskop Wöldike blev sendt til udtalelse hos sessionerne landet over. Den fynske foreslog, at præsten i det sogn, karlen eller pigen flyttede til, fik kompetence til at rejse tiltale hos amtmanden mod den godsejer, som nægtede pas eller midlertidige følgesedler. »Thi ihvorvel den, som følgeseddelen negtes, burde selv andrage det for øvrigheden, så er dog sådanne folck både undseelige og enfoldige, så af dem neppe var at vente nogen formelig klage derover«. Det blev udtrykkelig fremhævet, at den verdelige øvrighed (amtmanden) kun ved tilfældighed fik kendskab til sådanne misbrug. Men præsterne burde kende alle i deres sogn og var desuden pligtige til to gange om året til folkefamilie- og indersteskatte at antegne alle deres sognebørn. Ved denne lejlighed kunne de samtidig undersøge pasforholdene. Efter den fynske sessions opfattelse var sognepræsten den eneste myndighed, som var i stand til at trænge ind i godsområdets immunitet. Det var han ifølge sit kendskab til sognet, den administrative inddeling, der gik på tværs af godsområderne, og qva sine beføjelser i personregistreringen. Forslaget ses ikke at være blevet behandlet i kancelliet. Det var måske også tvivlsomt, om sognepræsten ville være i stand til at påtage sig en sådan udfordring, at skulle træde op imod de socialt højere stående godsejere. Omvendt demonstrerer sagen også det 18. århundredes dilemma: manglen på kvalificerede embedsmænd. Amtmanden havde ikke tilstrækkeligt lokalkendskab, sognepræsten evnede det formodentlig ikke, og ikke alle godsejere kunne undvære et tilsyn.³⁷

Diskussionen om ægteskabstilladelse og kvindestavnsbånd er refereret så indgående, fordi det var disse to punkter, der sammen med absolut fæstetvang adskilte fæstebøndernes forhold i Danmark under stavnsbåndet fra Østeuropas livegenskab.³⁸ Men selvom kvinderne ikke var stavnsbundne i Danmark, så var det alligevel et almindeligt ønske fra godsejerside at beholde de dygtigste på godset. Godsforvalter Poul Ellegaard, på Bidstrup gods, blev i sin instruks fra 1756 direkte pålagt »at få de formuende duelige piger gift på godset«. Poul Ellegaard havde blot ikke samme muligheder for at opfylde sin godsejers ønske som hans kollega i Østeuropa.³⁹

KAPITEL 2

UDSKRIVNINGENS INSTANSER

Dette kapitel behandler administrationen af udskrivningsvæsenet fra centraladministration til bondekarl. Formålet er at give en fornemmelse af, at godsejerstyret ikke svævede frit i luften, men var indplaceret i et administrativt system, for så vidt angik ydelserne fra godset til det offentlige, d.v.s. selve præsentationen af soldateremnerne.

Over godsniveau

Grundstrukturen i udskrivningsvæsenets indretning i Danmark var kompetencedelingen mellem de militære og civile myndigheder. Selve lægdsinddelingen og udskrivningen blev opfattet som et civilt anliggende, som derfor sorterede under Danske Kancelli. Da disse spørgsmål samtidig havde et militært aspekt – nemlig den enkelte soldats kvalitet og det nødvendige antal, som beroede på en vurdering af den ønskelige hærstyrke – måtte der nødvendigvis føres forhandlinger mellem den øverste militære og civile administration: Krigskancelliet/Generalitets- og Kommissariatskollegiet og Danske Kancelli. Over disse kollegier stod den enevældige konge, der fik sagerne forelagt til endelig afgørelse gennem begge kollegier og selvfølgelig også selv kunne gribe ind på eget eller sine rådgiverers initiativ. Sessionerne havde som omtalt også dømmende myndighed. Deres domme kunne efter 1733 kun indankes for højesteret. Således som den danske enevælde var udformet i praksis, gik der ingen forbindelse fra højesteret til kongen. Denne greb ikke ind i højesterets enkelte afgørelser, men fastlagde naturligvis lovene og retningslinierne for højesterets arbejde. (Se nærmere nedenfor).

Sessionens medlemmer

Som det fremgår af diagrammet for de administrative instanser (jvf. bilag 10), havde landmilicesessionen den afgørende kompetence på lokal plan, idet den samlede alle tråde i lokaladministrationen og kun havde regeringskollegierne/centraladministrationen over sig. Den bestod af

land- og krigskommissæren, den stedlige amtmand og regimentschefen. Den havde to hovedfunktioner: udskrivning af en soldat pr. lægd, d.v.s. at godkende eller afvise de soldateremner, godsejerne fremstillede, og afgørelse af alle stridsspørgsmål mellem godsejere og officerer, bønder og karle og lægds mænd.

Den vigtigste funktion var udskrivningskompetencen eller den endelige kontrol med det præsenterede mandskabs kvalitet. Efter 1774 blev bedømmelsen foretaget ved mønstringen af militære *mønstringskommissærer*, hvorimod den endelige afgørelse stadig lå hos sessionen. Ved reskript af 30. jan. 1777 blev det derimod fastslået, at i tilfælde af uenighed mellem mønstringskommissærerne og sessionen skulle den endelige afgørelse træffes ved kgl. resolution, gennem generalitets- og kommissariatskollegiet (det militære kollegium). Det betød således en svækkelse af sessionens myndighed og derved formentlig en styrkelse af den militære magt.

Anvendelsen af de militære myndigheder, der havde ansvaret for hærens effektivitet, til kontrol med de præsenterede soldater, havde lange aner tilbage i det danske militærsystem. Ved mønstringen af den adelige rostjeneste indsatte forordningen af 1. april 1624 ritmestrene som ansvarlige for antagelsen af de præsenterede ryttere. Det nye i det 18. århundredes udskrivningsvæsen var således det civile elements medindflydelse på dette for både godsejere og hær så afgørende spørgsmål.¹

Al skriftlig kommunikation mellem godserne og sessionen foregik gennem *amtmanden*, som også var medlem af sessionen. En undtagelse var anliggender vedr. opstilling af lægdsruller, som gik gennem amtsforvalteren. Denne var iøvrigt i perioden 1774-85 selv medlem af sessionen. Han havde desuden gennem hele perioden i samarbejde med lægdsmanden ansvaret for soldaterpræsentationen fra strølægderne.

Mens amtmænd og regimentschefer kun havde kompetence inden for et mindre lokalt område, henholdsvis amt og regimentets rekrutteringsområde, var *land- og krigskommissæren* den gennemgående embedsmand. Der var fire krigskommissærer i kongeriget: en for Sjælland, Lolland og Falster med omliggende øer, en for Fyn, en for Nørrejylland og en for Sønderjylland. De var ansat af og modtog deres instruks gennem det militære kollegium, ligesom de karrieremæssigt var bundet til landetaten. Som omtalt i det foregående afsnit om skattevæsenet havde landkommissæren en central placering i skatteoppebørselen i det 17. århundrede, som imidlertid forsvandt i 1694. Land- og krigskommissæ-

rens opgave uden for sessionerne var planlægning, troppetransporter og i den forbindelse tilsyn med veje, broer og færgestæderne langs ruterne. Ved mønstringerne skulle han påse overholdelsen af krigsartiklerne og indsende en ekstrakt af mønsterrullerne til centraladministrationen, ligesom han skulle enrollere og dimittere personer og heste fra de hvervede tropper.²

Land- og krigskommissærens indflydelse på sessionerne beroede ikke alene på kontinuiteten, men også på hans funktioner som sekretær. Han skulle holde protokol over kgl. ordrer og føre korrespondance – og forhandlingsprotokol.³ Som sekretær planlagde han desuden sessionens rute, idet han holdt møder en gang årligt på hvert regiments samlingssted. Desuden forfattede land- og krigskommissæren også sessionsplakaterne, som nævnes første gang i forordningen af 30. dec. 1702 (§ 1).⁴ De gav først og fremmest bekendtgørelse om tid og sted for disse sessioner, men indeholdt også nærmere meddelelse om og tolkning af de gældende regler for indskrivningen. Udsendelsen af plakaterne fulgte den sædvanlige kommunikationsvej for offentlige meddelelser gennem amtmanden. Denne sendte i form af et cirkulære (i ordets oprindelige betydning) plakaten med sit bud til det første gods på listen. Efter at have læst meddelelsen, evt. afskrevet den i en særlig kopibog og kvitteret for modtagelsen, sendte godsadministrationen et bud af sted til næste gods på listen – og så fremdeles.

Land- og krigskommissæren spillede som omtalt en fremtrædende rolle i sessionen, dels p.g.a. kontinuiteten dels p.g.a. sekretærfunktionen. Men måske også fordi han havde udskrivningsvæsenet som hovedopgave, mens det for amtmanden var et mindre forvaltningsområde ved siden af så mange andre. I hvert fald er der eksempler på, at denne følte sig presset til at sætte sin autoritet bag krigskommissærens dispositioner uden at kunne påvirke hans afgørelse. I 1743 var lensgreven på Langeland stærkt utilfreds med det antal soldater, hans gods var blevet pålagt p.g.a. godsets opdeling i for mange strølægd efter hans opfattelse. Da han truede med at indanke afgørelsen for højesteret, fik amtmanden C. Rantzau travlt med over for overkrigssekretæren (leder af Krigskancelliet) at fralægge sig ethvert ansvar for afgørelsen. Det var kun efter sædvane og uden særlig lovbestemmelse, at han havde underskrevet repartitionen (fordelingen af lægd). Det var krigskommissær Himmelstrups embede »at forfatte slige ting, som den der har hovedruller, lægdsruller samt alle papirer . . . , så han alene bør stå til ansvar, og ikke amtman-

den, hvis rette embedsforretninger ey tillade, at de opholde dem ved at igiennemløbe vidtløftige protocoller og ruller, og at gjøre så lange og vanskelige beregninger, som denne virkeligen er, da Krigs-Commissairen fører skriveriet, er og dertil antagen og trækker derfor Gage«. I den konkrete sag var amtmanden ganske enig med lensgreven, skrev han. Krigskancelliet indstillede 5. juli 1743 til kongen, at det for denne gang blev ved afgørelsen, a.h.t. sessionens omdømme, så lensgreven ikke fik tilladelse til at indbringe sagen for højesteret. Kongen fulgte indstillingen.⁵

Denne sag afspejlede også modsætningen mellem civile og militære deputerede i sessionen. Modstanden mod amtsforvalterens optagelse som regulært medlem af sessionen, hvorved balancen forrykkedes til fordel for de civile synspunkter, er tidligere omtalt. På trods af den sparsomme bevaring af sessionernes arkivalier er det alligevel muligt at se modsætningsforholdet i konkrete enkeltsager. De militære repræsentanter tog først og fremmest hensyn til hærens styrkeforhold, hvilket også var deres opgave i sessionsarbejdet. Oberst J. Wildenradt beklagede sig i et brev fra 30. jan. 1772 til amtmanden over Holbæk amt de Cederfeld over en udskrevet dragon, som det ikke havde været muligt for ham at opspore. Han havde henvendt sig til forvalteren på Anneberg gods, som havde ladet ham indskrive, »og ikkuns bekommet en håben unyttige excuser, men ikke karlen derved«. Derfor bad han amtmanden beordre godsejeren at levere den pågældende karl. I modsat fald måtte godset idømmes en bøde for vakancen, »thi«, beklagede Wildenradt sig, »på sådan måde er det mig umueligen at befordre hans Mayestæts tjeneste uden andsvar«. ⁶

Sandsynligheden taler for, at amtmanden og amtsforvalteren havde lettere ved at forstå godsejernes synspunkter. Dels var flere af amtmændene selv godsejere, dels befattede de sig også i deres øvrige administrative virke med godsejere. Da Chr. Bording, borger i Kalundborg, i 1776 havde købt 9-1-1-0 tdr. hartkorn af den udstykkede Løvegård, blev han stillet over for de krav, der var forbundet med erhvervelse af jordegods. Da han var den største lodsejer i strølægdet, tilkom det først ham at stille en soldat. Det var imidlertid ikke muligt, da hans fæstebonde kun havde en søn, som var for ung til militærtjeneste. Han blev præsenteret til hver af de følgende sessioner, men først godkendt i 1778. Da lægdet havde stået vakant i disse år, blev Bording på 1778-sessionen pålagt en

bøde på 70 rdl. for 565 dages vakance á 12 skilling. Han søgte om fritagelse under henvisning til, at han både havde præsenteret alt reserve-mandskabet og forgæves søgt at hverve en stedfortræder. Det er interessant, at han sendte denne ansøgning både til sessionen og krigskommissæren. Sagen gav anledning til stærk uenighed i sessionen. Krigskommissær Morgenstjerne henholdt sig til lovens strengeste fortolkning og fandt det naturligt at afvise ansøgningen. Men amtsforvalter Falck, som ikke havde været til stede på sessionen 1778, reagerede meget voldsomt mod både kendelsen og mod Morgenstjerne: »Kjændelsen synes at være sammensmedet af Krigs- og land-Commissairen alene, og kan ikke have anden grund end i en blind krigsiver, og i en utidig empressement (iver) i at gjøre regimentet sin cour«. Da Bording havde fremstillet alt reserve-mandskab for sessionen, måtte han – ud fra parallelisering med reglerne for godsejere med hele lægd – være fritaget for at betale bøde, mente Falck. »At snakke om at hverve, er unaturligt ved Land-milicen, stridende imod dens hensigt og næsten ikke andet end en blot chicane. Man kiøber dog ikke karle her på Qvæg-markederne, og enhver holder på sine«. Desuden fandt han bøden alt for høj. Bording lod sagen gå helt til tops og opnåede ved kgl. resolution af 23. juni 1779 gennem Danske Kancelli at få bøden nedsat til 10 rdl. Kancelliet indstillede bødenedsættelsen til kongen med flg. begrundelse: »Det er meget tungt, at de skal skaffe folk, som ingen folk have, og det vel ikke så meget er ond villie som umuelighed«. ⁷

Denne sag angik sessionens hovedopgave: at udskrive en soldat for hvert lægd, således at hærstyrken kom op på den planlagte størrelse. Samtidig skulle sessionen også som den afgørende instans sikre, at det udskrevne mandskab var tilstrækkeligt tjenestedygtigt. Som lægelig sagkyndig benyttedes eskadronens *feldskærere* eller *bartskærere*, svarende til en militærlæge. De var, i modsætning til de universitetsuddannede medici, kun praktisk uddannede og organiserede i barberernes laug. Derfor havde de kun tilladelse til at tage sig af udvortes sygdomme, såsom sår, benbrud, årladning og tandudtrækning. Efterhånden som det civile lægevæsen blev udbygget, fik dette også pålagt at vurdere mandskabets sundhedstilstand. På foranledning af en bestikkelsesaffære, hvor feldskærerne havde modtaget penge for at erklære de præsenterede karle udygtige til soldatertjeneste, blev stadskirurgerne ved reskript af 5. aug. 1740 anbefalet at indfinde sig ved sessionerne. ⁸ Senere gik dette hverv

over til amtskirurgerne, efterhånden som disse ansattes landet rundt. Det gav anledning til stærk rivalitet i første omgang mellem de to lægegrupper, men dernæst også mellem de civile og militære myndigheder.⁹

Militæradministrationen opkrævede de bøder, som sessionen pålagde godsejerne for overtrædelse af landmiliceforordningen – især for vakante lægd. Efter hver session sendte krigskommissæren en fortegnelse over de bøder, som tilfaldt hvert regiment til dettes chef i form af en udskrift af sessionsprotokollen. Det var derefter regimentsskriverens opgave at inddrive disse bøder og aflevere dem til obersten for regimentet. Derefter sendte denne en status over bødeinddrivelsen med bemærkninger om de manglende indbetalinger tilbage til krigskommissæren, som attesterede fortegnelsens overensstemmelse med sessionsprotokollen. Blev det nødvendigt at foretage udpantning, blev restanceopgørelsen efter 4 ugers forløb overdraget de civile retsbetjente på amtmandens ordre, men uden anden kendelse end sessionens. Denne restanceopkrævning var indført ved forordning af 1. marts 1715. Tidligere var eksekutionen i h.t. forordningen af 27. december 1701 § 5, 25 overdraget en underofficer, som indlogerede sig hos den efterladende godsejer eller lægdsmand (på strøgods) med 4 skilling daglig og øl og mad. Reformen i 1715 betød således en formindskelse af militærets myndighed over for godsejere og lægds mænd.¹⁰

Sessionens sagsbehandling

Det største indgreb i godsejerens administration af udskrivningsvæsenet var formentlig bestemmelsen i forordningen af 27. december 1701 § 3: »Ellers skal udi sessionerne og forhøres, afhandles og resolveris på alle de klagemål eller qvæstioner, som måtte forfalde imellem proprietærene, regimentsofficererne, bønder eller bønderkarle og lægds mænd så viit landmilitien angaar«.

Alle sager, som ønskedes forelagt sessionen til afgørelse, skulle indsendes skriftligt 4 uger før den årlige (før 1730 halvårslige) session til amtmanden, for at denne ved benyttelse af sin embedsautoritet kunne indhente diverse erklæringer i sagen, så afgørelsen kunne falde på samme session. Denne bestemmelse blev også bestandig gentaget i sessionsplakaterne, som blev sendt rundt på godserne. Derved hindredes den langvarige og bekostelige procedure, der var et særkende for det 18. århundredes almindelige retsvæsen.

Selvom alle klagesager skulle behandles af sessionen, blev denne bestemmelse i forordningen af 27. dec. 1701 efterfulgt af særligt vigtige sagers henvisning til den domstol, som vedkommende sorterede under, eller til kgl. resolution gennem Generalkommissariatet. Men dette sidste synes i det lange løb at finde sådanne sager alt for besværlige for en administrativ instans. På foranledning af en klagesag fra Birte Petersdatter til kongen i 1745 over godsejer Jacob Severin på Dronninglund gods, som havde afgivet hendes mand til 6 års tjeneste ved de hvervede tropper efter afslutningen af 11 års tjeneste ved landmilicen, indstillede Generalkommissariatet, at den konkrete sag blev henvist til den nordjyske session samtidig med udstedelsen af generel ordre om sessionernes kompetence i afgørelsen af tvistigheder mellem godsejer og landsoldater. Begrundelsen var flg.: »Da disse foranmeldte såvel som andre deslige erklæringer i sådanne mere rættergangs – end her til Generalkommissariatet henhørende sager, icke giver fornøden og tilstrækkelig oplysning, og det derimod icke står til os, at lade erhvervs rætt i så fald undersøge, meget mindre lade afhøre vidner og contra vidner, hvor vit een eller anden er grundet i sin påstand . . . Men tiden går ickun bort, os til sinkelse udi Mayeståtens forretninger«. Centraladministrationen havde ikke mulighed for at honorere kravene til en retslig procedure, hvor sagerne var genstand for undersøgelse i form af vidneindkaldelser etc. Den måtte i stedet træffe sine afgørelser på grundlag af erklæringer fra embedshierarkiet.

Denne udtalelse fra Generalkommissariatet var en anerkendelse af sessionen som dømmende myndighed. Den var da også i landmilitisforordningerne indordnet i en appelinstant, idet dens afgørelser kunne indankes for højesteret (jfr. bilag 10). Generalkommissariatet udtalte sig således – sikkert af bekvemlighedsgrunde – mod en sammenblanding af dømmende og udøvende myndighed. Kongen fulgte indstillingen den 5. juli 1745 og den 16. juli udgik den ønskede ordre gennem Danske Kancelli til sessionerne.¹¹

En noget anden vurdering af udskrivningssagernes behandling ved landmiliesessionen contra de almindelige domstole findes i en strid fra 1775 mellem en godsejer, Claus Ness til Rugård på Fyn, og selvejeren Chr. Nielsen, som var lægdsmand for et strølægd, hvor Rugård tidligere havde haft strøgods. Striden drejede sig om en skræddersøn, hvis far oprindeligt havde fæstet et hus under godsets tidligere ejer, men senere købt dette. Da lægdsmanden protesterede mod skræddersønnens ind-

skrivning for et af Rugårds samlede lægd, ønskede Ness sagen ført for en almindelig domstol, da den efter hans opfattelse i sidste instans angik køb og salg af fast ejendom. Dette følte Chr. Nielsen som en undvigelsesmanøvre. »Det lader ellers som en virkning af diffidence, at hr. Ness vil søge denne sag henledt fra det rette Forum til ordentlig Lands Lov og Rett, der snart måtte synes at hensigte til at bringe eclamanten i skræk for anseelige tids- og penge spilde, hvorved den mindst formående så ofte blev tvunget til at eftergive den største ret«. Ulempen ved den almindelige domstolsprocedure var i modsætning til sessionerne den umådelige langsommelighed og de heraf følgende krav til parternes tålmodighed og pengepung. Den fynske session føjede i den anførte sag godsejeren ved at overlade lægdsmanden at anlægge sag ved en almindelig domstol.¹²

Det vil være halsløs gerning at forsøge en bedømmelse af sessionerne som dømmende myndighed p.g.a. det dårligt bevarede kildemateriale. En sådan bedømmelse blev givet i det 18. århundrede af generalprokurør og professor i jura Henrik Stampe, som i en erklæring af 10. maj 1757 vedr. et evt. forbud mod appel fra sessionen til højesteret udtalte sig i skarpe vendinger både mod sessionernes procedure og de enkelte medlemmers juridiske kompetence. Landmilicesessionen afgjorde sagerne brevi manu, d.v.s. uden de formelle sikkerhedsforanstaltninger med vidneforklaringer under ed. »De lader sig de fleste steder nøie med, at have hørt den ene parts klage og den anden parts svar derpå«, lød Stampes anklage - fuldstændig parallelt med Generalkommissariatets begrundelse 12 år forud for netop at henvise sager fra kommissariatet til sessionens afgørelse. Ydermere skrev han: »De sager de kiende på, angår proprietairernes ret til det unge mandskab, en qvæstion, som ofte er af yderste vigtighed for Eiere af jordegods«. Heller ikke dommerne i sessionen, regimentschefen, amtmanden og krigs- og landkommissærerne havde han meget til overs for: »Af den første kan man ikke påståe, at han skal forståe lov og ret. Enhver, som veed omstændighederne i Danmark, måe tilståe, at det let kan træffe sig, at den anden og tredie ere ligeså ukyndige i lov og ret som den første«.

Dette var sammen med hensynet til den almindelige retsbevisthed afgørende for, at landets øverste juridiske autoritet afviste ansøgningen om stadfæstelse af en sessionskendelse ved kgl. resolution, hvorved appel til højesteret samtidig hindredes. Sammenfattende formulerede Stampe sin erklæring således: »At betage vedkommende ret til at appel-

lere disse domme, som udi første instans i temmelig betydelige sager, efter en kort procedure vare fældede af dommere, der meesten vare ukyndige i lov og ret«.

Modparten, i dette tilfælde den nørrejske landmilicesession, opfattede ikke sin funktion som dømmende. »Det er kongens ærinde, vi allerunderdanigst røgter i sessionen, og stræber vi derudi så troelig som allerunderdanigst skyldig at gøre det retteste og beste, vi veed, og ville det blive os hart, vanskelig ia utålelig, om vi for hver resolution skulle indstævnes for højeste ret«. Generalauditor H.A. Caroc så i en erklæring fra 27. juni 1757 sessionernes virksomhed på linie med f.eks. en amtmands, som heller ikke stod i fare for at blive indstævnet for højesteret, men fik sin afgørelse konfirmeret ved allerhøjeste resolution gennem det pågældende departement. Sondringen mellem dømmende og udøvende myndighed var således ikke almindelig anerkendt i det 18. århundrede. Den konkrete sag var først blevet rejst gennem Krigskancelliet, som sendte sagen til høring i Danske Kancelli. Dettets svar blev afgivet i overensstemmelse med generalprokurørens erklæring, som også blev fulgt i krigskancelliets svar til sessionen af 6. aug. 1757. Retssagen blev imidlertid frafaldet, fordi den utilfredse, forvalteren ved Lundenæs stamhus, Jens Rasch, døde, inden den langvarige sag var afsluttet. Den nørrejske landmilicesession fik således ikke medhold i sin klage over »de chicaner og fortrædeligheder«, som den følte sig udsat for. Den opfattede altså den lovfæstede adgang til at indbringe en sessionskendelse for højesteret som chikane.¹³

I udskrivningssager var godsejerne som offentlige administratorer indplaceret i et hierarkisk system, som det ikke altid lykkedes dem at trænge igennem. Det gennemgåede materiale synes at vise en bedre gennemslagskraft for godsejersynspunkter i Danske Kancelli frem for Krigskancelli og Generalkommissariat, som først og fremmest varetog de militære interesser.

Godsniveau

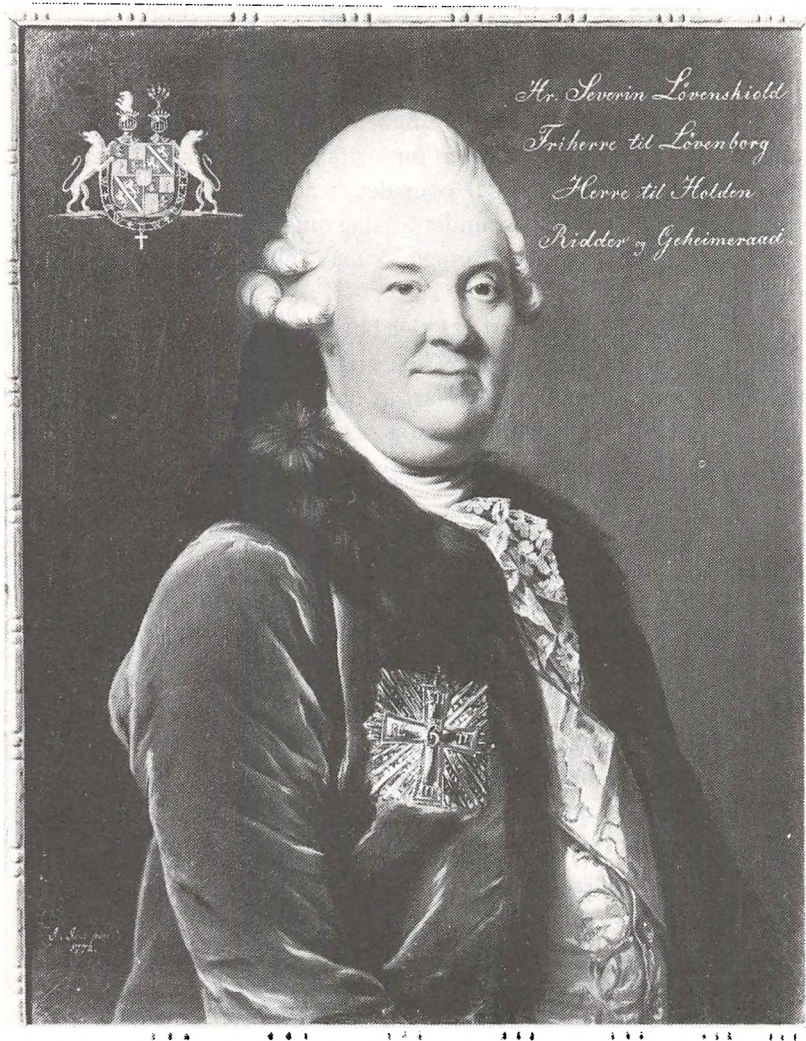
Hvorledes godsejeren administrerede udskrivningen fra sit gods var stort set overladt til hans eget forgodtbefindende. Hans kompetence blev defineret på flg. måde af generalprokurøren Henrik Stampe i 1757: »Hvem, der helst bør præsenteres til landsoldat, af de flere tjenestdygtige bønderkarle, som findes på samme gods og samme lægd. Hvorfor

een hellere dertil bør vælges, end en anden. Og hvilke motiver vedkommende ville betjene sig af, for at gjøre mandskabet villigt til at lade sig præsentere. Dette er noget, som på proprietairernes gods er overladt til proprietairernes egen indvortes huusholdning«. ¹⁴ I konsekvens af dette standpunkt betegnede Stampe også i en erklæring fra 1771 en strid om retten til en karl mellem to godsejere som en privat sag, som de måtte se afgjort ved lands lov og ret. ¹⁵

Det var lovbestemt, hvor mange soldater godsejeren skulle stille i forhold til størrelsen af bøndergodset, og hvilket skema, lægdsrullerne skulle opstilles efter. Men de nærmere regler om administrationens udførelse var godsejerens egen sag. For stramme regler ville formentlig være blevet opfattet som et indgreb i godsets immunitet. Ligeledes havde det været overordentligt vanskeligt at give forskrifter for så forskellige ejendomsstrukturer, der varierede fra et enkelt gods med tilstrækkeligt bøndergods til at udgøre et læg, og til et grevskab med flere tusinde tønder bønderhartkorn. Det er indlysende, at både det til rådighed stående administrationsapparat og omfanget af de pålagte opgaver var meget forskellige.

Godsforvalter

På Løvenborg gods i Holbæk amt havde godsforvalteren ved siden af øvrige arbejdsområder også den umiddelbare administration af udskrivningsvæsenet. Da godsejeren baron S. Løvenskiold i lange perioder opholdt sig uden for godset, i København eller i udlandet, er det muligt ud fra den bevarede korrespondance mellem ham og godset at følge beslutningsprocessen i udskrivningssagerne. Den endelige beslutning blev i alle sager foretaget af godsejeren efter forestilling fra forvalteren. Før hver session måtte godsforvalteren foretage en opgørelse over antallet af nye landsoldater, som skulle indstilles til sessionen fra godset. Det samlede antal var fastsat efter hartkornet i den til enhver tid gældende udskrivningsforordning. Men en række soldater var måske blevet udtaget til gårdfæste siden sidste session, ligesom andre karle havde anmodet om fritagelse. Deres begrundelse måtte undersøges, således at forvalteren kunne anbefale eller fraråde den søgte fritagelse. Desuden blev der udpeget et par ekstra til erstatning for eventuelt kasserede på selve sessionen. Dette blev direkte pålagt i sessionsplakaterne, hvilket fik følgende omtale af forvalteren: »Det er en smuk forklaring for dem, som har

Når kildematerialet i Løvenborg godsarkiv er så oplysende for mange forhold på godset, skyldes det først og fremmest, at Severin Leopoldus Løvenskiold (1719-1776) var så meget borte fra godset, men alligevel ønskede at være underrettet om begivenhederne her – og gribe ind i sagsafgørelserne. Hans eftermæle er i øvrigt ikke så smukt som hans kones. »Han var en mand, som efterlod sig mere gods end venner«, har A.P. Bernstorff sagt om ham. Men som godsejer var han i hvert fald en foregangsmand både m.h.t. hovedgårdens og bøndergodsets drift.

(Maleri af Jens Juel 1772 på Frederiksborg museum).

kuns lidet mandskab, i fald de (sessionsmedlemmerne) skulle få indfald at cassere for mange«. ¹⁶ Det er sandsynligt, at godsadministrationens syn på karlenes anmodning om fritagelse inden udløb af den normerede tjenestetid var afhængig af det til rådighed stående antal tjenestedygtige. Sammen med disse anmodninger om fritagelse indsendte forvalteren derfor en liste i to eksemplarer over det tjenestedygtige mandskab på godset til godsejeren med begrundet forslag om, hvem der burde fritages og hvem der burde gå soldat. Det ene skulle i afkrydset stand sendes tilbage til forvalteren. ¹⁷

Oplysningerne om de tjenestedygtige havde forvalteren fra reserverullen, der indeholdt navn og alder på hele godsets mandskab i den registreringspligtige alder. Det fremgår klart af den bevarede korrespondance, at godsforvalteren, inden han foretog den endelige indstilling om udskrivningen til godsejeren, samlede karlene til syn i mindre grupper, måske landsbyvis. Han måtte foretage den første kvalitetsbedømmelse, dels for at afgøre om »de holdt målet« efter 1764, d.v.s. var tilstrækkeligt høje, dels om de havde synlige skavanker, som på forhånd udelukkede sessionens godkendelse. ¹⁸ Det er derimod ikke muligt ud fra det bevarede materiale endeligt at afgøre, hvorledes den grundlæggende registrering af godsets mandskab er foregået. Godsforvalterens ukendskab til det i h.t. alderen tjenestedygtige mandskab taler dog for, at han ikke selv leverede oplysningerne til den vigtige reserverulle. Hvem andre end lægdsmandene kan have leveret disse?

Mens spørgsmålet om, hvem der leverede de grundlæggende oplysninger til reserverullen på Løvenborg, ikke kan besvares med sikkerhed, er svaret på samme spørgsmål for Matstrup gods i Østjylland sognefogderne. En instruks for godsforvalteren her fra 1779 pålagde ham i § 4 flg.: »for at have alting om mandskabets alder og fødesteder i fuldkommen rigtighed kan han følge den hidindtil brugelige måde på godset og lade sognefogderne en gang om året give sig skriftlige lister på alle de sognebørn, som i samme år under deres sognefogderier ere fødte, og hvem af mandskabet ere døde«. ¹⁹ Sognefogden var, som det senere vil fremgå, ofte identisk med lægdsmanden.

På Løvenskiolds godser deltog forvalteren også i sessionerne og fulgte med karlene frem og tilbage. Midt i vinteren 1775 overværede han sessionen i Ringsted: »Det var sådan vej til Ringsted, at vi med stor nød kunne komme dertil. Men sessionen gik vel af, ja bedre end jeg havde ventet«. ²⁰ Efter sessionen fik godsejeren tilsendt den nye reserverulle

med oplysning om de nye soldater for godset. Dette gentog sig år efter år.²¹

Hele gangen i administrationen med forvalteren som den forberedende instans med indstillingsret til godsejeren, der egenrådigt resolverede på grundlag af dette forberedende arbejde, kan forsvare betegnelsen af godsadministrationen som et billede i mikrostørrelse af den enevældige statsadministration. Også den sproglige tone og hele opbygningen af skrivelser til godsejeren peger i samme retning: »I underdaniget giensvar på Deres Eexcellences høy Respective skrivelse af 18. hujus meldes . . .«. Kancellistilen var optaget i godsadministrationen. Den var tidens administrationsprog, som måtte beherskes, hvis man ønskede at gøre karriere og benytte godsadministrationen som springbræt til noget større og bedre.

Lægdsmand

Det er bemærkelsesværdigt, at lovgiverne allerede fra den første udskrivningsforordning havde truffet visse foranstaltninger for administrationen af udskrivningsvæsenet under godsniveau. En repræsentant for landsbyfællesskabet skulle udpeges som lægdsmand med registrerings- og forsyningsopgaver. Han boede selv i det lægd, han stod som lægdsmand for, og var således en af lægdsbrødrene - en betegnelse for fæsterne i samme lægd. Var det i erkendelse af, at heller ikke godsejerne magtede den direkte kontrol på laveste niveau, men kun indirekte gennem ejendomsretten kunne styre lægdsmanden. Eller var det modsat for at befri godsejeren for den direkte ulejlighed med disse mange små ting, at den enevældige konge greb tilbage til bondeselvstyret. Der er intet i de bevarede forarbejder til Frederik IV's landmilitforordning, som kan afsløre overvejelser bag dette. I virkeligheden var det organisationen af skatteopkrævningen på landsbyniveau fra perioden, før godsejestyret overtog disse funktioner, som påny blev anvendt i udskrivningsvæsenet. I skatteadministrationen var det en slags offentligt ombud, som gik på omgang mellem bønderne for en periode af et år (jvf. afsnit II). Er lægdsmandsinstitutionens genanvendelse ved udskrivningsvæsenet et vidnesbyrd om, at ordningen fortsat eksisterede under godsniveau, som undersøgelsen af skatteadministrationen gav enkelte spredte eksempler på? Desuden var der formentlig overensstemmelse imellem sognefoged-

og lægdsmandsinstitutionen. I hvert fald satte forordningen af 30. dec. 1702 i § 15 lighedstegn mellem sognefoged og lægdsmand, idet denne sidste også benævnes sognefoged.

Hvem var lægdsmand?

Lægdsmandsinstitutionen må dog på ingen måde betragtes som et demokratisk element i moderne forstand. Udnævnelsen blev foretaget af godsejeren, der set fra landsbyen på en gang var arbejdsgiver og enevældens repræsentant. De første militsforordninger præciserede ikke nærmere, hvilke egenskaber der måtte kræves af lægdsmanden. Formentlig fordi det vedrørte interne forhold i de private godser. Men i forordningen af 31. dec. 1701 om ryttergods, der jo samtidig var krongods, krævedes det, at lægdsmanden skulle være en af de bedste bønder i lægdet. De skiftende udskrivningsforordninger for proprietærgodset fastslog enten godsejerens frie valg (forordning 8.1.1724 § 1) eller begrænsede dette til den bedste bonde i lægdet (9.12.1735 art. 3). Det eneste i moderne forstand demokratiske træk ved lægdsmandsordningen var bestemmelsen om, at funktionerne skulle gå på omgang mellem alle lægdsbrødre, selvom hovedlægdsmanden fortsat stod indskrevet for lægdet. Omvekslingen skulle finde sted til nytår - indtil 1735 hvert år, derefter hvert andet år. Da lægdsmanden i 1735 fik pålagt opbevaringen af soldatens mundering mellem øvelserne, blev dette derimod udtrykkeligt kun pålagt hovedlægdsmanden.

Det var en fast formel i alle hoved- og reserveruller, at hovedlægdsmandens navn og bopæl skulle opføres. Det anvendtes sammen med lægdsnummeret til identifikation af lægdet. I den sjællandske sessionsplakat for 1762 pålægges det godsadministrationen i årets reserverulle, både at opføre hovedlægdsmanden for 1733 og den samtidige.²² Baggrunden herfor var formentlig ønsket om at fastholde kontinuiteten mellem hovedlægdsrullen fra 1733 og årets reserverulle. Derimod blev kun den samtidige hovedlægdsmand indført i godsets reserveruller. Således i hvert fald på Løvenborg, hvor de bevarede reserveruller gør det muligt at følge hovedlægdsmandsrækken fra 1733 til 1788. Derimod kan det årlige skift mellem lægdsbrødre ikke konstateres.

Den bedste bonde i lægdet blev på Løvenborg oftest fortolket som fæsteren med det største hartkorn. Undertiden ønskede man naturligt nok lægdsmanden udpeget fra den største by i lægdet, selvom en fæstebonde

i samme lægd, men uden for den største by, havde et større tilliggende, f.eks. Oluf Jørgensen i Regstrup fra 1764-66 og hans eftermand Anders Jensen. Det var en naturlig følge af lægdsmandens tilsynsfunktioner. Der er imidlertid også eksempler på det modsatte. Jacob Andersen, Løvenborgs eneste bonde i Brendholt, var i lægd med Østrupgårdene, som alle var større end hans gård. Alligevel var han lægdsmand fra 1764 og overlevede lægdsomlægningerne 1775. Der er derimod ikke konstateret husmænd som lægdsmand på Løvenborg. De kunne ikke komme ind under betegnelsen den bedste bonde, men risikerede tværtimod at blive præsenteret som soldater, og var således placeret på den modsatte side i landsbyen. En enke efter en lægdsmand kunne på trods af forordningens tilsagn selv overtage hvervet som lægdsmand, når hun beholdt gården. Således blev Olle Poulsens enke opført for Alleruplægdet i 1776 og Jens Ollesens enke for det ene Østruplægd i 1777, selv om enker fra landmilitens indførelse havde været fritaget for hvervet (frd. 30.12. 1702 § 17).

Også lægdsmanden kunne naturligvis udsættes for gårdforsiddelsesdom, som f.eks. Peder Jensen i Borup, der i 1737 havde overtaget den største besatte gård i Borup efter Henrik Pedersen, der også havde været lægdsmand. Peder Jensen blev fradømt gården i 1747 p.g.a. »ruin og usømmelig opførsel«. Det havde iflg. referaterne i justitsprotokollen ingen indflydelse på sagen, at han havde været lægdsmand, hvilket slet ikke blev nævnt under sagen. Hans efterfølger i gården, Jens Sørensen, blev også lægdsmand, selvom der formodentlig godt kunne rejses tvivl om betegnelsen af fæsteren på en tidligere forsiddergård som lægdets bedste bonde. Men traditionen var stærk i en landsby.

Der var to anledninger til ændringer i besættelsen af lægdsmandsstillingen: Fæsteskit og lægdsomlægninger. Ved fæsteskit synes den nye fæster automatisk at have overtaget hvervet efter sin formand. Altså også, som den foregående sag viste, selv om gården var blevet udpint af den forrige fæster og blevet en forsiddergård. Derimod var det ikke altid ved lægdsomlægninger, at de tidligere lægdsmand fortsatte selv i lægd med lige store fæstegårde. Hverken Anthoni Jensen eller Mads Jensen fra Østrup blev lægdsmand efter ændringen i 1764, selvom de fortsat besad en fæstegård i deres respektive lægd. Det samme gjaldt Chr. Hansen i Hannerup ved omlægningen i 1775. Men de var alle ældre mænd, som formentlig har benyttet lægdsomlægningen til at bede sig fritaget for hvervet.

Lægdsmandens opgaver

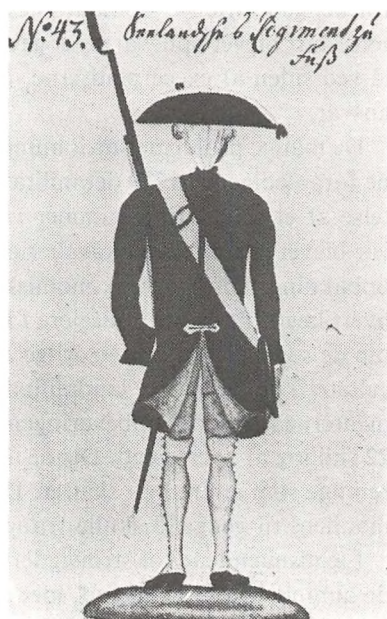
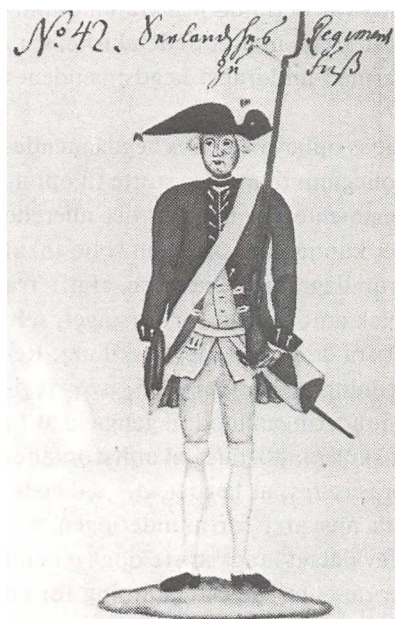
Udgangspunktet for lægdsmandens funktion var viden om hvilke gårde, der tilhørte hans lægd. Dette skulle godsejerne oplyse ham om gennem en lægdszeddel, en fortegnelse over lægdsbrødrene i lægdet. Lægdsmandens opgaver koncentreredes omkring den udskrevne soldats materielle forhold. Uden for tjenestetiden skulle han skaffe ham tjeneste i lægdet til den forordningsmæssige løn. Ved hans afsendelse til de årlige øvelser skulle lægdsmanden opkræve marchpenge hos de øvrige lægdsbrødre, således at han modtog 6 skilling gennem hele det 18. århundrede uanset den stigende prisudvikling. Ruten og dermed den tid, marchen til kompagni-, bataillon eller regimentssamlingen varede, blev beregnet af udskrivningskommissionen af 1733, som gennem sessionen og godsforvalteren gav besked om marchpengenes størrelse til lægds mændene.

Lægdsmanden blev under bødestraf pålagt at møde på de årlige sessioner. Indkaldelsen hertil modtog han gennem godsadministrationen. Det fremgår af sessionsplakaterne specielt for 1764 og 1765, at han skulle møde for at sikre den enrollerede soldats tilstedeværelse og at denne trådte frem for sessionsherrerne, når hans gods og lægd blev råbt op. Hvis lægdsmanden ikke reagerede på indkaldelsen, skulle han efter 1. og 2. tilsigelse idømmes en bøde til regimentsskassen. Men gentog det sig 3. gang skulle han i h.t. forordningen af 30. dec. 1702 (§ 15) have sit gårdfæste forbrudt. Dette er atter et eksempel på den tidligere omtalte sammenblanding af privatretlige og offentlige forhold. Men i det 18. århundrede foretog man ikke denne sondring. At svingte sin mødepligt på session var manglende lydighed mod godsejeren, som derefter ikke mere kunne have den skyldige i sin tjeneste, hvad enten det var til udøvelse af offentlige eller privatøkonomiske funktioner.

Munderingsproblemerne var i første omgang overladt til den enkelte soldat. Det krævedes i h.t. forordningen af 22. februar 1701, at han var forsynet med »en dygtig piekiol, som bør være ret tilskåren og opslagene af samme couleur, som regimentet distingveres med«. Men hvis soldaten økonomisk ikke magtede at stille i den rette mundering, skulle godsejeren lægge pengene ud, mens lægdsmanden sikrede, at udlægget blev holdt tilbage i soldatens løn og betalt til godsejeren. (30.12.1702, art. 10). Da munderingen ved militsens genindførelse 1733 skulle anskaffes af regimenternes munderingskasse og altså blev offentlig eje, fik hovedlægdsmanden til opgave at opbevare og »svare til« soldatens munde-

ring. Netop dette punkt synes at have givet anledning til megen uro. Skulle det tages ganske bogstaveligt, således at lægds mændene skulle erstatte eventuelle skader? Det mente naturligvis de militære myndigheder, medens godsejerne og i en konkret sjællandsk sag fra 1775 også land- og krigskommissær Munthe Morgenstjerne hævdede, at kun hvis lægdsmanden beviseligt havde misligholdt sine forpligtelser, kunne der pålægges ham erstatningspligt. Munderingerne blev ved regimentsændringer indkaldt i arsenalet og uden syn lagt ud i lægderne igen. Også de vekslende præsentationer af store og små karle fra de enkelte lægd sled på munderingssorterne, især sko og strømper.²³

Der findes i Løvenborgs godsarkiv en fortegnelse fra 1767 over de munderinger, som fra lægds mændene var blevet afleveret i 20 pakker til godsforvalteren for at blive indleveret til magistraten i Holbæk i tre store bundter. Det var meget forskelligt, hvad der hørte til en mundering.

En soldatermundering bestod af mange enkeltdele. Da den kun skulle bruges med mellemrum, frembød den et opbevaringsproblem. Det blev hovedlægdsmændens opgave både at opbevare den og »svare til«. Forståelsen af rækkevidden af dette gav anledning til megen strid, indtil der endelig i 1785 blev oprettet munderingskamre.

(Sjællandske regiment til fods 1758, RA, Landetaten, Krigskancelliet, Diverse dokumenter 1734-1818. Tegninger udtaget af de kgl. resolutioner).

Hos Anders Jensen i lægd nr. 1 i Buttrup sogn og by bestod den af: 1 rød kjole med grønne opslag, 1 grøn vest, 1 par røde bukser, 1 hat, 1 gammel hørlærreds skjorte, 1 halsbind og 1 par hvide strømper. Hos Jens Sørensen i Borup var der også 1 sort halsbind med spænde, 1 par hvide estifletter, 1 hårpisk med bånd, 1 par sko med spænde og Chr. Jensen i Søstrup opbevarede af ekstra udstyr 3 dusin små tinknapper. Men hos mange var der kun kjole, vest, bukser og hat.²⁴

Da der i 1778 blev bekostet nye og dyre kalveskindstornystre til soldaternes mundering, blev der fra Danske Kancelli den 4. april udstedt detaljerede forskrifter for lægds mændenes opbevaring af disse: »De må indpakkes i en pung af grovt lærred eller udi et stykke grovt linnen, og bestrøes med god tør malurt og ustødt peber, samt forvares i et skab eller en kiste, hvorudi der tillige giemmes lintø. Om sommeren i juni, juli og august måneder må de hver 14. dag eller 3 uger vel udbankes, igen bestrøes med malurt og peber, samt straks forvares, uden at de forbliver for længe i luften«. ²⁵ Soldaternes våben var derimod lige fra landmilitsens start blevet opbevaret i et geværskab i våbenhuset til den kirke, som lå ved siden af excecpladserne, og dermed unddraget lægds mændenes ansvar.

De mange problemer med munderingens opbevaring hos lægds mændene foranledigede i 1779 det militære kollegium til at søge støtte til oprettelse af et munderingskammer ved regimenterne, ligesom det allerede var blevet indrettet ved kavalleriet. Det kunne ikke ske uden solid lokal opbakning, fordi det økonomiske grundlag skulle være en afgift fra hvert lægd. De fleste godsejere i Holbæk amt gik ind for forslaget, selv om de søgte at trykke den årlige afgift fra de foreslåede 24 skilling. Resultatet kom i den nye landmilitforordning af 13. maj 1785, hvor regimenterne fik pålagt opbevaringen af munderingen mod til gengæld at få 22 skilling af hvert lægd. Denne afgift skulle indbetales til amtsforvalteren lige som andre kgl. skatter. Det præciseres, at lægdet, d.v.s. lægdsmanden, til gengæld skulle fritages for ansvaret for munderingen.²⁶

Lægds mændene for strølægderne blev pålagt langt større opgaver end de almindelige lægds mænd, idet de repræsenterede en erstatning for en fælles godsadministration. (Jfr. senere).

Vurdering

Fungerede lægdsmandsinstitutionen under godsadministration? Det fremgår af indberetningen om forårssessionen i 1702 fra land- og krigskommissæren for Jylland C. Hartmann, at godsejerne i hvert fald i første omgang lod hånt om forordningens bestemmelser om at benytte det lokale selvstyre ved ordningens gennemførelse. De havde ikke tilstillet lægds mændene de lægdssedler, hvoraf det fremgik, hvilke gårde der hørte til deres lægd. Dermed var disse helt afskåret fra at fungere. Hartmann ønskede derimod a.h.t. de vakante lægd at udvirke en ordre til godsejerne om disse lægdssedler.

På Løvenborg gods blev lægds mændene omhyggeligt udnævnt i hvert fald fra 1733 og perioden ud. Der er som tidligere omtalt spor af deres funktion ved munderingernes opbevaring. Derimod er det ikke muligt at afgøre, om de har forsynet godsforvalteren med oplysninger til reserverullen. Det er ikke usandsynligt, da de havde et nøje kendskab til familiemæssige forhold i deres lægd, som forvalteren i hvert fald på så store godser som Løvenborg ikke altid kunne være fortrolig med. Sessionsplakaterne, de årlige indkaldelser til sessionerne, pålagde også fortsat gennem hele perioden lægds mændene at møde op på disse. Det er således givet, at lægdsmandsinstitutionen har fungeret, men det er ikke muligt på grundlag af det gennemgåede materiale at fastslå i hvilket omfang.

Administration af strøllægd

Frederik IV's ordning af udskrivningsvæsenet forudsatte en grundstruktur for landet som helhed bestående af samlede godsområder. Dette var end ikke i 1701 tilfældet i hele landet, men i størst udstrækning på Sjælland, Fyn og i Østjylland. Selv i disse områder var det af matematiske årsager, d.v.s. lægdets størrelse i forhold til godsets hartkorn, nødvendigt at operere med lægder sammensat af flere godser. Dertil kom administrationen af selvejerne, der var i fåtal i de udprægede godsområder, men mere dominerende i andre distrikter som Nord- og Vestjylland. Disse sammensatte lægd betegnedes som strøllægd. Som erstatning for godsejerstyret opbyggede man allerede i 1701 administrationen af disse strøllægd omkring lægdsmandsinstitutionen, som fik pålagt flere beføjelser i disse end i de samlede lægd. Således var lægdsmanden i flere situ-

ationer ligestillet med godsejeren, idet han kunne idømmes bøde for at holde en enrolleret karl tilbage, ligesom der kunne foretages eksekution hos ham i tilfælde af vakance i et strølægd, (forordningen af 27.12.1702 art. 5 § 25). Han skulle indlevere fortegnelser over tjenestedygtige i lægdet til sessionen. Også m.h.t. præsentationen af soldat var han fra starten frit stillet lige som godsejeren, idet der ikke var givet nærmere regler ud over de sædvanlige kvalitetskrav. Men fra den genoptagne ordning i 1733 blev det anset for nødvendigt at regulere en fast turnus for præsentation af soldaten mellem lodsejerne i forhold til hartkornets størrelse. Til gengæld modtog lodsejerne, som stillede soldat, refusion fra de øvrige også i forhold til deres hartkorn, 2 mk. pr. tønne hrtk. (§ 5). Dette sindrige system blev i forordningen af 20. aug. 1779 erstattet af en lodkastningsprocedure, hvor lægdsmanden skulle tage initiativ til indkaldelse af de tjenestedygtige og deres forældre. I tilfælde af udeblivelse kastede lægdsmanden loddet. (Der er ikke påtruffet materiale til belysning af, hvorledes lægdsmanden i praksis administrerede disse beføjelser). Derimod var det ikke lægdsmanden, men amtsforvalteren, der indleverede oversigten over lægdets hartkorn, som dannede grundlag for opstilling af hovedrullen. Ligeledes skulle lægdsmanden iflg. 1779-forordningen under trussel om dagbøder på 48 skilling straks anmelde desertation af strølægds reservemandskab til amtsforvalteren.

Strølægd contra godslægd

Der var således basis for et vist samarbejde mellem lægdsmand og amtsforvalter, som også kunne udnyttes i andre situationer. Da oberst von Ahlefeldt til Bramstrup på Fyn i 1776 havde indskrevet en karl som soldat for et samlet godslægd, selv om han hørte hjemme i et strølægd, sendte Hans Hansen, lægdsmand i strølægdet, på samtlige lægdsbrødres vegne en skrivelse med anmodning om hjælp til amtsforvalteren for Assens og Hindsgavl amter, C. Brun. Brevet sluttede med en bemærkning om, at såfremt amtsforvalterens hjælp ikke var tilstrækkelig, »seer vi os nødsaget til at tage vore Messyrer på anden måde og derom søge højere steder, som vi dog ugierne vilde«. Amtsforvalteren rettede straks henvendelse til Bramstrup. Det overlegne svar lød, at godset nok skulle levere en soldat næste gang, strølægdet skulle stille soldat. Så havde amtsforvalteren ingen anden udvej end at overgive sagen til stiftamtmand Bille i Odense.²⁷

Det har i høj grad været et problem for disse lægds mænd, hvorledes de som ansvarlige – også i økonomisk henseende – skulle klare sammenstødet med godsadministrationen i strølægderne. Godsejerne havde frie hænder til at trække karle fra et lægd til et andet inden for godset både til soldatertjeneste og gårdfæste. Dette gjaldt også den jord, som i udskrivningshenseende var henlagt til et strølægd. Dette vanskeliggjorde lægdsmandens bestræbelser for at holde sammen på strølæggets reservemandskab. Som ejeren af Ruggård, Claus Ness, skrev i 1776: »Fordi nogle tønder hartkorn tillægges et fri gods for at completere et læg, betages derfor ikke proprietærens ret til sine karle«. ²⁸

I en kancellihøring i 1763 blev problemet formuleret således af Fr. Raben, at det netop var sammenblandingen af selvejere eller strøbønder og godsejere, som gav »idelig dispute og oftest til strøbøndernes merkelige skade. Hvorimod kunne ventes mindre trætte og uenighed, når ligemænd i så fald hafde med hver andre at handle«. ²⁹ Den side af problemet løste forordningen af 30. jan. 1777 ved at fratage godsejeren en del af retten til mandskabet på hartkornet i strølægder, således at han kun måtte trække karle bort herfra mod i stedet at stille andet tjenestedygtigt mandskab, som strølægdet ovenikøbet skulle godkende. I modsat fald skulle sagen indankes for sessionen.

Et andet problem forbundet med fastholdelsen af tilstrækkeligt mandskab i strølægderne, var selvejernes interesse i at fritage deres egne sønner fra militærtjeneste. De havde i lighed med godsejerne samme ret til enten med eller uden betaling at udstede fripas til de karle, der heftede til stav på deres ejendom. Da det ofte var deres egne sønner, var de mere rundhændede med pas end godsejerne, som i modsætning til selvejerne altid var ansvarlige for soldaterpræsentationen, mens disse før 1777 kun var det som lægds mænd. Derfor var det allerede ved forordningen af 9. december 1735 (§ 16) blevet forbudt at udstede fripas på strøgods, såfremt lægdet derved ville blive tømt for mandskab. I 1765 blev der tilstillet Danske Kancelli et forslag fra Generalkrigsdirektoratet om et absolut forbud imod fripas på strøgods. Forslaget blev forelagt generalprokurør Stampe, som imidlertid var imod et generelt forbud ud fra det synspunkt, at en selvejerbonde principielt besad sin gård med samme ret som en proprietær. Derimod ønskede han at fremme samarbejdet mellem lægdsbrødrene om fripasudstedelsen under amtmandens tilsyn. Et fripas skulle iflg. Stampes forslag kun kunne udstedes i et strøgods, såfremt der var rigeligt mandskab og enighed mellem alle lægdsbrødrene

herom. Endvidere krævedes amtmandens godkendelse. Stampe vendte sig samtidig mod et forslag fra land- og krigskommissær Falsen om enekompetence for sessionerne til fripasudstedelse, fordi han nærede mistillid til deres evne til at administrere denne kompetence. Derimod ønskede han alle jordejere pålagt pligt til at stille soldat efter tur, uanset om det nødvendiggjorde en kostbar hvervning.³⁰ Dette ville uden tvivl resultere i tilbageholdenhed med fripasudstedelsen. Samtidig ville selvejerne ved soldaterudskrivningen få pålagt samme pligter som godsejerne. Der kom i første omgang intet resultat ud af overvejelserne. Ved landmilitisforordningen af 30. januar 1777 løstes problemet ved et generelt forbud mod fripas og en pligt for det samlede strølægd til at hverve en soldat i tilfælde af mandskabsmangel.

Strølægdernes adsplittede struktur forøgede lægdsmandens vanskeligheder, idet han ikke kunne have samme nære tilsyn med befolkningsændringer som hans kolleger i de samlede lægd. Det var en af grundene til de mange rømninger og flytninger med ulovligt pas, som foregik fra strølægderne. Den sjællandske land- og krigskommissær Munthe af Morgenstjerne fandt således anledning til at give strølægds mændene en advarsel i sessionsplakaten for 1782: »Da megen forsømmelse i strølægdene erfares, så advares lægds mændene, betimeligen på vedkommende amtstue at indgive de forlangte efterretninger til anbefalede strølægds reserveroullers forfatning, under forventende mulkt«. De adspurgte i den tidligere omtalte cancellihøring fra 1763 om lægdsstrukturen mente ikke, at en bonde som lægdsmand var i stand til at hemme disse undvigelser. Grev Schack fra Schackenborg mente således, at strølægdsmanden skulle fratages sin ret omfattende kompetence i udskrivningsvæsenet, som i stedet skulle henlægges til den nærmestliggende godsejer. Denne skulle derefter være ansvarlig for soldaterpræsentationen både for strølægds selvejergods og sit eget gods. Men selvejerne skulle dog også efter grev Schacks opfattelse beholde retten til mandskabet, d.v.s. godsejeren måtte ikke inddrage selvejergodsets karl i sin godspolitik. Det havde været en betydelig udvidelse af det patrimoniale godsejerstyre, idet dets kompetence i så fald også ville blive udstrakt til befolkningen uden for godset. Et tilsvarende forslag fra Odense amt ville kun tildele den tilgrænsende godsejer tilsynsfunktioner som erstatning for amtsforvalteren, der var alt for langt borte til at føre et effektivt opsyn med strølægds mandskab.³¹

De tidligere omtalte klagesager syntes også at vise, at amtsforvalteren

manglede tilstrækkelig autoritet til at træde op imod godsejerstyret. For det 18. århundredes statslige administration var det tydeligt, at kommunikation var et grundlæggende problem i lokaladministrationen. Til løsning heraf pegede også statslige embedsmænd på godsejerstyret p.g.a. dets nære fysiske kontakt med befolkningen og den naturlige autoritet, godsejeren besad i lokalsamfundet. Derimod var der udtalt skepsis mod bondestyrets muligheder for at klare de offentlige forpligtelser, som staten pålagde sine undersåtter på landet.

KAPITEL 3

KARTOTEKER OG FOLKETAL

Formålet med dette kapitel er at give en oversigt over de forskellige fortegnelser over jord og personer, som var nødvendige instrumenter for at sikre repræsentationen af en soldat for hvert lægd i hele landet. Dette fører videre til en vurdering af fortegnelserne og de talstørrelser, som de bringer, for at fastslå udviklingen af antallet af udskrivningspligtige personer i forhold til udskrivningskravene og derigennem at forsøge en vurdering af vægten af udskrivningsbyrden.

Styringsmekanismer

I matriklen af 1688 var der skabt en ejendomsfortegnelse for hele landet, som indirekte gennem godsernes jordebøger blev benyttet som grundlag for udskrivningen af soldater til landmilitisen. Det krævede et dobbelt registreringssystem, et til inddelingen af bøndergodset i lægd og et til kontrol med mandskabet, som var genstand for udskrivningen. Efter ordningen af 1701 skulle 20 tdr. hrtk. udgøre ét lægd til præsentation af én soldat, men størrelsen ændredes flere gang i århundredet (jvf. bilag 9).

Den kommission, der skulle forestå den første inddeling, udarbejdede i h.t. sin instruks af 16. april 1701 en *krigsjordebog*. Denne indeholdt amtsvis lægdernes gårde, med fæsternes navne og hartkornsangivelse på grundlag af amtskrivernes jordebøger, og alle unge karle over 14 år og husmænd under 35 år, som boede i lægdet. Personerne fik et fortløbende nummer, ligesom deres navn og alder og ansættelsessted anførtes. Udgangspunktet var den geografiske enhed, amtet, men bortset herfra svarede krigsjordebogen til de senere *reserveruller*, som førtes godsvis. Da ryttergodset senere blev inddraget i militsordningen, fik regimentsskriveren ordre til at udarbejde en tilsvarende fortegnelse (nu kaldet lægdsrullen) over alle bondesønner og tjenestekarle mellem 14 og 35 år på rytergodset (frd. af 31. dec. 1701 § 3). Første gang betegnelsen *reserveruller* anvendtes, var i forordningen af 30. dec. 1702, hvor amtsforvalteren og regimentsskriveren skulle udarbejde disse reservemandskabs-

fortegnelser for henholdsvis krongods og ryttergods (§ 23). Derimod var det først med landmilitorsordningen af 8. febr. 1724, at det blev pålagt private godsejere på tilsvarende måde at udarbejde en reserverulle over godsernes registreringspligtige mandskab lægd for lægd.¹ Reserverullen skulle oprindeligt indleveres til amtstuen, men efter den genoprettede landmilitorsordning af 1733 til sessionen ved hver samling.

Regimentsrullen, senere kaldet *hovedlægdsrullen*, omfattede i modsætning til reserverullen kun de udskrevne soldater opført regimentsvis. Hvert regiment rekrutteredes fra et geografisk område. Rullen omfattede eksercerpladsens beliggenhed, godsets navn, lægdsmandens navn og bopæl, og oplysninger om den udskrevne soldat, men medtog ikke det øvrige mandskab, da den udelukkende tjente hærenhedens behov. Denne lægdsrulle kaldtes i den tidligere omtalte kommissionsinstruks fra 1701 også *extrakt lægds- og portionsrulle*, da den fremtrådte som ekstrakt af krigsjordebogen.

De to ruller tjente således hver sig formål. Hovedlægdsrullen angav inddelingen af den jord, der udskrivningsmæssigt tilhørte et regiment. Den tjente et militært formål, således at officerne kendte soldaterne og deres tilhørsforhold. Krigsjordebogen eller reserverullen, som skulle indleveres til de civile myndigheder, gav oplysning om det totale reservemandskab uanset tjenestedygtighed mellem 14 og 35 år. Denne skulle fra 1724 under navn af reserverulle videreføres af godsejerne med godset som enhed og indgives til amtstuen, senere sessionen. Derved kom den i godsadministrationen yderligere til at fungere som kontrolmiddel med karlenes bevægelser. Det blev endnu mere nødvendigt efter det i 1733 indførte stavnsbånd, som medførte registreringspligt for den mandlige befolkning i alderen 14-36 år på det gods, hvor enhver var født, og som heller ikke uden godsejerens tilladelse kunne fraflyttes i samme tidsrum.

Havde de lokale og centrale myndigheder i dette materiale tilstrækkelig viden til at føre kontrol med landbefolkningen, så udskrivningen kunne fungere? Fra centralt hold ønskede Krigskancelliet i 1741 dels at få en samlet oversigt over det tjenestedygtige mandskab, dels at få mulighed for at beregne tilgangen de kommende år. Derfor fik sessionerne den 25. august ordre til at udarbejde en fortegnelse over alt mandskab i alderen 9-40 år på godserne i deres distrikt, selv om alderen for optagelsen i reserverullen på dette tidspunkt var 14 år og for slettelse af rullen 36 år. Det blev egentlig pålagt sessionerne efter indkaldelse af mandskabet selv at opstille listerne inden indsendelsen til Krigskancelliet. Men

sessionsplakaterne for Sjælland, dateret den 16. december 1741, påbød både at alt reservemandskab i alderen 9-40 år skulle præsenteres på sessionen og fortegnelserne herover samtidig skulle afleveres. En sådan fortegnelse er bevaret i kopi i Løvenborgs godsarkiv. Den prognose, som listerne skulle danne grund for, resulterede i en ny forordning, hvor aldersgrænserne for registreringspligt og stavnsbånd blev ændret til 9-40 år.² Det forhåndenværende materiale gav således ikke tilstrækkeligt grundlag for beregning af en ændret udskrivning.

Ligeledes havde godserne behov for kendskab til de drenge, der endnu ikke var gamle nok til at blive optaget i reserverullen. På de større godser var det nødvendigt for at fastslå, hvor drengene opholdt sig på deres 9. eller 4. års fødselsdag. Hvor de fyldte deres år, som det hed i tidens sprogbrug, hvilket var afgørende for hvilket gods, de tilhørte. Herom blev der ført mange retssager i det 18. århundrede. Således findes der i Løvenborg godsarkiv lister over drenge under 4 år for årene 1765-74 og 1780-88, selv om alderen for optagelse i reserverullen i h.t. de gældende landmilitforordninger var 4 år. Disse lister blev udarbejdet hvert år. F.eks. indsendte forvalter Aagaard den 2. november 1774 en lignende liste til godsets ejer, baron S. Løvenskiold. »Ligeledes følger underdanigst Specifikation på de Drænge børn under 4 år, som til sidste Michaeli var her på Godset, der ialt er 28, til Deres Excellences Efterretning«.³ Disse lister må opfattes som uofficielle interne lister til brug for godsets kontrol med beboernes drengebørn. Godsadministrationen har således følt det nødvendigt at udvide kontrolbestemmelserne for at opfylde de krav, som blev pålagt af centraladministrationen. Den registreringspligtige alder blev i praksis udvidet. Derved blev både administrationsbyrden for godsejeren og tvangsbyrden for bondestanden mere trykkende end oprindelig tilsigtet af lovgiver.

Etablering

Det komplicerede lægdsrullesystem måtte ændres, hver gang lægdsstørrelserne og dermed antallet af udskrevne soldater ændredes. I 1701 havde man som omtalt nedsat en særlig kommission til at overvåge inddelingen. I 1733 foretog godsejerne lægdsinddelingen, som i form af en fordelingsrulle eller et lægdsregister blev indleveret i amtstuen. Amtsforvalteren førte i forvejen amtsjordebøgerne med henblik på opkrævningen af jordskatterne. Derfor fik han også til opgave at samordne og

kontrollere godsernes inddelingsruller. Til sidst blev amtsrullerne samarbejdet af en landsdækkende kommission. Ved lægdsændringen i 1742 fra 60 til 40 tdr. hrtk. kunne man derimod benytte den gamle inddeling som beregningsgrundlag ved at etablere tre lægd af to hidtidige. I 1764 henstillede Generalkrigsdirektoratet til Danske Kancelli, om fremgangsmåden fra 1733 skulle benyttes, eller krigs- og landkommissæren i samarbejde med de enkelte amtmænd skulle regulere regimentsdistrikterne. Danske Kancelli valgte den sidste fremgangsmåde, således at krigs- og landkommissæren og amtmændene både i 1764 og ved de senere ændringer samarbejdede om fordelingen af lægderne til hvert regiment.⁴

Proceduren var forholdsvis enkel, for så vidt hvert lægd kun bestod af hartkorn fra samme gods. Men hvor der blev noget til overs, måtte det sammenlægges med overskydende hartkorn fra andre godser, selvejergods eller andet strøgods til de såkaldte strølægd. Ved denne procedure, som angik flere godser, kunne man ikke anvende godsadministrationen, som ellers var den lokale grundpille i udskrivningsvæsenet. I stedet måtte amtsforvalteren træde til og foretage den nødvendige sammenlægning til disse strølægd, der i fællesskab skulle stille en soldat. Dette arbejde måtte afvente indsendelsen af godsejernes lægdsruller, men var til gengæld forudsætningen for, at land- og krigskommissæren i samarbejde med amtmændene kunne opstille den endelige regiments- eller hovedlægdsrulle. Da amtsforvalteren i Odense, Buschmann, i 1774 var blevet rykket af land- og krigskommissæren for indsendelsen af lægdsrullerne efter nyordningen af 14. september 1774, klagede han i en svarskrivelse af 6. november over den forøgede arbejdsbyrde, som »det vidtløftige strøgods« medførte for den i forvejen hårdtpressede amtstue. »I år at blive færdig med alt dette, ville man lættelig finde umueligt, især om de øvrige arbejder, som i denne tid påligger amtstuerne, tilsammen betragtes, og hvoraf ethvert for sig er af lige så stoer vidtløftighed og taaler ligeså lidet, ia endnu mindre ophold«. Grunden til forsinkelsen i 1774 var, at der var opstået usikkerhed, om et gods med hartkorn i flere amter måtte sammenlægges dette. Det ville ved denne fremgangsmåde kun få ét strølægd, mens det i modsat fald fik et strølægd pr. amt med heraf følgende komplikationer. F.eks. ville godset Søboe i så fald få tre strølægd, da det ejede gods i tre amter. Amtmand Holsten på Holstenshus var ligesom krigskommissær Dietrichson imod den sammenblanding, dette ville medføre for amternes hartkorn, og resolverede den 25. okt. 1774 lakonisk: »Alt hvad man kand sige herom, er dette, for de go-

de herrer, hvis gods ligger i toe til tre amter, bliver den en skiebne, som ey kand forekommes«. ⁵

Lægdsinddelingen fulgte således perioden igennem principperne fra Frederik IV's landmilitis, blot med justeringer for ændringer af hærens og dermed lægdernes størrelser. Derfor medførte de mange udstykninger og mageskifter i sidste halvdel af århundredet en forøgelse af strølægderne og dermed også af problemerne omkring lægdsadministrationen. I den anledning foranstaltede Danske Kancelli i 1763 som tidligere omtalt en høring af landets amtmænd om en ny inddeling af lægderne, som »i henseende til de mange strølægder findes i temmelig confusion«. Det var et gennemgående tema i besvarelserne, at årsagen til confusionen skulle søges i de mange samlede godsers salg og deling. Fra Odense blev det foreslået at foretage løbende justeringer af lægdsinddelingen hvert 10. eller 12. år, således at de stedfundne forandringer i ejendomsstrukturen kunne opfanges. Derfor skulle i h.t. samme forslag intet skøde tinglyses, uden det var forsynet med en attest fra land- og krigskommissæren, at den stedfundne forandring var anmeldt til lægdsrullen. ⁶

Det lykkedes ikke under det patrimoniale godsejerstyre at finde en tilfredsstillende løsning på strølægdsproblemet, som oprindeligt repræsenterede en undtagelse midt i de samlede godslægd, men som efterhånden selv i udprægede godsområder blev mere almindeligt som følge af ændringer i landbrugsstrukturen. Fæstegodsets overgang til selveje og den heraf følgende opløsning af godssystemerne, forøgede antallet af strølægder. Som påvist i det foregående var administrationen i strølægderne betydeligt mere problematisk end i de samlede godslægd. Denne forøgelse af strølægderne var da en medvirkende årsag til ophævelsen af godsejerstyrets kompetence inden for udskrivningsvæsenet. Systemet opløstes indefra.

Personproblemer

Kombinationen af soldaterudskrivning og jordregistrering forudsatte, at det altid var muligt at bestemme en persons tilhørsforhold til jorden. Det var mindre problematisk i 1701, hvor fæstegårdene var det bærende element i landbystrukturen. Da var det formentlig kun omvandrende betlere, der faldt uden for systemet. Men det øgede folketal i sidste halvdel af det 18. århundrede udøvede et stærkt pres på landsbystrukturen. Da antallet af gårde lå fast, var det husmands- og inderstelaget, der,

som påvist af F. Skrubbeltrang, kom til at opsuge den øgede befolkning. Da der ofte ikke hørte jord til disse huse, gav det problemer at bestemme, hvilket lægd beboerne tilhørte. Problemet blev akut, hvis en gård og det hus, der oprindeligt var bygget på gårdens grund, fik forskellige ejere. Gårdens ejer skulle stille soldat af sit hartkorn, men måske fandtes mandskabet i det jordløse hus, hvis ejer påstod dem fritaget for indførelse i reserverullen. Ligesom han derefter kunne påregne en ekstrafortjeneste ved at sælge fripas til karlene i de jordløse huse. Tilsvarende problemer opstod omkring hyrde- og smedehuse, som var bygget på byens fællesjord. Det gav ikke problemer, hvor hele byen ejedes af samme godsejer, men i høj grad med flere lodsejere i samme by. I første omgang løste Danske Kancelli problemet ved efter høring af Generalkommissariat, Rentekammer og landmilicessionerne kategorisk at fastslå i plakat af 4. juli 1780, at dette mandskab altid skulle tilhøre den største lodsejer. Derved rejstes et nyt problem, idet en by med næsten lige store selvejergårde inddelt i flere lægd følte det som en stor uretfærdighed, at alt mandskab skulle tilfalde det ene lægd, fordi en lodsejer havde et par skæpper jord mere end den næste. Dette problem var sælig kompliceret i Koldinghus amt, hvor der fandtes så mange selvejere, at der iflg. landmilicessionen fandtes 230 strølægd uden proprietærgods. Derfor foreslog sessionen, at det tjenestedygtige mandskab skulle fordeles mellem alle strølægd i byen efter tur. Det fik kgl. konfirmation den 3. juli 1782.⁷ Disse problemer var i sidste instans en følge af udskrivningens tilknytning til jordvurdering i stedet for befolkningstal.

Mikroplan

Det foregående var et forsøg på at få et generelt billede af udskrivningens praktiske gennemførelse og de hermed forbundne problemer. I det følgende skal udviklingen belyses ud fra et enkelt gods, nemlig Løvenborg i Holbæk amt.

I Løvenborg godsarkiv findes med få lakuner de årlige reserveruller for perioden 1733-88. Som hjælpemiddel til den grundlæggende lægdsinddeling udarbejdede godsets forvalter en inddelingsrulle, en fortegnelse over fæstegårdene i hvert lægd, deres beboere og lægds mænd. Når lægdets størrelse ændredes ved en ny lov, måtte inddelingsrullen følgelig også ændres. Det samme var tilfældet, hvis der ved køb og salg skete ændringer i godsmængden. Forvalteren benyttede godsets jordebog som

udgangspunkt – ved den først bevarede inddelingsrulle (1733) pudsigt nok bagfra. De første inddelingsruller på Løvenborg fulgte ikke rækkefølgen i de samtlige jordebøger helt slavisk, men lempede sig så nogenlunde efter gårdstørrelsen for at undgå en fæstegårds opdeling mellem to lægd. Fra 1764 fulgtes jordebogen derimod fuldstændigt, hvilket naturligvis medførte de nævnte gårddeleliger.

Hvert lægd havde to numre, et fortløbende internt i godset og et nummer i hovedlægdssrollen svarende til lægdets dobbelte funktion inden for godset (kontrol med reservemandskab) og i regimentet (kontrol med den udskrevne soldat). Formularen for reservelægdssrollen blev meddelt godsejerne fra land- og krigskommissæren. Det var i hvert fald tilfældet med reserverullen for 1768, som iflg. udskriften på bindet var »forfattet efter den af hr. justitsråd og land- og krigskommissær von Morgenstierne dertil meddelte formular«.

Strukturen i lægdssrollen var opbygget om fæstebønderne, brugerne af lægdets jord. Ud for fæstebondens navn anførtes hver dreng og karl, som opholdt sig på gården, hvad enten det var bondens egne eller fremmede mellem 14 og 36 år (eller i h.t. de gældende ordninger). Personerne var fortløbende nummereret gennem alle lægderne. Da de bortset fra perioden 1763-75 på Løvenborg blev opført efter tjenestested, ændredes personnummeret fra år til år. P.g.a. manglende henvisninger til både det tidligere og senere nummer er det ikke muligt at følge en person gennem flere år, som i ordningen af udskrivningsvæsenet efter 1788. I perioden 1763-75 blev reservemandskabet på Løvenborg derimod opført efter fødestedskriterier,⁸ hvilket gav færre forskydninger i numrene fra år til år. Til gengæld benyttes rubrikken »particulair erindringer« fra 1765 til oplysning om ændringer i tjenestested. Det må imidlertid have været vanskeligere at etablere i hvert fald den første rulle på denne måde frem for at notere dem, der faktisk boede i lægdet. Reserverullen blev underskrevet af godsforvalteren, men det udelukker ikke, at han sammenstillede den på grundlag af oplysninger fra de enkelte lægds mænd, som må formodes at have haft et nøjere kendskab til lægdernes mandskab. Dette spørgsmål tillader materialet ikke at besvare for Løvenborg. (Jvf. kap. 2).

En anden ejendommelighed viser godsforvalterens funktion som kontrolinstans. Indtil 1737 opførtes kun de fæstebønder i reserverullen, som havde ansat tjenestekarle eller drenge. Men fra 1738 opførtes også de fæstebønder, som ingen havde. Det har ingen betydning haft for

lægdsmanden, men var væsentligt for godsforvalterens kontrol med, at lægdsmanden nu havde været rundt hos alle i inddelingsrullen.

I alle reserveruller indtil 1740 blev mandskabet inddelt i kategorierne drenge og karle, men deres alder tilføjedes alligevel. Sondringen mellem dreng og karl lå omkring 20 år, men ikke konsekvent. Formodentlig var lønnens højde afgørende. Fra 1763 blev mandskab indplaceret i tre aldersgrupper 9-18, 18-30 og 30-40. Sidste kategori blev samtidig benyttet til opførelsen af husmænd. Således var nummer 40 i 1765-rullen indført her, selvom han kun var 27 år, fordi han var husmand i Nr. Jernløse. Det fremgår tydeligt af flere af Løvenborgs reserveruller, at de er blevet benyttet som kontrol med mandskabet, idet der er senere vedtegning med kridt om gårdfæste, død, rømning (kun få) og udtagning til soldat – de muligheder der var for slettelse af reserverullen.

Formodentlig medtog rullerne også mandskab, som p.g.a. legemsfejl ikke kunne præsenteres. Først fra 1768 bemærkedes det i nogle af rullerne, om nummeret var tjenestedygtigt eller ej. Udygtig-prædikatet medførte imidlertid ikke udelukkelse af det flg. års reserverulle. Således var de utjenestedygtige fra 1770 også opført i rullen 1773, med mindre de var udgået p.g.a. alder eller gårdfæste. I 1770 var der 8 utjenestedygtige, de fleste p.g.a. skade på øjet, men »vanfør« og »vanvittig« anvendtes også som begrundelse. I 1776 var ialt 34 utjenestedygtige, heraf 22 p.g.a. størrelsen (»liden«) og 4 p.g.a. en kroget finger. Dette blev også niveauet for de følgende år. I lægd nr. 4 var Niels Madsen, (formentlig) husmand, på 27 i 1776 kasseret med begrundelsen: et slet sted. Det er formodentlig igen et eksempel på sammenblandingen af privat og offentlig myndighed. Den 27-årige er blevet kasseret mod til gengæld at overtage et forfaldent hus, som iflg. landmilitzforordningen i modsætning til gårdfæste ikke førte til slettelse af rullen.

I 1779 blev Peter Larsen på 19 år i lægd nr. 16 opført som utjenestedygtig med den ejendommelige begrundelse, »ej konfirmeret«. En præst kunne nemlig ikke udstede pas til en person, der ikke var konfirmeret og derfor ikke havde været til alters. Da en soldat skulle medbringe pas til sessionen, var konfirmationen en nødvendig forudsætning for at blive udskrevet til soldat. Den moralske begrundelse for kravet om konfirmation var ønsket om, at »mandskabet i deres christendom således (er) oplyste, at de vide edens betydning, som de til os ere allerunderdanigst pligtige at aflegge«, som findes i militzforordningen af 9. december 1735 – udstedt samme år som forordningen om konfirmation. Ved den

pietistiske iver var der i virkeligheden blevet skabt et smuthul i lovgivningen til unddragelse af militærtjeneste, som blev benyttet og derfor ophævet igen med forordningen af 30. januar 1777.

Antal gårde pr. lægd

Hvor tungt hvilede urdskrivningsvæsenet på godserne? Efter ordningen af 1733 (60 tdr. hrtk. pr. lægd) var der på Løvenborg med 572 tdr. bøndergods 9 lægder med gennemsnitlig $8 \frac{7}{9}$ fæstegård i hvert lægd, d.v.s. kun 1 ud af knap 9 gårde skulle stille en soldat til landmilitsen. Desuden var der 5 overskydende fæstegårde, som af amtsforvalteren skulle sammenlægges med andet overskydende gods til et strølægd. Efter ændringen i 1742, hvor lægdernes størrelse blev nedsat til 40 tdr. hrtk., udgik der som tidligere omtalt ordre om ikke at foretage en fuldstændig nyinddeling, men i stedet af to tidligere lægd af 60 tdr. hrtk. at danne tre lægd, hvoraf det ene blev et nyt lægd. Derved blev det muligt at fastholde de to hidtidige lægds mænd og blot udpege en ny til hvert tredje lægd.⁹ I 1764 (32 tdr. hrtk. pr. lægd) var der ialt 625 tdr. hrtk. 19 lægd med gennemsnitlig knap 5 gårde pr. lægd og 23 tdr. hrtk. i overskud. Nu skulle hver femte gård stille en soldat. I 1768 (46 tdr. hrtk. pr. lægd) var der af 626 tdr. hrtk., 13 lægd á 7 gårde pr. lægd og 2 tdr. hrtk. til overs. I 1774 (22 tdr. hrtk. pr. lægd) var der ialt på 627 tdr. hrtk. 28 lægd med $3 \frac{2}{3}$ gårde pr. lægd og 11 tdr. hrtk. i overskud. Landmilitsordningerne medførte således efter 1733 en stadig stramning af forholdene på Løvenborg, således at et stadig færre antal fæstegårde i fællesskab skulle stille én soldat.

Antal registreringspligtige

Registreringen af lægd og fæstejord var forholdsvis uproblematisk. Dels lå der en lang tradition bag fra skatteadministrationen, dels lå det i sagens natur, at der ikke foregik så hyppige ændringer i ejendomsstrukturen, før udstykningsbølgen satte ind. Men anderledes forholdt det sig med registreringen af personerne, som man naturligvis ikke kom helt uden om, selv om udskrivningsvæsenet var knyttet til jordregistreringen. Det store spørgsmål er, om personregistreringen var pålidelig. Har lægds mændene været nøjagtige, eller har de holdt hånden over nogle af karlene og dermed tilladt uofficielle fritagelser? Det er vanskeligt at

kontrollere reserverullerne gennem andet statistisk materiale. Da de vestsjællandske sogne var stærkt opdelt mellem forskellige godser, kan kirkebøgerne ikke sammenholdes med reserveruller for et enkelt gods. Heller ikke de senere folketællinger, der også førtes sognevis, kan anvendes til kontrol af lægdsrullematerialet. Sandsynligheden taler imidlertid for dets pålidelighed, fordi kriteriet for om en karl var »bundet til godsets navn«, eller han var frikarl, var optagelse i godsets reserverulle. Det var i godsets interesse at have et stort mandskab til rådighed både til soldaterudskrivning og gårdfæste. Dokumentation herfor var reserverullen, godsets kartotek.

Der er nedenfor foretaget en sammenstilling af oplysningerne i Løvenborgs folkeskattemandtæl og reserverulle, begge fra 1777.

Landsby	Folkeskattemandtæl på Løvenborg 4. august 1777			Reserverulle på Løvenborg 31. marts 1777	
	Karle	Soldater	Dreng	Karle	Dreng
Buttrup	8	1	1	11	3
Allerup	2	2		4	
Langerød	1	1		1	
Tingtvad	1	3	1	1	
Borup	1	1	1	1	1
Søstrup	3	1		2	
Holløse	5	4	1	6	1
Grandløse					
Jonstrup	1				
Sonnerup	2	1		2	
Nyrup			1	2 ¹⁾	
Brendholt	1			1	
Østrup	6		2	5	4
Ulkestrup				1	
Kagerup				1	
Sdr. Jernløse					1
Nr. Jernløse	5	3	2	10	2
Nørup	5		1	5	1
Regstrup	6	4	3	4	4
Hannerup	2	2	1	2	1
Ialt	49	23	14	57	18

1) 1 undvigt i 1776.

Kilde: LAS, Løvenborg gods, Penge- og kornregnskab 1777/78.

Do, Reserveruller m.v. 1733-91.

Naturligvis er der stor forskel på dragten hos de to registreringspligtige bondekarle på P. Cramers tegning og hos de to udskrevne soldater fra det sjællandske infanteriregiment. Men snittet er trods alt ikke så forskelligt endda: Lange støvler, lang vest, lang frakke og stor hat. Den største forskel ses måske på håret, hvor den stive hårpisk hos soldaterne adskiller sig meget fra karlenes skulderlange løse lokker. (Det kgl. Bibliotek, M.P. 23, pl. 39^{1A}. Carl Bertram: Königl. Dänischen Armee. Kopenhagen 1761).

Begge lister tjente et internt godsformål. Til folkeskatten var der medtaget karle og drenge over 15 år, da skattepligten først indtrådte fra dette tidspunkt. Derfor er alle karle og drenge under 15 år udeladt af reservevulleoplysningerne i denne sammenhæng. I folkeskattemandtallet gøres der udtrykkeligt opmærksom på, hvem der var soldat og derfor fritaget for folkeskat. Den udskrevne soldat er heller ikke medtaget i reservevul-

len. Også aftakkede hvervede soldater var fritaget for folkeskat, men ikke de aftakkede almindelige soldater. Disse er naturligvis ikke at forventes i folkeskattemandtallet, såfremt de er blevet gård- eller husfæstere eller er gået over i inderstegruppen. Dette forhold kunne have givet anledning til et højere antal i folkeskattemandtallet end i reserverullen, men forholdet er, som det fremgår af sammenstillingen lige omvendt, idet der er 8 karle og 4 drenge mere i reserverullen end i folkeskattemandtallet. Der er kun en tidsmæssig difference på 4 måneder, og begge optegnelser er i samme fæsteperiode. En del af forklaringen på differencen skal formentlig søges i præster og degnes udeladelse af folkeskattemandtallet (i h.t. §§ 3 og 4 i frd. af 31. dec. 1760), idet sognepræsterne

i Buttrup og Nørre Jernløse hørte under Løvenborg, som havde kaldsretten til disse kirker.

Vel er der ikke fuldstændig overensstemmelse mellem de to slags mandtal optaget til hvert sit formål. Det største antal findes imidlertid i reserverullen. Resultatet af sammenstillingen må derfor være, at der ikke er grundlag for mistillid til reserverullens pålidelighed i 1777, da den stemmer nogenlunde overens med det samtidige folkeskattemandtal.

Hvorledes forløb udviklingen af antallet af registreringspligtigt mandskab på Løvenborg? Da kriterierne for optagelse i reserverullen ændredes, er det ikke muligt at sammenligne det samlede antal personer i reserverullen for Løvenborg i hele perioden 1733-88. I bilag 11 bringes det samlede antal registreringspligtige for de år, der er bevaret reserveruller på Løvenborg. Listen er opdelt i perioder i h.t. lovgivningen omkring registreringen. I 1752-53 er der lagt et skel p.g.a. usikkerhed i materialet. Der er desuden nogle årlige udsving i materialet, som gør, at man ikke helt kan fæste lid hertil. Fra 1737 til 1738 er der en stigning fra 68 til 88, hvor de 6 personer kan forklares med optagelse af de to sognepræsters karle, som ikke var opført tidligere. I 1738 er der kommet ny godsledelse (slægten Løvenskiold). Dette synes for reserverullen som tidligere omtalt at resultere i en ny mere grundig rulleførelse, idet alle fæstegårdmænd er opført uanset, om de havde ansat registreringspligtigt mandskab. Er det en følge heraf, at det samlede antal er steget fra 88 til 110? 1742 og 1746 rullen medtager stik imod reglerne ikke drenge under 14 år. Det kunne således tyde på, at det først er fra århundredets midte, at proceduren omkring rulleføringen har fundet sit leje på Løvenborg.

Der er nedenfor foretaget en opstilling af de registreringspligtige inden for hver forordnings funktionsperiode og den årlige gennemsnitlige stigning i disse perioder.

Udviklingen af antallet af registreringspligtige på Løvenborg 1733-88

År	Stigning	Årlig gennemsnitsstigning
1733-40	74-116	6,0
1743-52	122-146	2,7
1752-63	179-186	0,7
1764-67	214-225	3,3
1768-73	218-224	1,2
1775-88	202-213	0,8

Dette viser en stigning i antallet af registreringspligtige i hver periode, men med faldende styrke. Hvis disse tal kunne tages for deres pålydende, ville det være et interessant korrektiv til de hypoteser om befolkningsudviklingen i det 18. århundrede, som allerede F. Skrubbeltrang har sat et spørgsmålstejn ved.¹⁰ Iflg. den tidligere opfattelse skulle befolkningsudviklingen være stærkest på landboreformernes tid. Det tyder lægdsrullematerialet på Løvenborg ikke på - tvært imod.

Tallene for Løvenborg kan ikke overføres direkte på befolkningsudviklingen i Danmark som helhed, idet der må regnes med store lokale forskelle. I forbindelse med den store landbokommissions forhandlinger blev der foretaget en række beregninger på grundlag af folketællingen i 1769 over forholdet mellem befolkningstallet og landsdelenes størrelse opgjort efter henholdsvis arealudstrækning og hartkornsvurdering.¹¹ Iflg. disse beregninger (jvf. bilag 12) havde Sjællands stift den tætteste befolkning af ugifte mandspersoner i forhold til areal. Derefter fulgte Fyn, Århus, Ålborg, Viborg og Ribe stifter i nævnte rækkefølge. Men inddrages hartkornsvurderingen lå befolkningstætheden pr. td. hrtk. under landsgennemsnittet i Sjælland - og Fyns stifter, mens de øvrige lå over. I relation til udskrivningsvæsenet er de relevante tal imidlertid kun bøndergodsets hartkorn, idet kun dette dannede basis for udskrivningsvæsenet. Af bilag 12 og 13 fremgår, at de største forskelle fandtes i Sjælland og Viborg stifter. Dernæst er det kun den mandlige befolkning i den udskrivningspligtige alder, der skal sammenholdes med lægdernes hartkorn. Den mandlige ugifte befolkning er i opgørelserne opdelt i grupperne 16-24, 24-32 og 32-40. Det kan ikke helt sammenlignes med ordningen før 1788, hvor den tjenestepigtige alder var 18 år og ægteskab kun var fritagelsesgrund, når det var forbundet med gårdfæste. Disse tal kan ikke direkte sættes i relation til forholdene på Løvenborg (Sjællands stift), fordi hele den mandlige befolkning mellem 4 og 40 år - bortset fra gårdfæstere var registreringspligtige. Men opgørelsen giver et fingerpeg om, hvor forskelligt landmilitilsordningen før 1788 tyngede på landsdelene - for ikke at tale om forskelle inden for stifterne - ja ganske givet fra gods til gods.

Antal tjenestepigtige

I vurderingen af udskrivningsbyrderne er det imidlertid antallet af tjenestepigtige i lægderne, der er afgørende. På grundlag af de bevarede re-

serveruller 1733-88 for Løvenborg er der foretaget en optælling ca. hvert tredje år af antallet af personer i den tjenestepligtige alder (jvf. bilag 14). Det nominelle antal er stort set stigende perioden igennem indtil 1770, hvorefter der gennem 1770'erne er en tilbagegang, som atter rettes op i 1780'erne. Tallet for 1751 står i uforklarlig modsætning til de omkringliggende år.

Hvis tallene derimod sættes i forhold til ændringen i lægdsstørrelsen, brydes denne jævne udvikling. Det gennemsnitlige antal tjenstedygtige pr. lægd var generelt stigende indtil næste ændring i lægdsstørrelsen. Udviklingen synes således at være foregået i bølger. Hver gang antallet af tjenestepligtige var forøget, blev der foretaget en nedsættelse af lægdsstørrelsen, således at antallet af tjenestepligtige nogenlunde svarede til det oprindelige, nemlig ca. 4 pr. lægd. Det gjaldt 1742 og 1764. I 1768 lempedes udskrivningsbyrden derimod. Men skærpelsen i 1774 virkede så voldsomt på Løvenborg, at der nu i gennemsnit kun var to voksne karle i hvert lægd ud over den udskrevne soldat. Da befolkningsudviklingen samtidig foregik i et langsommere tempo, lykkedes det ikke som efter de foregående skærpelser at rette forholdene op. Der er ikke taget hensyn til de karle, som godsadministrationen betegnede som utjenedygtige. Det er først fra 1770, at disse oplysninger er angivet i reserverullerne. Det ville derfor vanskeliggøre en sammenligning med de foregående år. Desuden afspejler anmærkningerne kun godsets opfattelse, mens kassationsbemyndigelsen lå hos sessionen. Der er ingen tvivl om, at man i nødstilfælde ville forsøge at præsentere disse internt kasserede karle. Naturligvis er det en fejlmargin ikke at inddrage kassationsproblemet, idet inddragelsen af de kassationsberettigede ville vise en forøget udskrivningsbyrde for godset.

Billedet på udviklingen er knap så overskueligt i bilag 15, hvor gennemsnitsberegningen er forladt til fordel for de faktiske forhold i de enkelte lægd. Gennemsnitsberegningen viste således at dække over store forskelle. Der var i 1733 et lægd med kun en ekstra karl i den tjenestepligtige alder, mens et andet lægd havde 9. Alligevel ligger tallene efter hver formindskelse af lægdstørrelsen fortrinsvis i den første del af skalaen, mens den langsomt rykker længere ned inden den næste ændring. Fra 1776 var forholdene værre end gennemsnitsberegningen afslørede, idet der herefter i modsætning til tidligere fandtes lægd uden karle i den tjenestepligtige alder. Dette viser desuden med tørre tal, hvor uhensigtsmæssig og ulige byrdefordelingen var med en soldaterudskrivning ind-

rettet efter jordvurdering i stedet for folketal. I praksis var det afgørende dog det samlede antal på godset som helhed, fordi godsadministrationen var frit stillet m.h.t. præsentation af en soldat bosiddende uden for det vakante lægd, blot han holdt sig inden for godsets grænser. Det kan bekræftes af reserverullen for 1759, der oplyser antallet af udskrevne soldater bosiddende i lægdet. Det er mellem 3 og 0 pr. lægd. Godsadministrationen har således ikke taget hensyn til, om den præsenterede soldat mødte for det lægd, hvori han var registreret. Gennemsnitsberegningen af antal tjenestedygtige pr. lægd er således mere relevant end optællingen af det faktiske antal i hvert lægd (bilag 14).

Konklusionen på dette talmateriale er således fra 1770'erne en udtalt mangel på karle i den udskrivningspligtige alder. Den samme opfattelse lå bagved godsets politik i mageskiftespørgsmål, hvor man søgte at sikre sig retten til både voksne og børn af hankøn ved salg eller mageskifte af fæstegårde. Det siges direkte i et brev fra 1769: »Mit gods har mangel på mandfolk«. ¹² De samme beklagelser træffes i den interne godskorrespondance. Således skrev birkedommer Ingstrup, der fungerede som tilsynsførende med godset i Løvenskiolds fravær i foråret 1774: »Det er en stor ynke, at hverken gods eller herskab i år kan blive forsynet med fornødne mandfolk«. ¹³

Hvis forholdene på Løvenborg var typiske for større landsdele, var det faldende antal af karle i den tjenestedygtige alder - betinget af både en svagere stigningstakt i det registreringspligtige antal og især af den forøgede udskrivning - måske en af forklaringerne på, at godsejerne frivilligt gik med til landmilitsens og stavnsbåndets ophævelse. Omkostningerne var blevet for høje i forhold til fordelene.

KAPITEL 4

SOLDAT OG BONDEKARL

Formålet med dette kapitel er gennem besvarelse af tre simple spørgsmål: Hvem var bondekarl? Hvem skulle være soldat? Hvem kunne kasseres? at beskrive, hvorledes udskrivningen virkede for de implicerede. Materialet hertil er ikke begrænset til Løvenborg gods.

Hvem var bondekarl?

Fra den første landmilitlsforordning stod det fast, at optagelse i reservellen med heraf følgende pligter og mulighed for udskrivning var knyttet til landbrugsarbejde. Lovgivningen om militærtjeneste og løn- og arbejdsforhold i landbruget var ligeledes kombineret. Hvis det blev nødvendigt for et strølæg at hverve en soldat for at opfylde udskrivningspligten, var det kun tilladt, hvis han var vant til bondearbejde.¹ Man ønskede ikke at kappe denne forbindelse. Begrundelsen var økonomisk, idet soldaterne ikke blev underholdt af staten. Når militærtjenesten bestod i søndagsøvelser for mandskabet fra et område hørende til et bestemt kompagni, måtte den udskrevne soldat nødvendigvis opholde sig i området. Hvilke andre beskæftigelsesmuligheder var det 18. århundredes landsbysamfund i stand til at tilbyde? Landsbyhåndværket var overalt forbundet med agerdyrkning enten på egen fæstejord eller som daglejerarbejde hos andre.

Arbejdsløsheden kunne imidlertid også tvinge mange soldater til at tage tjeneste i den nærmeste købstad, der kunne være 6-7 mil fra deres lægd. Dette forøgede kontrolproblemet både for lægder og officerer. Derfor anmodede oberstløjtnant Wildenradt i 1772 amtmanden over Holbæk amt at skaffe alle soldater tjeneste i deres lægd eller i hvert fald i sognet, uanset om de var karle eller husmænd, »som jeg på anden måde ikke kand respondere, at sætte folkene i den nødvendigste exercise. Hvis de ikke kand sættes i den stand, at de som soldater kand bruges, ere alle de bekostninger, kongen anvender på de Nationale unyttige og kunde spares«. »Landets force består i exercerede Nationale Troupper«, lød officerens sidste trumf. Oberstløjtnantens henvendelse fik indflydel-

se på udformningen af den følgende sessionsplakat, dateret den 12. august 1772. Men der var kun lovhjælp til at henstille til godsejerne at overholde kravet om soldaternes tjenestested om muligt i lægdet, men i hvert fald inden for eksercerpladsdistriktet. Det burde erindres både ved præsentationen på den kommende session og ved den følgende skiftedag. Som eneste tvangsmiddel henvistes blot til de ubehageligheder, der ville følge af påbudets overtrædelse: »I hvis mangel vedkommende vilde have sig selv at takke for de af derover indkomne besværinger flydende uleiligheder«. Det enevældige styre havde ikke magt, som det havde agt!²

Samtidig var henvisning til manglende erfaring med bondearbejde et ofte forekommende argument i forsøg på at undgå militærtjeneste. Det var således et blandt mange af musikantsvend Olle Larsen Esch's argumenter for at undgå kravet fra kammerherre Benzon. Denne havde i 1764 erhvervet en del af det fynske ryttergods, hvor Esch var født. Med overdragelsen fulgte »mandskabet på godset, for såvidt soldater og reserver ved seneste landmilitie session ved godsets lægder er anskreven, følger og tilhører lægderne«. Men Esch var allerede i 1755 udgået af reserverullen, fordi hans forældre havde sendt ham til Odense for at lade ham blive »informeret i musikken, regnen og skriven«. Han havde aldrig »afgivet sig med eller været vant, gjort eller opdraget i bondearbejde«. Derfor var han »hverken tjenlig til gårdsfæste, bondearbejde eller soldat«. Godset havde i alle disse år heller aldrig gjort fordring på ham. Dette foranledigede sammen med andre argumenter den fynske session til at fritage Esch fra al hæftelse til kammerherre Benzons gods ved kendelse fra april 1772. Også højesteret havde tidligere beskæftiget sig med sagen, idet den først var gået gennem alle de almindelige domsinstanser, inden den var blevet henvist til den fynske session. I højesteret havde et flertal bag justitsråd Bagger også lagt vægt på, at Ole Esch aldrig havde været »holdt til bundearbejde«.³

Det beskæftigelsesmæssige hensyn blev også benyttet i et nødskrig den 31. januar 1775 fra den 44-årige Niels Pedersen via magistraten til amtmanden i Kalundborg, fordi kammerherre Svitser til Aggersvold ville tvinge ham til at vende tilbage til godset fra Kalundborg by. Han var meget tidligt blevet forældreløs og måtte betle sig frem »uden at Aggersvolds daværende ejer tog sig det mindste af mig«. Ingen proprietær ville være i stand til at bevise, at han havde »fyldt sine år« (på dette tidspunkt var aldersgrænsen 4 år for optagelsen i reserverullen) på hans

gods. Han havde ikke været »vandt til bondearbejde, eller kand komme afstæd dermed, så når jeg skulle fløtte fra købstaden, hvor jeg ved at gå dagleie, neppe kand have det fornødne, måtte komme til nogen tjeneste, men dem til byrde og livet blive min kone og mig meget besværlig at opholde«. Sagen blev indbragt for landmilicessionen, hvor land- og krigskommissær Morgenstjerne i en erklæring af 13. marts gik stærkt imod dette forsøg fra Svitzer på at kalde en karl tilbage, der var ude over den tjenestedygtige alder. Vornedskabet var ophævet, ligesom han anså den så almindelige vidtgående fortolkning af forordningen af 1. juli 1746 (soldatens pligt til at fæste gård på det gods han var udskrevet fra) ophævet med den nye forordning af 14. september 1774. Det fremgik tydeligt af en erklæring fra kammerherre Svitzer af 25. februar 1775, at det var a.h.t. afsmitningsfaren, at han ønskede karlen tilbage. »Deres høyvelbårenhed indseer visseligen følgerne, i fald sådanne stridige mennesker, blive føyed udi deres formenende irringer, som icke unseer sig med, på uanstændig maade at rose sig deraf«. Morgenstjerne mente afgjort, at sessionskendelsen ville gå Svitzer imod. Men da han samtidig så faren for, at sagen blev ført helt til tops – til højesteret –, fandt han det nødvendigt, at amtmanden beskikkede et forsvar for Niels Pedersen, »som er ukyndig i at kunne forsvare sin sag – på det sessionen ey . . . skulde kunde taxeres i anledning af manglende defension for ham«. ⁴

Alle købstadsbeboere var fritaget for militærtjeneste. Men hvorledes skulle der forholdes i grænseområderne med beboere i huse uden jord, bygget på den landbrugsjord, som tilhørte købstæderne. Hans Christian Hansen mente i hvert fald i 1774, at der var begået uret imod ham fra Nyborg købstad, som havde tvunget ham til at gå soldat for kirkens gods i 5½ år, indtil han var blevet kasseret p.g.a. skade i den ene arm. Han var født og havde fyldt sine år (9) på Frisenvænge, hvor hans forældre havde lejet et hus under Nyborg by. Da de intet hartkorn havde fæstet af magistraten, som børnene kunne hæftes til, var beboerne i disse lejehuse aldrig blevet anset »som bønder, men alle som kiøbstad folk og indvånere af Nyborg. Følgelig tilkommer deres børn liige rett og frihed med borger og købstadsbørn«, argumenterede Hans Christian Hansen. Derfor udbad han sig i en ansøgning af 13. december 1774 »Sessionens assistence til befrielse for Nyborg Magistrats Prætension på mig som vordnet«. En uge efter faldt sessionens kendelse, som gik ham imod alene med henvisning til, at »han siden 1755 upåtalte og upåanket har været samme gods underlagt«. Der var således vundet hævd på ham.

Heraf kan måske slutes, at havde han protesteret i tide, havde han fået ret i sin påstand.⁵

Ligesom der var problemer i grænserne mellem land og by, så gav også afgrænsning af godsadministrationsområderne anledning til strid. Da administrationsområde og gods var sammenfaldende, var det nødvendigt at kende det stedlige tilhørsforhold for de enkelte personer. Den tidligere omtalte sammenfletning af ejendomsforholdene i landsbyerne gjorde det vanskeligt at styre flytninger selv inden for landsbyen, der kunne medføre overflytning fra et gods til et andet. En udleveringssag mellem kammerherre Castenskiold til Hørbygård og conferentsråd S. Løvenskiold til Løvenborg og Vognserup om en bondekarl Johs. Hansen startede med almindelig brevveksling, derefter ledsaget af erklæringer fra land- og krigskommissæren for endelig at afgøres ved en retssag, som Løvenskiold tabte. Johs. Hansen var søn af Hans Henriksen, som først havde forsiddet en gård under Hørbygård og derefter overtaget et hus, Tudselund, under samme gods. Det havde han også forsømt og blev det fradømt den 20. september 1764. Men da var han forlængst rømmet fra godset. Det er formentlig baggrunden for, at Castenskiold, endnu mens denne sag verserede, bad om at få sønnen udleveret af Løvenskiold, hvis fæstebonde han tjente hos. Castenskiold ønskede at redde, hvad han kunne, af frygt for, at sønnen Johannes skulle følge efter faderen. Men Løvenskiold ville – trods det gode naboskab – ikke udlevere sønnen blot efter et almindeligt krav, han ønskede at se beviser. Han nægtede også at anerkende en erklæring fra land- og krigskommissær Villumsen, at Johs. Hansen var opført i Hørbygårds reserverulle fra 1758-63 og ikke i Vognserups rulle. Først efter en retssag, hvor det ved vidneførelse og attest fra sognepræsten blev godtgjort, at Johs. Hansen havde fyldt sine 9 år på Hørbygård gods, måtte Løvenskiold bøje sig. Det er bemærkelsesværdigt, at der på intet tidspunkt i retssagen blev fremlagt pas, hvilket tyder på, at pasreglerne ikke blev fulgt ved flytninger inden for samme sogn.⁶

Da det helt afgørende for domstolens afgørelse var barnets opholdssted ved det 9. eller 4. år (jfr. bilag 9), blev loven ofte omgået på en måde, der stærkt nærmede sig svindel eller endog handel med mennesker. Et barn kunne flyttes, således at det et års tid omkring den afgørende fødselsdag opholdt sig et andet sted i landsbyen end forældrene. Mens grænsen var 4 år, syntes i hvert fald landmilicesessionen på Fyn at have lagt vægt på forældrenes opholdssted. De bevarede sager synes at vise,

at det fortrinsvis var strølægderne, der omgik bestemmelserne. Disse sager blev ofte indbragt for landmilicesessionen, mens den tilsvarende sag mellem Løvenskiold og Castenskiold blev ført for de almindelige domstole.⁷

Det normale var strid mellem godserne om det unge mandskab, som det hed. Men grevskabet Scheel og ejeren af Meilgård gods oprettede den 26. august. 1747 en gensidig overenskomst »for«, som det siges i indledningen, »enighed at conservere og alle desputter, som imellem naboerne om det unge mandskab sig kan tildrage, udi mueligste måder at afværge«. Genstanden for overenskomsten var alle de drengebørn, som fødtes på henholdsvis Østergård under grevskabet og Meilgård. De skulle frit kunne flytte mellem de to godser, men den dag deres fødesteds-gods havde behov for at præsentere dem på sessionen, skulle de straks møde, uanset hvor længe de havde tjent på det andet gods. Beviset for fødestedet var sognepræsternes udskrifter af kirkebøgerne. Stavnsbåndets grænser blev således udvidet. Karlene kunne frit bevæge sig mellem to godsområder. Men overenskomsten skulle modvirke det bestandige og besværlige tovtrækkeri om deres tilhørsforhold. En privat overenskomst havde på visse punkter hævet godsgrænserne og dermed modificeret stavnsbåndet.⁸

Selvom den mandlige landbefolkning var bundet til jorden, var det almindeligt, at godsejerne ved salg af fæstegods forbeholdt sig rettigheden til det tjenestedygtige mandskab på det bortsolgte gods. Ikke nødvendigvis fordi de ønskede at overflytte karlene til andet gods, men p.g.a. indtægten fra fripasset. Det måtte regeringen være modstander af dels af moralske grunde (jfr. den i afsnit I omtalte erklæring fra Henrik Stampe), dels a.h.t. soldaterpræsentationen fra det område, der således kunne tømmes for tjenestepligtigt mandskab. Henrik Stampe lagde i sin erklæring megen vægt på den moralske side af problemet. Bønderne i Danmark var ikke slaver, som husbonden kunne råde over efter for-godtbefindende. Proprietærernes ret over mandskabet var betinget af den pligt til at stille soldater, som var knyttet til ejendomsretten til jord. Derfor ophørte deres rettigheder over mandskabet, når de ikke længere ejede jorden. Men så længe de ejede jorden, strakte deres kompetence så vidt, at de kunne fritage, hvem de ville, for både militærtjeneste og stavnsbånd. De kunne af en bondekarl gøre en fri karl. Det gjorde de naturligvis mod betaling - den offentlige embedspligt (udskrivningen) blev konverteret til en godsøkonomisk indtægt. Grænserne for denne

indtægtskilde lå i pligten – også økonomisk til at stille en soldat pr. lægd. Det afgørende var således godsets befolkningsunderlag.

Hvem skulle være soldat?

Selvom antallet af udskrevne soldater ændredes gennem det 18. århundrede, var det aldrig – bl.a. p.g.a. den lange tjenestetid (jfr. bilag 9) – alt disponibelt mandskab, der blev udskrevet. Da der ikke var opstillet retningslinier for, hvilke karle godsejeren skulle præsentere, når de blot opfyldte kvalitetskravene, var der givet ham frit spillerum i udskrivningen af den enkelte soldat. Godsejerens magtposition over for den mandlige befolkning på hans gods beroede på forskellen mellem det disponible mandskab og det udkrævede antal soldater, han skulle stille i forhold til godsets størrelse.

Den første militsforordning havde påbudt, at husmænd og inderster kun skulle præsenteres i mangel af tjenestekarle. Til sikring heraf tilstod den samtidig de udskrevne husmænd og inderster fritagelse for hoveri og arbejdspenge, således at deres præsentation ville ramme hovedgårdens økonomi, der ellers ikke var direkte berørt af udskrivningen. Den følgende forordning opstillede en rangliste for udskrivningen, der startede med de dygtigste karle, derefter de middelmådige, så husmænd eller

Bondekarl og landsoldat var to sider af samme sag – i så høj grad at personen på træsnittet er fremstillet som soldat på højre side med sin støvle på kirkepladsens eksercerplads og som bondekarl på venstre side med sin træsko plantet i hovedgårdens muld.

(»Den kække, ferme og flinke landsoldat«, Odense 1774, fra V.E. Clausen: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1650-1870).

inderster, for at slutte med den yngste af boelsmændene med mindst hartkorn. Den i afsnit I omtalte retssag viste dog, at en husmand eller boelsmand ikke kunne benytte den opstillede rangliste som fritagelseskrav, selvom han kunne påvise, der fandtes nærmere soldateremner på godset. Forsvareren for den indskrevne husmand, Niels Jensen Bollerup, førte vidner for at bevise, at godset dels havde yngre husmænd, dels ugifte karle af samme højde som ham. Han havde desuden en overvældende forsørgerbyrde, fordi hans moder var enke og »en gammel bedaget kone«. Derfor kunne gården ikke drives uden hans hjælp. Men det afgørende i sagen var en erklæring fra sessionen, at Niels Bollerup opfyldte alle kvalifikationskrav. Så kunne domstolen ikke gribe ind i gods ejerens frie valg.

De følgende landmiliceforordninger stillede godsejerne helt frit, men fastholdt bestemmelsen om husmændenes fritagelse for hoveri og arbejdspenge. Ved genindførelsen af landmilicen i 1733 gik man tværtimod ud fra den mulighed, at godsejeren kunne ønske at stille en husmand for at befri de unge karle (§ 22). Selvom lovgivningen stillede godsejeren frit i administrationen, var det ikke tilladt at udnytte beføjelserne til direkte økonomisk vinding. Det blev ved forordningen af 14. juni 1701 forbudt både godsejerne og deres fuldmægtige at tage imod »penge, skænk og gave« for at holde en karl tilbage fra udskrivning. Straffen var ikke alene tab af den opnåede gevinst, men en bøde af samme størrelse.

Der var imidlertid ikke taget højde for det modsatte i lovgivningen. Men der er fundet eksempler på, at godsforvalteren har betalt en karl drikkepenge for gennem sine egne forklaringer at medvirke til sin antagelse. Godsforvalteren på Vognserup fik således i 1759 en rytter kasset, selv om han havde betalt ham drikkepenge »for at hjælpe selv til sin antagelse«. Den slags sager kommer naturligvis sjældent for dagens lys. Når det skete i dette tilfælde, skyldtes det godsejerens bemærkninger til de høje omkostninger forvalteren havde anført i sit regnskab for den pågældende session.⁹

Det er tidligere omtalt, hvorledes befolkningsforøgelsen på landet gav anledning til udvidelse af husmand- og inderstegruppen i landsbyerne. Der blev i det 18. århundrede fra flere sider fremført kritik af behandlingen af disse grupper. Den jyske land- og krigskommissær H. Folsack påstod allerede i 1741, at bønderne sparede deres egne sønner til skade for

husmændene, og at godsejerne ikke gav disse de lettelser, de var berettigede til efter loven.¹⁰

I løn- og forsyningsspørgsmål tog officererne ofte soldaternes parti, fordi de ikke var interesserede i en landmilit's bestående af fattige stymper, der måtte betle sig frem uden at kunne holde tøj på kroppen. Oberstløjtnant J. Wildenradt, Windekilde, forelagde samme problem for amtmanden i Holbæk i skrivelse af 28. juli 1772: »Spargeres at adskillige husmænd, som ere landsoldater, går med kone og børn og tigger i mangel af tjeneste, som synes mig at være skammeligt, at een karl skal tjene kongen som soldat og tiggende sit brød«. Også han klagede over, at husmændene ikke fik de lettelser, som de var berettiget til efter loven.¹¹

Den socialt interesserede præst O. Lütken foreslog i et indlæg af 4. december 1767 til Landbokommissionen skattelettelser for husmænd og inderster bl.a. med den begrundelse, at »det egentlig er med husmænd, og indersters børn, man kan regne på, at soldaterstanden rekrutteres skal, siden jordbrugerne behøver deres egne og flere«. ¹² Også i den store Landbokommission af 1786 fremførte baron Lehn en kritik af udnyttelsen af disse grupper: »Nyttigt ved amtmændene at undersøge den ubarmhjertige måde, som selvejerbønderne bruge med deres husmænd og mandskab i lægdet, der er hel besynderlig, da man næsten overalt på kongens godser har solgt disse arme mennesker til bønderne«. ¹³

Indbygget i godsejerens fri disposition over reserverullens mandskab til soldaterpræsentation var muligheden for beføjelsens anvendelse som straffemiddel. Det var fuldt lovligt og blev ved forordningen af 30. juni 1741 endog udvidet således, at en gårdforsidder fik længere tjenestetid end de øvrige enrollerede soldater – uanset antal tjenesteår skulle han forblive indskrevet indtil sit 45. år, med mindre han forinden blev kasseret. Godsejeren skulle ved præsentationen blot forevise forsiddelsesdommen for sessionen. Derfor indeholdt de Sjællandske sessionsplakater også en påmindelse til godsejerne om at medbringe den erhvervede originaldom, hvis de ønskede en vedtegning om forlænget tjenestetid i lægdsrullen.¹⁴ Selv om der ikke blev forlangt forlænget tjenestetid, gjorde godsejerne tydeligt opmærksom på den præsenterede karls identitet over for udskrivningsmyndighederne. Således skrev godsforvalter Birch på Vognserup den 26. maj 1779 til amtmanden i Holbæk amt, da han ønskede at foretage en udskiftning midt imellem to sessioner: »Bliver

herved fremstillet og pressenteret for dette gods, nærværende Peder Andersen gårdforsidder, føed i Tudse omtrent 32 år gammel«. ¹⁵

Det var en privat sag mellem godsejerne og deres fæstere, hvor de sidste ingen mulighed havde for at protestere. Derfor behøvede godsejerne heller ikke at skjule formålet med præsentationen af en gårdforsidder. J. Klocher, godsinspektør på Kongsdal gods i Holbæk amt, havde på sessionen den 24. september 1772 præsenteret husmand Jens Knudsen som soldat for godsets 3. lægd. I en skrivelse af 20. september 1772 til amtmanden forklarede godsinspektøren grunden hertil: . . . »hans slette opførsel, at han det hus han havde i fæste, førend han blev soldat, har ladet reent forfalde, og derforuden pådraget sig sådan restance, som han med hans gandske formue ikke er i stand at betale. . . Herskabet, som vel i forvejen kunde see, at ei nogen Satisfaction kunne fåes over denne Jens Knudsen, ved at indtale deres lovlige Ræt juridice, uden penges tab og videre skade, frafaldt forsåvidt deres lovlige Pretentioner, for sådan lovstridig omgang, han bliver derfor Presenteret og antaget til soldat«. Herskabet kunne i stedet have ført retssag mod Jens Knudsen, men anså det for umuligt at få økonomisk gevinst herved. Derfor blev soldatertjenesten benyttet som erstatning for det officielle retsvæsen, der både var besværligt og bekosteligt, uden at godsejeren fik noget økonomisk udbytte. Godsejeren tog sagen i egen hånd. Til gengæld fik husmanden ingen mulighed for at forsvare sig over for en uvildig dommer. Når sagen overhovedet blev forelagt andre myndigheder, skyldes det Jens Knudsens krav om fritagelse for husleje, mens han var soldat. Dette krav bundede i en misforståelse, idet loven kun fritog husmændene for hoveri- og arbejdspenge. Men sagen er interessant, fordi den illustrerer godsejerstyrets muligheder, eller set fra det 20. århundrede - dets svagheder. ¹⁶

P.g.a. karlenes uvilje mod soldatertjeneste kunne godsejerne også udnytte deres udskrivningsmyndighed som et pressionsmiddel til at opnå andre fordele. I 1772 havde krigsråd N.F. Schumacher til Gundetved forsøgt at tvinge karlen Peder Madsen til at overtage gården efter den afsatte gårdmand Lars Jensen i Flintstrup. Efter Peder Madsens egen beretning var han blevet hentet hos sin husbonde af godsforvalteren og skytten og ført op på godset, hvor hans herskab havde sagt til ham, at han skulle være soldat. »Det jeg og gierne vilde, men var alt for liden dertil«, triumferede Peder Madsen med udskrivningsloven af 13. april 1764 i ryggen. Så måtte herskabet gå direkte til værks og beordre ham

til at overtage forsiddelsesgården. Det afslog han under henvisning til, at han kun havde tjent som karl i fem år, og derfor heller intet havde sparet op. Det resulterede i pisk og et ophold for Peder Madsen i gårdens arresthus i to dage, inden han accepterede fæstet. Men han ansøgte alligevel senere amtmanden om befrielse herfor, hvilket han igen beklagede i en erklæring af 6. november samme år. Den oprindelige henvendelse var forfattet »af concipisten imod min villie og vidende«, skrev Peder Madsen.

Sagen kunne derfor synes at være pure opspind. Men godsejeren skrev i sit følgebrev til amtmanden den 7. november: »Nu har Peder Madsen selv uden min anmodning draget i gården, og for at vise jeg icke har hadet ham, eller eengang vaaren fortrydelig på ham, har jeg forbedret festeconditionerne«. Endelig erkendte han at have givet Peder Madsen 4 á 5 rap med snerten af en ridepisk, men det var p.g.a. hans ufor-skammede og grove mund. Det var snart enhver jordegodsejer umuligt at svare kongen og enhver sit, når man ikke på fornøden måde måtte handle såvel til egen som endog den enfoldige bondestands fordel. I øvrigt var det meget vanskeligt at finde egnede gårdfæsteemner på Gundetved. Sagens rette sammenhæng er nok, at Peder Madsen har følt sig overmodig p.g.a. sin højde. Det har udfordret godsejeren til at gå over stregen. Derfor følte han sig nødsaget til at gøre indrømmelser i form af bedre fæstebetingelser for at få sagen forligt.¹⁷

En anden godsejer J. Flindt benyttede sig i 1777 af sit venskab med land- og krigskommissæren over Fyn til at få udløst en syg soldat. Det var ikke for soldatens skyld, som man forventede hurtigt ville blive rask. Men man havde en anden karl, som tidligere var blevet grebet i rømningsforsøg og nu igen havde søgt at erhverve et falsk pas. Han havde iøvrigt mange gode egenskaber for en soldat: »Over 18 år gammel, 63½ tomme på bare fødder, smuk af ansigt og anseende, hverken lusset eller skurvet«. Indtil han fik svar fra landkommissæren, ville han lade knægten arrestere af frygt for en ny desertion, skrev godsejeren åbent til land- og krigskommissæren.¹⁸

Når godsejerne kunne udnytte udskrivningsvæsenet i godspolitisk øjemed, var det helt oplagt p.g.a. bondestandens uvilje mod soldatertjenesten. I strølæggerne var der ikke samme interesse i at udnytte systemet. Derfor var spørgsmålet om soldaterpræsentation i forordningen af 20. august 1779 for deres vedkommende løst ved lodkastning mellem de tjenestedygtige.¹⁹

I godslægderne havde man i stedet søgt at forbinde soldatertjeneste med gårdfæste for derved at gøre den attraktiv. Det var et sårbart område, fordi fæstepolitik var et internt godsanliggende, som staten kun meget vanskeligt kunne gøre indgreb i. I forordningen af 27. december 1701 havde man indført en bestemmelse om, at der ved gårdfæste først skulle reflekteres på de karle, der havde været enrulleret (§ 5,5). Det var et vagt, men velmenende forsøg på at gøre soldatertjenesten attraktiv. I 1715 blev der i en anonym klage til kongen stillet forslag om at gøre soldatertjenesten almindelig, således at ingen bondesøn måtte nedsætte sig hverken i by eller på land uden 6 års soldatertjeneste. »Thi så veed den fattige, hand har lige så good ret som den rige«. ²⁰ Også i 1756 var der fra amtmanden over Frederiksborg og Kronborg amter blevet stillet forslag om at gøre militærtjeneste til en nødvendig betingelse for at fæste gård på ryttergodset med den begrundelse »at betage det unge mandskab på landet den utidige frygt og banghed, de have for at enroulleres til landsoldat«. Generalprokurør Stampe, som fik forslaget forelagt til udtalelse, mente ikke, at gårdfæste var så attraktivt, at det kunne opveje militærtjenesten. Tværtimod ville frygten blive fordoblet, efter Stampes opfattelse. ²¹ Endelig i forordningen af 13. april 1764 blev det fastslået, at ingen måtte antages til at fæste gård uden 3 års tjeneste som landsoldat bag sig (§9). Da der samtidig blev givet mulighed for dispensation i tilfælde af overtagelse af faderens gård og mangel på gårdfæstere, var bestemmelsen fra starten kraftigt gennemhullet. Det synes at være et almindeligt mønster for lovbestemmelser, der medførte indgreb i gods-ejernes fæstepolitik, at de ved første fremsættelse måtte afbødes for ikke at støde godsejernes interesser for stærkt. ²²

Større effektivitet kunne forventes af 1774 forordningen, hvor ingen måtte fæste gård uden at have passeret mønstringen mindst en gang (§ 16). Denne gang var overtrædelse nemlig forbundet med en bøde på 50 rdl., som helt og fuldt skulle tilfalde angiveren. Denne erstatning for en effektiv offentlig anklagemyndighed, der i øvrigt var almindelig i flere forordninger i sidste halvdel af det 18. århundrede, viste sig effektiv. F.eks. havde Jørgen Ibsen, gårdmand i Allesee på Fyn, i 1780 en indbringende forretning ved at indklage kammerjunker von Finecke på Dalund for i 10 tilfælde at have fæstet gård til en karl, der hverken havde været soldat eller passeret mønstringen. Der blev foretaget en undersøgelsesforretning på Odense rådstue, hvor alle implicerede mødte op, angiveren, von Finecke, amtmand og amtsforvalter som repræsentanter

for sessionen, feldskærer og stadskirurg Ortman og de 10 karle. Finecke forsvarede sig med kun i ét tilfælde at have udgivet fæstebrev og modtaget fæste, og da havde karlen ikke de nødvendige soldatermål. I de øvrige tilfælde var der kun tale om prøvefæstemål, idet der ikke var givet fæstebrev eller modtaget fæste. Derimod havde han lovet de pågældende fæstebrev, når de var fyldt 40 år og dermed ude over den udskrivningspligtige alder. Han påstod at have været i god tro, da andre forordninger forbød ubesatte fæstegårde. Alligevel tilbød han at betale 500 rdl. i bøde på stedet for at undgå videre proces. Den endelige sessionskendelse fandt, at Fineckes dispositioner var en omgåelse af loven, idet der i alle tilfælde var tale om regulære fæstemål. Kriteriet var, at de pågældende holdt »dug og disk« på gården og var etablerede med kone og så videre, lige som de betalte kgl. skatter og landgilde. Da halvdelen imidlertid var utjenstedygtige p.g.a. henholdsvis manglende højde og en skade i venstre hånd, blev bøden nedsat til 250 rdl. Angiveren Jørgen Ibsen måtte i vidners nærværelse den 3. oktober tilbagebetale de 250 rdl. til Dalunds foged, som han allerede havde modtaget, men han havde stadig et udbytte på 250 rdl.²³

Hvem kunne kasseres?

Tjenestetiden var oprindeligt 6 år. Ved militsens genindførelse 1733 blev det differentieret til 6 år for indskrevne over 30 år og for alle øvrige 8 år. Da tiden nærmede sig for de førstes afsked, blev den i 1741 udsat på ubestemt tid. I stedet skulle der årligt afskediges 12 mand pr. kompagni. Men for de nyenrollerede blev tjenestetiden sat til 8-10-12 år afhængig af deres alder ved indskrivningen. De flg. forordninger fastholdt tjenestetiden på 12 år for landmilicesoldaterne, men 6 (1767) og 8 år (1785) for de udskrevne soldater, der afleveredes til de hvervede tropper. Det blev fra 1741 desuden muligt at fortsætte tjenesten som udskrevet soldat ud over den normerede tid og samtidig tjene en mindre dusør på 3 daler årligt.

Tjenestetiden kunne afbrydes enten p.g.a. indtrufne personskader, som blev påvist af officererne ved mønstring eller p.g.a. godsejernes ønske om at benytte soldaten på hovedgården (efter 1774) eller til gårdfæste. Det stod fast i hele periodens landmiliceforordninger, at en godsejer på et hvilket som helst tidspunkt kunne udløse en soldat til overtagelse af en fæstegård mod selvfølgelig at præsentere en anden inden 6 ugers

forløb. Ved den første session efter fratrædelsen skulle den afgående soldat møde med sit originale fæstebrev sammen med en attest fra sognepræsten, at han virkelig holdt »dug og disk«. Denne procedure skulle sikre, at det ikke var et pro-forma fæste, der kun havde til formål at udfri soldaten fra tjeneste. Ved tiltrædelsen skulle den nye soldat for det vakante lægd møde for amtmanden, hvis skiftet skete mellem to sessioner. Denne præsentation uden for de ordinære sessioner kaldtes interimspæsentationer. Dette synes at have været godsejernes ufravigelige betingelser for at acceptere en landmilit, der udelukkende hvilede på deres til rådighed stående arbejdskraft. Der måtte intet indgreb foretages i deres godspolitik. De skulle uanset militære synspunkter om tjenstedydighed og hærens standard altid kunne fæste deres bøndergårde bort til de karle, de fandt mest tjenlige hertil. Det er også betegnende, at kun gårdfæste var fritagelsesgrund. De samme rettigheder blev ikke tildelt husfæstere, som godsejerne kunne få i stort tal. Fritagelsesbestemmelser, som var indsat af godspolitiske hensyn, fik således samtidig social slagside. De begunstigede den bondesøn, som havde økonomisk baggrund for at overtage en fæstegård.

Den tidligere omtalte bestemmelse i 1774-forordningen, at ingen gård måtte bortfæstes til en karl, der ikke havde været soldat eller passeret mønstringen, var for så vidt et indgreb i godsejernes rettigheder. Det viste sig tydeligere, således som den blev fortolket i hvert fald af den sjællandske session. Da der i 1779 ikke blev afholdt mønstring, forespurgte godsejer Adeler, om han måtte fæste gårde bort til to, der skulle have været mønstret, hvilket han nu var afskåret fra. Men både amtmanden og land- og krigskommissær M. Morgenstjerne var enige om at afvise ansøgningen. Kun en kongelig resolution og ikke en sessionskendelse kunne ændre landmiliceforordningen, fastslog Morgenstjerne i sin udtalelse af 17. juli 1779.²⁴

Der er også eksempel på, at godsejerne søgte at misbruge tilladelsen til at udtage en soldat til gårdfæste mod at stille en anden soldat i stedet. Da baron Knuth til Skaftelvgård i efteråret 1775 havde behov for en gårdfæster, tog han en soldat, men undlod at få ham udskrevet af tjenesten. I stedet betingede han sig i fæstebrevet, at han fortsat skulle deltage i søndagsøvelserne, indtil han blev udfriet af en anden soldat. Han skulle således både være gårdfæster og soldat. Men gårdfæsteren mødte ikke til øvelserne, formentlig fordi han udmærket kendte sine rettigheder, selv om han i den private kontrakt (fæstebrevet) havde givet afkald

herpå. Sessionen idømte den 4. juni 1776 baronen en bøde på 18 rdl. for at have ladet et lægd stå vakant i 6 måneder. Derefter hengik der 1½ år med tæt brevveksling mellem baronen og de enkelte medlemmer af sessionen, hvor han dels forklarede sagens omstændigheder, dels truede både med appel og ansøgning til Generalitetet. Efter hans opfattelse drejede sagen sig ikke om vakance, men en soldats udeblivelse fra eksercits. Det havde den ansvarlige underofficerer ikke meddelt ham. Det synes, som om amtmanden havde været villig til at ændre sessionskendelsen. I hvert fald findes der i sagen en række skrivelser fra land- og krigskommissær Morgenstjerne, der understregede nødvendigheden af at fastholde en engang given kendelse, indtil den blev omstødt af en højere instans. Det kunne ikke vedkomme sessionen, at baronen p.g.a. et større antal rømninger på sit gods end hos de øvrige godsejere i distriktet ikke kunne præsentere en ny soldat. Godsets krav måtte på dette punkt vige for hærens. Man argumenterede ikke på noget tidspunkt med hensynet til gårdfæsterens rettigheder. Men i realiteten blev han beskyttet af hærens krav om præsentation af en ny soldat – i h.t. gældende landmilitatsforordning. Følgen blev, at den private kontrakt måtte vige for loven.²⁵

Disse eksempler viser således, at godsejerne selvfølgelig udnyttede de fordele, udskrivningslovene tilbød dem, men også at de søgte at udnytte karlenes modvilje mod militærtjenesten til at opnå fordele på helt andre områder. Det er ikke og vil aldrig blive muligt at sige noget om hyppigheden af disse udnyttelsesforsøg. De gennemgåede sager viser imidlertid også, at godsejerne blev standset, hvis de søgte at overskride loven på bekostning af andre offentlige instanser – specielt havde i denne forbindelse de militære interesser en stærk støtte i land- og krigskommissæren gennem dennes position i sessionerne og forbindelse til de militære kollegier i centraladministrationen.

KAPITEL 5

SOLDAT OG BONDEKARL PÅ LØVENBORG

Formålet med dette kapitel er at skildre virkningen af udskrivningsvæsenet på Løvenborg: Soldaternes alder og tjenestetid, godsets bestræbelser for at sikre det største antal registreringspligtige personer og endelig udskrivningsvæsenets anvendelse inden for fæstevæsenet.

Kildeproblemer

De højere instanser i udskrivningsvæsenets administrative hierarki behandlede fortrinsvis de sager, hvor lovbestemmelserne var blevet overtrådt. Derfor var det at vente, at en beskrivelse af forholdene over hele landet, der byggede på kildemateriale fra de højere instanser, ville give et mørkere billede af forholdene, som ikke svarede generelt til virkeligheden i det 18. århundredes godsejerstyre. Som supplement er der derfor foretaget en dyberegående analyse af forholdene på Løvenborg gods – så vidt kildematerialet tillader. Der er bevaret lister over de udskrevne soldater på Løvenborg for 1733, 1742 og 1764, hvor de er påført inddelingsrullerne. Først fra 1768 er det muligt kontinuerligt at følge udskrivningen fra lægderne, og dermed soldaternes gennemsnitlige tjenestetid. 1768-88 oplyser reserverullerne ud over det registreringspligtige mandskab nemlig også navn, alder, tjenestetid og fødested for det udskrevne mandskab. De til undersøgelsen af den sociale rekruttering benyttede kirkebøger har desværre specielt for den ældste tid flere lakuner. Da faderens stilling ikke altid opgives, har det været nødvendigt at sammenholde kirkebøgerne med godsets jordebøger, som er bevaret i et tilfredsstillende antal for Løvenborg. En sådan kirkebogsundersøgelse vanskeliggøres af sognenes splittede ejendomsforhold, hvor flere godser ejede gårde i samme by. Dette lettes ikke af præsternes kirkebogsføring, hvor godstilhørsforholdet normalt ikke anføres.¹

Alder og tjenestetid

Soldaterne kunne efter 1733 enrulleres i alderen 18-36 år, men fra 1742 udløb den tjenestepligtige alder først ved det 40. år. Gennemsnitsalderen

for de karle, der enrulleredes i 1733, 1742 (kun reservemandskabet), 1764 og 1768 fremgår af flg. opstilling:

	Antal	Heraf under 20 år	Over 30 år	Gennemsnitsalder ved enrulling
1733	11	3	0	22,2
1742	6	0	0	22,3
1764	20	0	0	23,9 ¹⁾
1768	14	0	0	24,5

1) Opgivelserne i inddelingsrullen 1764 var 29,1, men når tjenestetid før 1764 blev trukket fra, blev gennemsnitsalderen 23,9.

De tilsvarende tal for de 99 karle, der enrulleredes mellem 1768-88 var: 6 under 18 år, 6 over 30 år og en gennemsnitsalder på 24,0. Dog blev der i denne periode yderligere enrullet 8, hvis alder ikke er opgivet. Det viser sig således, at gennemsnitsalderen var jævnt stigende perioden igennem. Der var i hele perioden kun 9, der blev enrullet, inden de var fyldt 20 år og tilsvarende kun 6, der blev enrullet efter det fyldte 30. år.

Tjenestetidens længde kan kun fastslås fra 1768 for Løvenborg gods. Når de soldater, der endnu stod i rullerne ved ændringen i 1788 ikke medtages, var den gennemsnitlige tjenestetid for soldater udskrevet fra lægd under Løvenborg 5,9 år. Hvis disse medtages var gennemsnitstjenestetiden 5,2 år. Der synes at være et markant fald i tjenestetiden for de soldater, der enrulleredes fra 1776 og fremefter. For alle de enrullerede 1776-88 var tjenestetiden i gennemsnit 3 år. Hvis kun de soldater medtages, der havde afsluttet tjenestetiden i 1788, var gennemsnittet 2,8 år. Hvorfor havde godset ændret praksis med soldaterpræsentationen? Som tidligere omtalt blev der i 1764 udstedt forbud mod at bortfæste gårde til karle, der ikke havde været enrullet og passeret en mønstring. Men der var så mange undtagelsestilfælde, at det først var efter 1774, at forbudet kunne forventes overholdt – ikke mindst fordi overtrædelse nu medførte bøde, som tilfaldt anmelderen. Det var dette forbud, som slog igennem på Løvenborg fra 1776. De syv karle, der var over 30 år ved enrulling i perioden 1768-88, kunne formentlig også takke denne bestemmelse for et par års soldatertjeneste. De blev alle undtagen en,

som rømte efter et års forløb, udløst til gårdfæste efter højst to års tjenestetid.

Samtidig med denne bestemmelses gennemførelse anførtes i rullerne også årsagen til soldaternes hjemsendelse. Det forholdt sig således i perioden 1776-88:

Gårdfæste	26
Udtjent	10
Udtaget til herskabs tjeneste	5
Kasseret	3
Andre godser (1 til Vognserup)	2
Død	1
Bortrømt	1

Det er således bemærkelsesværdigt, at kun i et tilfælde i perioden 1776-88 blev et lægd ledigt p.g.a. rømning. Materialet tillader ikke at sammenholde udfrielsesårsagerne med den foregående periode.

Sammenkædning soldatertjeneste – gårdfæste gav sig også udslag i fæstebrevene, idet det allerede fra 1770 blev almindeligt at notere, hvis den nye fæster havde været soldat. Det blev aldrig alle nye gårdfæstere, der havde været enrolleret, idet det stadig var tilladt at bortfæste gårde til utjenestedygtige, formentlig også selvom de ikke havde været mønstrede. I hvert fald skulle kammerjunker Finecke i den tidligere omtalte (kap. 4) angivelsessag ikke betalt mulkt for de karle, der senere ved undersøgelsesforretningen blev erklæret for utjenestedygtige. Fra 1782 blev det udtrykkeligt bemærket i fæstebrevet, hvis den nye fæster tidligere var blevet kendt uduelig til soldatertjeneste og med hvilken begrundelse. Baggrunden for denne ændring var et reskript af 31. juni 1781, der påbød »at udi fæstebreve i almindelighed skal indføres, om den fæstende har tjent som landsoldat og hvor længe eller om af sessionen er blevet cassetet«. ²

Mod periodens slutning synes der at være sket en ændring i godsets holdning til langtidssoldaterne. I 1780 blev der bortfæstet tre huse til landsoldater, som var midt i deres soldatertid – og skulle fortsætte de 12 år til ende, uden der i fæstebrevet var blevet stillet betingelser herom. De to af husene var endog nyopførte og havde en indhegnet lod til 6 skæpper udsæd. Det samme skete i 4 tilfælde i 1781, men da gik fæstet i det ene tilfælde til en soldat i slutningen af tjenestetiden, således at fæ-

stemålet er at opfatte som en art belønning. Det samme var tilfældet med et eller to huse de følgende år. Godsets holdning til de udskrevne soldater i slutningen af stavnsbåndsperioden var således enten kort tjenestetid med påfølgende gårdfæste eller langvarig tjenestetid med overdragelse af et hus midt i perioden eller som belønning mod tjenestetidens slutning.³

Social herkomst

Som tidligere anført blev soldaterudskrivningen fra flere sider anklaget for at vende den tunge ende nedad også inden for bondesamfundet. Det er derfor blevet forsøgt at fastslå soldaternes herkomst gennem en konstatering af deres fædres sociale placering ved barnets dåb. Der viste sig imidlertid at være så mange lakuner i kirkebøgerne, som sammen med vanskelighederne ved identifikation af beboerne under et gods i et sogn med flere godser resulterede i et spinkelt resultat. Ud af ialt 134 kendte enrollerede i perioden 1733-88 lykkedes det at identificere 47 fuldt ud ved hjælp af kirkebog og jordebog for godset. I 11 tilfælde manglede faderens stilling. Af de 76 uoplyste skyldtes de 34 lakuner i kirkebøgerne, mens 42 ikke kunne identificeres. Af 47 identificerede fordelte fædrene sig således (ved barnets dåb): Gårdmand 28, husmand 12, skrædder 4, soldat 2, møller 1. Formodningen taler for, at gårdmændene har været lettest at identificere p.g.a. jordebøgernes oplysninger, således at de indgår med større vægt i de 47, end de ville i det samlede antal. Tallene kan dog bruges til at befri Løvenborg for enhver mistanke om, at gårdmændenes sønner helt gik fri for soldatertjeneste, således at denne udelukkende hvilede på husmænds – og indersters børn. Det må dog bemærkes, at største parten af materialet falder i perioden efter 1774, hvor heller ikke en gårdmandssøn kunne fæste gård uden om soldatertjenesten. Der er desværre ingen mulighed for at sætte disse spinkle tal i relation til den sociale sammensætning af befolkningen på Løvenborg gods i almindelighed. Der findes ingen troværdige tællinger med godset som tællingsområde, jvf. den tidligere anførte kritik af ekstraskattemandtallet for Løvenborg. De almindelige folketællinger i periodens slutning dækkede sogne og landsbyer – uanset ejerforhold. Godsets jordebøger oplyser kun fæstebønder og husmænd med jordtilliggende. Det samme gælder de heraf afledte inddelingsruller og reserveruller.

Løvenborgs befolkningspolitik

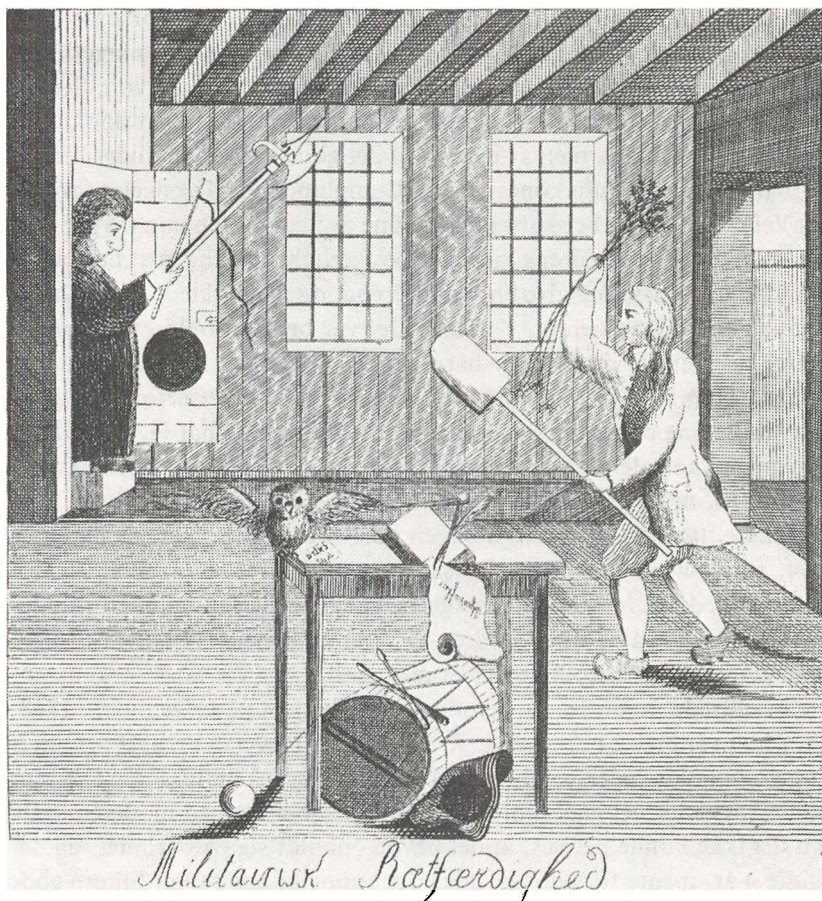
Det er tidligere omtalt, hvorledes Løvenborg i periodens sidste del havde behov for mere mandskab, end der var til rådighed. Derfor tog godsejeren i sin jordpolitik også befolkningshensyn. Ikke således at beboerne blev spurgt, hvilket gods de ønskede at tilhøre, men således at Løvenborg søgte at få det største antal karle og gårdfæsteremner. Ved salg eller mageskifte var det normalt, at beboerne skiftede ejere sammen med jorden, med mindre der ved kontrakten blev taget udtrykkeligt forbehold. Og netop om sådanne forbehold stod striden ofte. Da generalløjtnant Hauch i 1767 ønskede at købe en fæstegård i Sibberup under Løvenborg, gjorde Løvenskiold udtrykkeligt opmærksom på, at »gårdens besætning og Inventarium med beboeren, som er svag og utienlig, reserverer jeg mig«. ⁴ Det behøvede ikke nødvendigvis at være begrundet i hensynet til en akut mangel. Ved salget af to gadehuse i Krøgerup til krigsråd Jørgensen på Knabstrup i 1765 havde Løvenskiold kun betinget sig den ene husmands øjeblikkelige overflyttelse, mens den anden kunne vente til påske, »som jeg for nærværende tid ikke har lejlighed«. ⁵ Men der var mange fortolkningsmuligheder i disse kontrakter, som naturligvis havde til formål at føre modparten bag lyset. I de langvarige mageskifteforhandlinger med overauditør Wiimh til Bonderup i 1779 havde parterne udtrykkeligt aftalt, at beboerne og deres børn fulgte gårdene bortset fra den ene beboers to stedsønner. Hvad Wiimb ikke havde bemærket, var, at tjenestekarlene ikke var nævnt. Derfor flyttede de til første skiftedag tilbage til Løvenborg, hvor de var registreringspligtige. ⁶

Mangelsituationen på baroniet Løvenborg foranledigede også godsejeren til at være påpasselig med små børns tilhørsforhold. Som tidligere omtalt blev der ført lister over drengene, inden de nåede den registreringspligtige alder. Men befolkningshensynet medførte også en efter moderne opfattelse hård familiepolitisk kurs. En lille dreng var blevet opfødt de første år hos sine bedsteforældre i Kundby under baroniet. Da moderen blev gift med drengens fader, en husmandssøn på Aggersvold, og derfor i 1764 ønskede drengen hjem, nægtede Løvenskiold at lade ham rejse, fordi han i mellemtiden var blevet 4 år, og den nye militsforordning netop havde nedsat den registreringspligtige alder til 4 år. Forældrene havde i første omgang – måske med billigelse fra Svitzer, ejeren af Aggersvold – hentet drengen fra bedsteforældrene. Det beskrev Løvenskiold naturligvis således: »Taget ud af bondens huus i hans fravæ-

relse og imod hans villie«. Da Løvenskiold protesterede, forsøgte Svitzer som normalt i den slags sager at foreslå Løvenskiold et mageskifte, således at han i stedet fik et andet barn fra Aggersvold. Selvom Svitzer fremsatte tilbudet under en visit på Løvenborg, måtte Løvenskiold alligevel afvise tilbudet, men af hensyn til det gode naboskab under mange høflighedsfraser: »min kones og min Compliment og Taksigelse for Deres Velædelheds og Selskabs angennemte visite –«. Men han fraveg ikke sin kurs, da en anden dreng ville give besværligheder. Ingen af hans bønder ville uden betaling give en sådan dreng »føde og klede, indtil hand kunne giøre nogen tjeneste derfor«. Det var bedsteforældrene derimod villige til over for deres barnebarn. Endelig var der risiko for den nye drengs rømning. I så fald ville Løvenskiold under en efterfølgende retssag kun kunne påberåbe sig en mageskifteaftale, »og har jeg af lovkyn-dige mænd hørt den sag ventilere som ulovlig, der icke kand anses gyldig for Retten, når den afståede person forlanger Rettens kiændelse«. Derfor måtte han fortsat kræve drengen udleveret, hvilket sandsynligvis er sket, fordi sagen ikke synes fortsat.⁷

Det stillede store krav til forvalteren at holde styr på familieforholdene ikke mindst på de større godser. Det var imidlertid endnu vanskeliggere med den del af befolkningen, som egentlig ikke var bosat noget sted, men vandrede rundt. Karen Jensdatter havde tjent på Løvenborg i 1768, hvor hun var blevet besvangret. Resultatet var blevet et drengbarn, hvis mange opholdssteder forvalter Såby havde sporet indtil 4 års alderen. Siden havde barnet gået omkring og betlet sammen med moderen. Selv om det ikke kunne bevises, at det havde opholdt sig på baroniet, da det fyldte 4 år, mente forvalteren nok, det kunne komme til at tilhøre godset, »når der bliver sørget for dets opdragelse en 3 års tid, indtil hand selv kand tiene klæde og føde«. Altså en udlicitation af barnet til bønderne, hvilket blev beskrevet, som »høje herskabet vil tage sig noget af barnet«. Men det gjaldt om at handle hurtigt, så længe man kendte barnets nuværende opholdssted. »Thi der bliver de vel ikke længe, men kand tage een anden vey hen i landet, uden man derom kand blive vidende«. ⁸ Det var tiggerproletariatets livsvilkår, set med godsforvalterens øjne.

Den samme påpasselighed forlangtes af forvalteren over for rømnin-ger, flytninger uden for godset uden godsadministrationens tilladelse. I januar 1776 indberettede forvalter I. Såby på Vognserup, under Løvenborg baroni, til Løvenskiold, at Niels Hansens søn i Maarsøe var und-

Bondestanden som bærer af værnepligten kombineret med den tunge byrde fra ekstraskatten var i slutningen af det 18. årh. udsat for stærk kritik. Kobberstikkets titel er »Militaersk Retfærdighed«. Det beskrives således af F.C. Krohn: »- På bordet ligger en bog og er med en passer og pen fasthæftet et nedhængende papir med bagvendt påskrift: Retfærdighed. En ugle sidder ligeledes på bordet med en seddel, på hvilken der står bagvendt: »Extraskat«.

(Det kgl. bibliotek, Danske historiske blade 1827).

veget »ventelig af Frygt for at blive soldat, hvortil hand og var tienlig«. Tre dage senere fik han følgende ordre: »Niels Hansen i Mårsøe veed, hvor hans undvigte søn tiener, thi han talte med ham sidste gang han var herinde (i København). Altså skal han oplyse hans opholdssted, eller

jeg nok skal mærke ham, for hans taushed og deltagelse i sin søns undvigelse fra godset«. I den følgende indberetning kunne forvalteren meddele: »Niels Hansen i Mårsøe har jeg såvel med det onde som gode havt fatt på, at han skulle tilkiendegive sin undvigte søns opholdssted«. Men lige lidt hjalp det. Niels Hansen havde ganske vist hørt, at sønnen havde opholdt sig hos en brygger i nogen tid, men han vidste ikke, hvad denne hed, og hvor han boede. Han var nemlig lige så røget, som de andre var spegede.⁹

Fæste- og udskrivningsvæsen

Denne hårde linie i godsets befolkningspolitik havde til formål at skaffe tilstrækkelig hjælp til landbrugsarbejdet, og som minimum at kunne præstere en soldat pr. lægd. Helst skulle der være et overskydende antal, for netop derved sikredes godsejerens frihed til at undtage, hvem han ville. Først med et sådant overskud kunne der tales om en særlig godspolitik i udskrivningsvæsenet. Denne politik råderum blev betydeligt indskrænket med forordningen 1774, hvor det som omtalt blev opstillet som et undtagelsesløst krav, at alle gårdfæstere skulle have passeret mønstringen. Løvenskiold følte det afgjort som en indskrænkning af sin frihed. Således skrev han til sin forvalter forud for sessionen i 1777: »Da jeg ikke seer på nogen måde, at kan spare Jens Reistrup og Peder Jensen forhen gårdskarle fra at gåe soldater eet år, så skal disse ved første lejlighed dertil presenteres«. ¹⁰ Forvalteren på Vognserup mente ganske vist at have fundet et smuthul i 1776 for at antage en gårdfæster, som endnu ikke havde været soldat. Man kunne blot i fæstebrevet betegne ham som fri karl, altså en ikke-stavnsbunden karl. Men det ønskede Løvenskiold ikke at lægge navn til. Han skrev straks tilbage: »Det lader sig icke vel gøre, thi både står han i reserverullen anført, og desuden vil jeg ingenlunde exponere mig selv ved et sådant skridt, thi hvor lettelligen kunne icke sligt blive bekendt«. ¹¹ Derimod kunne forvalteren godt komme igennem, hvis den foreslåede fæster ikke var egnet til soldat. »Den proponerede karl er ikke soldat eller har været, men som hand er noget Tunghør og desuden vel liiden til Soldat, er der ingen hazard ved at fæste ham gården efter seneste udgangne forordning«. ¹² Hvis allerede indskrevne soldater derimod inden tjenestetidens udløb forsøgte at blive fritaget under henvisning til indtrufne skader, havde godsejeren en anden holdning og afviste udløsning før tiden: »Thi når de af dem, der

foregiver at have nogen skade, ikke Casseres af Sessionen som utjenstydgtige, behøver jeg ei heller at ansee dem derfor«. ¹³

I samme brev godkendte Løvenskiold præsentationen af »den nuværende gårdmand i Holløse Eric Pedersen«. Accepterede man da ikke fæstegårdmænds fritagelse for militærtjeneste? I forvalterens indstilling var Eric Pedersen blevet betegnet som tjenlig rytter, men a.h.t. gårdens drift foretrak han at lade ham indskrive som soldat. Af samme grund var han blevet fritaget i 1777, fordi man vidste, mønstringen dette forår skulle finde sted ved København, og forvalteren fandt det vanskeligt for ham at være så længe væk i pløjetiden. Men i 1779 blev han alligevel indskrevet og det følgende år, den 30. august 1780, fik han så lovformeligt fæstebrev på Jørgen Jensens gård i Holløse, som han i realiteten havde bestyret i hvert fald siden 1777. I fæstebrevet betegnes årsagen til fæsteskiftet som den foregående fæsters alder. Sammenhængen i sagen er således, at Erik Pedersen er blevet sat til at bestyre Jørgen Jensens gård under dennes svaghed. Men p.g.a. kravet om soldatertjeneste kunne han ikke få lovformeligt fæstebrev, selvom han i alle skrivelser benævnes som gårdmand, bortset fra forvalterens skrivelse fra 9. marts 1779, hvor hans titel er gårdoppasser. ¹⁴

Hvorledes udøvede Løvenskiold da sit frie skøn inden for de givne rammer, som synes at blive snævrere i periodens sidste del? I november 1774 foreslog forvalteren husmand Anders Meyer udløst: »Han bliver vel og nådigst forskånet for sine mange små børn og tilmed som soldat efter sidste forordning være befriet for hoveri og arbejdspenge, når han i lægd bliver stående«. Husmænd blev ikke som gårdmænd i h.t. loven fritaget for soldatertjeneste ved lovformeligt fæste. Forvalteren fremhævede først humanitetssynspunktet, nemlig hensynet til Anders Myers store forsørgerbyrde, men dernæst så sandelig også godsøkonomiske hensyn, idet godset mistede hans hoveri og arbejdspenge. Men ingen af argumenterne gjorde indtryk på godsejeren, og Meyer blev stående endnu et år, indtil han i 1775 havde udtjent. I øvrigt fæstede han to år senere en gård i Tingtved på 6 tdr. hrtk. ¹⁵

Da forvalter Daase i februar 1779 indstillede den afsatte gårdmand Jens Larsen som stedfortræder for en af de tre udløste soldater, fik denne straks et stort kryds på listen, hvorved hans skæbne besegledes. Der lå ganske særlige omstændigheder bag denne præsentation. Han var i 1776 blevet sat fra den fædrene gård i Buttrup, som han som 20-årig havde overtaget i 1761 efter faderens død. På papiret var det sket efter

fælles overenskomst, men reelt var det en forsiddelsessag, hvor den af-satte ikke havde fået den retsbeskyttelse, som var sædvane ved gårdforsid-delser. Efter udsættelsen lagde Jens Larsen sag an mod Løvenskiold, som blev ført for Løvenborg birk og resulterede i, at herskabet fik medhold. Jens Larsen søgte derefter Danske Kancelli om fri proces for at føre sa-gen videre. Da det blev nægtet ham efter gentagne ansøgninger, var hans muligheder inden for systemet brudt. Herskabet kunne derefter præsen-tere ham soldat og derved indirekte få straffen fuldbyrdet. Jens Larsens sidste våben var rømning. Forvalter Daase var heller ikke stolt ved situa-tionen, da han den 9. marts 1779 måtte indberette, at Jens Larsen i dag-ningen havde sneget sig bort fra de andre karle på sessionen i Ringsted. Daase havde derefter alligevel overtalt krigskommissæren til at ind-skrive ham som soldat trods hans manglende tilstedeværelse. Daases ef-tersøgninger havde afsløret, at Jens Larsen havde været hjemme i But-trup og fortalt, at han var blevet kasseret. Derefter havde han taget sin violin og var draget bort formentlig til København. Forvalteren fik da også en irettesættelse fra godsejeren: »Man burde ventet, at Jens Larsen ville undløbe, om han kunde, hvorfor forvalteren burde ladet ham bedre oppasse, til han var blevet præsenteret«. Nu måtte hele efterlysningsap-paratet sættes i gang. Men lige lidt hjalp det. Lægd nr. 16 stod vakant i 102 dage, indtil Hans Jensen blev præsenteret ad interim, d.v.s. uden for sessionen. Løvenskiold havde ikke overtrådt sine beføjelser inden for udskrivningsvæsenet ved præsentationen af Jens Larsen. Systemet gav ham ret til at få gårdforsidderens gæld godtgjort på denne måde.¹⁶

Det var imidlertid i første omgang gårdmændene, som mistede deres arbejdskraft ved soldaternes øvelser. Derfor betegnede forvalter Aa-gaard også sessionen således i 1775: »Der er ny ulejlighed for bonden at miste sine karle«. ¹⁷ Da forvalteren på Løvenborg i sin indstilling i 1777 havde foreslået en karl mere end nødvendigt, gav det Løvenskiold lejlighed til i sit svar at fremsætte nogle principielle synspunkter om sol-daterpræsentationen: »Dog siden der er proponeret een mere, end som denne gang bruges, skal den fattigste gårdmand hans karl Spares, da en sådan mindre kand undvære sin karl end en formuende bonde«. ¹⁸ Det synes at være et fuldt rimeligt synspunkt. Men det er atter hensynet til godsøkonomien, der bliver bestemmende for godsejerens skøn inden for et offentligt administrativt anliggende.

Også fra andre godser kendes den samme negative sammenkædning af soldaterpræsentation og fæstevæsen. I instruksen for godsforvalteren

på Ulstrup gods fra 1715 pålægges denne m.h.t. soldaterpræsentationen: »at de karle som er tienlig at tage gårde an på godset, enten straxen eller i sin tid, og har noget til bæste, bliver for enroulleringen befriet, med condition at de obligerer sig at blive på godset og tage noget an«. Det var en forskrift, som ganske tydeligt kunne understøtte anklagen om, at udskrivningsvæsenet vendte den tunge ende nedad. For at tydeliggøre hensigten fik forvalteren også pålæg om at søge at få en allerede indskrevet karl fritaget igen, hvis han senere skulle vise sig i stand til at overtage et gårdfæste – imod at stille en anden som ikke var tjenlig til »godsets besætning«. ¹⁹ Det samme påbud modtog Poul Ellegaard i sin forvalterinstruks fra ca. 1756: – »og undtages de, som gårde og stæder bekvemmelig kan og vil antage«. ²⁰

Disse forskrifter blev virkelig fulgt i praksis. Et reskript af 29. jan. 1757 påbød aflevering af en af de udskrevne soldater af hvert 7. lægd til kavalleriets forstærkning. Ulstrup blev præsenteret for en liste fra den kaptajn, som godsets soldater henhørte under. På grundlag af forvalter Loldrups kommentarer til kaptajnens forslag er det muligt at se godsets holdning til de udskrevne soldater. »Anders Laursen Løvskal er ellers et skickeligt ungt menneske, men har intet til beste«. Desuden tjente han uden for godset, så han blev også indstillet af godsforvalteren. Det samme gjaldt Niels Christensen Tårup, »som ej heller var bedre værd«. Heller ikke for Anders Jensen, Langå, var der nogen skånsel. »Ej duelig til andet end at udgå, siden han både er gift og desuden liderlig«, lød forvalterens kommentarer. Derimod burde Jens Christensen Tårup forskånes, »siden det er en skickelig karl og tjener på godset«. For Jens Laursen Westervelling var sagen helt klar, selv om han var udtaget af kaptajn Marsvin. »Han bør forskånes, siden det er en god karl og skal have noget til beste«. ²¹ Der var således en meget tydelig sammenhæng mellem fæstevæsen og militærtjeneste. Et gårdfæsteremne, d.v.s. en dygtig karl med noget på kistebunden, kunne ganske vist godt blive præsenteret som almindelig soldat, men så snart det drejede sig om tjeneste blandt de hvervede tropper, havde han en særstilling. Det er også betegnende, at ud af 14 landsoldater var det kun to, som blev betragtet som oplagte gårdfæstemner med noget på kistebunden.

Centraladministrationen var ikke uvidende om, at der blev taget godsøkonomiske hensyn ved soldaterpræsentationen. Således bemærkedes det ved behandlingen af spørgsmålet om skattefritagelser for landsoldater i forbindelse med ændringen af folkeskatten i 1760: »Proprietæerne

sætter ikke just de bedste karle og arbejdere til landsoldater«. ²² Det var heller ikke påbudt noget steds.

Findes der sager på Løvenborg, hvor godsejeren har overtrådt sin kompetence? Dels var grænserne meget vide, dels var det formentlig ikke dens slags sager, der blev skrevet så meget om. Men i en ægteskabssag synes godsadministrationen at have forsøgt at presse sine undergivne ud over det tilladte. Da sadelmagerens hus i Nyerup var blevet ledigt, søgte skovfogedens søn i Fledskov, som iøvrigt gik rytter for godset, at overtage huset. Han havde indladt sig i ægteskab med sadelmagerens ældste datter, »endskiønt hand i efteråret gav mig Løfte ikke at ville gifte sig, men han foregiver, at han nu var nødsaget til at ægte hende«, skrev forvalter Daase til Løvenskiold den 5. februar 1778. Der havde som tidligere omtalt været meget tovtrækkeri på højeste plan omkring bondestandens frie ægteskabsret, som det imidlertid var lykkedes at bevare. På dette tidspunkt skulle heller ikke de indskrevne soldater have sessionernes tilladelse til giftemål. Det er således ganske imod lov og ret, at forvalteren havde presset et sådant løfte af rytteren. Det brudte løfte fik dog ingen indflydelse på fæsteovervejelserne. ²³ Selvom godsejerne ingen direkte indflydelse havde på ægteskaberne, havde de det derimod indirekte gennem deres ejendomsret til fæstehuse og gårde. De fik således indflydelse på de »besindige« ægteskaber.

Den modsatte side af godsejerstyrets betydning med godsejeren som værn for sine undergivne kan også påvises i udskrivningssagerne for Løvenborg. den 27. april 1766 blev Løvenskiold forstyrret i sit middagsmåltid af tre ryttere fra major Rhodes eskadron – og nogle fæstebønder fra Tudse. Rytterne var trængt ind hos gårdmand Michel Nielsen og ville »på en meget brusque måde bemægtige sig en karl i hans tjeneste«. Løvenskiold hverken kunne eller ville afgøre sagen på stående fod, men afviste rytterne og tilkendegav i stedet »min misfornøjelse over, at de efter berætning havde begejnet min bonde og hans karl på en måde, som er imod den fred, enhver mand bør have i sit huus, i den stæd at de burde have adresseret sig til mig som bondens herskab«. Hvorledes sagen endte vides ikke, da Løvenskiold foreslog den afgjort mundtligt ved en middag på Løvenborg. ²⁴ Det væsentlige i denne forbindelse er Løvenskiolds tydelige opfattelse af sin rolle som bondens beskytter. Al indtrængen på godsets område blev opfattet som et indgreb i godsets immunitet. Al forbindelse med de undergivne burde ihvert fald i udskrivningssager – efter godsejerens opfattelse gå gennem ham.

Det er således tydeligt, at godsadministrationen på Løvenborg lagde megen vægt på at udføre udskrivningsadministrationen efter de af centraladministrationen udstukne retningslinier. Det forhindrede naturligvis ikke, at udskrivningskompetencen blev anvendt i godspolitisk øjemed. Det er således muligt på mikroplan, Løvenborg, at finde de samme eksempler på, hvad der i dag ville betegnes som magtfordrejning. Det var imidlertid fuldt legalt og kan opfattes som det patrimonale styres vederlag for at udføre dette ikke helt ringe administrative hverv.

KAPITEL 6

DEBAT OG REFORM

Formålet med dette kapitel er at give et indtryk af debatten om udskrivningsvæsenet i sidste halvdel af det 18. århundrede. Hvorledes debatørerne vurderede de problemer, som den foregående undersøgelse af udskrivningsvæsenet afslørede, og hvilke forslag der stilledes til afhjælpning heraf. Endelig gennemgås hovedlinierne i den nye udskrivningslov af 20. juni 1788.

Kilder

I sidste halvdel af det 18. århundrede førtes i Danmark en i forhold til tidligere livlig debat om flere sider af samfundslivet. Et af emnerne var soldaterudskrivningen, som det halvofficielle organ Danmark-Norges økonomiske magasin i 1764 lagde ud til debat med spørgsmålet »Er det gavnligt og muligt her til lands at undvære fremmede hvervninger foruden hinder i agerdyrkningen eller anden slags næring«. Det kan betragtes som et ønske om at kende offentlighedens reaktion på en udvidelse af den nationale udskrivning og en stærkere sammenblanding af det udskrevne og hvervede mandskab. Samtidig åbnede det mulighed for en række betragtninger om udskrivningsvæsenet i almindelighed.¹ Det samme var tilfældet, da debatten ved censurens ophævelse i 1770 blev givet fri. De centrale myndigheder havde også andre muligheder end læsning af tidsskrifter for at kende befolkningens vurderinger og synspunkter. Således nedsattes Landbokommissionen i 1767 for at kulegrave landboforholdene og stille forslag til forbedring heraf. Det samme skete i 1786 ved nedsættelse af den store landbokommission. Det er ikke hensigten her at følge arbejdet i disse kommissioner. Derimod skal deres betænkninger og diskussionsindlæg benyttes som dokumentation for, hvorledes man i det 18. århundrede betragtede soldaterudskrivningen, og hvad man opfattede som de vigtigste problemer i forbindelse med denne.

Folketal

Redaktøren af Danmark-Norges økonomiske magasin Erik Pontoppidan havde ved fremsættelsen af sit spørgsmål i 1764 peget på forbindelsen mellem udskrivning og landbrugets arbejdskraftbehov. Det tangerede århundredets ivrigst debatterede emne: folketallet og mulighederne for at påvirke dette.² Også i denne sammenhæng var opfattelserne delt i to lejre: den ene fandt folketallet fuldt tilstrækkeligt både til at forøge udskrivningerne og erstatte den udenlandske hvervning med indenlandsk, selv om reserverne på mange områder kunne anvendes bedre. Faktisk slødede godserne med arbejdskraften ved det stærkt overdrevne hoveri, samtidig med at der foregik mange rømninger fra godserne eller – med samme virkning for dette spørgsmål – godsejerne solgte fripas.³

Den anden fløj fandt derimod folketallet ganske utilstrækkeligt til angivelse af flere soldater – ikke mindst på de højtmatrulerede godser. Dette antydede problemerne ved forbindelsen mellem udskrivningen og hartkornsvurderingen i stedet for udskrivning efter folketal. Også for strølægderne blev det specielt fremhævet, at bønderne sendte deres børn bort, således at der ikke var tilstrækkeligt mandskab i lægderne.⁴

Flere af indlæggene gav anvisning på, hvorledes folketallet kunne hæves til gavn for landets forsyning med indenlandske soldater. Således fremhævede en anonym forfatter under mærket »celendo varitatem«, at godsejerne burde sætte unge folk til gårdene og støtte dem økonomisk. Derfor kunne han ikke »bifalde den proprietær, som, for at karlene på hans gods kan i enlig stand sanke penge til et godt gårdfæste, vil se sig berettiget til at forbyde det, som naturen efter skaberens orden driver til og gud og konge tillader og kan være til publici nytte«. Godsejeren havde som ejer af produktionsmidlerne, i denne forbindelse fæstegårdene, ret til at bestemme over bønderkarlenes erhvervsforhold. Derimod havde han retsligt ingen adgang til at disponere over karlenes civilstand. De kunne gifte sig uden godsejerens tilladelse. Der var som tidligere omtalt officielt ikke preussiske tilstande herhjemme. Indirekte fik godsejeren imidlertid stor indflydelse også på denne gennem sin fæstepolitik. Forfatterens påstand om, at godsejere også direkte forbød ægteskab kan ikke overraske efter det tidligere omtalte forsøg på det samme på Løvenborg, selv om det ikke blev forfulgt til den yderste konsekvens.⁵

Selvom denne fløj fandt, at landet kunne bære en øget udskrivning, havde den flere forslag til forøgelse af befolkningsunderlaget. I denne sammenhæng er det interessant at se flere af hinanden uafhængige forslag om etablering af en særlig indenlandsk soldaterstand med fribolig med Kristian den fjerde og hans Nyboder som forbillede. Desuden skulle soldaternes børn modtage en særlig understøttelse, mod at drengene senere lod sig enrollere. Disse drengebørn skulle samtidig lære et håndværk ved militæret.⁶

Udskrivningspligten hvilede som omtalt udelukkende på bondestanden. Det er også interessant, at flere af indlæggene foreslog dens udstrækning til købstadsbefolkningen. En forfatter foreslog, at ingen bonde måtte få gård i fæste eller nogen borgersøn nedsætte sig ved håndværk eller anden håndtering, førend enhver beviseligen var i stand til at gøre, hvad en krigsmand burde.⁷ Dette begrundedes f.eks. i indlæg nr. 20 således: »Da købstæderne i fiendtlige tider ligeså vel må lide som landets eller landgodsernes beboere, så måtte de i lige måde vide, at det er deres pligt, på lige måde at øve sig til landets eller stædernes forsvar i steden for andre søndagsdivertissements«. Det er lighedstanken i fremmarch – i 1764. Således benyttedes også vendingen: »uden personsanseelse«.⁸

Baggrunden for debatten om folketallet kunne bære en forøgelse af udskrivningen, var den fuldstændige mangel på statistisk relevant materiale i regeringskontorerne. Det måtte erstattes af vurderinger og erfaringer fra privatpersoner. Herved håbede man naturligvis også at få et indtryk af »folkestemningen«. Men kunne en sådan debat afspejle de utvivlsomt meget forskelligartede forhold landet over? Centraladministrationen manglede måske snarere statistisk ekspertise og træning i at udnytte det materiale, der trods alt fandtes. Godsejernes reserveruller repræsenterede en oversigt over det udskrivningspligtige mandskab i alle egne af landet. Det usikre moment var virkningerne af fripasordningen. Hvor mange var ved gode ord og betaling i stand til at unddrage sig soldatertjenesten. De foregående undersøgelser tyder ikke på, at det 18. århundredes Danmark reelt var plaget af befolkningsstagnation. De tidligere omtalte problemer omkring gadehusmænd og inderster antydede et befolkningspres i landsbysamfundet i hvert fald visse steder. Reserverullerne på Løvenborg gods (mikroundersøgelsen) viste fremgang i antallet af tjenestepligtige i de enkelte sammenlignelige perioder. Derimod viste

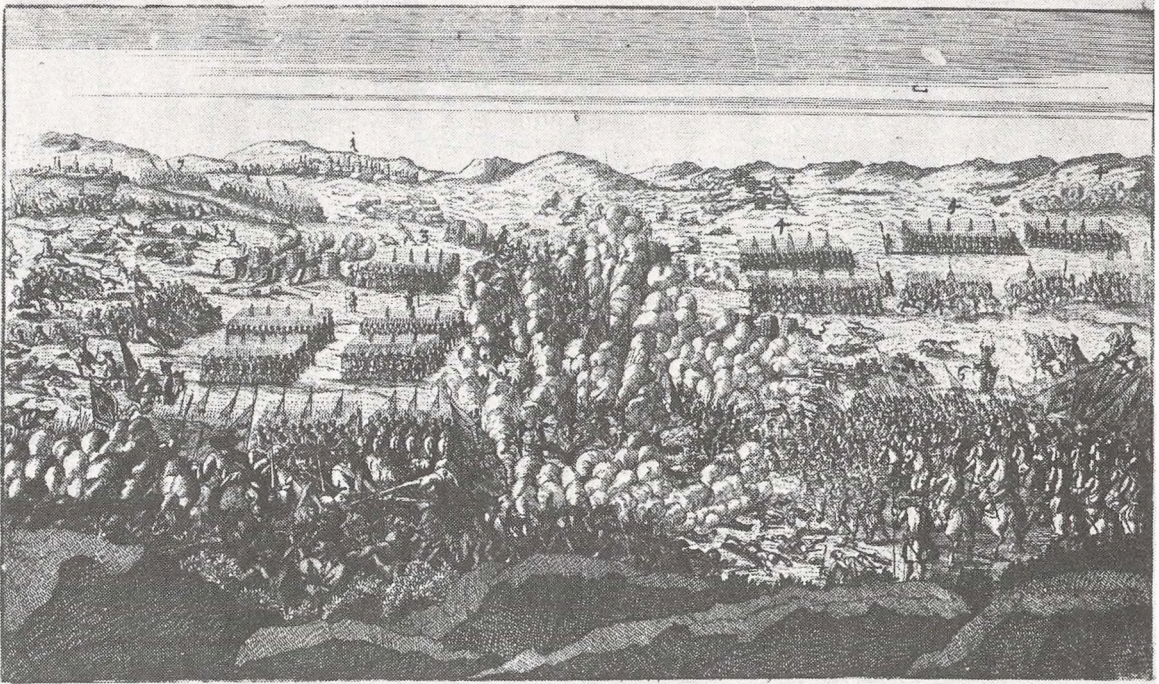
undersøgelsen for Løvenborg også, at udviklingen i antallet af tjenesteplichtige ikke kunne følge med nedsættelsen af lægdsstørrelsen og dermed forøgelsen af udskrivningen.⁹

Frygt for soldatertjenesten

Det er også muligt gennem denne debat at få et indtryk af det almindelige syn på militæret. Der var enighed om at betragte de hvervede enheder med afsky. Det skyldes dels de tvivlsomme elementer, man fik ind i hæren ved hvervning i udlandet, dels regeringens og godsernes anvendelse af militæret som straffemiddel. F.eks. blev straffen for deltagelse i et markedsslagsmål i 1776 på amtmandens forslag overgivelse til de gevorbne (hvervede) for de tjenestedygtige og de øvrige til fæstningsarbejde. Begrundelsen var, at de skyldige ikke var i stand til at betale de bøder, som den nedsatte kommission havde pålagt dem. Dette forslag fik kongens allernådigste bifald den 27. december 1776. Dette er for så vidt en fuldstændig parallel til godsejernes anvendelse af soldaterudskrivningen i den interne godsadministration. Militærtjenesten blev både på øverste og laveste administrationsniveau anvendt til andre – ganske uvedkommende formål.¹⁰

Formentlig som en følge af disse »ryggesløse elementer«, som de kaldtes, blev officerernes behandling og eksercits tilsvarende hård. Derfor var det ved landmilitsens oprettelse i 1701, som tidligere anført, meget vigtigt for initiativtagerne dels at holde de hvervede og udskrevne hærenheder adskilt, dels at få dansk talende officerer med en anden omgangstone. Det var ikke lykkedes at holde de to hærenheder adskilte. Ved flere lejligheder under indtryk af krigstrussel blev de hvervede kompagnier forøget med nationalt udskrevet mandskab, således i 1743 og 1757-63. Ligeledes forudsatte hærordningen af 1767 en enhedshær, hvor de to mandskabskategorier tjente side om side. Denne sammensmeltning blev dog ikke gennemført. Derimod blev der i 1767 for hver 529 td. hrtk. udskrevet en landsoldat til de hvervede regimente. Denne ordening eksisterede perioden ud sideløbende med de almindelige udskrivninger, men således med langt større lægder. Kravet om dansktalende officerer og en bedre behandling af mandskabet blev stadig gentaget i debatten i midten af århundredet ligesom i 1701: »Hvem tør sige, at det klinger ikke så godt på dansk og på svensk som på tysk?«¹¹

**Eigentliche Abbildung der blutigen Bataille / so sich zwischen der Königl. Schwedischen Armee unter Anführung
Ihro Excellenz Herrn General Feld-Marschall Graf Steinbock/und der Königl. Dänisch-und Sächsischen
Armee zugegetragen/ den 20. Decemb. Anno 1712.**

Num. 1. Die Stadt Gadebusch. 2. Roggenborff. 3. Das Königlich Dänische Lager. 4. Anmarsch der Schwedischen Armee. 5. Die Schwedische Artillerie.
6. Anmarsch der Sächsischen Truppe der Dänen nach Sachfen

Der var mange årsager til karlens frygt for soldaterjenesten. En af dem var, at muligheden for at blive sendt i krig altid var til stede. Som billedet med motivet fra slaget ved Gadebusch i 1712 viser, kunne det gå hårdt til. Forrest i billedet ses de faldne. Bagest til venstre i billedet skildres danskerne og sachsernes flugt. (Det kgl. Bibliotek, Danske historiske blade 1712).

Forbilledet var en holdning til militærvæsenet som i Frankrig, hvor det iflg. flere debatindlæg blev anset som ærefuldt at forsvare sit land. Eller som en anden skrev »den soldat, som går udi sin konges tjeneste mod sit fædrelands fiender, fra forældre, hustru, børn eller andre tilhørende, må man naturligvis forestille sig at gå ud med længsel, at se sine igen med glæde og ære, og derfor at gøre alt sit til at nå sådant mål«. ¹²

Alle udtalelser samstemmede i, at bønderkarlene frygtede soldatertjenesten. Generalprokurør Henrik Stampe erklærede i 1757, at det var umuligt at fjerne denne frygt, så længe »de jævnlig have lejlighed at se, at de enrullerede på Exerceerpladsen når de skal lære exercitien bankes og prygles«. Derfor mente han heller ikke, det var muligt at gøre soldatertjenesten tillokkende ved at forbinde den med gårdfæste, således som det var blevet foreslået fra amtmanden over Frederiksborg og Kronborg amter. Stampe gjorde opmærksom på, at bønderne på flere proprietærgodser slet ikke anså det for en lykke, men som en utålelig byrde, at få en gård i fæste. Det hændte, at en bondekarl stillet i valg mellem at blive landsoldat og fæste gård valgte det første. Derfor ville hans frygt blot blive fordoblet ved dette forslag. ¹³

Også den samfundsinteresserede pastor Otto Lütken delte den almindelige opfattelse af og begrundelse for bøndernes uvilje mod soldatertjenesten. Men dertil føjede han som et nyt moment deres uvilje mod den knappe og kummerlige levemåde, da »den danske bonde fra ungdommen af ingenlunde er vant til knap kost og føde – det vor kolde clima heller ikke vel vil tillade«. Også andet nyt og uvant blev bonden stillet overfor. »Vel er de vant til Reenlighed, men ingenlunde til prydelse, den de end ikke uden til største Tarvelighed kan fordrage hos Qvindelkønnet, da anser han den idelige pudern, putsen, kriden, vasken og farven, dels som noget nedrigt og effeminet (kvindagtigt) og dels som en ligeså utålelig som unyttig tvang og plage«. ¹⁴ Det var virkningen af kultursammenstødet.

Der var således enighed om bedømmelsen af bondestandens reaktion på soldatervæsenet. Derimod var der ikke enighed om, det var gavnligt eller skadeligt for bønderne at gennemgå denne hårde skole. Forfatteren med pseudonymet »celendo varitatem« fandt det gavnligt, at alle på landet blev øvet ved en fornuftig krigsdisciplin. »De børn på landet, der går hjemme, går efter deres eget hoved og bliver derfor grove og unyttige drog, når de får foden under eget bord. Derimod ser man, at fattige bønderkarle, som ikke bliver sparede, efterdi deres pung ikke er vægtig

nok til at bøje forvalterens hånd til at befri dem, at de af fæ er bleven mennesker«. ¹⁵

Det samme synspunkt findes hos justitsråd Oluf Bruun, byfoged i København og medlem af Landbokommissionen: Intet er skadeligere for bondestanden end en sådan frihed, som føder ørkesløshed og et groft og upoleret væsen af sig . . . Det jeg med vished kan sige i denne materie er, at det unge mandskab ved at være under en tålelig exersitz og commando blive encouragerede til kongens krigstjeneste, vante til høflighed og den subordination, som den nedrigere stand, til en god Politics erholdelse, er den højere og højeste stand skyldig«. Det var en repræsentant for stændersamfundet, der udtalte sig. Det udelukkede dog ikke, at Bruun var reformtilhænger. Tværtimod gik han i samme betænkning ind for stavnsbåndets ophævelse. ¹⁶

En anden opfattelse af militærtjenestens virkning på bønderkarlene repræsenterede forfatteren til nr. 20 i Danmark-Norges økonomiske magasin. Han fandt rekrutteringen fra landgodserne til de gevorbne regimenter skadelig for landet. Ved kavalleriregimenterne blev bondearbejdet dem uvant. Ved infanteriregimentet, som medførte flere strabadser, tabte de deres kærlighed til deres forrige husbonde, som i parentes bemærket var den umiddelbare årsag til alle deres plager. ¹⁷

Fæste- og udskrivningsvæsen

I debatten indgik med tydelighed spørgsmålet om godsejernes anvendelse af udskrivningsvæsenet i deres interne godspolitik. Denne anvendelse byggede, som det tydeligt blev fremhævet af Henrik Stampe i den tidligere omtalte erklæring, på bøndernes frygt for udskrivning. Hvor denne ikke var til stede – eller rettere hvor de frygtede overtagelse af en dårlig fæstegård mere – da spillede godsejeren fallit i sin anvendelse af dette våben.

Der fremkom forskellige opfattelser af godsejernes anvendelse af dette magtmiddel. F.eks. fandt forfatteren til indlæg nr. 20 det så nyttigt, at han fremhævede det uheldige i »den forskel, der gøres på højde eller anseelse ved enrollmenten, da de formedelst mindre vekst uantagelige har glorieret over de andre, ja ofte været særdeles gienstridige i henseende til fæsteledige gårdes antagelse, just fordi deres modvillighed ved tvang ej kunne sættes grænser«. ¹⁸ I disse tilfælde kunne godsejerne ikke spille på soldaternes frygt. En forfatter, der angav sig som patriot og

søn af en selvejer, fandt udskrivningen på godserne behæftet med mange fejl p.g.a. godsforvalterens tvang: »Har en bonde lidt mere, end han kan spise op på engang, og har en mand en eller flere sønner, da trues de med at gå soldat år efter andet. Sligt sigter til et offer til herremanden eller hans frue eller til ridefogden eller hans kæreste«. Alligevel fandt patrioten, at det skulle være herremanden tilladt at overlade tjenestedygtige karle, som enten var straffærdige eller uskikkede til bondestanden for 20 rdl. til nærmeste regiment«. ¹⁹

Men langt de fleste debatdeltagere var modstandere af så stor magt til godsejerne. Således understregede Otto Lütken efter skildringen af den hårde behandling, soldaterne var udsat for i tjenesten, at »den allertungeste byrde, som påligger bonden, og som mest nedslår ham, er den frygt for soldaterstanden og den myndighed husbonden *deri* haver over ham, børn og slegtninger«. Også justitsråd Bruun så i soldatertjenesten et tvangsmiddel for godsejerne til at få afsat deres øde(ubesatte)gårde. Hvis dette blev frataget dem, var de tvunget til at istandsætte gårdene, inden de kunne afhænde dem. I »Magasin for patriotiske skribenter« kunne man i 1771 læse et skarpt angreb på soldatervæsenet som middel i godsejernes hånd: »Frygt for soldaterne jager vel en deel ud (af landet), men den frygt har allene sted i nerværende indretning, da måske 10 af 100 skal bære byrden, da Flinten skal være det Tvangsmiddel, ved hvilket Proprietæren kan fåe sin villie frem«. ²⁰

Som det fremgik af Stampes betænkning fra 1757, var man på højeste sted klar over godsejernes anvendelse af udskrivningen i egen interesse. Man fandt det nok moralsk forkasteligt, men mente på den anden side ikke, at det var retsligt forkert. Det var en sag mellem godsejer og bonde og berørte i h.t. gældende lovgivning ikke forholdet mellem godsejer og andre offentlige myndigheder. Et af problemerne lå også i, at det kun var et mindretal af godsejerne, der misbrugte denne myndighed. Som Stampe understregede, fandtes der både gode og dårlige godsejere.

Forslag til reformer

Landbokommissionen af 1767 arbejdede bl.a. med forslag til ændring af udskrivningsvæsenet. Det mest forsigtige forslag kom fra generalprokurør Stampe, der vurderede Frederik IV's landmilits som en ideel ordning af udskrivningen. Under de følgende konger var der blot etableret en række vildskud, som gav godsejeren en forøget myndighed over bøn-

derkarlene i den interne godspolitik, som ikke havde nogen begrundelse i hensynet til udskrivningen. Han foreslog imidlertid kun en gradvis tilbagevenden til 1701 ordningen, fordi han frygtede virkningen af en øjeblikkelig ophævelse af tvangsordningerne. Mens Stampe således ønskede at bevare godsejerne som administratorer af udskrivningen, fandt justitsråd O. Bruun det ganske nødvendigt, at administrationen overgik til amtmændene. Derved blev det distrikt, bønderkarlene var bundet til, større. Dette måtte få indflydelse på godsejernes godspolitik, således at udbud og efterspørgsel efter bønderkarle blev udvidet fra godsets område til hele amtet. Efter to års tjenestetid skulle karlene efter Bruuns forslag være helt frit stillet, m.h.t. hvor de ville fæste gård. Da administrationen løftedes bort fra godserne, skulle udskrivningen ikke længere hvile på hartkorn, men på folketal. De praktiske problemer med udfærdigelse af reserveruller skulle pålægges amtmændene på grundlag af mandtalslister fra sognepræsterne.

Mange af debattørerne havde været enige om at fremhæve bondestandens frygt for soldatervæsenet som årsag til de mange misbrug af udskrivningen. Dette mente pastor O. Lütken i sit forslag til landbokommissionen at komme til livs ved at gøre militærtjenesten almindelig for alle bondekarle mellem 20 og 26 år. »Nu derimod da lodden treffer Een, og ikke en anden, da har frygten sted, just siden der kan håbes, at blive fri. Frygten er og desto større nu, siden det står til hosbonden, at lade karlen gå soldat, så længe han finder for godt. Og som det just er den myndighed, som af egennyttige proprietærer aller mest misbruges kand, til bondens ulovlige bebyrdelse og undertrykkelse, så burde den ganske hæves, så at det icke stod til nogen proprietær at lade nogen karl tjene længere, end sine 6 år«.

Man synes således i slutningen af 1760'erne at være kommet langt med diskussion af udskrivningsreformer i landbokommissionen. Men p.g.a. de omskiftelige indenrigspolitiske forhold under Christian VII nåede man ikke til realiteter, førend arbejdet blev genoptaget af den store landbokommission af 1786. Mens der i debatten før landbokommissionen, som tidligere omtalt, havde været enkelte forslag fremme om at udvide værnepligten til borgerstanden, så var der i denne kommission almindelig enighed om, at det var bondestandens kald at dyrke og forsvare landet. Disse to opgaver var en enhed. Blandt embedsmændene i kommissionen var der enighed om at ophæve stavnsbåndet, men opretholde reglerne om pas og skudsmål. Udvælgelsen af soldaterne skulle ik-

Da den store landbokommission blev nedsat, håbede reformtilhængerne, at dette ville resultere i større ligevægt mellem godsejeren og fæstebonden. Håbet skildres på dette stik fra 1787 af magikerens forevisning af vippen i ligevægtsstilling mellem godsforvalter og fæstebonde, der oven i købet har byttet hat. Mediet for forevisningen er en laterna magica, som var meget populær i slutningen af det 18. årh. (Kobberstiksamlingen, Danske satiriske kobber nr. 11).

ke længere foretages af godsejerne, men af sessionen ved lodkastning og grundlaget for udskrivningen skulle være folketallet. Godsejernes udnyttelse af udskrivningsvæsenet i godsadministrationen blev angrebet af konferensråd Bornemann: »Bonden har ingen forbindtlighed til at fæste gård. Han bør altså ikke tvinges dertil, allermindst ved at sættes til soldat, som er et upolitisk og krigsstanden vanærende tvangsmiddel«.

Godsejernes reaktion i kommissionen var heroverfor som forudsætning for stavnsbåndets ophævelse at kræve afskaffelse af deres pligt til at stille soldater og til at bortfæste ledige gårde. I øvrigt foretrak de amtmanden som deres afløser frem for sessionen. Var det en reaktion på de mange sammenstød i sessionerne med de militære repræsentanter? Eller bundede det i tillid til amtmanden som godsejer? En enkelt godsejer, baron Lehn, stod for det synspunkt, at ingen kunne forfatte mandtallene bedre end husbonden selv. Han ønskede således fortsat at beholde administrationen, ligesom udskrivningen fortsat skulle hvile på hartkornet efter hans opfattelse.²¹

Udskrivningsforordningen af 20. juni 1788

Det blev embedsmændene og de progressive godsejere, der sejrede. Forordningen af 20. juni 1788 afsluttede den patrimoniale forvaltning af udskrivningen, som havde eksisteret i Danmark siden 1701 – med en kort afbrydelse 1730-33. Man fulgte ikke Henrik Stampes reformistiske linie, der blot ønskede at fjerne de værste anledninger til misbrug, men alligevel fastholde godsejernes administrative myndighed. 1788-forordningen skar derimod radikalt gennem problemerne og lod godsejerne erstatte som administratorer i første instans af sessionen, der hidtil havde været anden instans i udskrivningshierarkiet. (Jvf. bilag 10). Det blev i forordningen formuleret således: »Krigstjenesten skal herefter fordres umiddelbar, som en almindelig og personlig pligt imod os og fædrelandet«. Godsejeren var på dette område forsvundet som bindeled mellem den enevældige konge og hans undersåtter.

Deraf fulgte, at udskrivningsdistriktet på andet niveau ændredes fra godsområde til amt. Mandskabets bevægelsesfrihed blev derfor ligeledes udvidet fra godset til amtet, samtidig med at reglerne for overskridelse af disse grænser førtes tilbage til 1701 forordningen, som oprindeligt foreslået af Stampe. Disse ændringer blev med stor propagandistisk effekt af enevælden formuleret som stavnsbåndets løsning. Derefter fulgte med mindre typer i overskriften til den trykte lovtekst: fra godserne. Det blev ikke i samme grad understreget, at bønderne i stedet blev bundet til amtet, men med mulighed for at forlade dette, når tjenestetiden var udløbet. Stavnsbåndsforskriften var således ikke i første omgang den frihedslov, den gav sig ud for, men indeholdt en nyttig administrativ ændring, som flyttede godsejernes beføjelser over på en embedsmands-

kommission. Deraf fulgte, at godsejernes udnyttelse i privatøkonomisk øjemed af deres udskrivningskompetence også var ophævet – og dermed blev forordningen en frihedslov.

På niveauet under sessionen opretholdt man lægdsmanden. Hvor han før var blevet udpeget af godsejeren, gik også dette over til sessionen, men efter godsejerenes indstilling. Hans funktionstid blev fastsat til tre år. Som belønning blev han fritaget for ekstraskat og den særlige afgift til skolernes vedligeholdelse. Desuden skulle han »i samqvemme agtes og have sæde oven for alle andre af bondestanden«. Derimod kunne han ved overtrædelse af udskrivningsloven idømmes op til 14 dages fængsel på vand og brød, men selvfølgelig ikke som under det patrimoniale system udsættelse af fæstegården. Ligeledes bibeholdt man lægdet som udskrivningsdistrikt. Derved blev godserne stadig udgangspunkt for reserverullerne, som skulle forfattes af lægds mændene under godsejernes opsig. Man havde altså efterkommet baron Lehns ønske om fortsat at føre registreringen af godsets mandskab. Ved at opretholde godserne som udgangspunkt for lægdsinddelingen løste man ikke de påtrængende problemer omkring det tiltagende strøgods. Der sondredes (nu) mellem strøgods, hvor amtsforvalteren og lægdsmanden som hidtil udfærdigede reserverullerne, og lægder med forskellige lodsejere, hvor denne kompetence lå hos den største lodsejer og lægdsmanden. Man opretholdt dog det tidligere (fra 1777) absolutte forbud mod salg af fripas.

Mens inddelingen således fulgte samme princip som Frederik IV's militærordning, blev det fastslået, at udskrivningens størrelse skulle følge distrikternes folketal og ikke hartkornet. Således ophævedes den hidtidige faste ligning: et lægd = en soldat. Derved løste man endelig fuldstændigt problemet omkring fordelingen af mandskabet i de jordløse huse.

Frihedsloven havde som omtalt også proklameret, at soldatertjenesten nu var en almindelig og personlig pligt. Også disse begreber må betragtes som propagandistiske effekter, der skulle tilgodese de moderne filosofiske retninger. For militærtjenesten var kun en almindelig pligt, forsåvidt man var født og opvokset på landet. Ligeledes kunne den personlige pligt i visse tilfælde afløses af penge eller andre modydelse. Udskrivningen hvilede således stadig på beskæftigede ved landbruget, men med den væsentlige indrømmelse til bevægelser mellem land og by, at en person »som ikke var af bondestand og ernærede sig af bondehåndtering« skulle have sine sønner fritaget for udskrivning på den betingelse, at han udstykkede et husmandsbrug fra sin gård. Der blev desuden åb-

THE FOUNDING OF

100 AARSDAGEN FØR STAVSBAANDETS OPHJÆVELSE

Loven af 20. juni 1788 om stavsbåndets ophævelse blev berømmet som en friheds- og lighedslov, selvom værnepligten fortsat udelukkende hvilede på bondestanden. Således blev 100 års dagen for lovens udstedelse også fejret med pomp og pragt – bl.a. udsendes dette mindeblad.

(Det kgl. bibliotek, Mindeblade tilegnet den danske bonde 1788-1888).

net mulighed for etablering af en særlig soldaterhusmandsstand. Hvis en jorddrot indrettede et hus med 3-4 tdr. land middelgod jord til en landsoldat, kunne han anmode om fripas for en anden ikke enrolleret karl. Soldaten havde ret til at bo i huset, så længe han var soldat, men han skulle have tjent i hele 24 år for at beholde huset i fæste efter endelig afsked. Man ønskede heller ikke at hindre den påbegyndte udstykning af hovedgårdene. Derfor blev der lovet fritagelse til købere eller forpagtere uden for bondestanden og deres sønner. Det samme gjaldt for købere af bondestand, hvis de erhvervede 200 tdr. land eller derover. Den sociale opstigning skulle belønnes.

Disse synspunkter er kommet ind i loven på Chr. Reventlows initiativ. Denne ønskede fortsat at anvende udskrivningslovene som et led i landbrugspolitikken. Tidligere havde godsejerne som omtalt uofficielt benyttet soldatertjenesten som et middel til fæstetvang, nu fik Reventlow sat igennem, at fritagelse for militærpligten i fuld offentlighed skulle anvendes som et incitament til landøkonomiske forbedringer. Tidligere var det sket af hensyn til godsejerne, men nu tog det sigte på bondestanden. Men midlet var det samme.²²

Det er interessant at se de bestræbelser, Jacob Mandix senere udfolde for at forklare, hvorfor landets forsvar alene påhvilede bondestanden. »Kongen har troet ikke mere herefter end før at kunne eller burde fritage denne talrigeste og, i almindelighed talt, sundeste, stærkeste, mest til luftens og arbejdets besværligheder vante del af nationen«. De øvrige fritages, dels fordi de som embedsstanden på anden måde tjener fædrelandet, dels fordi de i almindelighed anses mindre skikkede til krigstjenesten.²³ Der blev dog i 1791 pålagt alle tjenestekarle, som ikke var udskrevet til soldatertjeneste en særlig skat: 1 rdl. i København, 4 mk. i købstæderne og 2 mk. på landet. Den blev imidlertid ophævet igen 1803.²⁴

Som tidligere var gårdovertagelse også fritagelsesgrund, men først efter 2 års tjenestetid – den fulde tjenestetid var 8 år. Hvis fæsteren derimod ikke havde været enrolleret, kunne han kun fritages mod at stille en stedfortræder, med mindre det drejede sig om et familiebrug eller personen var over 28 år. Desuden var det muligt at få en søn fritaget ved at tage et fattigt barn fra købstæderne i pleje og stille ham som soldat i sønnens sted. Var det menneskehandel eller fritagelse som belønning for gode gerninger? Efter det 18. århundredes tankegang var det naturligvis blot tænkt som et supplement til den svigtende sociale forsorg. Det

var imidlertid altid muligt at blive fritaget for militærtjeneste, hvis man kunne få en anden til at stille for sig og desuden betalte 30 rdl. til militæret. Det var en indrømmelse til pengenes magt. Samtidig var det en generalisering af godsejerens tidligere sporadiske salg af frihedspas, som havde haft karakter af en nådesakt. Dette er et skoleeksempel på Max Webers tese, at den statslige administrations overtagelse af den tidligere patrimoniale forvaltning medførte en legalisering og ensretning af de administreredes vilkår.

Det nye i udskrivningsloven af 1788 var således det patrimoniale styres ophævelse inden for udskrivningsvæsenet og den heraf følgende ligestilling af bondebefolkningen uanset opholdsted. Den enevældige konge trådte i direkte kontakt med landbefolkningen gennem sine personligt udnævnte embedsmænd, som afløste godsejerne som offentlige administratorer i første instans. Ganske vist var der stadig en række sociale skel og uligheder mellem de enkelte samfundsgrupper. Det 18. århundredes samfund var stadig standsdelt, selvom man søgte at åbne for mobilitet og social opstigning. Den grundlæggende opbygning af udskrivningsvæsenet var imidlertid trods embedsmændenes overtagelse af godsejernes funktioner stadig den samme, som blev indført af Frederik IV i 1701, – bortset fra den væsentlige ændring af udskrivningsgrundlaget fra hartkorn til folketal.

Sammenfatning

Det 17. århundrede kendte sporadiske nationale udskrivninger i krigsperioder. Men først i 1701 blev der af Frederik IV planlagt og gennemført en vedvarende landsomfattende udskrivning, der af økonomiske og sociale grunde hvilede på den mandlige del af landbobefolkningen, som var beskæftiget med landbrugsarbejde. Udskrivningsgrundlaget var jordvurderingen af bøndergodset, uden hensyn til befolkningens størrelse og sammensætning. Et lægd bestående af et givet antal tønder hartkorn forblev indtil 1788 grundlagt for præsentation af en soldat. (1 lægd = 1 soldat). Derimod ændredes den udskrevne hærs størrelse og derved lægdsstørrelsen flere gange i perioden. Mens ordningen fra begyndelsen for den ikke udskrevne del af den mandlige landbobefolkning blot var kombineret med den almindelige indenlandske pasadministration, dattens kontrol med befolkningens bevægelser, blev den fra 1733 forbundet med et forbud mod flytninger imod godsejerens ønske også for de personer, der ikke var enrollerede, men blot registreringspligtige. Denne tvang blev udvidet i takt med landbrugets økonomiske vanskeligheder, ligesom militærtjenesten fuldt legalt blev inddraget i godsadministrationen som straffemiddel for gårdforsiddere og tvangsmiddel for fæstnægtere. Derimod lykkedes det ikke godsejerne med juridisk holdbarhed at opnå kompetence til tilladelse til ægteskab for godsbefolkningen eller at få stavnsbåndet udvidet til også at omfatte kvinder på landet.

Sammenfaldende med jordvurderingens anvendelse som udskrivningsgrundlag blev ejeren af den jord, der udgjorde et lægd, pålagt administrationen af udskrivningsvæsenet i første instans. Arbejdsgiver og offentlig administrator blev således sammenfaldende personer. Det var grundlaget for den offentlige udskrivnings anvendelse i den privatøkonomiske sektor. Derfor kunne generalprokurør Henrik Stampe, det 18. århundredes øverste juridiske ekspert, betegne en sag mellem to godsejere om retten til en bondekarl som en privat sag. Administrationsmetoden inden for et gods var overladt til godsejeren, teoretisk p.g.a. godsets immunitet, praktisk p.g.a. godsernes forskellige størrelse og deraf følgende forskellige behov og kapacitet. På Løvenborg gods kan relationen mellem godsejer og godsforvalter beskrives som en parallel til

forholdet mellem den enevældige konge og hans embedsmænd både i form og indhold.

I spidsen for hvert lægd blev der i alle udskrivningsforordninger stillet en lægdsmand, der havde forsyningsmæssige og muligvis opsynsfunktioner. Derved blev der grebet tilbage til det gamle landsbystyre, men således at godsejeren skulle udnævne lægdets bedste bonde. Det er ikke en demokratisk institution i moderne forstand – kun for så vidt at visse funktioner skulle gå på omgang mellem alle lægdsbrødre, fæsterne i lægdet. I det historiske perspektiv pegede lægdsmandsinstitutionen både tilbage til det gamle landsbyfællesskab og fremad, idet den overlevede godsejerstyrets fald ved reformen i 1788.

Udskrivningens indpodning i godsejerstyret forudsatte en struktur af samlede godser, hvor en godsejer ejede alle gårdene i et lægd. Det sidste var alene af matematiske årsager ikke muligt. Endnu vanskeligere var forholdene i områder med sammensatte ejendomsforhold, hvad enten det skyldtes selvejerbønder eller spredte godsområder. En sådan struktur resulterede i lægd bestående af flere lodsejere, de såkaldte strølægder, hvor godsejerstyret ikke kunne anvendes, fordi dette byggede på kombinationen af ejendomsret og offentlig forvaltningskompetence. I stedet blev administrationen overladt til lægdsmanden og amtsforvalteren i forening. Begge manglede autoritet over for de i lægdet evt. repræsenterede godsejere, som kunne trække mandskab bort fra strølægdet ind i deres samlede lægd. Når selvejerne samtidig var mere rundhændede med udstedelsen af fripas end godsejerne i de almindelige lægd, så blev resultatet ofte manglende mandskab i strølægderne. Derfor formindskede for mange strølægd udskrivningens effektivitet.

Godsejerne var nok suveræne inden for deres eget gods, men soldaternes fysiske kvalitet skulle godtages af sessionerne. Det var stående kommissioner sammensat af civile og militære embedsmænd. Det er muligt – trods det dårligt bevarede kildemateriale – at se en modsætning mellem civile og militære interesser, repræsenteret af henholdsvis amtmand og en kort periode amtsforvalter og regimentschef og land- og krigskommissæren. Denne sidste var den afgørende person i kommissionen, dels fordi han udførte sekretærfunktioner og var placeret i flere sessioner inden for et distrikt, dels fordi han i modsætning til de civile medlemmer havde udskrivningsvæsenet som hovedopgave. Sessionen havde dømmende myndighed i alle udskrivningssager vedrørende godsejere og deres underordnede. I sammenligning med de ordinære domstole var pro-

ceduren hurtig og effektiv, hvilket var både tids- og pengebesparende for de implicerede. Det indebar imidlertid samtidig, at retssikkerheden blev mindre. I hvert fald gav generalprokurør Henrik Stampe en meget negativ vurdering af sessionernes juridiske kompetence og processuelle regler.

Derfor var det meget vigtigt, at sessionernes juridiske afgørelser kunne indankes for højesteret. Alle andre sager kunne naturligvis indbringes for kongen, det vil i praksis sige centraladministrationen, henholdsvis Danske Kancelli og de militære kollegier. Denne teoretiske sontring indebar, at det 18. århundredes forvaltning også i praksis var i stand til at skelne mellem dømmende og administrative afgørelser. En række sager viser imidlertid, at den i almindelighed ikke ønskede eller magtede dette. Henrik Stampe synes at være den eneste, som søgte at opretholde denne skillelinie i konkrete afgørelser. Det er desuden tydeligt, at flere af sessionerne frygtede højesterets genoptagelse af deres sager og foretrak den lettere og mindre åbne kollegiebehandling. Et nederlag ved højesteret kunne også få økonomiske konsekvenser for sessionsmedlemmerne.

Udskrivningens kombination med jordvurdering gav en række registreringsproblemer. Matriklen af 1688 og de heraf afledte jordebøger for de enkelte godser var grundlaget for lægdsinddelingen. Desuden krævedes fra militært hold en registrering af de udskrevne soldater i hovedlægsrullen, som førtes regimentsvis. Hertil kom registreringen af reservemandskabet, d.v.s. det registreringspligtige mandskab ved siden af soldaterne, hvilket skete på godsbasis. Gennem denne registrering fik godserne forbedret mulighed for at føre kontrol med karlenes flytninger, hvilket også var nødvendigt for at overholde det i 1733 indførte stavnsbånd. Disse registreringssystemer var set fra centraladministrationen utilstrækkelige til at beregne virkningen af ændringer i lægdsstørrelsen eller aldersgrænsen. Lokalt var de påbudte systemer utilstrækkelige til at kontrollere drengbørnene under den registreringspligtige alder. Derfor førtes på Løvenborg lister over disse børn, som repræsenterede den fremtidige mandskabsstyrke. Af tekniske grunde blev den faktiske kontrol udvidet i forhold til den lovpligtige.

Kombinationen af jordvurderingen 1688 og udskrivningen det følgende århundrede forudsatte et stabilt samfund, som ikke svarede til de dynamiske forhold i periodens sidste halvdel. Dels fandtes der ikke tilstrækkeligt effektive procedurer til at opfange ejerskifter, dels medførte

udstykningsprocessen en forøgelse af strølægderne og dermed en opløsning af systemet indefra, som måske var medvirkende til reformen 1788.

Anvendelsen af jordvurderingen som grundlag for udskrivningen medførte desuden byrdefordelingsproblemer, idet der ikke blev taget hensyn til befolkningstætheden. Et lægd skulle stille en soldat uanset folketal. På grundlag af folketællingen 1769 lod den store landbokommission udarbejde et overslag over den ugifte del af den mandlige befolkning i alderen 16-40 år på det udskrivningspligtige hartkorn. En bearbejdning af dette overslag viste en betydelig variation mellem stifterne, hvor Aalborg stift f.eks. havde 50 pct. flere i denne aldersgruppe end Fyn og Sjællands stifter. Der er imidlertid endnu ikke forskningsmæssig grundlag for i tal at belyse de sandsynlige egns- eller godsmæssige forskelle nærmere.

For Løvenborg gods i Holbæk amt er det imidlertid muligt at følge virkningerne af den lovmæssige ændring af lægdsstørrelserne i perioden 1733-88 og dermed den relative vægt af udskrivningsbyrden. Lægdernes gennemsnitlige gårdantal ændredes her fra 9 til $3\frac{2}{3}$ i løbet af perioden. Det er indlysende, at egnsbestemte strukturforskelle havde indflydelse på disse tal. Det gennemsnitlige antal i den tjenestepligtige alder varierede i samme periode fra 7,6 til 2,0 pr. lægd, en bølgeformet udvikling, hvor gennemsnittet af tjenestepligtige lå lavt efter hver lovmæssig stramning for hurtigt at stige inden næste indgreb. Efter den sidste stramning i 1774 nåede antallet af registreringspligtige i lægderne på Løvenborg ikke op på det tidligere niveau, selv om der kan registreres en vis, men mere moderat stigning i det samlede antal. Disse gennemsnitstal dækker imidlertid over store forskelle mellem de enkelte lægd, således at der fandtes lægd med kun en enkelt tjenestepligtig karl ud over den indskrevne soldat, mens andre havde 10. På Løvenborg følte godsadministrationen fra midten af 1770'erne mangel på mandskab og førte derfor en hård befolkningspolitik både ved forhandling med andre godser og ved en efter moderne opfattelse hårdhændet behandling af samfundets løse elementer, som var vanskelige at registrere i relation til jorden.

Militærtjenesten hvilede kun på den mandlige del af bondebefolkningen, på karlene og husmands- og inderstegruppen. Det var oprindeligt et økonomisk hensyn, nemlig at skaffe den udskrevne soldat arbejde og dermed underhold uden for den korte tjenestetid. Men senere fik det et ideelt aspekt, idet man mente landet fik det bedste forsvar af sine egne børn. På trods af enkelte forslag i den offentlige debat om pligtens udvi-

delse til købstadsbeboere fastslog den store landbokommission, at dyrkning og forsvaret af landets jord hørte sammen.

Afgørelsen af hvem der skulle være soldat, skulle træffes af godsejeren. Hvor frit han rådede over denne kompetence, var betinget af forskellen mellem det antal, han skulle præsentere og det tilrådighedstændende mandskab. Var denne margin bred, havde han mulighed for at benytte sig af karlenes uvilje mod militærtjeneste til at tvinge dem til at overtage en forsømt fæstegård under trussel om militærtjeneste. I takt med landbrugskrisens udvikling udvidedes godsejernes ret til at anvende militærtjenesten over for gårdforsiddere og fæstenægtene ud over de sædvanlige tjenestetids- og aldersgrænser. Det var den offentlige administrations anvendelse i privatøkonomiske anliggender. Domstolsvejen var for besværlig. Da forsiddernes økonomiske situation samtidig heller ikke muliggjorde restancebetaling, tog godsejeren sig i stedet betalt i form af soldaterpræsentation.

Godsejerne havde accepteret kombinationen landbrugsarbejde og soldatertjeneste under forudsætning af soldatertjenestens ophør ved gårdovertagelse. Man havde desuden ved ordningens start diskuteret at lade ægteskab i almindelighed være fritagelsesgrund også for husmænd, men havde fraveget med det resultat, at kassation af erhvervsmæssige grunde fik betydelig social slagside. Det blev delvis genoprettet gennem bestemmelsen i 1774, at soldatertjeneste var en nødvendig betingelse for overtagelse af fæstegårde. Dermed havde man desuden til en vis grad gjort indrømmelse til kritikken af militærtjenestens sociale slagside ved præsentation af husmænd og inderstesønner. Kritikken blev efter 1774 især fremført mod strølægdernes selvejerbønder – og med rette synes det. Disse sociale skævheder blev opretholdt efter reformen 1788, hvor det blev fuldt legalt, mod betaling under forskellige former, at stille en anden for sig.

På Løvenborg er det muligt at finde talmæssige oplysninger om soldaternes vilkår. Gennemsnitsalderen for soldaten ved enrolleringen var stigende gennem perioden. Den gennemsnitlige tjenestetid var for perioden 1768-88 5,9 år, men for 1776-88 kun 3 år. Det er virkningen af bestemmelsen om soldatertjeneste som betingelse for gårdfæste. Nu blev tjenestetiden differentieret i korte perioder efterfulgt af gårdfæste og lange perioder, hvor godset fra 1780'erne i nogle tilfælde stillede hus til rådighed. Var man således i praksis på vej til svenske tilstande med en særlig soldaterhusmandsstand som bærer af militærtjenesten? En sådan ord-

ning blev diskuteret i den store landbokommission og også optaget i reformen af 1788.

Også på Løvenborg blev militærtjenesten i lighed med det generelle billede for landet som helhed anvendt som straffemiddel. Således var en forsidderbonde, der både havde anlagt sag mod herskabet og ansøgt Danske Kancelli, kongen selv, om fri proces, sikker på at blive præsenteret som soldat. Hans eneste middel var da rømning. Derudover blev valget af soldater truffet under hensyn til godsets økonomi, således at den fattige fæstebondens karl så vidt muligt blev sparet. Det var inden for lovens rammer at tage godsøkonomiske hensyn ved forvaltning af et offentligt anliggende.

Godsejernes magtposition over for deres undergivne gennem denne sammenblanding af private og offentlige interesser blev fremhævet i den offentlige debat om udskrivningsvæsenet i sidste halvdel af det 18. århundrede. Nogle fandt det nyttigt af hensyn til godsejernes betydning for landbrugserhvervet, ligesom de anså militærtjenesten som et udmærket opdragelsesmiddel for de laveste lags tilpasning til stændersamfundets sociale vilkår. Andre, som var påvirket af tidens friheds- og ligheds-ideer, fremhævede i stedet magtmisbruget og den ulige behandling af landets borgere. Ja, nogle gik endda så vidt, at de foreslog andre stænders inddragelse i militærtjenesten.

Den nye udskrivningslov af 20. juni 1788 blev fremsat med propagandistiske formuleringer som en friheds- og lighedslov. Bonden blev frigjort for sit stavnsbånd til godserne, triumferede loven. Men den fremhævede ikke på samme måde, at han i stedet blev bundet til amtet. Men i og med at det patrimoniale styre blev berøvet udskrivningen, og sessionerne og amtmændene fik overdraget godsejernes tidligere beføjelser, blev loven en frihedslov. Kongen trådte gennem sine embedsmænd direkte i forbindelse med det tjenestepflichtige mandskab, idet godsejerne blev skåret bort som mellemed. Loven var derimod ikke den lighedslov, den blev opreklameret til. Militærtjenesten blev ikke en almindelig og personlig pligt, idet den stadig udelukkende hvilede på bondestanden, ligesom det med økonomiske midler stadig var muligt at unddrage sig den personlige pligt. Derved skabte udskrivningsloven også inden for bondestanden sociale skævheder.

IV Godsejerstyrets opløsning

Formålet med dette afsnit er at pege på nogle forklaringer på godsejerstyrets opløsning. Det er ikke muligt at give udtømmende forklaringer på, at det private element måtte vige for det offentlige bureaukrati. Men der skal antydes nogle teoretiske, praktiske, strukturelle og økonomiske årsagsforklaringer.

Modstridende tendenser

Godsejerstyret blev ikke ophævet med ét slag. Retten og pligten til at stille soldater blev ophævet i 1788. Restanceopkrævningen blev adskilt fra skatteopkrævningen og overdraget til sognefogderne på linie med behandlingen af restancer hos bønder uden for fæstebondestanden i 1793. Derimod forblev selve skatteopkrævningen – og ansvaret for jordskatterne fortsat hos godsejerne, så længe fæstevæsenet bestod. Skiftestyret blev frataget de mindre godsejere i 1817, men beroede hos ejere af komplette godser og lensbesiddere indtil 1850.¹ Den birkeret, som var knyttet til nogle godser, blev i 1809 reduceret fra en udnævnelsesret med efterfølgende kgl. konfirmation til en forslagsret til kongen. Derefter foregik der en successiv frivillig ophævelse af enkelte birker, indtil hele ordningen afløstes med grundloven af 1849.²

Men denne udvikling var vanskelig at forudse i 1760'erne. Da pegede alle nydannelser mod en styrkelse af godsejerstyret. Udvidelsen af skattepligten i loven om ekstraskatten af 1762 til den store og voksende personkreds uden for fæstebondestanden havde resulteret i en ny belastning af den patrimoniale forvaltning. Samtidig var kravet til den udskrevne hær blevet forøget i 1764, således at lægdsstørrelserne måtte nedsættes og godsejerne fremsende endnu flere af de tjenestedygtige karle til sessionens godkendelse. Begge udvidelser blev fulgt af forøgede beføjelser over de administrerede. Godsejernes hårde kurs mod bosættelse af fattige inderster inden for godsområdet var ganske vist forbudt i loven om ekstraskatten, men den kunne knytte til ved Danske lovs krav om godkendelse af udlejning af værelser og lejligheder i fæstegårde – og huse. Derimod var udvidelsen af stavnsbåndet helt ned til 4 år for bønderdren-

ge klart hjemlet i udskrivningsloven og en følge af den udvidede præsentationspligt.

Offentlig og privat administration

Samtidig var der i hvert fald på Løvenborg gennemført en professionalisering af administrationssystemet, så det på mange måder fremstod som en parallel til den offentlige administration. Forskellen var, at den offentlige administration havde en fast instansfølge med kongen som overhoved i modsætning til den patrimoniale, som uden særlige sikkerhedsregler hverken for de administrerede eller den ansatte sluttede hos godsejeren. Der kunne findes et mellemed, som en godsinspektør i visse perioder på Løvenborg, men kun som godsejerens repræsentant uden selvstændig kompetence.³

For godsforvalteren indebar den patrimoniale forvaltning en betydelig usikkerhed i ansættelsesvilkårene sammenlignet med hans kollega amtsforvalteren i den offentlige forvaltning. Det gav sig udslag i kortere ansættelsesperioder i modsætning til den principielt livsvarige ansættelse i den offentlige forvaltning. Godsforvalteren kunne ved uoverensstemmelser med godsejeren smides ud med øjeblikkelig varsel på trods af opsigelsesreglerne. Bagefter kunne han naturligvis indklage godsejeren for domstolen – hvilket måske var godsejerens eget birketing. Denne usikkerhed fik den i øvrigt uduelige Søren Holm på Løvenborg at føle i 1760, da han den 19. aug. korporligt blev smidt ud fra Løvenborg, mens hans kister blev gennemsoget og der blev sat en ny lås for døren til kontoret. For Søren Holm tog godsforvalterens ansættelsesforhold sig således ud sammenlignet med kollegernes i den offentlige administration: »Der som end kongen, som er en enevolds herre, afsætter en af sine betjente, hvad enten det er regnskabsførere eller andre, der noget betydelig forstår, sker det for det første ej uden årsag og for det andet sker det på en lovlig måde og ved saggivelse til tinge eller hvor en formelig ret bliver autoriseret på anden måde, at den skyldige kan vide, både hvor for det er, så og lovmæssig svare for sig i sin sag«. Den konkrete sag endte i øvrigt med et tinglyst forlig den 15. nov. 1760.⁴ Den enevældige konge kunne imidlertid teoretisk også afsætte enhver embedsmand, når som helst han ville. Men den stærke hierarkiske opbygning har betydet større sikkerhed for den ansatte. Desuden var det påbudt i kammerretsorde-

nen, at uenighed mellem de offentligt ansatte skulle indbringes for kammerretten.

Ligeledes var der i praksis stor forskel på selvstændigheden i de to stillingskategorier. Principielt kunne den enevældige konge altid gribe ind i sine embedsmænds handlinger, men i praksis var godsejeren stærkere impliceret i de mindre detaljer p.g.a. den mindre forvaltningsenhed. Oprindeligt havde der været samme uddannelsesbaggrund for ansatte i de to sektorer: en praktisk oplæring i underordnede stillinger inden for samme system. Men ved juridisk embedseksamens indførelse i 1736 og dens gradvise indtrængen i de juridiske embeder mod århundredets slutning skete der en differentiering af de uddannelsesmæssige forudsætninger i den offentlige og private sektor. Det gjalt ikke i sammenligningen med amtsforvalteren, hvor juridisk embedseksamen i hvert fald i Holbæk amt ikke var dukket op som uddannelsesmæssig baggrund i det 18. århundrede, men med dommer- og prokuratorstanden, som godsforvalteren mødte ved udøvelsen af sine juridiske beføjelser, (som ikke er behandlet i denne sammenhæng).

Da diskussionen om landboreformerne var på det højeste, blev der i 1787 publiceret et anonymt forslag om en reform af den patrimoniale forvaltning, der i stedet for at ophæve den, ville bringe den i større overensstemmelse med principperne i den offentlige forvaltning.⁵ Det centrale i forslaget var godsforvalterstillingen, ligesom hensynet til ham formentlig var udgangspunkt for den anonyme forfatter, selv om han påstod at være ganske uinteresseret. Forslaget lød på løn- og uddannelsesmæssige forbedringer kombineret med større sikkerhed i ansættelsen. Der skulle foregå en formaliseret og kompetencegivende uddannelse på særlige seminarier, hvor et af de mange forskelligartede fag var »regnskabskundskab og indsigt i forordningerne«.

En ansat forvalter skulle i henhold til det anonyme forslag ikke kunne afsættes uden grov forseelse, ligesom den endelige afgørelse i en afskediggelsessag burde foretages af amtmanden eller indbringes for centraladministrationen. Ligeledes så den anonyme forslagsstiller en sikkerhed for de offentlige loves overholdelse ved at indplacere godsforvalteren i et underordningsforhold til den kgl. amtmand. Samtidig skulle godsforvalteren gøres ansvarlig over for kongen for lovenes overholdelse inden for godsets område. Specielt ønskede forslagsstilleren, at forvalteren skulle overtage administrationen af fattigvæsenet og de så omdiskuterede mandtal til ekstraskatten fra sognepræsterne. »Hvorfor kan rege-

ringen ikke lige så vel fordre troskab af forvalterne, især om de blive vel underholdte, og i modsatte tilfælde straffede, som alene af præsterne?« I det hele taget mente han, lovenes gennemslagskraft sikredes, »når regeringen gjorde forvalterne til mænd i staten og pålagde dem politiske, moralske og oeconomiske forholdsregler, hvorfor den, som billigt var, krævede regnskab«.

Det havde hidtil været et særkende for lokalforvaltningen på landet uden for lensbesiddernes godser, at der var et skarpt skel mellem det patrimoniale forvaltningsområde, godset, og det lokale statslige forvaltningsområde, amtet. I modsætning hertil var sigtet med dette anonyme forslag at trække den private forvaltning ind under den offentlige administration, således at der blev enhed i forvaltningen fra de administrerede til den enevældige konge. Gennemførelsen af det fremsendte forslag ville i praksis have stillet godsforvalteren i mange vanskelige konfliktsituationer mellem loyaliteten over for den enevældige konge og hans direkte arbejdsgiver, godsejeren. I det historiske perspektiv sejrede bureaukratiet, men på bekostning af det patrimoniale styre, som fuldstændig ophævedes. Men hvorfor forløb udviklingen således, når godsejerstyret dog indebar mange fordele for centraladministrationen? Fordelen bestod først og fremmest i besparelse af administrationsomkostninger, men også i sikkerhed for præsentationen af de ønskede ydelser. I det følgende skal spørgsmålet søges besvaret gennem beskrivelse dels af de samfundsteoretiske forudsætninger, dels af de faktiske opløsningsten-denser inden for det patrimoniale styre.

Teoretiske forudsætninger

Den herskende filosofiske retning inden for statsvidenskaben i Europa ved midten af det 18. århundrede var naturretten, som dannede den åndelige baggrund for de mange reformer, der prægede hele Europa i slutningen af århundredet. Naturretten var allerede defineret af Hugo Grotius omkring 1600 som et logisk opbygget eviggyldigt retssystem, der var hævet over statens positive ret og end ikke kunne ændres af Gud. For en ikke-filosofisk tankegang forekommer det at være en højst praktisk abstraktion under en enevældig styreform, idet retsfilosofferne derved skabte sig et tankesystem, hvor de uden at kritisere de faktiske forhold kunne fremsætte deres ideer om det ideale samfund. Efterhånden fik ideerne også indflydelse på de faktiske forhold, dels i den udstrækning

de blev optaget af den almindelige retsbevidsthed, dels i takt med filosofernes indflydelse på de enevældige konger og deres rådgivere. De førende ældre tyske naturretslige tænkere var Samuel Pufendorf, Chr. Thomasius og Chr. Wolfe.⁶

Den ældre naturret lagde størst vægt på monarkens forhold og forsøgte først og fremmest at give en filosofisk forklaring på oprindelsen til hans magtposition. Den ønskede ikke at opfatte ham som indsat af Gud, men afledte hans magt fra en kontrakt mellem ham og de oprindeligt i naturtilstanden frie og ligeberettigede borgere. Iflg. Pufendorf var monarken hævet over lovene (*princeps a legibus solutus est*), således at disse ingen gyldighed havde for ham. Men han var alligevel bundet af hensynet til borgernes velfærd (*salus populi suprema lex esto*). Ganske vist indrømmede Pufendorf ikke borgerne nogen modstandsret, men fyrsten kunne kun tvinge dem til, hvad der var til nytte for almenheden. I modsat fald overskred han grænserne for sin myndighed. Desuden opererede naturretsfilosofferne med et sæt rettigheder, som var medfødte og lige for alle mennesker uanset stand. I denne tankegang stod naturretten på en måde ikke så langt fra enevælden, som i hvert fald teoretisk opfattede alle sine undersåtter som lige underordnede i forhold til den enevældige monark. Derimod stod den i stærk modsætning til stænder-samfundet, der som tidligere omtalt opdelte borgerne efter deres stands-tilhørsforhold og kun indrømmede dem rettigheder i proportion efter dette tilhørsforhold. Ud fra sin opfattelse af alle menneskers naturlige lighed måtte naturretten være stærk modstander af stænderstaten og alle de forrettigheder, der f.eks. indrømmedes adelen. Men da disse iflg. naturretten var givet af kongen, kunne de tilbagekaldes af ham igen af hensyn til almenvellet.

I den yngre naturret, som den f.eks. er optaget af kameralismen i slutningen af det 18. århundrede, lægges der større vægt på borgernes frihedsrettigheder, som de iflg. denne filosofi ikke kunne give afkald på gennem nogen form for herskerkontrakt.⁷ Derved fik de rettigheder, som menneskene havde i naturtilstanden, iflg. naturretten også indflydelse på den faktiske borgerlige tilværelse. Naturtilstanden opfattedes som værende i staten, her og nu, ikke noget som eksisterede engang uden for verdenen. Rettighederne udformedes i konkrete menneskerettighedskataloger, hvor ligheden mellem borgerne i modsætning til privilegiesamfundets uligheder spillede en væsentlig rolle, ligesom også de liberale politiske frihedsbegreber udformedes.

I Danmark som i Frankrig slog sværmeriet for naturen og det idylliske bondeliv igennem i det 18. årh. På dette maleri, der iflg. prof. Elling er en kopi af en vægdekoration fra ca. 1765 på Christiansborg, optræder Frederik V og dronning Louise i hyrdedragter ude på landet. Kongen støtter sig sågar til en spade. Var det udtryk for samme tendens, at borgerne i almindelighed i det 18. årh. interesserede sig for forholdene på landet? (Fotografisamlingen, Charlottenborg).

Som eksempel på accepten herhjemme af naturrettens lighedstanker kan fremhæves diskussionen omkring en evt. indførelse af et kvinde-stavnband i Danmark i begyndelsen af 1750'erne. Otte godsejere fra Nordvest Jylland havde stillet forslag herom til kongen i 1753, p.g.a. mange bønderpigens udvandring til Holsten og Sønder Jylland fra netop disse egne til skade for arbejds- og lønsituationen. Stiftamtmanden i Roskilde stift Holger Skeel afgav betænkning herimod og fandt det urimeligt at pålægge én stand så store byrder. Billighedens lov siger, at de »ringe i societetet til dens almindelige nytte ej skulle uden årsag bebyrdes, frem for dem som er i bedre omstændigheder«. Et kvindestavnband stred imod lighedstankerne, derfor måtte han forkaste det.⁸

Lighedstanken måtte også få naturretten til at kræve, at doms- og forvaltningsmyndigheden alene skulle tilkomme staten og kun måtte udøves gennem dennes organer. Derved gav den et grundstød til godsejernes offentlige forvaltning. Det blev herhjemme i 1792 formuleret skarpt af C.U.D. Eggers, som var ekstraordinær professor i lovkyndighed og kameralvidenskab og siden blev deputeret i Finanskollegiet. Han mente i et forsvar for de nye landboreformer, at disse kun havde indskrænket godsejernes udøvelse af en sådan magt, som i en velindrettet stat ikke kunne tilstås én privat mand over en anden.⁹ Naturretten var i virkeligheden også i dette spørgsmål på linie med den enevældige statsteori, som også hævdede fyrstens enevældige magt på alle områder, først og fremmest i forhold til sine embedsmænd. Men de praktiske og økonomiske forhold havde blot hidtil tvunget den enevældige monark til at benytte det eksisterende forvaltningsapparat.

Som det er fremgået af det foregående lagde naturretten overordentlig stor vægt på hensynet til almenvellet. Derved adskilte den sig i virkeligheden heller ikke så meget fra i hvert fald den udformning, enevælden fik i Danmark med den enevældige hersker som sine undersåtters alfa-der. Men almenvellet blev nu af en teoretiker som C.U.D. Eggers formuleret som flertallets lykke. I det konkrete opgør med de privilegerede godsejere mente han, at hensynet til godsejerne måtte vige overfor hensynet til flertallet. Efter den almindelige statsrets grundsætninger var regeringen ikke berettiget til at hjælpe 2000 mennesker til større rigdom, hvis den måtte købes mod 300.000 menneskers fattigdom, elendighed og undertrykkelse.¹⁰ Privilegesamfundet eller nådessamfundet skulle afløses af et samfund, hvor flertallets ret havde større vægt i de politiske beslutninger.

Praktiske forudsætninger

Som et resultat af afsnit II og III i denne undersøgelse kan det fastslås, at godsejerstyret allerede var gået i opløsning som landsomfattende administrativt system for de lokale forhold. Netop forsøget på at udvide det til nye persongrupper og områder uden for godset afslørede dets svagheder. Skatteopkrævningens udvidelse til hele den store inderstegruppe som en følge af ekstraskatten fra 1762 demonstrerede med al tydelighed, at den patrimoniale forvaltning kun kunne fungere sammen med fæstevæsenet. Inddragelsen af de lavere sociale lag resulterede dels

i utålelige og fra regeringens side utilsigtede levevilkår for disse grupper, dels i en dårlig gennemslagskraft for skatteloven med et faldende skatteprovenu til følge. Der manglede et økonomisk interesséfællesskab mellem administrator og administrerede, som var både et særkende og en nødvendighed for godsejerstyrets effektivitet.

Når godsejerstyret skulle løse opgaver i samarbejde med andre ejerformer på landet, kom det også til kort. Det blev tydeligt demonstreret af vanskelighederne ved at stille soldater fra lægd, der var sammensat af jord tilhørende forskellige ejere, de såkaldte strølægd. Der var lige så store vanskeligheder for selvejerne uden for godsområderne, men med samme opgave. Strølægd bestående af selvejere magtede ikke at løse soldaterpræsentationen. Der var ligeledes problemer med skatteindbetaling, hvor selvejere skulle indestå for deres lejerers skatter. De havde ikke økonomisk rygstød til at overtage godsejernes funktion, formentlig havde de heller ikke interesse heri, fordi de ikke havde behov for de medfølgende tvangsforanstaltninger over for de administrerede. Da de praktiske landboreformer i sidste trediedel af det 18. århundrede påbegyndte en opløsning af godsstrukturen, ophævede de samtidig grundlaget for den patrimoniale forvaltning på landet. Denne kunne ikke bestå uden for godsbesiddelserne.

Samtidig blev de offentlige forvaltningsopgaver også i højere grad betragtet som en byrde af godsejerne i slutningen af det 18. århundrede. De mange udgiftskrævende jordreformer kunne stramme godsøkonomien, således at udlægget for fæstebøndernes skatter blev opfattet som en byrde. Dette var dog afhængig af tiden mellem fæsternes skatteindbetaling og godsadministrationens indbetaling på amtstuen. Den forøgede soldaterudskrivning i slutningen af det 18. århundrede sammen med den lavere stigningstakt i befolkningsudviklingen bevirkede også, at udskrivningen hvilede tungere på godset. Formentlig var det i godsejernes interesse at slippe for disse offentlige forvaltningsopgaver, således at der i virkeligheden var sammenfald mellem deres ønsker om fritagelse og statens ønske om en mere effektiv lokaladministration på landet.

Nye statsopgaver og deres krav til administration

Staten havde i det 18. århundrede ikke længere blot til opgave at sikre opretholdelse af ro og orden, men kameralismen, der byggede videre på naturretten, fremhævede dens pligt til at fremme borgernes lykke. Der-

ved blev hensynet til *salus publica* den teoretiske baggrund for statens indgreb i borgernes tilværelse på næsten alle områder.

Først måtte der føres en aktiv befolkningspolitik for at sikre det nødvendige antal indbyggere i staten. Der foregik gennem hele det 18. århundrede en meget livlig offentlig debat om dette spørgsmål i Danmark. Hvorledes kunne befolkningstallet forøges? – Gennem indvandring, ved forbud mod udvandring, ved at hæve fødselstallet og mindske børnedødeligheden. Statens famlende forsøg inden for befolkningspolitik gjorde det ønskeligt at få sikre talmæssige oplysninger om befolkningens størrelse, sammensætning, erhvervsmæssige fordeling etc. Derfor blev grunden også lagt til statistikken som videnskab i denne periode med de første praktiske resultater i Danmark i folketællingerne 1769 og 1787. Dernæst blev problemet, hvorledes staten sikrede de tilstrækkelige næringsmidler til den øgede befolkning. Derved samlede interessen sig i et landbrugsland som Danmark om at forøge landbrugsproduktionen. Men staten måtte i det hele taget føre en aktiv erhvervs politik for at sikre arbejde til alle landets indbyggere. Også fra denne vinkel blev det nødvendigt for staten at sikre en tilstrækkelig betalingsmængde gennem betalingsbalanceoverskud eller eventuel større udmøntning.¹¹

Denne forøgede aktivitet stillede krav om en forbedring af samfærdselsmidlerne, som man i Danmark søgte at honorere gennem de store vejbyggerier i 1760'erne. Men også borgernes åndelige og kulturelle forhold interesserede staten sig for, idet den oprettede skoler og søgte at accelerere Universitetets virksomhed både over for ikke-akademiske kredse i indland og den lærde verden ude i Europa.¹²

Alt dette stillede for det første krav om øgede indtægter for statskassen. Anden halvdel af det 18. århundrede oplevede også mange forsøg på at udfinde nye skattemetoder, der kunne give regeringen de nødvendige midler i hænde. Men dernæst opstod det problem, som er af særlig interesse i denne sammenhæng, om det gamle lokalforvaltningssystem kunne klare den forøgede aktivitet? Kunne godsejestyret leve op til forventningerne om en ensartet forvaltning, der over for indbyggerne foretog en række initiativer efter detaljerede forskrifter ovenfra? Hidtil havde lokalforvaltningen været karakteriseret ved en lokalt varierende og tilbageholdende administration, der blot arbejdede med et enkelt sæt af funktioner. Der var kun givet få forholdsregler for arbejdet, som til gengæld blev udført vederlagsfrit.

Centraladministrationen havde i hvert fald ikke den fornødne tillid til

at overdrage de mange nye funktioner til den gamle lokalforvaltning. Den nedsatte en kommission, den store landbokommission, i 1786 for at få gennemgået alle relationer mellem godsejer og fæstebonde, uden at der var givet anvisning på, hvilke områder der skulle tages op, eller hvilke resultater kommissionen skulle nå til.¹³ Resultatet blev, at nogle af godsejernes tidligere forvaltningsområder (udskrivningsvæsen og dele af skiftevæsenet) straks udskiltes fra godsejerstyret for enten at henlægges til nyoprettede statsorganer eller til gamle statsembeder, amtmænd og herredsfogder, som nu måtte indstille sig på en vældig ekspansion af nye sagområder.

Der var modstand i kommissionen mod en så radikal ændring af forvaltningen – ikke mindst fra lokalforvaltningens egne repræsentanter. De var alle interesseret i at fjerne de værste ulemper for fæstebønderne, således at godsejerne ikke havde mulighed for at misbruge deres magt. Men nogle af godsejerrepræsentanterne ønskede trods alt ikke at forlade det patriarkalske forvaltningssystem fuldstændigt. Derfor førtes der i den store landbokommission en principiell diskussion af fordele og ulemper ved sammenkædning af ejendomsret og lokalforvaltning contra et forvaltningssystem med lønnede embedsmænd udnævnt af kongen. Baron Abr. Lehn, Hvidkilde, fandt det besynderligt, »at på samme tid som alle proprietærene uden forskiel skal anses som personer, som ingen ting kan betroes, der da skulle fattes sådan en blind fortroelighed til alle andre mennesker, når de kun intet eje i kongens riger og lande, da dog de allerældste republikker have givet borgerne i staten stemme i proportion af deres velfærd, der forbandt dem så meget nøjere med statens vel og ilde«. »Principium . . . er, at han (godsejeren) ubehindret må og kan gøre alle sine godt, og forsvare dem til det yderste, men at han ikke må kunne gøre dem ondt, og i så fald var vel billigt, at man stod under en amtmand eller stiftamtmand (NB som fik med dem at gøre, der foreså sig og ikke med andre), og ikke under Commando af herredsfogder. . . . I ringeste vandt vedkommende ved, at det var suffisante folk, som gjorde dem uret. Thi om man end ved en juridisk examen kan inoculere de såkaldte rettens midler (juridiske embedsmænd), både vitighed og forstand, blive de dog ikke deraf vederhæftige (d.v.s. i økonomisk henseende) til at erstatte hvad uret de gøre. Det er dog lige så rimeligt at formode af dem, som af herremanden, hvis hele velfærd berøer på en fornuftig omgang med sine underhavende«.¹⁴

Det var en repræsentant for det gamle og smuldrende system, som i

sine sidste krampetrækninger langede ud efter den nye embedsstand, disse lejesvende. Det reelle i forsvaret var det lille samfunds fælles interesser og samhørighed. Godsejerne blev den tabende part. Det sejrende parti var bl.a. repræsenteret af Reventlow, som i sit svar til baron Lehn fremhævede, »at de aristokratiske republikver alletider har været de hårdeste og ulykkeligste statsforfatninger, og at en aristokratisk forfatning under en souverain monarchs regering i sig selv indeholder en contradiction, og om den kunne være til, for hele staten ville være højst skadelig. Så stor en lykke som jeg anser det for at være jordegodsejer, så stor en ære jeg endog sætter deri, ved at befordre mine underhavendes vel . . . , så forhadte ere mig alle de muelige rettigheder, ved hvilke mine underhavende kunne underkastes min, mine børns eller mine fuldmægtiges vilkårlige behandling, og mere må de endnu være forhadte af landets herre og af andre statens medlemmer, som enten selv kunne sukke under dem, eller se deres medborgere ved dem mishandlede og fornædrede«. ¹⁵ Det var som Reventlow påpegede i virkeligheden i strid med den enevældige styreform, at godsejeren sad som et mellemlid mellem kongen og flertallet af hans undersåtter. At dømme efter de skriftlige indlæg i landbokommissionen var reformtilhængerens udgangspunkt et ønske om at skabe lighed mellem statens borgere uanset standstilknytning, mens modstanderne fremhævede det gamle systems tryghed og uretfærdigheden i at ændre engang givne kongelige privilegier. Deres udgangspunkt var et statisk samfund, som ikke længere svarede til de faktiske forhold.

Den fredelige udvikling

På en kongres i Toulouse i 1968 om feudalismens ophævelse blev der af den skandinaviske indleder professor Kåre Tønneson for Danmarks vedkommende lagt megen vægt på, at det lykkedes for et absolutistisk monarki under l'ancien regime at gennemføre de mange reformer på fredelig vis. ¹⁶ Hvorfor lykkedes det Danmark at undgå de store revolutioner, som netop på denne tid hærgede Frankrig? Styreformen var i begge lande enevældigt monarki. Forholdene var fra en ydre betragtning værre for de danske fæstebønder end de franske, der f.eks. ikke kendte nogen form for stavnsbånd. Teoretisk kunne der forventes et oprør fra både godsejerne, som måtte se deres kompetence på det tilbageblevne

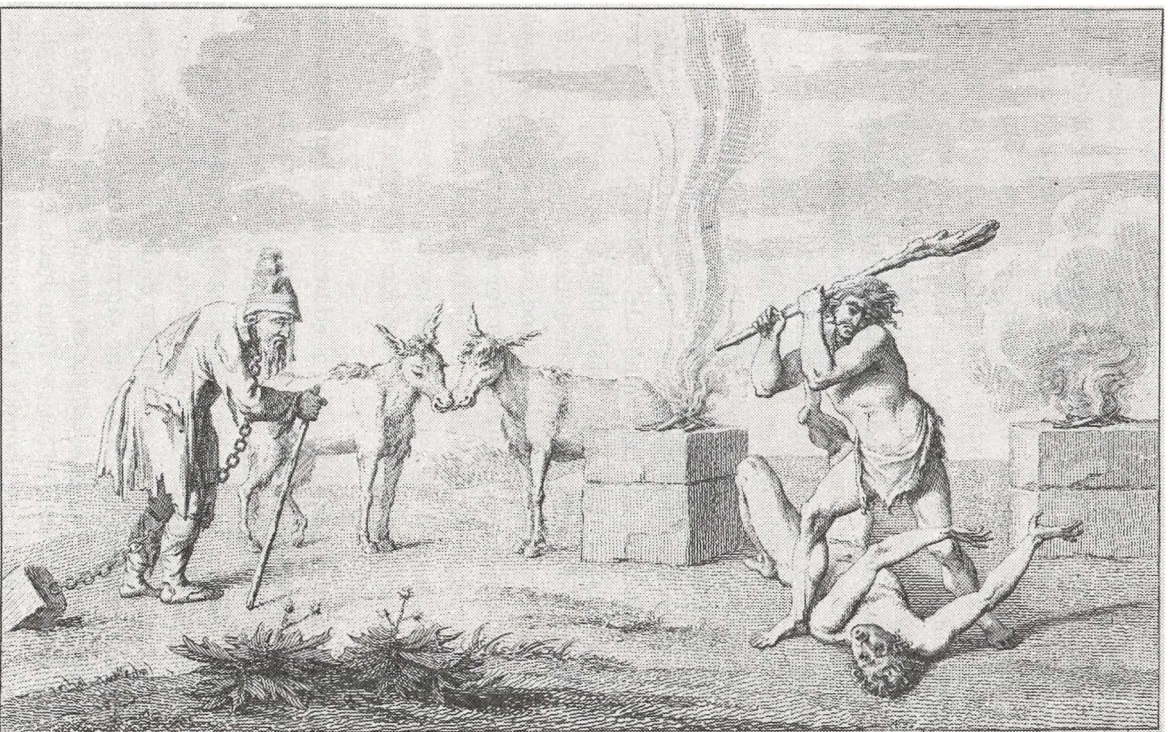
fæstegods indskrænket, og fra fæstebønderne, som kunne være utålmodige, fordi reformarbejdet gik for langsomt.

En af forklaringerne på den udeblevne revolution er muligvis, at godsejerne ikke længere ønskede herredømmet over lokalforvaltningen. Godsejerstyret havde efterhånden resulteret i en omfattende administration, hvad de bevarede godsarkiver giver et meget håndgribeligt indtryk af. Måske var administrationen blevet en byrde, som ikke blev mindre med de mange nye forordninger i århundredets sidste halvdel.

Kravet om en øget udskrivning af soldater havde dels vanskeliggjort forpligtelsens opfyldelse, dels formindsket dens anvendelighed som skrækmiddel, når næsten ingen havde mulighed for at slippe fri. Udvildelsen af skattepligten til inderstegruppen medførte en forøgelse af administrationens omfang samtidig med en forøgelse af det økonomiske ansvar på trods af de nye kompensationsmuligheder.

Økonomisk lå tyngdepunktet i godsdriften i hvert fald på de i driftsmæssig henseende moderne godser ikke længere på fæstegårdenes afgifter. Det afgørende var nu hovedgårdsdriften. Det var først og fremmest her, de mange nye driftsforbedringer og omlægninger blev gennemført, idet de først senere trængte ud i bondebruget. Det er således betegnende, at det eneste tilløb til oprør blandt godsejerne fandt sted i 1790-91 som en reaktion på forsøget på at afskaffe hoveriet. En række jyske proprietærer fandt det nødvendigt i et offentligt skrift til kronprinsen at advare denne mod »de gyselige eksempler« på ulydighed fra bøndernes side, som Frankrig netop nu opviste.¹⁷ Hoveriets afskaffelse ville have vanskeliggjort hovedgårdenes drift, som stadig var afhængig af fæstebøndernes arbejdskraft.

Som en følge af fæstegårdenes vigende betydning i godsdriften havde godsejerne mindre behov for den indflydelse på fæstebøndernes økonomi, som f.eks. fulgte ansvaret for deres skatterestancer. Måske ligger en del af forklaringen på den fredelige udvikling i Danmark også i den indflydelse, de nye ideer om frihed og lighed havde på godsejerne. Disse ideers udbredelse beroede først og fremmest på den lempelse af forholdene omkring den offentlige debat i 1755 og trykkefrihedsforordningen fra 1770, som på et tidligt tidspunkt åbnede for en strøm af tidsskrifter og debatindlæg, som spredtes over hele landet. Der blev i Danmark i anden halvdel af det 18. århundrede udkæmpet mange litterære fejder mellem reformtilhængere- og modstandere. Derved hindredes måske de voldsomheder, som kendetegner udviklingen andre steder. Også nogle

Frihed.

Lighed.

Broderskab.

Frihed, lighed og broderskab – det var slagordene for de nye samfundsteorier, som for alvor slog igennem i slutningen af det 18. årh. Denne tegning lader tydeligt forstå, at ideerne også stødte på modstand. Men måske hindrede denne åndelige kamp, at Danmark blev kastet ud i en voldelig revolution. Det mente A.P. Bernstorff i hvert fald. (Kobbersniksamlingen 719-11).

af de ledende statsmænd var på revolutionstiden klar over trykkefrihedens betydning for de rolige tilstande i Danmark. F.eks. skrev A.P. Bernstorff i nov. 1789 til Schack-Rathlou: »Man ser, at de lande, hvor der for tiden finder store uroligheder sted, nemlig Frankrig og Nederlandene, ikke hører til dem, hvor der har været trykkefrihed, i England derimod, hvor man uhindret kan skrive, hvad man vil, er alt roligt«. ¹⁸

Den enkelte bonde var ikke nødvendigvis helt uselvstændig og passiv over for godsejeren. Undersøgelsen af forholdene på Løvenborg afslørede i flere tilfælde bondekarlen som en selvbevidst modspiller i fæsteforhandlingerne. Men var han først blevet gårdforsidder eller på anden måde kommet i et økonomisk afhængighedsforhold til godsejeren, havde han ikke mange muligheder for selvstændighed. Kombinationen af stavnsbånd og godsejerens ejendomsret til erhvervsmulighederne stækkede ham. Den sammensatte ejendomsstruktur i landsbyerne splittede fæstebønderne op mellem flere godser og resulterede i forskellige vilkår for bønderne i samme landsby. Dette hindrede, at bønderne i fællesskab rejste sig mod godsejerstyret. ¹⁹ Eller måske blev systemet slet ikke følt som en uretfærdighed, førend de nye lighedsideer påpegede dette. Reformdebatten var ikke trængt ned i fæstebondestanden endnu. Men den egentlige grund til bøndernes passivitet over for godsejerstyret som helhed var formentlig, at de på trods af de mange muligheder for udnyttelse fra godsejerens side oplevede systemet som trygt med deres og godsejernes fælles interesse i fæstegårdenes drift som et indbygget sikkerhedsnet.

Endelig er der den mulige forklaring, at godsejerstyret både blev lempet og gik i opløsning i samme takt, som bønderne i økonomisk henseende var i stand til at udnytte de nye betingelser. Der er ingen tvivl om, at selvejkøbet som en realistisk mulighed og den dermed forbundne unddragelse af godsejerstyret var medvirkende til at tage dampen af kedlen. Den økonomiske opgang i slutningen af det 18. århundrede var således en ikke uvæsentlig faktor i denne sammenhæng.

Det er imidlertid ikke muligt at udpege en enkelt forklaring på, at der ikke blev revolution i Danmark i det 18. århundrede. Det er et kompleks af ideologiske, praktiske, strukturelle og økonomiske årsager, som i fællesskab lempede det danske samfund gennem de administrative og økonomiske forandringer, som fulgte de store landboreformer og successivt ophævede godsejerstyret som lokalforvaltningssystem.

V Sammenfatning

Godset repræsenterede den laveste forvaltningsenhed i det offentlige administrative hierarki på landet i det 18. århundrede p.g.a. de offentlige forvaltningsopgaver, som var pålagt enhver ejer af fæstegods. Sammenkædningen af ejendomsret og offentlig forvaltning resulterede i forvaltningsdistrikter af skiftende størrelse, som samtidig var underlagt ændringer i ejendomsforholdene. Godsets opsplittede struktur medførte desuden topografisk spredte administrationsdistrikter. Derved stod godset som forvaltningsenhed i principiel og faktisk modsætning til amtet, det næste led i det administrative hierarki. Dette var under ledelse af en kgl. udnævnt amtmænd en permanent og topografisk samlet forvaltningsenhed. Også sognet, der som verdslig forvaltningsenhed var tilside-sat af godsejerstyret, var principielt en permanent enhed, som omfattede alle beboere uanset godstilhørsforhold.

Befolkningsstrukturen på landet i det 18. århundrede var afledt af beboernes relation til godset. (Der ses her bort fra de ved det 18. århundredes begyndelse fåtallige selvejere). De øverste i landsbyen var fæstegårdmænd og husmænd. Begge kategorier var karakteriseret af et fæstebrev, hvorved de overtog brugsretten til godsejerens ejendom. Nedenunder dem var den store, uhomogene inderstegruppe, som kun havde det fæl-lestræk, at den boede til leje hos godsejernes fæstere og derfor ikke stod i noget umiddelbart forhold til godset. Den kan opdeles i en erhvervsaktiv og erhvervsinaktiv gruppe. Den erhvervsaktive del bestod af småhåndværkere og landarbejdere, der i erhvervsmæssig henseende repræsenterede et alternativ til fæstebondestanden. Den erhvervsinaktive bestod af aftægtsfolk og invalide personer af enhver art. Under inderstegruppen eksisterede et omvandrende proletariat, som drog fra gods til gods og var ildeset over alt.

Befolkningstallet var stigende i Danmark i midten af det 18. århundrede, hvilket i denne undersøgelse fremgår både af antallet af registreringspligtige i reservelægdsrullerne og det stigende udbytte af familie- og folkeskatteforpagtningerne. Da der så vidt vides ikke skete en tilsvarende deling af fæstegårdene, måtte husmands- og inderstegruppen opsuge hele denne befolkningstilvækst.

I økonomisk henseende var det 18. århundredes landbosamfund placeret midt imellem natural- og pengeøkonomi. Skatten blev udskrevet dels i penge, dels i korn. Desuden blev også en del af den skat, der var udskrevet i penge, afleveret til godsejeren i naturalier. Fæsteafgifterne blev fortrinsvis ydet i naturalier, korn og arbejdsydelser. Militærvæsenet overgik ved det 18. århundredes begyndelse til en almindelig udskrivning af bønderkarle bl.a. for at spare de kostbare hvervninger. Først senere i århundredet fik landets forsvar et egne indbyggere en ideel begrundelse. Ligeledes var sammenkædningen af landbrugsarbejde og soldatertjeneste betinget af hensynet til soldaternes lønninger. Der var således pålagt lægdet (udskrivningsenheden) at sørge for beskæftigelse til den udskrevne soldat som kompensation for den manglende soldaterløn.

Danmark var i det 18. århundrede ikke længere en domænestat, d.v.s. indtægterne af kongens domænegods var ikke tilstrækkelige til dækning af statens behov. Men alligevel blev skat i kongeloven – enevældens grundlov – defineret som et middel, der kun skulle tages i anvendelse i tilfælde af krig og lignende. Med denne grundholdning til statens indtægter hos den enevældige monark, der teoretisk kunne udskrive skat efter forgodtbefindende, måtte statens udgifter f.eks. til administration nødvendigvis holdes på et lavt niveau.

Derfor forenkledes lokaladministrationen på amtsniveau efter enevældens indførelse, hvilket bl.a. var muliggjort gennem inddragelsen af private personer i skatteopkrævningen: skatteforpagtere, som ikke i forvejen havde nogen forbindelse med de administrerede, og godsejere, som gennem deres ejendomsret til jorden i forvejen havde en økonomisk interesse i deres fæstebønders trivsel. I begge tilfælde sparede staten både administrationsomkostninger og ophævede tabet ved udestående restancer. Kompensationen herfor var i skatteforpagtningssystemet afhængig af forpagtningssummens størrelse i forhold til skatteydernes betaling og under godsejerstyret de komplette hovedgårdes skattefrihed. Skatterestanceproblematikken var særlig alvorlig p.g.a. den manglende teknik til at fastslå befolkningens skatteevne. Til gengæld havde Danmark i Christian V's matrikel et i administrativ henseende let anvendeligt udskrivningsgrundlag. Den blev derfor benyttet både til skatte- og soldaterudskrivning på trods af dens manglende anvendelighed til at træffe skatteevne eller udskrivningsgrundlag, d.v.s. befolkningsunderlag. Heller ikke de langt mere besværlige mandtal, som udfærdiges af

sognepræsterne til brug for folkeskatten og ekstraskatten, var pålidelige, idet de – som påvist i denne undersøgelse – udelod en stor del af inderstegruppen.

Det 18. århundredes administrative system kan karakteriseres ved sammenblanding af en række begreber, som i moderne administrations-teori – og praksis er adskilt. Dette skyldes ikke mindst den stærke anvendelse af det private element i udførelsen af offentlige funktioner.

Manglende sondring mellem offentlig og privat

Der blev ikke stillet krav til hverken skatteforpagtere eller godsejere om adskillelse af deres offentlige og private virksomhed. Men heri var der ingen forskel mellem den patrimoniale og statslige administration på amtsniveau. Denne sondring fremkom først i forordningen om skatteopkrævning af 30. januar 1793 m.h.p. amtsforvalterens regnskab og fæsternes restancer til godsejeren.

Manglende bureaukratisering

Anvendelsen af private til udførelse af offentlige funktioner havde den konsekvens, at der ikke eksisterede en fast administrativ instansfølge fra de administrerede til den enevældige konge. Dette blev yderligere understreget ved den almindelige praksis både i den statslige og patrimoniale forvaltning, at administrationens ledere selv ansatte og lønnede deres medarbejdere. Disse stod derved ikke i et underordningsforhold til det øverste led i administrationen, hvad enten dette var kongen eller godsejeren. Der fandtes heller ikke faste uddannelsesmæssige og kompetencegivende normer ved ansættelsen hverken i den statslige eller patrimoniale sektor.

Manglende sondring mellem dømmende og udøvende myndighed

I den statslige administration var sondringen mellem dømmende og udøvende myndighed ikke trængt igennem. I denne undersøgelse kommer det klartest frem i landmilicesessionernes funktioner. Fra midten af det 18. århundrede blev denne manglende sondring gang på gang påpeget af generalprokurør Henrik Stampe.

Lokal deltagelse i administrationen

Der fandtes nogle steder i det 18. århundrede en form for folkelig deltagelse i den offentlige administration under godsniveau, men bestandig underordnet godsadministrationen. I udskrivningsvæsenet var lægds-mændene som repræsentanter for fæstegårdmændene omtalt i lovgivningen. I skatteadministrationen var de før-enevældige lægds-mænd aldrig formelt blevet ophævet. De synes ikke at have eksisteret på Løvenborg, hvor forvalterbureaukratiet besørgede skatteopkrævningen. Men de foretagne stikprøver på andre godser synes at vise, at det lokale element stadig blev anvendt i skatteopkrævningen enkelte steder. På Gjorslev gods på Sjælland blev det anvendt ved opkrævningen af ekstraskatten. Tydeligst kom det frem på Nørholm gods i det tyndtbefolkede Vestjylland, hvor oppebørselen også af matrikelskatten var overdraget til særligt udpegede fæstere. Men der var netop ikke tale om en demokratisk overdragelse hverken efter omgang eller valg blandt skatteyderne. Opkræverne var udpeget af godsejeren, ligesom hele systemet naturligvis var underordnet godsets skatteansvar.

Sammenkædning med fæstevæsenet

Et særkende for den patrimoniale forvaltning var den offentlige forvaltnings sammenkædning med det private fæstevæsen. Herigennem forplantedes svingningerne i godsøkonomien til den offentlige administration og omvendt. Der blev aldrig indført direkte fæstetvang i Danmark, men i den udstrækning militærtjenesten kunne anvendes og også blev anvendt som trussel, kunne resultatet blive næsten det samme. Men efterhånden som soldatertjenesten blev mere almindelig og endog en forudsætning for gårdfæste, mistede den sin anvendelse som indirekte tvangsmiddel. Der blev heller aldrig officielt udstedt forbud mod fæsternes frie rådighed over deres produktion. Men i den udstrækning de gennem store restancer kom i et øget afhængighedsforhold til godsejeren, kunne denne udstrække sin indflydelse til hele fæstebrugets økonomi. I den endelige afgørelse om en fæsters afsættelse stod godsejeren meget frit, idet der ingen regler var om restancens højde. Ligeledes virkede reglerne om boopgørelse så stærkt i godsejerens favør, at den afsatte gårdfæster for resten af sit liv kom i et dybt afhængighedsforhold til denne. Han kunne når som helst præsenteres som soldat, hvis han stadig var

i den tjenestedygtige alder. Ligeledes kunne han principielt blive tvunget til at arbejde gratis for godset resten af sit liv som afbetaling på gælden til godsejeren. P.g.a. stavnsbåndet var han endvidere afskåret fra på lovlig vis at søge bedre levevilkår andet steds. Resultatet blev ofte rømning og dermed de tidligere fæstegårdmænds optagelse i det omvandlerende proletariat.

Dette afhængighedsforhold fremstilles i almindelighed negativt. Men det har også en anden side. Landbrugets grundvilkår var i det 18. århundrede usikkerhed. Svingende foldudbytter, som hurtigt kunne nærme sig misvækstens grænse, sygdom blandt kreaturerne, ildebrand m.v. gjorde, at godssystemet på trods af kombinationen med godsejerstyret repræsenterede et sikkerhedsnet under den almindelige fæstebonde. Naturligvis var godsøkonomien udsat for de samme svingninger, men godset havde normalt større ressourcer til at møde usikkerheden med og var i egen interesse indstillet på også at fungere som stødpude for fæstegodset. Uden godset ville bonden i højere grad være udleveret til naturens luner.

Også for inderstegruppen fik godsejerstyret konsekvenser, selv om den er karakteriseret ved at stå uden for fæstevæsenet. Først med soldaterudskrivningens indførelse på landet og godsejernes overtagelse af denne administration kom inderstegruppen i nærmere kontakt med godserne, idet forbindelsen tidligere formelt kun havde bestået i godsejernes ret til at godkende deres fæsteres lejere. Da stavnsbåndet 1733 var en direkte følge af godsejernes forpligtelse til at stille soldater, blev også denne gruppe omfattet heraf. Dens forhold blev senere stærkt forringet af ekstraskatten af 1762, der – udover at være en økonomisk byrde i sig selv – også bragte hele gruppen i et økonomisk afhængighedsforhold til godsejerne, idet disse blev økonomisk ansvarlige for skattebetalingen og derfor yderligere interesserede i deres fæsteres boligudlejning. Skattebetalingsevnen blev p.g.a. ekstraskatten en betingelse for at få et sted at bo, hvorved forholdene undertiden kunne nærme sig menneskejagt.

Uensartede forhold for de administrerede

Ved siden af de uligheder stændersamfundet skabte for befolkningen, medførte anvendelse af utilstrækkeligt udskrivningsgrundlag for offentlige ydelser også, at disse ramte befolkningen meget forskelligt. F.eks. var soldaterudskrivningen mere mærkbar i en tyndt befolket end en tæt

befolket egn. Ved overdragelsen af store beføjelser inden for skatteadministrationen til de enkelte godsers egen afgørelse måtte der nødvendigvis opstå store forskelle fra gods til gods. Således ses folkeskatten efter 1760 at være opkrævet hos fæstebonden efter tre forskellige principper: fast beløb pr. fæster, pr. medarbejder og endelig pr. td. hrtk. tilhørende fæstejord. Der var stadig mulighed for at opkræve en hjælpeskat fra de øvrige skatteydere til matrikelskatten. Det synes bortset fra et enkelt eksempel fra Fyn ikke at være sket. Ved administrationen af indersteskatten lå problemet i definitionen af en skattepligtig inderste, hvilket som påvist på Løvenborg kunne variere betydeligt. På Nørholm gods påstod godsejeren i hvert fald, at der slet ikke blev opkrævet indersteskat – kun almindelig folkeskat. Endelig kunne der dispenseres helt efter forgodtbefindende fra denne indersteskat, fordi dens provenu udelukkende tilfaldt godset. Også officielle og uofficielle dispensationer fra ekstraskatten var afhængig af både antallet af fattige på godset og indstillingen hos henholdsvis sognepræst og godsejer.

Også anvendelsen af private personer uden samme uddannelsesmæssige baggrund i administrationen måtte medføre ulige vilkår for de administrerede. Den almindelige opfattelse af godsforvalteren som hårdere over for bønderne end godsejeren, (hvilket også kom til orde i denne afhandlings første afsnit), må imidlertid modereres, når godskorrespondancen mellem forvalter og godsejer inddrages. Det er i hvert fald både på Løvenborg og Lindenberg fundet eksempler på, at forvalteren er gået i forbøn for bønderne over for godsejeren. På Lindenberg søgte han at opnå lavere priser for det korn, bønderne skulle overtage fra godset. På Løvenborg søgte flere forvaltere at holde igen over for godsejernes hårdere restanceinddrivelsespolitik, ligesom de også flere gange søgte at opnå bedre fæstekonditioner for de nye fæstere, hvor bl.a. overtagelsen af formandens restancer var et afgørende stridspunkt i fæsteforhandlingerne.

Disse uensartede betingelser ville naturligvis eksistere under et almindeligt ejer – lejerforhold, men uligheden blev større, fordi skatteadministrationen var forbundet med fæsteforholdet. De uensartede forhold kunne have været afbødet ved godsejernes indordning under det statslige hierarki. Men dette trådte kun i funktion, såfremt de ønskede ydelser fra godsejeren ikke nåede frem. Det var karakteristisk, at lovgivningen ikke interesserede sig for, hvorledes resultatet blev opnået. Godsets immunitet respekteredes meget langt.

Uligheden blev yderligere uddybet af lovgivningens karakter af rammelovgivning, hvorved meget var overladt til de enkelte administratores frie skøn. Der var heller ikke pålagt dem særlige retningslinier for udøvelsen af dette skøn. Således var det moderne administrative begreb, magtfordrejning, aldeles ukendt. F.eks. kunne godsejeren udmærket tage fæstepolitiske hensyn ved præsentation af en soldat, såfremt denne blot opfyldte kravet til tjenestedygtighed.

Godsejerstyrets anvendelse i den offentlige forvaltning forudsatte et statisk samfund med al jord opdelt i godsområder og størstedelen af landbefolkningen underlagt et fæsteforhold. Men det 18. århundredes samfund var dynamisk med fæstegodsets overgang til selveje og en betydelig forøgelse af husmands- og inderstegruppen. Denne samfundsudvikling udhulede godsejerstyret, samtidig med at den naturrettslige/kameralistiske samfundsteori skabte forståelse for kravet om lige vilkår for alle statens indbyggere uanset stand. Derfor måtte jorddroten falde som offentlig administrator.

Zusammenfassung

Übersetzt von Rosemarie Løgstrup

Das Thema vorliegender verwaltungsgeschichtlicher Untersuchung ist die staatliche Inanspruchnahme privater Gutsherren für die Einforderung der öffentlichen Leistungen in Form von Steuern und Rekruten für die Landmiliz, die die Landbevölkerung zu erbringen hatte.

Der Zeitraum, über den sich die Untersuchung erstreckt, ist das 18. Jh. mit gelegentlichen Rückblenden in das 17. Jh.. Beim Aushebungswesen, das im Jahre 1701 organisiert wurde, ist die Abgrenzung am einfachsten. Bei den Steuererhebungen dagegen reichen die Anfänge der gutsherrschaftlichen Zuständigkeit bis in die Zeit Christians IV. zurück (1628/1635). Doch wird, was ins 17. Jh. fällt, nur in grossen Linien dargestellt. Gegen Ende des 18. Jhs. ergibt sich der Abschluss durch die Verordnung vom 20. Juni 1788, mit der die bisherige Funktion der Gutsbesitzerherrschaft für das Aushebungswesen ein Ende nahm. Für die Steuererhebung lässt sich der Abschluss mit der Verordnung vom 30. Januar 1793 finden, weil damit der Gutsherrschaft die äusserst wichtige Eintreibung der Steuerrückstände entzogen wird. Doch liegt der Schwerpunkt der Untersuchung aus quellenmässigen Gründen auf der zweiten Hälfte des Jahrhunderts.

Das Quellenmaterial entstammt sowohl den Archiven der Zentralverwaltung (Danske Kancelli und Rentekammer) als auch denen der Lokalverwaltung auf Amts- und Gutsebene. Einen Gutsbesitz herauszuheben, der für die Güter im allgemeinen repräsentativ wäre, ist nicht einmal theoretisch möglich. Statistische Auswahlmethoden lassen sich in einem Zusammenhang wie dem vorliegenden nicht anwenden, da die Forschung bisher noch nicht über ein präzises Wissen über die Gutsstruktur und -ökonomie in den verschiedenen Landesteilen Dänemarks verfügt. Stattdessen ist mit der Untersuchung beabsichtigt, einen »intensiven Datenbereich« zu bearbeiten, der es anhand reichhaltig bewahrten Quellenmaterials gestattet, das Thema in der Vielfalt seiner Aspekte zu behandeln. Als Typus eines solchen Gutes wurde Løvenborg, Merløse Herred, Holbæk Amt gewählt. Doch verleiht das verwendete Quellenmaterial

aus den Amts- und Zentralarchiven im Verein mit Stichproben aus anderen Gutsarchiven der Abhandlung eine umfassendere Sicht.

Die Terminologie. Der heute so häufig verwendete Begriff Feudalismus wird in vorliegender Abhandlung nicht zur Schilderung der Beziehung zwischen Gutsbesitzer und Fester gebraucht. Der Begriff wird hier vermieden, teils weil er unpräzise ist, teils aber auch weil er negativ wertgeladen ist und insofern der Untersuchung nicht zuträglich wäre. Stattdessen wird das Wort Patrimonial- oder Gutsherrschaft gebraucht, womit sowohl die privat-wirtschaftliche als auch die öffentliche Beziehung zwischen Gutsherren und Festbauer zum Ausdruck gebracht wird.

Die Verwaltungsstruktur. Das Gut repräsentierte im 18. Jh. die niedrigste Verwaltungseinheit in der öffentlichen Hierarchie auf dem Lande, da jedem Besitzer eines Festegutes öffentliche Verwaltungsaufgaben auferlegt waren. Aus der Verflechtung von Eigentumsrecht und öffentlicher Verwaltung ergaben sich Verwaltungsdistrikte verschiedener Grössen, die zugleich den Änderungen in den Besitzverhältnissen unterworfen waren. Die zersplitterte Struktur der Güter hatte ausserdem zur Folge, dass die Verwaltungsdistrikte topographisch verstreut lagen. Das Gut befand sich dadurch als Verwaltungseinheit in einem prinzipiellen und faktischen Gegensatz zum Amt, dem nächsten Glied in der administrativen Hierarchie. Das Amt war eine, unter der Leitung eines königlich ernannten Amtmanns, permanente und topographisch gesammelte Verwaltungseinheit. Auch das Kirchspiel, das als weltliche Verwaltungseinheit von der Gutsherrschaft zurückgedrängt wurde, war im Prinzip eine permanente Einheit, die alle Einwohner, ungeachtet ihrer Gutszugehörigkeit, umfasste.

Die Bevölkerungsstruktur auf dem Lande ergab sich im 18. Jh. aus der Beziehung der Bewohner zum Gut. (Es wird hier von den zu Anfang des 18. Jhs. zahlmässig wenigen Eigentumsbauern abgesehen). Die obersten im Dorf waren die Festebauern und die Kätner. Beide Kategorien befanden sich im Besitz eines Festebriefes, mit dem ihnen das Recht zur Nutzung des Besitzes durch den Gutsherren übertragen wurde. Niedriger gestellt war die grosse, inhomogene Gruppe von Insten, deren einziger gemeinsamer Zug darin bestand, dass sie bei den Festern des Gutsbesitzers zur Miete wohnten und darum nicht in einem unmittelbaren Verhältnis zum Gut standen. Sie lassen sich in eine erwerbsaktive und in eine erwerbsinaktive Gruppe teilen. Der erwerbsaktive Teil bestand aus kleinen Handwerkern und Landarbeitern, die in erwerbsmässiger Hin-

sicht eine Alternative zum Festbauerntum darstellten. Der erwerbsinaktive Teil bestand aus Altsitzern und invaliden Personen verschiedenster Art. Unter der Instengruppe existierte ein umwanderndes Proletariat, das von einem Gut zum anderen zog und Überall ungern gesehen war. Die Bevölkerungszahl war in der Mitte des 18. Jhs. in Dänemark ansteigend, was in der vorliegenden Untersuchung aus der Anzahl der Registrierungspflichtigen in den Reserverollen wie auch aus den steigenden Einkünften durch Familien- und Volkssteuerpachten hervorgeht.

In ökonomischer Hinsicht placiert sich die Bauerngesellschaft des 18. Jhs. zwischen Natural- und Geldwirtschaft. Die Steuern wurden teils in Geld, teils in Korn erhoben. Ausserdem konnte man auch einen Teil der Steuern, die in Geld ausgeschrieben waren, in Naturalien, Korn, Vieh und Arbeitsleistungen an den Gutsherrn abliefern. Anfang des 18. Jhs. ging das Militärwesen zu einer allgemeinen Aushebung der Bauernknechte über, u. a. um die teuren Werbegelder einzusparen. Die ideale Begründung, die Verteidigung des Landes durch die eigenen Einwohner vornehmen zu lassen, taucht erst zu einem späteren Zeitpunkt des Jhs. auf. Auch die Verflechtung von Landarbeit und Militärdienst erklärte sich von der Besoldung der Rekruten her. So war es dem Aushebungsbezirk auferlegt, als Ausgleich für ausstehenden Sold dem Rekruten Beschäftigung anzubieten.

Dänemark war im 18. Jh. kein Domänenstaat mehr, d.h. die Einkünfte durch den Domänenbesitz des Königs genügten nicht, um die Bedürfnisse des Staates zu decken. Trotzdem wurde im Grundgesetz der absoluten Monarchie, dem Kongelov, die Steuer als ein Mittel definiert, das nur im Falle eines Krieges oder dergl. in Anwendung genommen werden dürfe. Die Ausgaben des Staates, beispielsweise für die Administration, mussten infolge dieser Grundhaltung des Monarchen (der ja theoretisch Steuern nach eigenem Gutdünken erheben konnte) zu den Einkünften des Staates, notgedrungen auf einem niedrigen Niveau gehalten werden.

Der Gutsherr. Das Interesse des Staates, die Verwaltungskosten so niedrig wie möglich zu halten, ging Hand in Hand mit dem Interesse der Gutsherren, die Immunität ihrer Güter zu sichern, was zur Folge hatte, dass den Gutsherren eine Reihe von Verwaltungsaufgaben innerhalb der öffentlichen Administration Übertragen wurden. Der Konstituierung des Gutsherrn zum Ausüber öffentlicher Verwaltungsaufgaben lag also nicht eine öffentliche Ernennung zugrunde, sondern sein Eigentumsrecht über Festebesitz. So erhielt er auch kein direktes Gehalt für seinen

administrativen Auftrag, hatte aber dafür weitgehend freie Hand in der Wahl der Rekruten, die er zu stellen hatte, wie auch in der Eintreibung der Steuerrückstände. Dazu kam die Steuerfreiheit von der Haupthoftaxe für Haupthöfe mit 200 To Hartkorn Bauerngütern innerhalb eines Abstandes von 2 Meilen.

Der Gutsverwalter. Auf grösseren Höfen nahm sich der Gutsverwalter sowohl der öffentlichen, verwaltungsmässigen als auch der privaten, betrieblässigen Aufgaben an. Anhand von konkreten Abläufen von Stellenbesetzungen und einigen Verwalterkarrieren wird dargetan, welche Anforderungen an den Beamten im Gutsherrschaftssystem gestellt wurden und welche Möglichkeiten sich ihm boten. Er war für eine bestimmte Zeit von Jahren angestellt und musste vor allen Dingen in der Buchhaltung bewandert natürlich aber auch in der Landwirtschaft erfahren sein. Ein Verwalter begann seine Laufbahn als Schreibergehilfe in der Gutsverwaltung und konnte nach und nach von kleineren auf grössere Güter avancieren. Es gab die Möglichkeit, entweder durch Ankauf eines eigenen Gutes oder durch Übertritt in den öffentlichen Sektor, aus dem üblichen Schema auszubrechen. Die Selbständigkeit der Stellung hing ganz davon ab, inwieweit der Gutsherr selber gewillt und befähigt war, sich den administrativen Aufgaben zu widmen.

Das Steuerwesen. Einleitend werden die Steuertheorien des 18. Jhs. dargestellt und die allmähliche Übernahme der Steuererhebung durch den Gutsbesitzer und dessen Verantwortlichkeit für die Steuerrückstände geschildert. Letztere wurde durch die Verordnung vom 4. Juli 1662 endgültig festgelegt. Es folgt die Beschreibung der speziellen Probleme im Hinblick auf die Administration der Kornsteuer (normalerweise in Korn auf Hartkorn erhoben), der Volkssteuer (ursprünglich auf Grundlage der Anzahl der Bediensteten als Erstattung einer Verbraucherabgabe, weiterverpachtet an private Steuerpächter, 1760 jedoch zu einer Hartkorngebühr konvertiert und mit der Matrikelsteuer zusammen eingefordert) und der Kopfsteuer von 1762 (einer einheitlichen Abgabe aller Einwohner ungeachtet ihrer Einkünfte). Daraufhin wird der Weg der Steuereinzahlung vom Gut über das Amt bis zur Zentralverwaltung und die entsprechende Abrechnung mit nachfolgender Revision verfolgt. Wesentlich für diesen Teil der Untersuchung ist das Festhalten des Tatbestandes, dass der Gutsbesitzer Glied in einer administrativen Kette war, wo auf fehlende Steuereingänge vom Gut zum Steueramt diverse Restriktionen vom höheren Glied in der Kette erfolgten: Beitreibung der

Rückstände durch Warnungen, Exekution durch das Militär und schliesslich Konkurs des Gutes. Es wird nachgewiesen, dass mangelnde Liquidität der Amtskassen, die die Hauptkassen der Ämter waren, in energischen Rückstandseinziehungen bei den Gütern resultierten. Es fehlten Lenkungsmechanismen für die Staatsfinanzen, in denen die Kontrolle der Kassenbestände auf den Steuerämtern das empfindlichste Glied war. Diese verschiedenen Einstiege in die Administration des Steuerwesens leiten zu einer Erörterung der Kombination von Steuerzahler und Festebauer auf Løvenborg.

Die Pflicht des Festers, Steuern zu zahlen, war in seinem Festebrief festgelegt, wie er dort auch, unter Bezug auf Danske lov, unterzeichnet hatte, dass das Festeverhältnis, wenn er seine Steuern nicht zahlte, aufgelöst werden konnte. Diese schwerwiegende Folge war keineswegs durch Angaben über die Höhe der Rückstände geregelt. Im prinzip sollten alle Rückstände in der ökonomischen Rechnung zwischen Gut und Fester nach Danske lov einmal im Jahr amtlich gebucht werden. Das wurde auf Løvenborg zwar so nicht eingehalten, doch geschah es jedesmal, wenn ein neuer Verwalter antrat. Ebenso oblag den Gutsbesitzern seit 1719, mit den Krongutverhältnissen zum Vorbild, eine Buchführungspflicht aller ökonomischen Vorgänge zwischen Gut und Festebauern sowohl in Hauptbuch (auf dem Gut) als auch in den Quittungsbüchern (bei den Festebauern).

Mit der Kopfsteuer vom Jahre 1762 erweiterten sich die administrativen Befugnisse des Gutsherren auf die Insten, die auf dem Gut wohnten, ohne dass sie zu diesem in einer Festebeziehung standen. Dies konnte für die Insten auf Løvenborg wie auch auf anderen Gütern katastrophale Folgen haben, wenn nämlich der Gutsherr versuchte, sich seiner ökonomischen Verantwortung für ihre Steuern zu entledigen, indem er sie von seinem Gut verjagte. Die Verantwortung konnte aber auch, wie es in der Abhandlung vorgeführt wird, durch Manipulation mit der Kopfsteuerliste, die beim Pfarrer angefertigt wurde, umgangen werden.

Der Gutsherr liess sich bei seiner Rückstandsbeitreibungspolitik von gutswirtschaftlichen Rücksichten leiten, sodass der Festehof als betriebswirtschaftliche Einheit erhalten bleiben konnte. Die Entscheidung über die Absetzung eines Festebauern hing ab von der Grösse des Rückstandes, der Möglichkeit einen anderen Fester einzusetzen und den Ausgaben, die ein solcher Wechsel mit sich brachte. Es lässt sich auf Løvenborg feststellen, dass in den 70er Jahren des 18. Jhs. bei sehr verschiede-

nen Rückstandshöhen zur Aufhebung der Festen geschritten wurde. Weniger heftige Reaktionen zeigten sich auf zu niedrige Leistungen eines Festehofes. Ebenfalls wird nachgewiesen, dass eine angespannte Liquidität in den 70er Jahren auf Løvenborg, verursacht durch Verschleppung der Steuerzahlungen, eine harte Festepolitik zur Folge hatte, und dass die häufigen Festewechsel in der Hauptsache auf Steuerrückstände zurückzuführen waren. Nach einer Rückstandsverurteilung musste die Gutsverwaltung versuchen, die Rückstände entweder durch unentlohnte Arbeitsleistungen des ehemaligen Festers einzutreiben oder sie auf die neuen Einzügler des Festehofes abzuwälzen. Wie dargetan, gelang dies jedoch nicht immer, da die Bauerknechte sich in vielen Fällen faktisch als gewiegte Verhandlungspartner erwiesen – es sei denn sie gerieten, z.B. aufgrund von Heirat, in eine Zwangssituation. Eine Feste bedeutete für den Knecht nämlich immer die Lösung seiner Erwerbs- und Wohnungsprobleme.

Die reelle Bedeutung der Steuern für die Ökonomie der Bauern lässt sich schwer ausmachen. Die Steuern waren das 18. Jh. hindurch infolge der neuen Kopfabgaben schwach ansteigend, erhöhten sich aber kräftiger, wenn die Kornlieferungen nach den steigenden Kapiteltaxen auf Geld umgerechnet wurden. Die öffentlichen Abgaben lassen sich in den gesammelten Abrechnungen nicht von den Festeabgaben trennen. Die Landgilde war festgelegt, aber der Frondienst nahm zu. Trotz unsicherer Berechnungen darf angenommen werden, dass die gesammelten Festeabgaben auf Løvenborg um 1/3 höher waren als die Steuern an den Staat. Es ist dagegen nicht möglich auch nur andeutungsweise anzugeben, wie gross der Teil des Überschusses aus dem Festehof war, der für den eigenen Verbrauch des Festebauern zurückblieb. Die Rückstände sowohl von Steuern als auch von Festeabgaben stiegen auf Løvenborg erheblich von 1770 ab – entsprechend stieg die Zahl der auf Rückständen beruhenden Festewechsel. Ein ähnliches Bild zeichnet sich auf Lindenberg in Nordjütland, wohingegen Rückstände auf dem Gut Hverring auf Fünen so gut wie unbekannt waren.

Die Verantwortung für die Steuerrückstände der Bauern und die damit verbundene mangelnde Liquidität des Gutes förderte das Interesse der Gutsbesitzer, die private Ökonomie der Festebauern ganz in die Hand zu bekommen. Das war nur möglich, wenn diese ihr Korn an das Gut abliefern und dafür von dort die nötigen Gelder erhielten – also: Naturalwirtschaft. Das Gut besass keine legalen Mittel dies zu erreichen,

solange der Bauer sich ohne Rückstände durchhielt. So hatte denn die Geldsteuer die paradoxe Wirkung, dass sie zwar einerseits zur Geldwirtschaft anspornte, andererseits aber den Festebauern, durch die Zunahme seiner Steuerrückstände wegen der grösseren Abhängigkeit vom Gutsherren, in die Naturalwirtschaft zurückversetzte. Dafür allerdings geriet der Bauernstand in Dänemark niemals in ein ökonomisches Abhängigkeitsverhältnis zu den Kaufleuten, so wie dies z.B. in Norwegen der Fall war. Mit der Abschaffung der Kopfsteuer im Jahre 1812 hörte folglich auch ihre Administration durch die Gutsherren auf. Sie behielten jedoch weiter die Einziehung und Verantwortung für die Grundsteuer, solange das Festewesen bestand. Mit der Verordnung vom 30. Januar 1793 verloren sie aber ihre Zuständigkeit für die Beitreibung der Steuerrückstände, womit nun die Dorfschulzen, die auch die Rückstandeintreibungen beim Bauernstand ausserhalb des Festewesens vornahmen, beauftragt wurden. Damit verschwand die vorher erwähnte Möglichkeit der Gutsherren, die Steuerrückstände zur Erfüllung anderer Zwecke in ihrer Festepolitik zu verwenden. Umgekehrt aber bedeutete die Neuordnung auch ein neues Instrument für sie ihr Guthaben einzutreiben, ohne dass es zu solchen Massnahmen kommen musste, wie einen Fester zu entlassen. Auf Løvenborg war das Ergebnis, dass ein Festewechsel aufgrund von Steuerrückständen in den nachfolgenden Jahren nicht mehr stattfand. Die Steuerreformen traten gewiss während einer Aufgangsperiode in der Landwirtschaft ein, trotzdem aber ist der markante Unterschied im Festeprotokoll von Løvenborg bemerkenswert. Das mag anzeigen, dass nach der Trennung der öffentlichen und privaten Abgaben und nach dem Ausscheiden des Gutsherren bei den Rückstandserhebungen besser gesicherte Verhältnisse für den Festebauern eingetreten waren.

Das Aushebungswesen. Im 17. Jh. kannte man sporadisch nationale Ausschreibungen in Kriegsperioden. Eine bleibende landesumfassende Aushebung, die aus wirtschaftlichen und sozialen Gründen auf dem männlichen Teil der Landbevölkerung beruhte, wurde jedoch erst von Friedrich IV. im Jahre 1701 durchgeführt. Die Aushebungsgrundlage war die Bodenwertschätzung des Bauerngutes ohne Rücksicht auf die Grösse und Zusammensetzung der Bevölkerung. Ein Aushebungsbezirk, der auf einer gegebenen Anzahl To Hartkorn beruhte, blieb bis 1788 die Grundlage für die Gestellung eines Rekruten. (1 Aushebungsbezirk = 1 Landsoldat). Die Grösse des ausgeschriebenen Heeres hinge-

gen und damit auch die Grösse des Aushebungsbezirkes wurde mehrmals innerhalb der Periode geändert. Während die Ordnung für den nicht ausgehobenen Teil der männlichen Landbevölkerung anfangs nur mit der üblichen inländischen Passadministration verbunden war, wurde sie ab 1733 mit einem Verbot von Wohnungswechsel gegen den Wunsch des Gutsherren (Schollenband), das auch für Personen galt, die nicht ausgehoben sondern nur registrationspflichtig waren, kombiniert. Dieser Zwang wurde im Takt mit den wirtschaftlichen Schwierigkeiten verstärkt, wie auch der Militärdienst völlig legal als Strafmittel für Hofversäumer und als Zwangsveranstaltung für Festeverweigerer in die Gutsbewirtschaftung einbezogen wurde. Es gelang den Gutsherren dagegen weder die Zuständigkeit für die Ehegenehmigungen der Leute auf dem Gut zu erhalten noch die Frauen dem Schollenband einzuverleiben.

An die Spitze jedes Aushebungsbezirks wurde in allen Ausschreibungsverordnungen ein Aushebungsmann gesetzt, der mit Versorgungs- und möglicherweise Aufsichtsfunktionen beauftragt war. Damit griff man auf die alte Dorfordnung zurück, doch so, dass es dem Gutsherrn anheimgestellt war, den besten Bauern des Aushebungsbezirks zu ernennen. Eine demokratische Institution im heutigen Sinne war das freilich nicht – nur insofern als einige bestimmte Aufgaben der Reihe nach zwischen allen Bezirksbrüdern, den Festern im Aushebungsbezirk, verteilt wurden. In geschichtlicher Perspektive gesehen wies die Einrichtung der Aushebungsmänner teils zurück auf die alte Dorfgemeinschaft, teils auch nach vorn in die Zukunft, da sie den Fall des Gutsherrschaftssystems mit der Reform von 1788 überlebte.

Die einverleibung der Aushebung in das Gutsherrschaftssystem setzte eine Struktur von geschlossenen Gütern voraus, nach der alle Höfe in einem Aushebungsbezirk im Besitz des Gutsherren sein mussten. Dies war doch schon aus mathematischen Gründen nicht möglich. Noch schwieriger war die Lage in Gebieten mit ungleichartigen Besitzverhältnissen, mochten diese von bäuerlichem Eigenbesitz oder von verstreuten Gutsgebieten herrühren. Eine solche Struktur resultierte in Aushebungsbezirken, die aus mehreren Losbesitzern bestanden, den sogenannten Streubezirken, wo sich das Gutsherrschaftssystem nicht in Anspruch nehmen liess, da es auf dem Zusammenspiel von Eigentumsrecht und öffentlicher Verwaltungszuständigkeit beruhte. Stattdessen überliess man die Verwaltung gemeinschaftlich dem Aushebungsmann und dem Amtsverwalter. Beiden aber fehlte im Aushebungsbezirk die nötige Au-

torität gegenüber evtl. repräsentierter Gutsherren, die die Mannschaft vom Streubesitz weg in ihren eigenen geschlossenen Aushebungsbezirk hinüberholen konnten. Waren zugleich die Eigenbesitzer grosszügiger im Ausstellen von Freipässen als die Gutsherren in den sonstigen Aushebungsbezirken, so ergab sich daraus häufig, dass in den Streubezirken zu wenig Mannschaft war. So konnte die Effektivität der Ausschreibung durch zu viele Streubezirke herabgesetzt werden.

Die Gutsherren waren zwar innerhalb ihres eigenen Gutes souverän, doch musste die physische Qualität der Rekruten auf den Sessionen anerkannt werden, wie diese auch den Gutsherren, bei Ausfällen in den Aushebungsbezirken seines Gutes, Geldbussen aufzuerlegen hatten. Die Sessionen waren stehende Kommissionen, aus zivilen und militärischen Beamten zusammengesetzt. Man kann – trotz schlecht bewahrten Quellenmaterials – einen Gegensatz zwischen zivilen und militärischen Interessen, repräsentiert auf der einen Seite durch den Amtmann, eine kurze zeitlang auch durch den Amtsverwalter, und auf der anderen Seite durch den Regimentschef und den Land- und Kriegskommissar, konstatieren. Die Session hatte die Gerichtsbarkeit in allen Aushebungsangelegenheiten, die die Gutsbesitzer und ihre Untergebenen betrafen. Im Vergleich zu den gewöhnlichen Gerichten war die Prozedur schnell und effektiv, was sowohl zeit- als auch geldersparend für die Betroffenen war. Allerdings erfolgte zugleich eine Verringerung der Rechtssicherheit. Jedenfalls beurteilte der Generalprokureur Henrik Stampe die prozessuellen Regeln und die juristische Zuständigkeit der Sessionen sehr negativ. Es war daher von Wichtigkeit, dass die Rechtsentscheidungen beim Reichsgericht eingeklagt werden konnten. Alle anderen Angelegenheiten konnten natürlich vor dem König, das heisst in Praxis, vor der Zentraladministration, bezw. der Danske Kancelli und den militärischen Kollegien, eingebracht werden.

Die Anwendung von Bonitierung als Grundlage der Aushebung brachte Probleme der Lastenverteilung mit sich, da ein Aushebungsbezirk ja einen Soldaten ungeachtet der bevölkerungszahl zu stellen hatte. Es wurde somit keine Rücksicht auf die Bevölkerungsdichte in den einzelnen Teilen des Landes genommen. Die Wirkung der gesetzlichen Änderung der Grösse der Aushebungsbezirke im Zeitraum von 1733-88 und damit gegebene relative Gewichtverteilung der Aushebungsbelastung lässt sich auf Løvenborg verfolgen. Die durchschnittliche Hofanzahl der Aushebungsbezirke wurde hier im Laufe der Periode von 9 auf $3\frac{2}{3}$ ab-

geändert. Es ist klar, dass diese Zahlen von orts- und gutsbestimmten Strukturunterschieden beeinflusst waren. Die durchschnittliche Zahl der im Alter der Dienstpflicht Stehenden variierte in der gleichen Periode von 7,6 bis zu 2,0 per Aushebungsbezirk, eine Wellenbewegung, bei der der Durchschnitt der Dienstpflichtigen nach jeder gesetzlichen Straffung niedrig lag und rasch danach bis zum nächsten Eingriff wieder stieg. Nach der letzten Straffung im Jahre 1774 erreichte die Anzahl der Registrierungspflichtigen nicht ihr früheres Niveau, wenn auch eine gewisse, moderate Steigerung der gesamten Anzahl zu verzeichnen ist. Diese Durchschnittszahl birgt jedoch grosse Unterschiede der einzelnen Bezirke in sich, da es mancherorts über den einen eingezogenen Soldaten hinaus nur noch einen einzigen dienstpflichtigen Knecht gab, während andere Aushebungsbezirke deren bis zu zehn aufweisen konnten. Auf Løvenborg sah sich die Gutsverwaltung ab Mitte der 1770er Jahre vor einen fühlbaren Mangel an Mannschaft gestellt und führte deshalb eine harte Bevölkerungspolitik, sowohl bei der Verhandlung mit anderen Gütern als auch durch eine, nach heutigen Begriffen rauhe Behandlung der losen Elemente, die in bezug auf Ansässigkeit schwer zu registrieren waren.

Die Entscheidung darüber, wer als Soldat gestellt werden sollte, hatte der Gutsbesitzer zu treffen. In welchem Masse er über diese Zuständigkeit frei verfügen konnte, hing ab vom Unterschied zwischen der Anzahl Soldaten, die er präsentieren musste und der ihm zur Disposition stehenden Mannschaft. War dieser Spielraum breit, konnte er sich der Abneigung der Knechte gegenüber dem Militärdienst zunutze machen und sie zur Übernahme der Feste eines versäumten Hofes zwingen, indem er ihnen mit dem Militärdienst drohte. Im Zuge mit der Verschlimmerung der Landwirtschaftskrise beanspruchten die Gutsbesitzer ihr Recht, die Hofversäumer und die Hofverweigerer zum Militärdienst einzuziehen, über das übliche an Dienstzeit – und Altersgrenzen hinaus. Die öffentliche Verwaltung liess sich auf diese Weise für privatwirtschaftliche Zwecke benutzen. Der Weg über das Gericht war zu unbequem. Ausserdem liess sich aufgrund der wirtschaftlichen Lage der Hofversäumer eine Rückstandzahlung gar nicht ermöglichen und so entschädigte sich der Gutsherr in Form von Rekrutengestellung.

Die Machtposition, in die die Gutsherren gegenüber ihren Untergebenen durch die Verquickung von privaten und öffentlichen Interessen gekommen war, kam in der öffentlichen Debatte über das aushebungsw-

sen in der letzten Hälfte des 18. Jhs. kräftig zur Sprache. Manche befürworteten sie, indem sie auf die Bedeutung der Gutsherren für die Landwirtschaft als solche hinwiesen, wie sie auch den Militärdienst für geeignet hielten, die niedrigsten Volksschichten an die sozialen Gegebenheiten des ständischen Gemeinwesens anzupassen. Andere wieder, die von den Freiheits- und Gleichheitsidealen der Zeit beeindruckt waren, betonten stattdessen den Machtmissbrauch und die ungleiche Behandlung der Bürger des Landes. Ja, einige gingen sogar schon so weit, dass sie die Einbeziehung auch anderer Stände in den Militärdienst vorschlugen.

Das neue Aushebungsgesetz vom 20. Juni 1788 wurde mit propagandistischen Formulierungen als ein Freiheits- und Gleichheitsgesetz vorgelegt. Der Bauer werde vom Schollenband und aus der Abhängigkeit von den Gütern befreit, triumphierte das Gesetz. Weniger stark trat hervor, dass er stattdessen ans Amt gebunden wurde. Immerhin war das Gesetz dadurch, dass dem patrimonialen Herrschaftssystem die Aushebung entzogen wurde und die ehemaligen Befugnisse der Gutsbesitzer auf die Sessionen und die Amtsmänner übergingen, ein Freiheitsgesetz. Der König trat nun durch seine Beamten in direkte Verbindung mit der dienstpflichtigen Mannschaft und die Gutsherren wurden als Zwischenglied ausgeschaltet. Doch war das Gesetz nicht das Gleichheitsgesetz, als das es proklamiert wurde. Der Militärdienst wurde nicht zur allgemeinen und persönlichen Pflicht, sondern ruhte weiter auf dem Bauernstand, wie es auch fortgesetzt möglich war, sich mit ökonomischen Mitteln der persönlichen Pflicht zu entledigen. Dadurch schuf das Aushebungsgesetz auch innerhalb des Bauernstandes soziale Ungleichheiten.

Das Gutsherrschaftssystem lässt sich zusammenfassend durch folgende administrative Begriffe charakterisieren, die sich grösstenteils der Inspiration des deutschen Administrationshistorikers, Max Weber, verdanken:

Fehlende Sonderung zwischen Öffentlich und Privat

Weder vom Steuerpächter noch vom Gutsbesitzer wurde gefordert, ihre öffentliche von ihrer privaten Tätigkeit zu sondern. Hierin unterschied sich die patrimoniale nicht von der auf Amtsniveau stattfindenden staatlichen Administration. Diese Sonderung wurde erst in der Verordnung über die Steuererhebung vom 30. Januar 1793 im Hinblick auf die Abrechnung des Steuerverwalters und die Rückstände der Fester an den Gutsherren vorgenommen.

Fehlende Bürokratisierung

Die Inanspruchnahme privater Personen für die Ausübung öffentlicher Funktionen bewirkte, dass es keine feste verwaltungsmässige Instanzfolge von den Verwaltenden zum alleinherrschenden Monarchen gab. Dies wurde verstärkt durch die allgemeine Praxis in der staatlichen und in der patrimonialen Verwaltung, dass die Leiter der Administration selbst ihre Mitarbeiter anstellten und entlohnten. Letztere befanden sich daher nicht in einem direkten Verhältnis als Untertanen zum obersten Glied der Verwaltung, sei es der König oder sei es der Gutsherr. Es gab auch keine festen ausbildungsmässigen und kompetenzverleihenden Normen bei den Anstellungen, und zwar dies weder im staatlichen noch im patrimonialen Sektor.

Fehlende Sonderung zwischen ausübender und rechtsprechender Instanz

In der staatlichen Verwaltung war die Sonderung zwischen rechtsprechender und ausübender Gewalt nicht durchgedrungen. In der vorliegenden Untersuchung kommt dies am klarsten zum Ausdruck in den Funktionen der Landmiliz-Session. Ab Mitte des 18. Jhs. wurde von Generalprokureur Henrik Stampe immer wieder auf diese fehlende Unterscheidung hingewiesen.

Lokale Beteiligung an der Verwaltung

Es gab im 18. Jh. an einigen Stellen eine Art völklicher Beteiligung an der öffentlichen Administration unterhalb der Gutsebene, doch immer unter der Aufsicht der Gutsverwaltung: Im Aushebungswesen wurden die Bezirksmänner als Repräsentanten der Festebauern in der Gesetzgebung erwähnt. In der Steuerverwaltung waren die vorabsolutistischen Bezirksmänner niemals aufgehoben worden. Sie scheinen auf Løvenborg, wo die Verwalterbürokratie die Steuererhebung besorgte, niemals existiert zu haben. Die bei mehreren Gütern vorgenommenen Stichproben zeigen, dass das lokale Element an einzelnen Stellen anscheinend weiter bei der Steuererhebung verwendet wurde. Dort aber war eben nicht die Rede von einer demokratischen Übertragung weder nach Tour noch durch Wahl durch die Steuerzahler. Die Steuererheber wurden vom Gutsherrn ausgewählt, wie natürlich das gesamte System der Steuerverantwortung des Gutes untergeordnet war.

Die Verflechtung mit dem Festwesen

Ein Merkmal der patrimonialen Verwaltung war die Verflechtung der öffentlichen Verwaltung mit dem privaten Festwesen. Hierdurch verpflanzten sich die Schwankungen in der Gutsökonomie auf die öffentliche Verwaltung und umgekehrt. In Dänemark wurde zwar niemals direkter Festezwang eingeführt, im Grunde genommen war aber in dem Masse wie der Militärdienst als Drohungsmittel verwendet werden konnte und dies auch wurde, der Effekt nahezu der gleiche. Je mehr sich jedoch die militärische Dienstpfllicht einbürgerte und sogar zur Voraussetzung für die Hoffeste wurde, desto weniger wurde sie als indirektes Zwangsmittel herbeigezogen. So wurde auch niemals ein offizielles Verbot gegen das freie Verfügungsrecht der Fester über ihre Produktion ausgestellt. Je stärker sie jedoch durch die Höhe ihrer Rückstände in Abhängigkeit zum Gutsherrn gerieten, desto grösser wurde dessen Einfluss auf die Ökonomie der gesamten Festestelle. In der endgültigen Entscheidung über die Absetzung eines Festers stand der Gutsherr völlig frei, da es über die Höhe der Rückstände keine Regeln gab. Ebenso wirkten sich die Regelungen über die Besitzabrechnungen so stark zugunsten des Gutsbesitzers aus, dass ein abgesetzter Hoffester für den Rest seines Lebens in ein Abhängigkeitsverhältnis zu jenem geraten konnte. Er konnte jederzeit als Soldat präsentiert werden, solange er im dienstfähigen Alter war. Ebenso konnte er prinzipiell genötigt sein, für den Rest seines Lebens, als Abzahlung seiner Schulden an den Gutsbesitzer, unentlohnte Arbeit für das Gut zu leisten. Das Schollenband hinderte ihn daran – das kam hinzu – auf rechtliche Weise anderswo bessere Lebensbedingungen aufzusuchen. Oft machten sich daher die Festebauern aus dem Staube und gesellten sich somit dem Wander- Proletariat zu.

Dieses Abhängigkeitsverhältnis wurde im allgemeinen als etwas Negatives dargestellt. Aber es hat auch eine andere Seite. Unsicherheit war für die Landwirtschaft des 18. Jhs. ein Grundzustand. Schwankungen in den Erträgen der Felder, bis hin zu Missernten, Krankheit beim Vieh, Feuersbrünste und vieles andere bewirkten, dass das Gutssystem, trotz seiner Gebundenheit an die Herrschaft der Grundherren, dem gewöhnlichen Festebauern doch ein Sicherheitsnetz bot. Gewiss war die gesamte Gutswirtschaft den gleichen Schwankungen ausgesetzt, aber normalerweise hatte das Gut grössere Reserven, mit denen es gegen die Unsicherheit ankämpfen konnte und war im eigenen Interesse darauf eingestellt,

auch als Stosskissen für das Festegut zu fungieren. Ohne das Gut wäre der Bauer in höherem Masse den Launen der Natur ausgeliefert gewesen.

Auch die Instengruppe wurde von der Gutsherrschaft berührt, obgleich ihr Merkmal doch war, dass sie ausserhalb des Festewesens stand. Bisher hatte ihre Beziehung formell nur darin bestanden, dass der Gutsherr berechtigt war, die Mieter seiner Fester anzuerkennen, doch kam die Instengruppe mit der Einführung der Soldatenaushebung und ihrer Verwaltung durch die Gutsherren in nähere Berührung mit diesen. Da das Schollenband von 1733 eine unmittelbare Folge der Verpflichtung der Gutsherren zur Gestellung von Rekruten war, wurden auch die Insten miteinbezogen. Ihre Lebensverhältnisse wurden später durch die Kopfsteuer von 1762 stark verringert, die – ausser dass sie als solche eine wirtschaftliche Belastung war – zudem die gesamte Gruppe in ein ökonomisches Abhängigkeitsverhältnis zu den Gutsherren brachte. Die Gutsherren waren für die Steuerzahlungen der Insten verantwortlich und richteten nun ihr Interesse auch auf die Wohnungsvermietung ihrer Fester. Durch die Kopfsteuer wurde die Fähigkeit Steuern zu zahlen zu einer Bedingung um Wohnraum zu erhalten, womit ein Zustand geschaffen wurde, der an Menschenjagd grenzen konnte.

Ungleiche Verhältnisse für die Verwalteten

Neben den Ungleichheiten, die der Ständestaat in der Bevölkerung schuf, führte auch die Anwendung einer unzureichenden Aushebungsgrundlage für öffentliche Leistungen dazu, dass die Bevölkerung sehr verschieden betroffen wurde. Die Soldatenaushebungen waren z.B. in einer dünn besiedelten Gegend viel merkbarer als in einem dicht bevölkerten Gebiet. Bei der Übertragung umfassender Befugnisse innerhalb der Steuerverwaltung an die Entscheidung der einzelnen Güter selber, mussten notwendigerweise von Gut zu Gut gewisse Unterschiede auftreten. Auch die Inanspruchnahme privater Personen ohne denselben ausbildungsmässigen Hintergrund in der Verwaltung musste ungleiche Verhältnisse für die verwaltete Bevölkerung ergeben. Die übliche Auffassung allerdings, dass der Gutsverwalter den Bauern gegenüber härter war als es der Gutsbesitzer gewesen sei, muss mit Vorbehalt genommen werden. Auf Løvenborg wie auch auf Lindenberg gibt es jedenfalls Beispiele dafür, dass der Verwalter dem Gutsbesitzer gegenüber Fürbitte für die Bauern einlegte.

Der Ungleichheit wurde durch den Charakter der Gesetzgebung als Rahmengesetz weiterer Vorschub geleistet und vieles war dem freien Ermessen des einzelnen Administrators überlassen. Besondere Richtungslinien zum rechten Gebrauch des Ermessens waren ihm jedoch nicht gegeben. So war der Begriff der Machtverdrehung, den wir heute in der Administration verwenden, damals völlig unbekannt und so konnte der Gutsherr bei der Gestellung eines Rekruten, sofern dieser nur die Bedingung der Dienstfähigkeit erfüllte, ausschliesslich die Rücksicht auf die Festegutspolitik walten lassen.

Die Auflösung der Gutsherrschaft

Die Inanspruchnahme der Gutsherrschaft für die öffentliche Verwaltung setzte ein statisches Gemeinwesen voraus, in dem der gesamte Boden in Gutsbereiche eingeteilt war, und wo der grösste Teil der Landbevölkerung einem Festeverhältnis untergeordnet war. Das Gemeinwesen des 18. Jhs. jedoch war, mit seinem Übergang vom Festegut zum bäuerlichen Eigenbesitz und mit einer bedeutenden Vermehrung der Kätner- und Instengruppen, von dynamischem Charakter. Mit dieser Entwicklung geschah eine Untergrabung der Gutsherrschaft, während sich zugleich im Zuge der naturrechtlichen-kameralistischen Gesellschaftstheorie das Verständnis für die Forderung nach gleichen Lebensbedingungen für alle Einwohner des Staates, ungeachtet ihres Standes, verbreitete. So musste der Grundherr als öffentlicher Verwalter fallen. Dies geschah in Dänemark auf friedliche Weise, während aller Augen in Europa auf die Schrecken der französischen Revolution gerichtet waren. Wie konnte es sein, dass es in Dänemark gelang, derartig umfassende wirtschaftliche und verwaltungsmässige Veränderungen auf friedliche Weise durchzuführen? Die Herrschaftsform war in Dänemark wie in Frankreich die absolute Monarchie. Von aussen gesehen waren die Verhältnisse für den dänischen Festebauern schlimmer als für die französischen Bauern, die z.B. kein Schollenband kannten. Es lassen sich natürlich viele Erklärungen anführen. Eine davon ist, dass die administrativen Befugnisse zu Ausgang des 18. Jhs. für den Gutsherren nicht besonders attraktiv waren. Die erhöhte Aushebung von Soldaten erschwerte die Erfüllung seiner Verpflichtungen und schränkte zugleich seine Befugnisse über das Gutssystem ein. Im ganzen genommen war eine Regulierung der Verwaltung geschehen, die vom Gutsherren aus, der sein eigenes freies Verfügungsrecht eingeschränkt sah, nur als einengend empfunden werden

konnte. Die Ausdehnung der Steuererhebung auf die Instengruppe durch die Kopfsteuer bedeutete eine Erschwerung der wirtschaftlichen und verwaltungsmässigen Belastungen für das Gut. Wahrscheinlich hat sich zu diesem Zeitabschnitt der Schwerpunkt in der Gutswirtschaft vom Festegut auf den Haupthof verschoben. Darum war es vielleicht nicht mehr ganz so erforderlich, in der Festepolitik die Steuerrückstände auszunutzen. Es ist bezeichnend, dass der einzige Anlauf zu einer Auflehnung der Gutsbesitzer in Dänemark im Jahre 1790-91 als Reaktion auf den Versuch stattfand, den Frondienst abzuschaffen, der für den Betrieb des Haupthofes unentbehrlich war. Schliesslich mögen die Milderung der öffentlichen Debatte im Jahre 1755 wie auch die Verordnung über die Druckfreiheit dazu beigetragen haben, teils die Kenntnis über die Freiheits- und Gleichheitsideen zu verbreiten und teils viele unveröhnliche Haltungen zu besänftigen.

Der wenig kriegerischen Einstellung der Festebauern liegt nicht eine generelle Passivität zugrunde. Aber die unterschiedlichen Zugehörigkeitsverhältnisse zu den Gütern mit entsprechend verschiedenen wirtschaftlichen Bedingungen haben einen Zusammenschluss der Bauern quer über die Güter hinweg erschwert. Auch hat die Möglichkeit des Ankaufs der Festehöfe zum Eigenbesitz dazu beigetragen, dem Kessel den Druck zu nehmen. Schliesslich mögen die Festebauern in einer unsicheren Welt mit starken Schwankungen in den Betrieben die Gutsherrschaft, die wie sie selber ihr Interesse daran hatte, den Festehof betriebswirtschaftlich intakt zu halten, als ein ökonomisches Sicherheitsnetz erlebt haben. Es ist indessen nicht möglich, einen einzelnen Faktor als ausschlaggebende Begründung dafür herauszugreifen, warum es in Dänemark nach und nach und ohne Schwertschlag gelang, die Gutsherrschaft als Lokalverwaltungssystem aufzuheben.

Noter

Emneafgrænsning og kildemateriale

1. RA, Rtk. 2215, 265. VIII Ekstraskatter 1762-1800.
2. Torsten Hägerstrand: Tankegänger bakom »intensivdataområden«. Arkiv 7. bd. nr. 4, 1979, s. 260 ff.
3. J.P. Trap: Danmark, Holbæk amt, 5. udg. Kbh. 1954 s. 384.
4. Birgit Løgstrup: Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-72. Bol og By nr. 8, 1974 s. 33 ff.
5. RA, DK A 124. Koncepter og indlæg til Christian VII's grevelige og friherrelige patenter, 22.4.1773.

I. Godsejerstyret som system

1. Landsarkivet for Sjælland (LAS) Løvenborg gods, Fæsteprotokol 4.1.1742, folio 193 b.
2. Den klassiske præcisering af det middelalderlige begreb findes i Marc Bloch: *La société féodale*, Paris 1939.
Otto Hintze: *Wesen und Verbreitung des Feudalismus in Staat und Verfassung*, 2. udg. Göttingen 1962, s. 92 og 95 ff.
Iflg. Otto Hintzes opfattelse foregik udviklingen af feudalismen hos de romersk gallske folk i tre hovedfaser. Først en tidlig feudalisme, hvor den militære faktor var den vigtigste. Den blev i slutningen af det 12. århundrede ophævet af indflydelsen fra de stående hære. Men den erstattedes af høj-feudalismen, hvor krigsadelens politiske indflydelse nåede sit højdepunkt, indtil den i det 16-17. århundrede blev ophævet af absolutismens tidsalder. Derefter koncentrerede adlen sig i sen-feudalismen om opretholdelsen og udnyttelsen af sin økonomisk-soziale position som godsejer indtil den franske revolution og det 19. århundrede. Den økonomiske side af feudalismen viste sig at være den sejeste og længstvarende bestanddel. Senfeudalismen afløstes af kapitalismen og det statsborgerlige ligeretsprincip.
3. Otto Hintze anf. v. s. 86 ff.
4. J. Hurstfield: *The profits of fiscal feudalism, 1541-1602*, *The Economic History Review*, 2 series, vol. VIII, nr. 1, London 1955, s. 53: Later-day feudalism, in other words, had nothing to do with the feudal relations upon which medieval society had been originally constructed. What was left may be described as fiscal feudalism, feudalism kept alive for no other reason than to bring in revenue to the government.
5. *L'Absolution de la »Feodalité« dans le monde occidental*, Editions du centre National de la recherche scientifique, Paris 1971. Se diskussionen efter K.G. Davies: *Vestiges de la Feodalité en Angleterre aux XVII et XVIII siècles*, II s. 489 ff. Den eneste indrømmelse, der blev gjort til middelalderforskernes indvendinger mod anvendelsen af feodalité, fandt sted i titlen, hvor Feodalité blev sat i anførselstegn.
6. Benito Scocozza: *Klassekampen i Danmarks historie, Feudalismen*, 2. udg. København 1977, s. 24 ff og 307 ff.

7. Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*, 2. udg., Thübingen 1956, s. 739 ff og 828. *International Encyclopedia of the socialsciences: Paternalism*, New York/London 1968.
8. Poul Jhs. Jørgensen: *Dansk retshistorie*, 2. udg., København 1947, s. 468 ff.
9. Erik Ulsig: *Danske adelsgodser i middelalderen*, Skrifter udgivet af det historiske institut ved Københavns Universitet, bd. II, København 1968, s. 47 ff, 117 ff, 135 ff. Erik Ulsigs resultater betyder et afgørende brud med den tidligere forskning, der udelukkende opfattede fæstebondestandens som konstitueret ved et fald fra den tidligere selvejerstand.
10. O. Gierke: *Deutsches Privatrecht*, 1. bd. Leipzig 1895, s. 395 ff.
11. *Danske lov 3-14-12*. Her og i det flg. citeret efter det fotografiske genoptryk af »Kong Christian den femtis Danske lov«, trykt i København af Joachim Schmedtgen, 1683. Den flg. undersøgelse af, hvorledes stændersamfundet manifesterede sig i Danske lov er inspireret af Hermann Conrad: *Individuum und Gemeinschaft in der Privatrechtsordnung des 18. und beginnenden 19. Jahrhunderts*. Juristische Studiengesellschaft, Karlsruhe, Schriftenreihe, Heft 18, Karlsruhe 1956. Conrad har undersøgt *Das preussische Allgemeine Landrecht* fra 1794 og fundet, at den »stellt gerade das Musterbeispiel einer Kodifikation dar, die den Rechtszustand eines absoluten Staatswesens des 18. Jahrhunderts mit einer feudalen und ständischen Ordnung wiederspiegelt«.
12. *Danske lov 1-2-1 - 15*.
13. Definition i h.t. *Håndbog for danske lokalhistorikere*, red. Johan Hvidtfeldt, 1952-56, s. 261.
14. *Danske lov 3-14-1 ff*.
15. *do 5-2-85*.
16. *do 3-13-17*.
17. Foreløbig instruks af 18.11.1660. J. Lindbæk: *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie. 1660-76*, København 1903, s. 1 ff.
18. Birgit Løgstrup: *Københavns Universitet 1732-88*, Faglig kvalitet og sociale problemer. (endnu ikke publiceret).
19. Max Weber, anf. v. s. 759: »Dem patrimonialen Amt fehlt vor allem die bürokratische Scheidung von privater und amtlicher Sphäre. Denn auch die politische Verwaltung wird als eine rein persönliche Angelegenheit des Herrn, der Besitz und die Ausübung seiner politischen Macht als ein durch Abgaben und Sporteln nutzbarer Bestandteil seines persönlichen Vermögens behandelt«.
20. LAS, Løvenborg gods, Fæsteprotokol 14.12.1760. *Godsregnskab 1771/72 Indtægt. 3. Bøder og sagesfald*. Jacob Mandix: *Håndbog i landvæsensret*, København 1813, s. 510.
21. Poul Andersen: *Dansk forvaltningsret*, København 1956, s. 344 ff. J. Trolle: *Magtfordrejning og det offentlige »private ejendomsret«* i *Festskrift til Poul Andersen*, København 1958.
22. Forbudet mod godsejernes inddragelse af ødegårde under hovedgården blev i frd. 16.3.1725 begrundet således: »efterdi vi ikke ville at voris intrader af folke- og familieskatten . . . , derved nogen afgang skal tilføjes«.
23. Fridlev Skrubbeltrang: *M.H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795-97*. Bol og By nr. 7, København 1973, s. 24. RA Privatarkiver. Michael Herman Løvenskiold, nr. 5923, 45.

Noter til s. 35-45

24. Således krævede Christian VI en særlig ydelse af Severin Løvenskiold, da denne i 1743 ansøgte om at blive justitsråd og året efter konferentsråd. Kong Christians VI's egenhændige breve til J.L. Holstein i H. Rørdam: Historiske samlinger og studier, III, København 1898, s. 250, 386 og 388.
Om adelsbegreb se desuden Nils G. Bartholdy: Adelsbegrebet under den ældre enevælde, Historisk Tidsskrift 12. rk. bd. V, s. 600.
25. Max Weber anf. v. s. 783.
26. Danske lov 5-3-20.
27. Den for Landbovæsenet nedsatte kommissions forhandlinger, I, København 1788, s. 275.
28. Henrik Stampe: Erklæringer, breve og forestillinger, III, København 1795, s. 294 ff.
29. Helge Nielsen og Victor Thalbitzer: Skatter og skatteforvaltning i ældre tider. København 1948/76, s. 183 ff.
30. Geheimearkivets Årsberetninger II, København 1856-60, s. 307.
31. LAS, Løvenborg gods, Fæsteprotokol, 8.1.1761 folio 28 b.
32. Landsarkivet for Nørrejylland (LAV), B 80 A, 1 Ulfborg – Hind herreds justitsprotokol 8.8. og 29.8.1736, iflg. henvisning fra Alfred Kaae: Vestjyske godsejere og deres bønder, Hardsyssels årbog bd. 59, 1965, s. 46.
33. Benyttede forvalterinstrukser:
Fra *Løvenborg* kendes kun et udkast dat. 9.1.1779.
LAS, Løvenborg gods, Indk. breve til lensbesidderen 20.1. og 27.1.1779 fra Jens Høst.
Fra *Ulstrup gods*, udat., men udstedt til ridefoged Hans Adolf Høeg, som iflg. skifteprotokollen forrettede sit første skifte den 2.10.1715.
Fra *Bidstrup gods*, udat., men udstedt til ridefoged Poul Ellegaard, som iflg. skifteprotokollen forrettede sit første skifte den 17.4.1756. Der er dog en lakune i skifteprotokollen 1750-56.
LAV, G 240-85. Bidstrup. Forskelligt III, 1760-1920.
Fra *Matstrup gods*, 31.7.1779. Vald. Andersen: Ridefogdens pligter og beføjelser. Instruktion for ridefoged Casper Møller på Matstrup 1779. Østjysk Hjemstavn 1955.
34. Det er besynderligt, at de tidligere omtalte instrukser ikke omtaler godsforvalternes rolle på tinge, ud over det omtalte almindelige pålæg om at værne godsets bønder. Heller ikke i en senere omtalt ansættelsesprocedure ved Lindenberg blev der lagt vægt på de juridiske aspekter af forvalterstillingen.
35. LAV, G 147-321. Lindenberg gods.
Godsvorvalterne Rosen og Langs korrespondance 1760-61.
36. I 4 tilfælde var ansøgningerne skrevet af andre: 2 af en fader, 1 af en moder og 1 af en tidligere arbejdsgiver. Dette kunne være begrundet i afstandsproblemet, ønsket om at få ansøgningen tidligt frem. En ansøger udtrykte i brev af 24.11. håb om at komme i betragtning ved en anden vakance, hvis denne ansøgning kom for sent.
37. Moderen henviste til det »håb om employe til en kgl. justice betjenings erholdelse, som aldeles har misluges dels af mangel på recommendationer, dels formedelst de bedrøvede omstændigheder jeg med ham og øvrige børn efter min salige mands justiceråd Jespersens død gerådede udi, som betog ham lejlighed og evne på egen bekostning at opholde sig ved Kancelliet.
Brev af 24.11.1760. Jvf. note 36.

- Iflg. H. Hjorth Nielsen: Danske prokuratorer, Kbh. 1935, havde faderen ejet Høgholdt, Nibstrup og Sejlstrup, men var død i armod i 1746. Det fremgår ikke, hvad sønnen havde lavet, efter han havde måttet opgive sin volontærtjeneste i Danske Kancelli. Men 18.9.1761 fik han bevilling som prokurator for alle over- og underretter og den 3.2.1764 blev han byskriver i Mariager og herredsskriver i Gjerlev herred.
38. Der ligger ingen ansøgning blandt de øvrige. Han omtales i rækken af ansøgere af forvalter Rosen, men der henvises ikke til nogen dato som for alle de øvrige.
39. Rosen kunne også oplyse, at han kom derfra p.g.a. uoverensstemmelse med den ene af kannikerne.
40. Også han var iflg. Rosens oplysninger blevet afskediget p.g.a. uoverensstemmelse med overtilsynet – hr. hofjunker von Løvenstjerne. Det blev altså i intet tilfælde regnet de to foretrukne ansøgere til last, at der havde været samarbejdsvanskeligheder i deres tidligere karriereforsøg.
41. Grethe Ilse: Vejen til embede. Administrationshistoriske studier I, Århus 1978, s. 87 ff.
42. A. Falk-Jensen og H. Hjorth-Nielsen: Candidati og examinati juris 1736-1936, IV, København 1958.
Her anføres Warthoes tiltrædelsestidspunkt på Birkholm (Løvenborg) til 1764, men iflg. underskrifterne i Løvenborg skifteprotokol tiltrådte han allerede i 1761 (jvf. bilag 2).
43. LAS, Løvenborg gods, Kopibog s. 274, 9.2.1779.
Indk. breve til lensbesidderen 7.2.1779 fra forvalter Daase.
44. På Lindenberg kan en tilsvarende række opstilles på grundlag af skifteprotokollen:

Første skifte	Sidste skifte	Antal år	Navn
10.1.1700	24.12.1704	4	Christopher Ditlevsen Friis
24.7.1705	22. 4.1713	8	Villum Middelthon
14.6.1713	4. 7.1725	12	Poul Raben
23.1.1726	6. 3.1733	7	Anders Nielsen Dørup
1.6.1733	1. 3.1737	4	Eggert Christopher Tryde
1.7.1737	2.10.1741	4	Nicolai Ostorff
24.12.1742	12.10.1743 ¹⁾	(1)	Peder Rasmussen Bang
21.6.1752	23. 9.1760	8	S. Laulund
8.4.1761	25. 3.1769	8	Fr. Chr. Lang
(13.5.1769	14. 8.1769)		Simon Chr. Hjorth ²⁾
6.7.1769	5. 3.1772	3	Johan Anthon Grabhorn
19.8.1772	(1812)	(22)	Nis Andkiær

Altså også en meget varierende årrække med 7,3 år som gennemsnitlig funktionsperiode, mod Løvenborgs samtidige 5 år.

1) Derefter lakune

2) Konstitueret dommer i Lindenberg birk.

LAV, G 147, 329-32.

45. LAS, Løvenborg godsregnskab 1719. Udgift.
Do 1752/53.

Noter til s. 46-53

- Indk. breve til lensbesidderen 20.1. og 27.1. 1779 fra Jens Høst.
Sagen bilagt udkast til kontrakt dat. 9.1.1779.
46. LAV, G 269-83.
Gl. Estrup. Diverse sager 1712-1844. læg: Lønreglementer og instrukser.
Der var ingen tvivl om, at forvalteren på Skærvad som fæster havde helt andre betingelser end de øvrige fæstere. Men på det store gods Lindenberg fæstede forvalteren Niels Andkiær en gård i Vårst, som han iflg. fæstebrev af 6.3.1773 fik på helt sædvanlige betingelser: ægte datteren, skaffe svigerfaderen ophold, men fritages for indfæstning og eftergives de på gården hæftende herskabelige fordringer.
LAV, G 147-39, s. 23.
Lindenberg godsregnskab 1737-38.
LAF, Hverringe gods, Regnskab 1772-73.
47. Jvf. note 32, s. 1 ff 1695, Alfred Kaae anf. v. s. 143, cnf. denne undersøgelse afsnit II.
48. Hans H. Fussing: Herremand og fæstebonde, København 1942/73, s. 355 ff.
(Anonym): Forrige tiders forvalterkneb eller bidrag til livagtig skilderi af bondens kår, således som de vare før stavnsbåndets løsning. Statistisk, juridisk, litterært bibliotek 4. bd., København 1795, s. 7 og 14 ff.
49. LAS, Løvenborg gods, Indk. breve til lensbesidderen 30.11.1774 fra Jhs. Aagaard.
50. Do 20.1. og 27.1.1779 fra Jens Høst.
51. LAV, G 147-321. Lindenberg gods.
Godsforvalterne Rosen og Langs korrespondance 1760-61.
Brev af 15.1.1761, 2.2.1761.
52. Et eksempel på en godsforvalters selvstændige stilling i en tilspidset situation (hovbøndernes arbejdsnedlæggelse), hvor godsejeren var på rejse, findes i min undersøgelse »Hoveri og markdrift på Løvenborg 1771«, Bol og By nr. 8, København 1974.
53. Hans H. Fussing anf. v. s. 87 ff, 377 og 386.
54. J.P. Trap: Danmark, Viborg amt, 5. udg. VII, 1, Kbh. 1962, s. 397. Disse »forvaltergodsejere« har i litteraturen ikke noget godt omdømme, men nogen systematisk undersøgelse af deres forhold er der aldrig blevet foretaget.
55. LAS, Løvenborg gods, Kopibog 20.7.1774, s. 264.
56. LAS, Løvenborg, Godsregnskab 1774/75.
57. Max Weber anf. v. s. 770.
Max Weber: Staatssoziologie, udg. af Jhs. Winckelmann, Berlin 1956, s. 13 og 32 ff.
Max Webers teoretiske undersøgelser af administrationssystemer og stærke fremhævelse af bureaukratiets rationelle fortrin har givet anledning til, at moderne social scienceforskere har taget hans arbejde op til vurdering, dels a.h.t. den vestlige verdens egne administrationsproblemer, dels a.h.t. udviklingen af u-landenes administration, som netop p.g.a. dens manglende effektivitet er en hemsko for udnyttelsen af de rige landes økonomiske bistand. William Delany: The development and decline of Patrimonial and Bureaucratic administrations. Administrative Science Quaterly, 7, 1962-63, s. 458 ff.
58. Max Weber anf. v. s. 13 og 32 ff.
59. Landbokomm. I, s. 78 ff.
60. F. Skrubbeltrang: Husmand og inderste. København 1940, s. 272.

61. Landbokomm. I, s. 146.
62. F. Skrubbeltrang anf. v. s. 273 ff.
63. Stampe II, København 1794, s. 563 ff.
64. LAV, B 80 A - 2, Ulfborg - Hind herreds justitsprotokol 26.3.1711. Alfred Kaae anf. v. s. 112.
65. Do 5, 30.1.1754 ff, Alfred Kaae anf. v. s. 117.
66. Birgit Løgstrup anf. v. s. 44 ff.
67. Se diskussionen omkring fæstebøndernes foldudbytte i det 18. århundrede mellem F. Skrubbeltrang og Sigurd Jensen i Fortid og Nutid, bd. 12, s. 159 ff og bd. 13, s. 20 ff. A. Soboul: Problemes de la Feodalité d'ancien Regime i L'Abolition de la »Feodalité«, Paris 1971, s. 115 ff. Professor Soboul forsøgte at anskue feodalismen ud fra betydningen af de afgifter, som under det feudale system var pålagt fæstebønderne. Hvor meget beløb det sig til pr. td.hrtk.? Hvor meget betød de for fæstebondens samlede produktion? Mange har stillet de samme spørgsmål tidligere, men afvist at besvare dem p.g.a. det spredte kildemateriale. Men det nægter A. Soboul at bøje sig for. Hans resultater er da også yderst forskellige selv inden for samme geografiske enhed, uden at det lykkes ham at forklare disse forskelle.
68. Hans H. Fussing, anf. v. s. 342 ff.
69. A. Soboul, anf. v. s. 549.
70. Max Weber, anf. v. s. 823.
Benito Scocozza, anf. v. s. 202 ff.
71. Hans H. Fussing, anf. v. s. 423 ff.
72. LAV, B 80 A - 2, Ulfborg og Hind herreds justitsprotokol. Sagen starter 26.3.1711, dom afsagt 6.5.1711. Efterlysning 19.8.1711. Henvisning hertil fra Alfred Kaae, anf. v. s. 112.
73. Do nr. 5, 2.12.1757, 11.1.1758 og 25.1.1758. Sagen startet 16.11.1757. Alfred Kaae, anf. v. s. 105.
Det fik ingen konsekvenser for Lillelund, at han havde truet bønderne både med fæstefortabelse og soldatertjeneste. Derimod blev det i en højesteretsdom 25 år senere i en sag vedr. kammerherre v. Munthe af Morgenstiernes vold mod en fæstebonde betragtet som en skærpene omstændighed, »at han af virkelig animositet havde sat citantens søn til soldat«. Derfor blev den af Vordingborg distrikts birketing tilmålt straf forhøjet.
Rigsarkivet (RA), Højesterets voteringsprotokol nr. 58, 1781.

II. Godsejerstyre og skattevæsen

Kapitel 1. Udskrivningsgrundlag og opkrævningsmetoder

1. Haakon Bennike Madsen: Det danske skattevæsen, Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660, Odense 1978, s. 38 ff.
Helge Nielsen og Victor Thalbitzer: Skatter og skatteforvaltning i ældre tider, København 1948/1976, s. 28.
2. Do s. 27.

Noter til s. 65-67

3. M. Mackeprang: De danske købstæders skattevæsen indtil begyndelsen af det 17. årh. H.T. 7. rk. 3 bd. s. 183.
4. Karl-Erik Frandsen: Udsæd og foldudbytte i det 17. årh., Fortid og Nutid bd. XXVII, hefte 1, 1977, s. 25 ff.
John Danstrup og Hal Koch (red.): Danmarkshistorie, bd. 8, København 1964, s. 67 ff og 264 ff.
Også før enevælden havde man ved private handler og ved udskrivning af adelens rostjeneste benyttet sig af hartkorns angivelse, men på grundlag af en taksation. Det nye er forsøget på – også for bøndergodset – at ansætte det efter en »ensartet« landsomfattende målestok.
5. De mange skattemæssige problemer efter inddragelsen af de tidligere danske provinser foranledigede efter anmodning fra de skånske stænder i 1670, at det statslige landmålingsvæsen, der var startet i 1628, i løbet af tre år foretog en generel landmåling i Skåne og Blekinge efter principper, som kan genkendes i den lidt senere danske landmåling: 14.000 kv. alen = 1 tønne udsæd, angivelse af jordens naturlige beskaffenhed og brugsmåde, høafkastning i læs (iflg. instruks af 1.5.1670).
E. Williams: Skattelægningsväsendet och lantmätarna, Svenska lantmäteriet 1628-1928, udg. af Selskabet för utgivande av Lantmäteriets historia, Stockholm 1928, s. 304 ff, s. 313 ff.
6. Roman Rozdolski: Die grosse Steuer – und Agrarreform Josefs II, Warszawa 1961, s. 41 ff.
I Østrig lykkedes det ved at overlade også opmålingen til bønderne selv under tilsyn af ingeniører at tilendebringe værket i løbet af 1785-87.
7. Chr. Rothe: Forklaring om de direkte skatter i særdeleshed af landejendommene i Danmark i tidsrummet 1802-1818, København 1849.
8. RA, Kommercekollegiet nr. 29. Relationer over de danske stifters tilstand 1735, Skivehus amt 22.7.1735, stiftamtmand Güldenchrone 1.9.1735.
Do nr. 27. Økonomi og Commercedepartementets danske og norske deliberationsprotokol ang. de fra stifterne indhentede relationer, s. 341 ff.
Også den allernyeste forskning underbygger Kommercekollegiets opfattelse. Jens Holmgaard: Landboreformerne – Drivkræfter og motiver. Fortid og Nutid bd. XXVII, hefte 1, 1977, s. 40: »Og krisen i 1730'erne var netop en afsætningskrise med voldsomt prisfald, især på korn«.
9. Fr. Lütken: Økonomiske tanker til højere eftertanke, København 1759, 8. part, 1. kap., s. 24.
Hans udgangspunkt var, at skatter var nødvendige til statens vedligeholdelse og forsvaret, men de måtte pålægges, således »at de både kunne blive tilstrækkelige nok for staten, og ikke besværlige og utålelige for underdannerne«. Lütken anses ikke for en særlig selvstændig forfatter, men havde betydning ved at udbrede kendskabet til franske og tyske samfundsteoretikere i Danmark, således indeholder hans arbejde lange citater fra den tyske naturretsfilosof von Justi.
10. RA, Rtk. 2215, 254. Diverse dokumenter vedr. skattevæsenet i almindelighed 1680-1848. Peder Wormskiold startede sin karriere som auskultant (volontør) i Rtk. 1772, blev kommitteret i 1781 og deputeret i 1796. Han var bl.a. også medlem af den store Landbokommission.

G.N. Kringelbach: Den civile centraladministrations embedsetat 1660-1848. København 1889/1977.

Denne betænkning foregriber på mange måder frd. af 1.10.1802, hvor både ejers og brugerens indtægter blev beskattet som ejendoms-besiddelses- og brugsafgift, hvorunder også bygningernes værdi blev indregnet.

11. Ludvig Holberg: Epistler, nr. 79 udg. af F.J. Biileskov Jansen, København 1944.
H.L. Bisgaard: Den danske nationaløkonomi i det 18. årh., København 1902, s. 30 ff.
Hector Estrup: Dyd og rigdom. En side af Holbergs forfatterskab. Danske økonomer, Festskrift i anledning af socialøkonomisk samfunds 75 års jubilæum, København 1976, s. 33 ff.
12. Andreas Schytte: Statens indvortes regering, 3. del, København 1774, s. 109 ff. H.L. Bisgård, der iøvrigt var meget kritisk over for Schytte, betegnede dette værk som »det første for ikke at sige det eneste store systematiske arbejde af nationaløkonomisk natur, som århundredet præsterede herhjemme«.
H.L. Bisgård: anf. v. s. 80.
Kritikken af Schytte gik på manglende holdning og selvstændighed, som dels skyldtes, han havde overtaget et manuskript fra Sneedorff, dels hans påvirkning fra Justi.
Hans Christian Johansen: Fire økonomiske lærebogsforfattere fra perioden 1770-1815. Danske økonomer, Festskrift i anledning af socialøkonomisk samfunds 75 års jubilæum, København 1976, s. 106 ff.
13. Fr. Lütken: Oeconomiske tanker til højere eftertanke, København 1756, 4. part kap. 1. Om skatter og afgifter, s. 10 ff.
14. Helge Nielsen og Victor Thalbitzer anf. v. s. 15 og 56 ff.
Poul Thestrup: Administrationen af konsumtionsafgiften i København 1730-1800. Zise, Toldhistorisk Tidsskrift, 1978, nr. 2, s. 21 ff.
15. I Sverige havde man allerede i 1625 indført en tilsvarende formalingsafgift. Også her førte opkrævningsvanskeligheder til, at den fra 1627 delvist 1635 overalt blev erstattet af en afgift på hvert familiemedlem over 12 år.
Gösta Lext: Mantalsskrivningen i Sverige føre 1860, Göteborg, 1968, s. 21 ff.
16. Christian den V og Frederik IV's allernådigste forordninger: 22.11.1671, 1.2.1672 og 31.12.1700.
Når intet andet nævnes i det flg., er forordningsteksterne fra de trykte officielle kgl. forordningssamlinger.
17. Helt konsekvent var Lütken dog ikke. Han ville gerne ramme »friske og ørkesløse Rentenere . . . , der holde sig for gode til at arbejde eller tjene«. Fr. Lütken anf. v. 8. part, 1. kap. »Om skatter kunne afhjelpe lathed«.
18. Andreas Schytte anf. v. s. 154 ff.
Værkt er i øvrigt tilegnet A.G. Moltke og Otto Thott.
19. RA, Rtk. 2215, 256, læg 10.
Gudmund Sandvik: Det gamle veldet, Oslo 1975, s. 18, synes ikke at opfatte ekstraskatten som et problem for Danmark. Nødvendigheden af at fritage fæstebøndernes 12-16 årige børn og tjenestefolk synes han at ville bortforklare med en bemærkning om, at de kun var medtaget de første år for at skønne over udskrivningsgrundlaget for de flg. Jeg tror afgjort, at ekstraskatten også var et reelt problem i Danmark (jvf. kap. 2).

Noter til s. 71-78

20. RA, Rtk. 2215, 256.
Rtk.s betænkning af 17.2.1767 er underskrevet af O.G. Pauli, Fr. Carstens, A. Berner, E. Waager og J. Lowson.
21. W. Kennedy: English taxation 1640-1799, London 1964.
Dette system blev anvendt for den engelske landskat fra 1334 stort set frem til 1688.
22. J. Lindbæk: Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie 1660-76, I, København 1903, s. 252.
Således begrundedes et ændringsforslag til købstadstaksten fra februar 1665, som behandlede i statskollegiet, på følgende måde: »da taxten på købstæderne hel ulige falder iblandt contribuenterne . . . , da de, som næring och handel bruger ere de fornemste och sig fra contributionen eximere, och de trællende handverksfolk det igien imponeris, hvorudover de fra stederne nødis sig at begive«.
23. Nielsen og Thalbitzer anf. v. s. 53 ff.
Tilbage af ydelser til staten var de indirekte skatter og indkvarteringen.
24. Carl Christiansen: Bidrag til dansk statshusholdningshistorie under de to første enevoldskonger, I og II, København 1908 og 1922, s. 354 ff og 665 ff.
Francois Hincker: Les Francais Devant L'impôt sous L'ancien Regime. 1971, s. 82.
R.J. Bonney: The failure of the french revenue farms 1600-1660, The Economic History Review, 2. ser. XXXII, 1979.
25. J. Lindbæk anf. v., I s. 229.
Tilsvarende forslag blev også afvist i 1667, I, s. 280.
26. Do II, København 1910, s. 467.
27. Andreas Schytte anf. v. s. 82 fn.
28. J. Hvidtfeldt (red.) Håndbog for danske lokalhistorikere, 1952-56, s. 319.
29. Haakon Bennike Madsen anf. v. især s. 102 ff og 134.
30. V.A. Secher: Forordninger, recesser og andre kgl. breve 1558-1660, 4. bd. København 1897, s. 429 nr. 293. 18.9.1628.
31. J.A. Fridericia: Adelsvældens sidste dage, København 1894/1969 s. 46.
32. Poul Jhs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, København 1942, s. 502 ff.
E. Ladewig Petersen: Fra domænestat til skattestat. Skrifter fra institut for historie og samfundsvidenskab, Odense 1976, s. 27.
Man har ikke tidligere sat disse administrative ændringer i forbindelse med hinanden, men jeg mener, der går en linie 1628 - 1635 - 1638, der repræsenterer adelens reaktion eller modkrav over for Christian IV's behov for øgede skatter. Den ønskede og fik mulighed for at øve indflydelse på skatteadministrationen både lokalt og centralt, ligesom den også havde skattebevillingsret.
33. RA, Rtk. 212, 6. Ekspeditionsprotokol, 4.7.1662.
34. H. Bennike Madsen anf. v. s. 76.
35. Orla K.O. Damkjer: Indføring i lensregnskaberne. Utrykt prisopgave 1978, s. 30 og 42.
36. Tallene citeret efter Palle Rosenkrantz: Amtmandsbogen, København 1936, s. 7.
Der er også andre forudsætninger for denne omlægning: krongodssalg, de militære forpligtelser og toldvæsenets udskillelse fra lens- eller amtmandsbeføjelserne og amtsforvalterembedets selvstændiggørelse i forhold til amtmanden. Kort sagt hele den opgavedifferentiering, som Knut Mykland så klart har gjort rede for i »Skiftet i forvalt-

ningsordningen i Danmark og Norge i tiden fra omkring 1630 og indtil Frederik den tredjes død«, Bergen 1974, s. 43 ff. Jvf. også Carl Christiansen anf. v. I, s. 143 ff. Alligevel mener jeg, at denne omlægning af skatteoppebørselen har været en så betydelig rationalisering, at den har medvirket til lens- eller amtskoncentrationen.

37. J. Lindbæk: anf. v. I, København 1903-04, s. 301.
38. Helge Nielsen og Victor Thalbitzer anf. v. s. 35.
39. Do s. 36.
40. RA, Rtk 2247, 4, 19.10.1762 (nr. 403).

Kapitel 2. Beskatningen af landbefolkningen i det 18. århundrede

1. F.eks. blev det fremhævet som et argument mod forslaget om folkeskattens ændring til en hartkornsafgift i 1754, at kongen så ikke ville få andel i de stigende indtægter som følge af befolkningstilvæksten.
RA, Rtk. 2215, 263. Diverse dokumenter vedr. adskillige skatter og afgifter 1680-1800.
2. H. Bennike Madsen anf. v. s. 77 og frd. 12.8.1653.
Mandtallet over skatten skal forfattes efter sognepræstens angivende og under hans hånd.
3. Vognserup, Aggersvold, Frydendal, Mørchegård, Gislingegård, Kommunitetet, Universitetet og selvejer Friis.
LAS, Holbæk amt, Breve og dok. ekstraskatten vedk. 1757-68.
Læg: Extraskattens ligning.
4. Problemet er tydeligt belyst i D.N. Blicher: Råd til de herrer præster på landet i Danmark ved ekstraskatteemandtallernes forfattelse. København 1792, s. 33 og 51.
Mandtallene er kasseret i Rentekammerarkivet, således at en sammenligning med kirkebøgerne ikke er mulig. Derimod kan der findes enkelte i godsarkiverne. Men de omfatter kun godsets del af et sogn, og de fattige findes hovedsageligt i inderstegruppen, hvis tilhørsforhold ikke kan bestemmes på grundlag af kirkebøgerne. Derfor er en direkte test af mandtallets kildeværdi i almindelighed kun mulig, hvor et gods måtte eje et helt sogn. Desuden kan godsarkivernes evt. bevarede folke- og inderstemandtall anvendes som kontrolmateriale, jvf. senere.
5. RA, Rtk. 2247, 4, 27.11.1762.
6. Helge Nielsen og Victor Thalbitzer anf. v. s. 100.
7. Tyge Rothe: Danske agerdyrkeres især den til hovedgård hæftede fæstebondes kår og borgerlige rettigheder – eller vort landvæsenssystem, som det var 1783. København 1784, s. 227 ff.
Carl Christiansen: Om amtsregnskaberne som historisk kilde, Fortid og Nutid, 4. bd. København 1923, s. 6 ff.
8. RA, Rtk. 2411, 32. Forestilling nr. 142 med kgl. res. 24.8.1791.
9. Ifølge skrivelse fra C. Juel, Odense, 21.8.1763.
RA, Rtk. 2416, 103, IV.
I Sjæll. stiftskontors journal findes enkelte ansøgninger (nr. 3168, 3173, 3184, 3194).
I Jyske stiftskontor blev ansøgningerne udtaget og samlet (Rtk. 2246, 132).
10. RA, Rtk. 2411, 109. Forestilling nr. 64 til kgl. res. 24.10.1746.

Noter til s. 87-96

11. RA, Rtk. 2416, 105.
Beregning til kornskattens påbud for året 1787.
12. LAS, Holbæk amt. Breve og dok. skattekornt og fourageleverancerne vedk. 1728-65, 15.11.1740, 4.11.1758.
13. Thyge Rothe anf. v. s. 230.
14. LAS, Løvenborg gods. Indk. breve til lensbesidderen 1778-80. 24.3.1778 fra forvalter Daase.
15. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. skattekornt og fourageleverancerne vedk. 1728-65, 16.12.1727, 10.1.1728.
16. Kristof Glamann: Om kapitelstakst og kornmål, H.T. 11. rk. 4. bd. 4. hefte, København 1955, s. 492 og 498 ff. Det er ikke rigtigt som angivet her, at det strøgne mål uden opmål fortsat blev anvendt for afleveringen af skatterug - og byg gennem hele det 18. årh.
17. RA, Rtk. 2411, 109. Forestilling nr. 64 til kgl. res. 24.10.1746.
Do 2411, 32 do nr. 142, 24.8.1791.
18. LAV, G 418-22, Ausumgård gods. Skatteberegningsprotokol 1775-1820, 4. afsnit.
19. RA, Rtk. 2416, 105.
20. Eks. frd. af 2.10.1719 §§ 2, 6 og 8.
21. RA, Rtk. 2416, 105. Svaret findes Rtk. 2423, 50, 2.11.1782 nr. 290.
En lignende sag findes i LAS, Holbæk amt, Breve og dok. skattekornt og fourageleverancerne vedk. 1728-65. Løvenskiold klagede til Rtk. den 9.2.1759 over amtsforvalter Schougaards afvisning af korn fra hans gods. Resultatet blev også her, at amtsforvalteren fik ordre til at modtage kornt. Men samtidig skulle amtmanden pålægge Løvenskiold og de andre godsjeere at rense kornt bedre inden afleveringen.
Rtk. skrivelser 24.2. og 7.4.1759.
22. LAS, Løvenborg gods. Kopibog, 30.11.1778, s. 232. Svar på Rtk. circulære af 14.11.1778, jvf. note 23.
23. Jens Holmgård: Indberetninger om kornavlén i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring.
Bol og By nr. 3, København 1962/1978, s. 7 ff.
24. RA, Rtk. 2416, 114. Korrespondancesager m.v. vedr. kornmagasinerne og regnskabet for korndistributionen 1780-92. Heri svar på Rtk. forespørgsel af 11.9.1784.
Rtk. 2411, 34. Rtk.s forestilling til kgl. res. nr. 249, 7.11.1792 behandler følgerne for amtsforvalterens løn af kornskattens konvertering til et pengebeløb.
Iflg. Carl Christiansen: Bidrag til dansk statshusholdningshistorie, II, København 1922, s. 567 var man siden 1681 slået ind på at oprette bestandige kornmagasiner.
25. RA, Rtk. 2416, 114.
26. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. skattekornt og fourageleverancerne vedk. 1728-65, 29.3. og 13.5.1760.
27. Do 1768-82, 4.1., 25.1. og 30.1.1772.
28. Do 15.2. og 6.10.1772.
29. Do læg: Repartition af fouragelevering til kavalleriet 1769-71.
30. Jvf. note 18.
31. RA, Kommercekollegiet nr. 27, s. 42 ff og 57.
32. RA, Rtk. 2416, 103 IV. Diverse korn- og fouragesager 1691-1848. Se især 8.8.1763

fra Rosenørn, Havreballegård og Stjernholm amter. 21.7.1763 fra Holck, Aalborg-
hus amt. 21.8.1763 fra Juel, Odense og udat. anonym betænkning.

Frd. 3.10.1763, 1.10.1764, 16.8.1765.

33. RA, Rtk. 2411, 32, nr. 142, 24.8.1791. Naturligvis spillede fiskale hensyn også ind. Ved den faste pris på 7 mk. 4 sk. havde finansstyrelsen beregnet en øjeblikkelig økonomisk fordel i relation til købsprisen for det nødvendige kvantum korn. Det var m.h.t. indflydelsen på amtsforvalterens løn, at de første følger af overgangen fra natural-økonomi viste sig. (jvf. Rtk. 2411, 34 nr. 249, 7.11.1792).
34. Kilderne til dette og det flg. er: RA, Rtk. 2245, 150. Forklaringer over købstædernes samt landets familie- og folkeskat 1689-1760 og 2245, 154. Originale kontrakter og kvitteringer m.m. vedr. familie- og folkeskattens forpagtning 1704-60.
35. J. Boisen Schmidt: Studier over statshusholdningen i kong Frederik IV's regeringstid 1699-1730, København 1967, s. 103 f.n.
36. Lotte Dombornovskis undersøgelse af de fynske lensgrever og baroner, som vil blive publiceret i Administrationshistoriske studier.
37. Notat ud for Friisenborg i »Extract over kiøbstædernes Consumption samt amternis og grefskabernes familie- og folkeskatsbeløb udi Aarhus og Riber Stifter 1704-06« i RA, Rtk, 2245, 150.
38. Frd. 31.12.1700 § 4.
Denne forordning, der er hovedforordningen om konsumtion og folkeskat i det 18. århundredes 1. halvdel, giver ikke regler for forpagtningssystemet, men omtaler det blot som en alternativ opkrævningsmetode (§§ 5 og 6).
39. RA, Rev. Regnskaber, Holbæk amt, Familie- og folkeskatsforpagtning.
40. RA, Rtk. 2215, 263 II. Diverse dok. vedr. adskillige skatter og afgifter 1680-1800.
41. Citeret efter Hauchs kontrakt 8.12.1703 i RA, Rtk. 2245, 154. (Samme formulering, Riberhus, 7.11.1739 og Morten Spangsborg, Riberhus, 10.12.1757). En kontrakt for Danchvart Hansen for Holbæk amt, 20.12.1724, findes i RA, Rev. Regnskaber, Holbæk amt, Familie- og folkeskat 1699-1766.
42. Dette fremgår af sognepræsternes besvarelse på provst P. Brings Cirkulæreskrivelse af 20.10.1760 i LAS, Holbæk amt, Breve og dok. konsumtion, familie- og folkeskat vedk. 1751-82.
Derimod skulle proceduren i h.t. frd. 31.12.1700 § 3 gå fra sognepræst til provst til amtsskriver. Men som omtalt i note 38 forudsætter denne den sædvanlige opkrævning gennem godsejerne, mens forpagtning overhovedet ikke omtales.
43. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. konsumtion- familie- og folkeskat vedk. 1751-82, 22.2.1758.
44. Do Restanceliste for juli termin 1754.
45. Do 1720-50, 27.7.1746.
46. Do 10.2.1746.
47. LAV, G 463-14, Nørholm gods. Retsakter 1774-85. Teilmanns skrivelse af 14.9.1787.
48. Jvf. note 43. Restanceliste dat. 4.8.1751. Tilsvarende liste haves også for 1755 og 1757.
49. Do 1720-50. Restanceliste til 1. jan. 1746, dat. 1.2.1746 med amtmandens resolution 12.2.1746.
Der er også den mulighed, at lægdmændene nogle steder har fungeret som skatteopkrævere for skatteforpagteren i første instans.

Noter til s. 103-110

50. Do 1751-82.
51. Birgit Løgstrup: Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-72, Bol og By nr. 8, København 1974, s. 35.
52. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. amtsforvalter, dødsboer og kasseangler samt diverse skatterestancer vedk. 1720-76.
53. Jvf. note 43.
54. Do. Opgørelse (i koncept) over konsumtions-, familie- og folkeskatten 1752-60: Eriks-holm, Hagedstedgård, Holbæk slots ladegård, Tølløsegård, Søgård, Mølleborup, Gisingegård, Bierbygård, Mørkegård, Aggersvold og Merløsegård.
Også flere præster havde akkorderet om skatten.
Der var i konsumtion- og folkeskatteforordningen af 31. dec. 1700 åbnet mulighed for, at godsejerne kunne indbetale folkeskatten fra deres gods enten direkte til amtsforvalteren, eller – såfremt den var bortforpagtet – direkte til forpagteren. Men naturligtvis kunne de også helt holde sig borte fra opkrævningen af denne.
55. RA, Kommercekollegiet nr. 25, s.271, nr. 27, s. 10 ff, s. 250, nr. 28, Hoebergs forslag, dat. Svanholm 6.9.1735, nr. 37 s. 144, 159, nr. 39 s. 56 ff.
56. Do nr. 39, s. 56 og nr. 27, s. 10.
57. Do nr. 37, s. 159.
58. RA, Rtk. 2215, 263. Diverse dok. vedr. adskillige skatter og afgifter 1680-1800 II, 4 og 5.
59. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. konsumtion-, familie- og folkeskatten vedk. 1751-82, skrivelse fra provst P. Bring 8.11.1760 med bilag.
Der er bevaret mandtal for 1757 og 1760 for Tostrup og Uggerløse sogne, dog undtaget Mølleborup gods, som havde akkorderet med forpagteren.
60. Frd. 24.12.1760 (trykt).
Forestilling i Ra, Generaltoldkammer, Danske sager, Relation og Resolutionsprotokol nr. 107, 24.12.1760 med bilag. Samtidig gennemførtes også den planlagte omlægning af hovedgårdenes konsumtion, der fremtidig skulle svares som en fast hartkornsafgift, men efter en degressiv skala. Det var den første jordskat på de skattefrie komplette hovedgårde.
61. RA, Kommercekollegiet nr. 37, s. 159.
62. Edv. Holm: Danmark-Norges historie III, 2, København 1898, s. 357 ff. De nærmere omstændigheder ved skattens indførelse er ikke kendt. Rentekammerets forestillingsprotokol indeholder kun en kortfattet indstilling. Almindeligvis tillægges formentlig med rette den nytillrædte finansmand H.C. Schimmelmans ophavsretten. Desværre standser J.O. Bro-Jørgensens indgående studie i skatmesterens fortid ved hans indtræden i dansk tjeneste i 1761 som gesandt i Hamburg. J.O. Bro-Jørgensen: Heinrich Carl Schimmelmans. København 1970.
Der er imidlertid mange lighedspunkter mellem denne og den tidligere folkeskat – især omkring reglerne for mandtallet.
63. RA, Rtk. 2247, 4, 5.10.1762 nr. 340.
64. Do 19.10.1762 nr. 403.
65. Do 6.11.1762 nr. 461.
66. § 5 i frd. af 23.9.1762 angår mandtalskrivningen på landet og henviser m.h.t. metoden til den foregående paragraf ang. husbesøg i byerne.

67. Rentekammerets svar var en almindelig henstilling om at være præsten behjælpelig.
RA, Rtk. 2247, 4, 5.2.1763 nr. 71-74.
68. RA, Rtk. 2215, 265 VIII. Ekstraskatter 1762-1800.
Do 2423, 40 3.1.1778.
69. D.N. Blicher: Råd til de herrer præster på landet i Danmark ved ekstraskattemand-
tallenes forfattelse, København 1792, s. 30 ff.
70. Kopi af frd. 29.4. og 19.6.1776 (kommuniceret 22.6.1776) i LAS, Løvenborg gods.
Indk. breve til lensbesidderen 1775-77.
71. Gösta Lext: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. Medelanden från Ekonomisk-
Historiska Institutionen vid Göteborgs Universitet nr. 13, Göteborg 1968, s. 19, 97
ff. Ved successiv afgang overgik funktionerne fra 1779 til herredsskriverne i Sverige.
72. RA, Rtk. 2247, 4, 2.10.1762 nr. 317.
Formularen blev således udsendt 14 dage efter selve forordningen. Formularen til
mandtallet i købstæderne findes s.st. nr. 333.
73. RA, Rtk. 2247, 4, 11.12.1762 nr. 553.
74. RA, Rtk. 2247, 5, 11.2.1764 nr. 85 formular B.
75. RA, Rtk. 2247, 5, 17.3.1764 nr. 191-192.
76. RA, Rtk. 2247, 4, 16.11.1762 nr. 491.
77. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. ekstraskatten vedk. 1757-68.
78. RA, Rtk. 2243, 131, 9.7.1763.
79. RA, Rtk. 2247, 5, 17.3.1764 nr. 189, 190 og 209.
80. LAS, Holbæk amt. Breve og dok. ekstraskatten vedk. 1769-83. Læg: Ansøgninger
om fritagelse 1772-83, 8.11. og 14.11.1775.
81. Do 2., 10., 20. jan. 1779.
82. Do 1757-68.
Læg: Extraskattens ligning 1764-68.
Det er kun undtagelsesvist, der er bevaret mandtalsekstrakter og ofte angiver de blot
navn og opholdssted, men ingen begrundelse.
83. Do 1769-83, læg: Ansøgninger om fritagelse 18.7. og 7.8.1781. Fæstebrevet var date-
ret 1.8.1772.
Tilsvarende problem se skr. af 11.7.1776 fra godsejer Wiimh, Bonderup.
84. Do 18.12.1775, tilsvarende sag om arbejdsevne og arbejdslyst se 21.4.1775 fra Ade-
ler, Dragsholm.
85. Do 23.1.1783.
86. Do 26.5., 8.6., 5.7. og 17.8.1777.
87. Se note 82.
88. RA, Rtk. 2247, 4, 17.9.1763 nr. 472-74.
Det samme var standardsvaret på anmodninger om skattefritagelser, se do 27.8.1763
nr. 423.
89. RA, Rtk. 2243, 131 s. 511, 25.2.1764, s. 528, 6.3.1764
Do 2247, 5 nr. 207, 20.3.1764.
Enten fordi godsejerne ikke ønskede udnævnelsen, eller fordi de ikke selv var bosatte
i amtet. Godsforvalternes udnævnelse er en understregning af deres rolle som udøve-
re af godsadministrationen.
90. D.N. Blicher: anf. v. s. 35.

Noter til s. 122-129

91. LAS, Holbæk amt. Breve og dok. ekstraskatten vedk. 1757-68. Læg: Extraskattens ligning 1757-68. Dog må det retfærdigvis oplyses, at Læssø døde 7.9.1764, mens hans efterfølger blev udnævnt den 22.6.1764, jvf. Wibergs præstehistorie. Denne oplysning skylder jeg arkivar Erik Nørr.
92. Frd. 17.1.1764 § 3. »Og ligesom denne Commission herved allernådigst og udtrykkeligen bliver befuldmægtiget til at forrette denne ansættelse, så haver og alle uvejgerligen det, hvorfor han ansat bliver, ligesom skatten for sig selv, i rette tider at erlægge«.
93. RA, Rtk. 2247, 5, 17.3.1764, nr. 189 og 193.
94. Do 24.3.1764 nr. 209.
Det samme indgik i besvarelsen af en række forslag fra amtmand Hauch om forandringer i loven om ekstraskat.
Do 1.5.1764 nr. 302, 7.post.
95. LAS, Holbæk amt. Breve og dok. ekstraskatten vedk. 1757-68, Læg: Extraskattens ligning 1764-68, 5.3.1764 Sæbygård amt, 16.3.1764 Holbæk amt.
96. Do 1769-83.
Læg: Ansøgning om fritagelse 1772-83, 27.7.1774.
Pastor Olivarius' skrivelse viser iøvrigt de usikre kommunikationsveje. Han påstod i tide at have indleveret sine mandtal til sædvanlige sted i Høve – hvor der tidligere var blevet holdt herredsting. Manden i huset havde lovet at se brevet besørget ved en sikker lejlighed.
97. Do læg: 1768-83, 25.8.1778.
98. Da et reskript det flg. år (14.6.1765) desuden gav mulighed for at nedsætte skatten for fattige til det halve, tog man endnu et skridt bort fra ekstraskattens oprindelige teori om, at alle skulle bære lige byrder med hinanden.
99. RA, Rtk. 2243, 131 f.eks. 3.3.1764.
100. LAS, Holbæk amt. Breve og dok. ekstraskatten vedk. 1757-68. Læg: Extraskattens ligning 1764-68.
Ansætningsforretningerne for 1764 findes heri for Holbæk, Kalundborg, Dragsholm og Sæbygårds amt. (C.D. Nissens brev 18.4.1764).
101. RA, Rtk. 2247, 5, 1.5.1764 nr. 302.
102. LAS, Holbæk amt. Breve og dok. ekstraskatten vedk. 1769-83. Læg: Ansøgninger om fritagelse 1772-83, 8.11.1775.
103. RA, Rtk. 2243, 131, 3.3.1764 s. 523, pkt. 6 og 7.
104. LAS, Holbæk amt. Breve og dok. ekstraskatten vedk. 1769-83. Læg: 1769-81.
Rtk.s 1. skrivelse er dateret 12.9.1778. Løvegård var blevet udstykket i 1772.
105. RA, Rtk. 2211, 132, 29.8.1769 nr. 105.
Krongodset i Koldinghus amt var blevet solgt til de tidligere fæstere.
106. LAV, G. 269-83.
Gl. Estrup, Forskellige sager 1712-1844. udsat. instruks for Hans Adolf Hoeg § 46. (1. skifte under hans hånd 2.10.1715).
107. LAS, Holbæk amt. Breve og dok. ekstraskatten vedk. 1769-83. Læg: Ansøgninger om fritagelser, 27.12.1777.
108. Do 13.5.1780 Brønstorp til amtmanden.
109. LAS, Holbæk amt. Breve og dok. ekstraskatten vedk. 1757-68. Læg: Ekstraskattens ligning 1764-68, 30.10.1764.

110. Do 1769-83: Ansøgninger om fritagelse, 11.11.1773 og 2.5.1775 fra Heiberg, Skamstrup præstegård.
111. Do 25.10.1780.
112. Rtk. skrivelsen 6.7.1776 findes do, læg 1769-83.
113. D.N. Blicher, anf. v. s. 59.

Kapitel 3. Skatteopkrævningsinstanser

1. RA, Reviderede Regnskaber (Rev. Rgsk.) Holbæk amt, Kontributionsregnskab 1777-78.
2. RA, Rev. Rgsk. Holbæk amt, Extraskatregnskab, 1777 bilag nr. 3.
Ekstrakt af indkomne generalmandtal.
Do Kontributionsregnskab 1777. Bilag nr. 2 Hovedgårdstaksterne. Der er ikke bevarret jordebøger ved kontributionsregnskabet til specifikation af amtets samlede hartkorn.
3. Frd. 29.9.1710, 25.10.1712 og 18.10.1725.
4. RA, Rev. Rgsk. Holbæk amt, Kontributionsregnskab 1775-76.
Antegnelser, 1. post.
5. RA, Rtk. 2212, 144. Udat. koncept til instruks for Jens With, amtsforvalter i Holbæk amt den 16.6.1774.
6. Meddelelser fra Geheimearkivet II, s. 277 ff.
7. LAS, Holbæk amt, Breve og dokumenter, amtsforvalter dødsboer og kasse-mangler etc. vedk. 1720-76.
Bilag til Rtk.-skrivelsen af 25.5.1728.
8. RA, Rtk. 2412, 130, også i instruks af 1.8.1776 for kammerherre Fr. von Buchwald, amtmand over Dronningborg m.fl. amter.
9. Jvf. den senere omtalte Schougaardsag, note 15.
10. De senere kammerretsordninger er frd. af 18.3.1720 og frd. af 31.12.1742.
Kammerretten ophævedes af Struensee ved frd. af 15.6.1771.
Vejledende arkivregistratur XII.
Rentekammeret (ved Jens Holmgaard) København 1964, s. 229.
11. Carl Christiansen: Bidrag til dansk statshusholdnings historie, I, København 1980, s. 151.
J. Withs instruks, se note 5.
12. Geheimearkivets årsberetninger II, s. 283.
13. Således benævnes den også i frd. af 30.1.1793, der ophævede det gamle kassesystem:
»Amtstuekasser hidtil at opfatte som hovedkasser, siden direkte for disse af de fleste departements anvises udgifter«.
14. RA, Rtk. 2412, 139. Dokumenter til diverse forordninger og plakater, (frd. af 30.1.1793).
15. RA, Rtk. 2423, 681. Akter i sagen ang. justitsråd, amtsforvalter i Holbæk Jochum Schougaards i året 1774 befundne kasse-mangel 1774-75.
Regnskab for de af Jacob Schougaard (den konstituerede amtsforvalter) i perioden 10.1.-17.3.1774 oppebårne indtægter.

Noter til s. 139-153

16. RA, Rtk. 2423, 675. Adskillige sager ang. embedsmænd, som sorterer under Rentekammeret 1691-1788, nr. 69.
17. Dette fremgår af amtmandens indberetning til Rtk. af 24.3.1774, Ra, Rtk. 2423, 681.
18. Vejledende arkivregistratur XII, s. XXVIII.
19. Til gengæld indbetalte Direktionen for enkekassen samme beløb til Zahlkassen.
20. Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784, I, Århus 1968, s. 93.
21. RA, Rev. Rgsk., Holbæk amt. Familie- og folkeskatteregnskab 1777.
22. Joh. Grundtvig: Meddelelser fra Rentekammerarchivet, København 1871, s. 151 ff, instruks for Kammerkollegiet 16.4.1680.
Vejledende arkivregistratur XII, Rentekammeret, s. 24, 56, 63, 112, 119.
23. J. Boisen Schmidt: Studier over statshusholdningen i kong Frederik IV's regeringstid 1699-1730, København 1967, s. 100 ff.
24. Vejledende arkivregistratur XII, s. 96.
25. Jacob Mandix: Om det danske kammervæsen, København 1820, s. 421 ff.
J. Boisen Schmidt anf. v. s. 132 ff.
RA, Rev. Rgsk., Holbæk amt, Kontributionsregnskab 1775-76. Desværre ses antegnelserne til Holbæk amtsregnskaber 1777-94 ikke bevaret. Derimod er kvittancen for 1777-regnskabet bevaret.
26. RA, Rev. Rgsk., Holbæk amt. Summariske ekstrakter 1717-1812. Magistraten og byfogderne fik derimod kun en kvittance underskrevet af Rentekammeret. Mandix mener, anf. v. s. 431, at det skyldes dels de mindre statsindtægter fra byskatterne, dels et ønske om at skåne de dårligt lønnede embedsmænd i byerne for den udgift, der var forbundet med indløsningen af en kgl. resolution.
27. 3 mdr. for amtsregnskabets indsendelse til landkommissæren og 2 mdr. for dennes videresendelse af regnskabet til Rentekammeret. Frd. af 30.7.1684. Om regnskaber §§ 2 og 3.
28. RA, Rev. Rgsk. Holbæk amt, Kontributionsregnskab 1771-72, bilag nr. 99-102. Betalingen af magistratens bøde skulle gå gennem amtsforvalteren.
29. RA, Rtk. 2423, 675.
Læg: Adskillige sager ang. embedsmænd 1691-1788.
30. Se §§ 6 og 9 i Jens Withs instruktion fra 1774, jvf. note 5.
31. Kilderne hertil og det flg. findes i LAS, Løvenborgs godsarkiv, Indk. breve til lensbesidderen 8.12.1774, 25.5.1775, 10.7.1775, 22.7.1775, 9.8.1775, 7.9.1775, 18.12.1775, 27.12.1775, 21.2.1776, 20.11.1776, 21.11.1776, 23.5.1777, 12.4.1778, 1.3.1779.
Do Kopibog 18.7.1775 s. 571, 8.3.1777 s. 388, 6.2.1779 s. 272.
32. Denne metode går helt tilbage til 1570, hvor et skattebrev af 18.12. truede med at indlægge soldater hos de bønder, der ikke betalte skatten. Bennike Madsen anf. v. s. 41 f.n.
33. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. amtsforvalter dødsboer og kasse mangler etc. vedk. 1720-76, jvf. også note 7.
34. RA, Rtk. 2243, 156 nr. 80.
35. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. amtsforvalter dødsboer og kasse mangler samt diverse skatterestancer vedk. 1720-76. 17.2.1739, 4.4.1739.
RA, Rtk. 2243, 113, 17.3.1739 til amtsforvalter Raben.

- Rtk. 2243, 156 bilag til kopibog 1739 nr. 80.
Do nr. 102 findes klagen den 16.3.1739 fra proprietær Terkelsen, Birchendegård, som allerede den 22. jan. om morgenen p.g.a. restancen med januarkvartals skat på 209 rdl. fik tilsendt 2 ryttere, en underofficer og en menig med et gebyr tilsammen på 3 mk. 2 sk. daglig. Hans modtræk var en ansøgning om tilladelse til for fremtiden at betale sine skatter både i penge og in natura i Holbæk amtstue – så han undgik al forbindelse med amtsforvalter Raben i Kalundborg. Det kunne naturligvis kun tillades for kornleverancen – ikke for pengeskatten. Svaret findes i Rtk. 2243, 113, 4.4.1739.
36. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. amtsforvalter dødsboer og kasse mangler samt diverse skatterestancer vedk. 1720-76, 5.11.1771, 8.2.1772, 28.3.1772, 18.4.1772, 28.4.1772.
RA, Rtk. 2334, 5-7.
5.10.1771 (nr. 449), 12.10.1771 (nr. 495), 4.12.1771 (nr. 996), 27.2.1772 (nr. 457 og 463), 26.3.1772 (nr. 691), 10.4.1772 (nr. 849), 21.4.1772 (nr. 955). 22.5.1772 (nr. 79 vigtig)
Rtk. 2334, 2-3.
2.11.1771 (nr. 469 og 470), 5.11.1771 (nr. 478), 10.2.1772 (nr. 1156), 28.3.1772 (nr. 1422 og 1423), 18.4.1772 (nr. 21), 28.4.1772 (nr. 89), 6.6.1772 (nr. 389).
37. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. amtsforvalter dødsboer og kasse mangler samt diverse skatterestancer vedk. 1720-76:
Rtk. skrivelser 18.1.1766 (Nøragergård), 13.2.1776 (Weddingegård) og 20.7.1776 (Knabstrup).
38. Tallene stammer fra restanceopgørelse efter Jochum Schougaard's død og dernæst efter den konstituerede amtsforvalters fratrædelse.
LAS, Holbæk amt, Breve og dok. amtsforvalter dødsboer og kasse mangler etc. vedk. 1720-76.
39. En tilsvarende iagttagelse har Hans H. Fussing gjort i Stiernholm lensregnskab før 1660, hvor bønderne sjældent optrådte med skatterestancer, hvorimod lensregnskabet indkom senere og senere i økonomisk vanskelige år. Stiernholm len 1603-1661. Studier i krongodsets forvaltning. København 1951, s. 83 ff.
40. Problemstillingerne i denne del af undersøgelsen er stærkt påvirket af Grethe Ilso's tilsvarende udnærmelse inden for Danske Kancellis ansættelsesområder i Vejen til embede. Administrationshistoriske studier I, København 1978.
41. RA, Rtk. 13,30. Mads Nielsen Lind. Den eneste med juridisk embedseksamen var den uheldige Jacob Schougaard, som aldrig opnåede den faste stilling. A. Falck-Jensen og H. Hjorth-Nielsen: Candidati og Examinati Juris 1736-1936, København 1958.
42. RA, Rtk. 13,39.
Jens With, især ansøgningen 20.8.1773 og 11.12.1786.
43. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. amtsforvalter dødsboer og kasse mangler vedk. RA, Rtk. 2423,681.
Heri skiftet efter Jochum Schougaard, dat. den 8.6.1775.
Kongens fordring i boet var 16.992 rdl. og 473 tdr. rug, 448 tdr. byg og 344 tdr. havre.

Noter til s. 159-168

Heraf var der kun dækning for 1.145 rdl.

Rtk. 13,38.

Schougaard søgte alle fjernere liggende amtsforvalterembeder i de flg. år, for endelig den 15.1.1781 at blive beskikket til foged over Ørke og Guddals fogderier i Norge. Efter dette tidspunkt fulgte så en række ansøgninger om at vende tilbage til Danmark.

44. RA, Rtk. 2411, 33, kgl. res. nr. 6, 18.1.1792.

45. RA, Rtk. 2423, 681.

46. Do. Sager mellem to kgl. udnævnte oppebørselsbetjente, med en kautionist eller sager ang. statens indtægter henhørte før 1771 under kammerretten, d.v.s. Rentekammerkollegiet, efter 1771 under Hof- og Stadsretten i København og efter 1774 i første instans under enhvers værneting, men som appelsag under højesteret. Se Jacob Mandix anf. v. s. 421 ff.

47. Do.

48. LAS, Løvenborg godsregnskab 1777/78. Amtsforvalterens generalkvittering af 18.8.1778.

49. Frd. af 11.12.1688 § 2.

50. LAS, Løvenborg godsregnskab 1777/78. Udgift. »For bemeldte amtstuens generalkvittering at udstede er amtsforvalterens fuldmægtig betalt som sædvanlig udi ducør 2 rdl.«.

Jacob Mandix: Håndbog i landvæsensret, København 1813, s. 406.

51. Oldengæld: En afgift af svinenes græsning i skovene.

52. Så er avlingsmagasinregnskabet, som alene vedrørte hovedgårdens drift, ikke medtaget.

53. LAS, Løvenborg gods. Hoved- og afskrivningsbog 1785, fol. 103.

54. RA, Rev. Rgsk. Holbæk amt, Kontributionsregnskab 1775-76.

55. LAS, Løvenborg godsregnskab 1757-60.

Kopi af revisionsanmærkningerne af 26.8.1760 til Søren Holms regnskab og Søren Holms besvarelse af 10.11.1760.

56. Helge Nielsen og Victor Thalbitzer, anf. v. s. 39 ff.

Carl Christiansen anf. v. s. 293 ff.

57. Jvf. note 55.

58. LAS, Løvenborg gods, Indk. breve til lensbesidderen 1778-80.

Udkast til forvalterinstruks 9.1.1779.

59. LAS, Løvenborg gods, Indk. breve til lensbesidderen, 23.11.1774 fra Ingstrup.

60. Do 30.11.1774 fra Ingstrup.

Kopibog 24.2.1776 til forvalter Saabye.

61. Do 17.1. og 8.3.1777 til forvalter Daase.

Indk. breve til lensbesidderen, 5.3.1777 fra forvalter Daase.

62. Do 9.2.1774 fra Ingstrup og 28.11.1779.

Var det almindeligt, at Rtk. personalet havde sådanne »ben«?

Carl Christiansen skriver på grundlag af instruksen for Rentekammerpersonalet i sidste halvdel af det 17. årh., at underordnede betjente fra generalbogholderen og nedefter »ikke måtte holde regnskab for fremmede«. Anf. v. I, s. 84.

63. Jvf. note 55.

64. Et eksempel på en sådan generalkvittering findes i LAS, Løvenborg gods, Kopibog 17.12.1774 til Edvard Saabye.
65. LAV, G 269-83.
Gl. Estrup. Forskellige sager 1712-1844.
66. LAV, G 240-85.
Bidstrup godsarkiv. Forskelligt III 1760-1920.
Også denne instruks er udat. Den er af landsarkivet dateret til ca. 1760. Iflg. skifteprotokollen udfører P. Ellegaard sit første skifte 17.4.1756, men der er lakune i skifteprotokollen mellem 1750 og 1756.
67. Instruktion for ridefoged Casper Møller på Mattrup 1779, 31. juli, § 13.
Østjysk Hjemstavn 1955, Skanderborg 1955.
68. Se også afsnit I.
69. LAS, Løvenborg gods. Indk. breve til lensbesidderen 20.1. og 27.1.1779 fra forvalter Høst og koncept 9.1.1779 i samme sag.
70. Do.
71. LAS, Løvenborg gods, Kopibog 6.2.1779, s. 272.
72. LAV, G 269-83.
Gl. Estrup. Forskellige sager 1712-1844, udat. instruktion for Hans Adolf Høeg § 17.
Også på Mattrup gods skulle godsforvalteren iflg. en instruks af 31.7.1779 § 10 »indkræve alle kgl. Contributioner på sædvanlig måde ved sognefogderne efter den der bevarede skatteligning og rigtige lægdsedler«.
Trykt i Østjysk Hjemstavn 1955. Skanderborg 1955, s. 46-48.
73. LAV, G 463-58 A.
Nørholm gods, Hoved- og afskrivningsbog 1776-1812, s. 470 ff.
74. Jeg tror ikke, at disse lokale skatteopkrævere skal opfattes som delefogder. Disse er af Alfred Kaae påtruffet under stamhuset Lundenæs, hvor de som oftest besørgede opkrævningen af skatter og afgifter og tit var godsforvalterens stedfortrædere på tinget. Kaae oplyser, at der var udnævnt en delefoged pr. herred, men at denne ikke nødvendigvis behøvede at bo i herredet. Jeg formoder, at en delefoged skal opfattes som godsforvalterens lokale underfoged. Altså et direkte ansættelsesforhold.
Alfred Kaae: Fæster og husbonde i Hammerum herred, Lemvig 1971, s. 13.
75. LAV, G 463-52, Nørholm gods, Afskrivningsjordebøger 1762-76.
76. Udtrykket stammer egentlig fra skibsfarten, hvor en skipper blev tilstået føring, d.v.s. en plads i lastrummet til at føre sine egne varer for egen regning. Senere blev dette afløst af et pengetillæg.
Johan Hvidtfeldt: Håndbog for danske lokalhistorikere, s. 243.
77. LAV, G 463-14. Nørholm gods, Retsakter 1774-85.
G 463-58 A, Hoved- og afskrivningsbog 1776-1812, idær s. 470 ff. G 463-55, Ekstra-skatteprotokol 1785-1807 indeholder også afregning for »kvartalerne«, som matrikelskatten også kaldes.
B 82 G - 15 og 16, Øster og Nr. Horne herred, Justitsprotokol 1775-88, fol. 637 ff, 1788-99 fol. 28 og 47 ff.
78. LAS, Gjorslev gods, Skifteprotokol 1775-96, s. 63 ff.
Jeg takker kontorchef S.P. Jensen, Landboforeningerne, for denne interessante henvisning.

Noter til s. 179-184

Der ses ikke bevaret nogen hoved- og afskrivningsprotokol for Gjorslev for denne periode.

Kapitel 4. Skatteyder og fæstebonde på Løvenborg

1. Kammerretsorden 30.7.1684.
Så skal og af amtsskriveren gives hver af vore bønder en bog, udi hvilken af hanem skal afskrivis, hvad, når, hvormed, for hvilket år og termin det bliver betalt, være sig enten skat eller landgilde.
Også Christian V's norske lov anordnede en »skyldbog« for leilændingen. Edv. Holm anf. v. s. 173.
Bøndernes afskrivningsbøger benævnes meget rammende i en restanceliste i Løvenborgs godsregnskab 1776/77: bøndernes contrabøger.
2. Ra, Rev. Regsk., Holbæk amt.
Kontributionsregnskab, bilag nr. 96.
3. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. diverse skatter, afgifter, pålæg og kgl. intrader vedk. 1720-83. Læg: Eftersyn af protokoller m.v. på godserne.
4. LAS, Løvenborg gods, Syns- og sekvestrationsforretning over Birkholm 1737.
5. LAS, Løvenborg godsregnskab 1777-78. Læg: Forestillinger.
Synsforretningen er udateret og foreligger i koncept.
6. LAS, Løvenborg gods, Hoved- og afskrivningsbog, 1776-85, fol. 209.
Det flg. bygger på 1777, men der er ingen forskel på dette og de øvrige år.
7. Jvf. note 27.
8. Et tilsvarende system eksisterede i det regnskabssystem for hoveriet, som blev indført med Struensees hoveriforordning 20.2.1771. Ved hoveriregnskabet fik bønderne blot afskrivningsbilletter og ikke en særlig kvitteringsbog. Hoverihovedbogen, der er bevaret på Løvenborg, er tydeligt ført med løbende indførsler. Birgit Løgstrup anf. v. s. 22 og 38.
9. LAS, Løvenborg. Hoved- og afskrivningsbog 1785-94, fol. 418.
10. LAV, Topografisk samling, Kalhave i Hornborg sogn. Skattekvitteringsbog 1719-57.
I perioden 1721-54 betales skatten direkte på amtstuen i Århus, men fra 1754 på Klags Mølle eller Ussing og der kvitteres med flg. formel: »hvilket jeg igen på amtstuen skal lade betale og derfor hermed kvitteres«.
11. LAV, G 463-14, Nørholm gods. Retsakter 1774-85.
12. RA, Rev. Regsk., Holbæk amt, Extraskatteregnskab 1777. Extract af indkomne generalmandtal.
13. LAS, Løvenborg godsregnskab, Pengeregnskab 1777/78.
Underdanigst beregning over juli termin consumption, familie- og folkeskat pro 1777, dat. 4.8.1777.
14. LAV, G 240-29, Bidstrup gods, Afskrivningsprotokol 1776-1820.
J. Mandix anf. v. s. 44.
LAV, G 463-14, Nørholm gods. Retsakter 1774-85, Teilmanns erklæring af 14.9.1787. G 463-58A, do. Hoved- og afskrivningsbog 1776-1812 s. 516 ff.

15. LAS, Løvenborg godsregnskaber 1779/80.
Antegnelser og decision. Fru Løvenskiold nævner slet ikke præstens funktioner i pas-administrationen, hvilket også er et indicium for, at den ikke fungerede efter hensigten.
På Lindenberg gods benyttedes en anden metode til attestation af disse mandtal. De blev sendt rundt til hver landsby, hvor to af beboerne hvert sted godkendte dem for den pågældende landsby.
LAV, G 147-137.
16. LAS, Løvenborg godsregnskab 1780/81. Nr. Jernløse sogn: 20 inderster. Buttrup og Tudse sogn: 25 inderster.
17. LAS, Løvenborg godsregnskab 1770/71. Bilag til pengeregnskab. Der er ikke i denne periode sket nævneværdige forskydninger i Løvenborgs godsmængde.
18. LAS, Løvenborgs gods, Pengeregnskab 1777/78. Generalkvittering for ekstraskat 18.8.1778.
Beregning over ekstraskatten for de fattige, dat. 1.5.1778.
P.g.a. de forskudte regnskabsterminer er der ikke fuld overensstemmelse mellem gods- og amtsregnskab.
Antegnelser og decision i godsregnskab 1778/79.
Det samme forhold med betaling for flere fattige end opført i sognepræstens mandtal eksisterede på Løvenskiolds andet gods Vognserup i 1775 i h.t. forvalterens brev til Løvenskiold den 22.3.1775. Indk. breve til lensbesidderen fra I.P. Saaby.
19. LAS, Løvenborgs godsregnskab 1778/79.
Generalmandtal dat. 31.5.1777.
20. Gudmund Sandvik fremhæver i sin bog »Det gamle veldet«, at i Danmark kom ekstraskatten ind med fuldt beløb i modsætning til Norge. (S. 19). Det er rigtigt, at der ikke blev samme uroligheder i Danmark som i Norge. Men dels gav man i Danmark allerede i 1764 store indrømmelser med fritagelser af fæstebøndernes 12-16 årige, dels har man altså haft andre metoder til at komme uden om problemet. Sandvik har i sin iøvrigt meget indgående studie af ekstraskatten overhovedet ikke interesseret sig for det helt afgørende problem: mandtallet som udskrivningsgrundlag. Det burde have slået ham, at ekstraskatteprovenuet ikke steg sammen med befolkningstallet. I øvrigt mener Helge Nielsen og Victor Thalbitzer anf. v. s. 100, at provenuet også faldt for denne skat i Danmark.
21. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. ekstraskatten vedk. 1769-83.
Læg: Ansøgninger om fritagelse 1772-83. Sdr. Jernløse præstegård den 14.4.1774. Løvenborg gods, Fæsteprotokol, 11.4.1740.
22. LAS, Løvenborg godsregnskab 1780/81.
Resolution på underdanigst specifikation på de inderster, som til 1. juli 1780 befindes på Løvenborg. De to omtalte findes i Buttrup hos Jens Nielsen og i Nr. Jernløse hos Peder Nielsen.
Danske Lov 3-19-7 var det juridiske grundlag for fru Løvenskiolds handling: »Inderster måtte ikke indtages af nogen gårdmand eller husmand til værelse under deres fæstes fortabelse uden det dennem af hosbonden eller hans fuldmægtig bevilges«. Fra 4.1.1796 blev det en fast formel i bøndernes fæstebreve på Løvenborg. Fæsteprotokol fol. 317.

Noter til s. 189-198

23. LAS, Løvenborg gods, Indk. breve til lensbesidderen, 22.3.1775 fra I.P. Saaby.
24. Peder Nielsen var iflg. Løvenborg justitsprotokol fol. 593 afsat fra sin gård i Nr. Jernløse ved en restancedom den 6.6.1780.
25. LAS, Løvenborg godsregnskab 1780/81.
26. LAV, G 463-14. Nørholm gods. Retsakter 1774-85. Erklæring af 14.9.1787.
27. LAS, Løvenborg godsregnskab 1778/79.
Liste på adskilligt hos Løvenborgs godses bønder tilgodehavende af småskatter og forstrækninger, som ikke i deres afskrivningsbøger er ført dem til debet. Dat. 1.10.1779.
Do 1777/78. Beregning over familie- og folkeskat pro 1777 af Løvenborg.
28. LAS, Løvenborg gods, Hoved- og afskrivningsbog 1776-85.
29. Do. 1777/78, eks. Rasmus Ibsen, Østrup, fol. 81.
30. LAS, Løvenborg gods, Kopibog 14.1.1778.
31. LAS, Løvenborg godsregnskab 1757-60.
Antegnelser til Søren Holms regnskab 1760.
32. LAS, Løvenborg Birk. Justitsprotokol 1770-83, 14.5.1776, fol. 263 og 307 ff.
33. LAS, Løvenborg gods, Kopibog 1775-77 s. 345, 17.1.1777.
34. På Lindenberg gods er hoved- og afskrivningsbøgerne ikke bevaret for denne periode. Der findes blot en »Afskrivningsbog over de ordinære 4 kvartalers skatter 1770-71« (LAV, G 147-105), hvoraf det fremgår, at man i modsætning til Løvenborg har tilstræbt samme betalingsdag for hvert kvartal for hele godset. Også på Holstenshus og Hofmannsgave skulle bønderne møde op med deres skatter på bestemte datoer i hvert kvartal – men ikke nødvendigvis samme dato i alle kvartaler. Lotte Dombernovski: Administration af lensbesiddelserne på Fyn, s. 216. Utrykt manus til Administrationshistoriske studier.
35. LAS, Løvenborg godsregnskab 1775/76. Restancetingsvidne den 18.7.1775, s. 14.
36. LAS, Løvenborg godsregnskab 1757-60.
Regnskab over Jens Jensen Buttrups restancer. 30.12.1756.
37. LAS, Løvenborg gods, Indk. breve til lensbesidderen 1778-80, 24.3.1778 fra forvalter Daase.
38. På Ausumgård blev skattekorntet som tidligere omtalt også leveret direkte til magasinet. Af den tidligere omtalte retssag mellem A.C. Teilmann og hans bønder om levering af pengeskat fremgik det, at »skatterne in natura samler bønderne altid selv sammen og leverer på amtstuen«.
LAV, B 82 G – 15 og 16. Øster og Nørre Horne herred, Justitsprotokol 1775-99, fol. 48.
39. Kapitelstaksterne findes trykt i Statistiske meddelelser 4. rk. 15. bd. København 1904, tabel 1.
40. Birgit Løgstrup anf. v. s. 23, 36 ff, 44.
41. I forbindelse med Josef II's skatte- og afgiftsreformer i Østrig i 1787 blev der foretaget en undersøgelse af fordelingen mellem bøndernes afgifter til staten og godsejerne. Resultatet var stærkt varieret, men i de fleste landskaber var afgiften til godsejeren det dobbelte af skatterne. Det mener Rozdolski endog, var for lavt for hoveribønderne, da deres hoveri var ansat for lavt i beregningen af de samtidige myndigheder. Roman Rozdolski: Die Grosse Steuer und Agrarreform Josefs II, Warszawa 1961, s. 191 ff.

42. Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500-1800. København 1978, s. 243 angiver et svingende foldudbytte omkring 4. Samme problem behandles af Andreas Schytte i Staternes indvortes regering, 3. del. København 1774 s. 105. Han regner med 5 fold, hvoraf 1 er erstatning for sædekorn, 1 går til det kommende års såsæd, 1 til tiende, landgilde og andre skatter. De to sidste fold anvendes til folkets, kreaturerne og redskabernes underholdning. Konklusionen bliver for Schytte, at hvis ikke bonden har andre indtægter end kornavl - f.eks. salg af dyr - da kan han ikke have noget tilovers at skatte af til regeringen. S. 107 opgiver Schytte at få regnestykket til at gå op: »Enhver indser letteligen, at det er plat umuligt at beregne landmandens indtægter, der stige og falde hver fjerding år, ja ofte uge for uge, det hele år igennem«. Dog lader han i realiteten såsæd indgå to gange i regnestykket.
43. LAS, Løvenborg godsregnskab 1776/77, 1777/78, 1780/81. Titel: »Underdanigst designation på de kornvare, som af Løvenborg godsens bønder er leveret på deres skatter og af mig bleven godtgjort«. Angives med by, fæsterens navn, kornmængde, pris pr. td. og samlet pengebeløb. Det ville desuden også være muligt at foretage en optælling på grundlag af afskrivningsbogen, men umådeligt tidskrævende.
44. LAS, Løvenborg gods, Kopibog, 15.2.1777 s. 375.
45. LAS, Løvenborg gods, Skifteprotokol 1756-99, film nr. 862-2.
Skifte efter Else Christophersdatter 16.8.1777 og Sidsel Jensdatter 3.2.1778.
46. LAS, Løvenborg gods, Indk. breve til lensbesidderen fra I.P. Saaby. 28.12.1774. Den konkrete sag gælder Vognserup, Løvenskiolds andet gods i Holbæk amt. I Diverse regnskabssager 1760-1920 findes en beregning fra 1772 over de forskellige kornmængder, der var »solgt for contant samt ellers overladte«. Priserne svingede et par mark for hvede, og hvad der var udlånt til bønderne, opførtes med de laveste salgspriser eller for byg og rug samme pris som de øvrige udmålte kornvarer. Men det siger efter min opfatelse intet om tilbagebetalingspriser, da der i opgørelsen er tale om interne priser.
47. LAS, Løvenborg gods, Syns- og sekvestrationsforretning over Birkholm gods 1737.
48. LAS, Løvenborg gods, Indk. breve til lensbesidderen 22.1.1777 fra forvalter Daase. Kopibog 25.1.1777 s. 353.
49. LAS, Løvenborg godsregnskab 1777/78. Læg: Forestillinger. Mejeriet.
50. Godsejeren har således i mange tilfælde optrådt som formidler mellem bondens naturaløkonomi og det offentliges krav på penge. Det er interessant her at sammenligne med Norge, hvor godsejerstyret ikke havde samme udbredelse. Gudmund Sandvik oplyser, at fogden (den offentlige skatteopkræver), som i de fleste tilfælde havde en borgerlig næring ved siden af, ofte modtog skatten fra bønderne i form af naturalier. anf. v. s. 68.
51. LAS, Løvenborg gods, Indk. breve til lensbesidderen 4.2.1776 fra I.P. Saaby. Kopibog 1.2. og 10.2. 1776 s. 125 og 141.
52. LAS, Løvenborg gods, Kopibog 25.1.1777 s. 354.
53. Do s. 353.
54. LAS, Løvenborg gods, Indk. breve til lensbesidderen 22.2.1774 fra Ingstrup, 28.12.1774 fra I.P. Saaby.
I samme forår havde disse »Maarsødosmere« derimod udvist prisbevidsthed. Ingstrup indberettede til Løvenskiold den 1.4.1774: »Maarsø bønder fandt de grå ærter for dyre og derfor har vi sået begge tønder her ved gården«.

Noter til s. 204-209

55. Hans H. Fussing har i det 17. årh. fundet eksempler på tinglyste forbud mod salg af øxne, uden at de forinden er blevet tilbudt godsejeren – især på Fyn – anf. v. s. 281-82, 342, 349.
56. LAS, Løvenborg gods, Kopibog 30.12.1776, s. 113.
57. LAS, Løvenborg gods, Indk. breve til lensbesidderen, 23.2.1774 fra I.P. Saabye. Kapitelstaksten 1773 og 1774 var henholdsvis 1 rdl. 40 sk. og 1 rdl. 56 sk. Dette siger noget om forskellen mellem kapitelstaksten og de svingende salgspriser.
58. LAS, Løvenborg gods, Skifteprotokol, 13.9.1773.
59. LAV, Privatarbiv, Købmand Gjedsted, Viborg, nr. 1, Regnskabsbog 1745-54. To 106-1, Thisted amt, 1767-1836, Hovedbog for en købmand eller en studehandler.
60. RA, Rtk. 2481, 154. Landvæsenskontoets journalsager nr. 136/1785.
61. Dette er i overensstemmelse med Sigurd Jensens konklusion, at bønderne til helt henimod det 19. årh.s midte ikke havde nogen særlig omfattende handel med købmændene. Godsejernes handelsmæssige beskyttelse af fæstebønderne har desuden modvirket købmændenes finansiering af de senere selvejkøb, som Sigurd Jensen konstaterede. Derved undgik bønderne at komme i lommen på købmændene ved stor gældsstiftelse.
Sigurd Jensen: Fra patriarkalisme til pengeøkonomi, Kbh. 1955, s. 160 og 177.
Det er interessant at sammenligne forholdet bonde-købmand med norske forhold, hvor godsejestyret slet ikke spillede samme rolle som i Danmark. Derfor var det i Norge ofte købmændene, som trådte til og lagde skatten ud for bønderne. Deres fordringer ville under alle omstændigheder først komme ind efter den prioriterede skat-terestance. Gudmund Sandvik anf. v. s. 67 ff.
62. Alexander Rasmussen: Kulturbilleder fra Lindenberg 1768-1825 i breve fra godsarkivet. Fra Himmerland og Kjær herred III 1919, s. 168. Brev af 12.12.1768 fra godsforvalter Lang til baronen.
Bønderne kunne også forsøge at føre godsledelsen bag lyset. I 1784 indberettede godsforvalter Andkiær på Lindenberg flg. til greven om bøndernes lumskhed, som han kaldte det: »Mere end en gang har jeg opdaget i dette besværlige år, at en og anden for at være ligeså trængende som naboen, enten har bortsolgt eller i det mindste bortflyttet deres månedlige forråd af korn for en tid«.
Do s. 196, Brev af 27.5.1784 fra godsforvalter Andkiær til greven.
63. V. Falbe Hansen: Stavnsbåndsløsningen og reformerne. Set fra nationaløkonomiens standpunkter. Kbh. 1889/1975, s. 81 ff.
64. Thorkild Kjærgaard: Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet. Kbh. 1980, s. 38.
65. På Lindenberg gods i Aalborg amt blev en forholdsvis stor del af landgilden dog ydet i penge. Den samlede landgilde var i h.t. godsregnskabet 1773-74: 951 rdl, 126 tdr. rug, 119 tdr. byg, 145 tdr. havre.
LAV, G 147-142. Landgildefortegnelse (litr. B).
66. LAV, G 269-83.
Gl. Estrup. Forskellige sager 1712-1844. Udat. instruks for Hans Adolf Hoeg § 17.
67. V. Falbe Hansen anf. v. s. 82 ff.
Også Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784, Kbh. 1968, s. 221 ff.

68. LAS, Løvenborg godsregnskab 1775/76.
69. En speciel restanceeftergivelse er truffet på Lindenberg gods i 1760, hvor de »restancer af landgildekorn og penge, samt forstrækningskorn og penge, som friherskabet Lindenberg(s) bønder har pådraget sig fra 1. maj 1752 til 1. maj 1759 – ialt 208 tdr. rug, 151 tdr. byg, 216 tdr. havre og 348 rdl. – ved lejlighed af jubelfesten for den for 100de år siden, indførte Souverainitet, og til een erkjendtlighedsteign til Gud, for den store de kongelige riger og lande, derved vederfarne nåde, altsammen ligesom det her foran findes anført nådigst skiænket og eftergivet«. Ejeren af Lindenberg var på dette tidspunkt A.G. Moltke, som havde overtaget det i 1753 og igen i 1762 solgte det til H.C. Schimmelmänn. (Trap: Danmark, VI, 3, 1961, s. 1106). Det bemærkes, at skatterestancerne ikke er medtaget i eftergivelserne.
LAV, G 147-136. Godsregnskab 1760-61.
70. Thorkild Kjærgaard har i tidligere anf. v. s. 212 forsøgt at bagatellisere disse høje restancebeløb med en bemærkning om, at de blot skal opfattes som en uofficiel kassekredit, der stilles til rådighed for bønderne. Men de barske realiteter er, at også en kassekredit skal betales tilbage af fæstebonden eller afskrives på godsets tabskonto.
71. LAF, Hverringe godsarkiv.
Afskrivningsbog 1719-92.
Godsregnskab 1721-73, 1773-77, 1777-81.
72. LAS, Løvenborg gods, Hoved- og afskrivningsbog 1776-85.
73. Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500-1800. Kbh. 1978, s. 215 ff og 340 ff.
74. LAV, G 147-38 og 39, Lindenburgs fæsteprotokol 1719 ff.
75. LAF, Hverringe fæsteprotokol 1700 ff.
76. F. Skrubbeltrang har (anf. v. s. 227 ff og 347 ff) også anvendt indfæstning (d.v.s. det beløb en nytiltrådt fæster skulle betale en gang for alle ved fæstets indgåelse) som barometer for den økonomiske udvikling. Det er efter min opfattelse vanskeligere end årsagerne til fæsteforandringen, fordi en indfæstning kan bestå i andet end et direkte beløb: overtagelse af formandens restancer, aftægt for forrige fæster, forpligtelse til at bygge et aftægtshus ved gården. De sidste former er almindelige på Lindenberg i 1780'erne. Men også andre mere specielle grunde anføres som forklaring på en fæsters fritagelse for indfæstning: forsørgelse af enkens mange små uopdragne børn, indflyttet fra et andet gods med frihedspas (underforstået at det havde kostet penge), og stedse tjent sin far uden løn.
LAV, G 147-38 og 39, Lindenberg, Fæsteprotokol 1719 ff.
77. Hans H. Fussig anf. v. s. 280.
78. LAV, G 269-83. Gl. Estrup, Forskellige sager 1712-1844 udat. instruks for ridefoged H.A. Høeg § 52.
Hans H. Fussig, anf. v. s. 131 beretter om en tilsvarende handling 1639 og 1661 hos Chr. Rantzau til Gessingholm og betegner den som ulovlig.
79. LAS, Løvenborg godsregnskab 1759/60.
S. Holms regnskabsaflæggelse pkt. 11.
80. LAS, Løvenborgs godsregnskab 1775/76. Afskrift af tingsvidnet, specielt s. 116. Kopibog 1775-77 s. 402, 26.3.1777.
81. LAS, Løvenborg godsregnskab 1776/77 og 1778/79.

Noter til s. 218-225

82. LAV, 41B - 16, Lindenberg birketing, Justitsprotokol 1778-96 fol. 20 ff, 189 ff, 307 ff, 404 ff (her betegnelsen generalrestance).
83. Jvf. note 78, instruksens § 41.
84. LAS, Løvenborg gods, Indk. breve til lensbesidderen, 1764-74. 4.2.1773 fra Ingstrup, 20.1.1773 fra E. Saabye, 27.2.1777 fra H. Daase. Kopibog 1775-77, 1.3.1777 s. 386, 26.3.1777 s. 401.
Løvenborg Birk, Justitsprotokol 1770-82 s. 389, 392, 397, 405.
85. LAS, Løvenborg gods, Kopibog 1775-77 s. 114, 30.12.1776. Indk. breve til lensbesidderen 1775-77, 22.1.1777 fra forvalter Daase.
86. Do 9.5.1774 fra Jhs. Aagaard.
87. De lavere vurderingspriser kan konstateres i Løvenborgs gods skifteprotokol i de få tilfælde, hvor der senere er blevet holdt auktion over samme bo. Ved de enkelte skifter er det umuligt at konstatere, om nogle effekter er trukket ud af boet. I sin betænkning af 13.11.1783 om udmeldelse af fremmede taxationsmænd ved bovrurderinger fremsatte amtmanden over Koldinghus amt, Hans de Hoffmann flg. påstand: »Og bonden, når han ved, der er en interesseret foged, passer han vel på, at levere det bedste han har, til konen eller børnene, at det ikke skal komme i fogedens hænder, førend han dør. RA, Rtk. 2481, 154. Landvæsenkontorets journalsager nr. 136/1785. Hans de Hoffmanns betænkning, 13.11.1783.
Interessen herfor vil formentlig være så meget større, når fæstebonden stod for at blive sat ud - hvis der da var noget at stikke til side.
88. LAS, Løvenborg Birk, Justitsprotokol 1770-82, fol. 545 B og 547 A. Den endelige dom er ikke fundet.
89. RA, Privatarkiv nr. 5923,45. M.H. Løvenskiold.
De kreditorer, der tænkes på i denne sammenhæng, findes tydeligvis inden for landsbyfællesskabet. Fru Løvenskiolds udtalelse kan således ikke overføres på den tidligere behandlede relation mellem købmænd og fæstebønder.
90. LAV, 41 B-16, Lindenberg birketing. Justitsprotokol 1778-96, fol. 521, 525, 605 ff.
91. LAV, B 204-x57 og 58, Viborg Tugthus, Protokol over fanger 1763-1835.
Johan Hvidtfeldt: Viborg tugthus i 1700-årene. Et bidrag til jysk rets- og kulturhistorie. Jyske samlinger, Ny rk. 1. bd. Århus 1950-52.
Fr. Stuckenberg: Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741, I, Kbh. 1893, s. 43.
92. LAS, Løvenborg godsregnskab 1780-81. Resolution på forestilling om frihed for indersteskat af 22.3.1781: »Peder Nielsens kone, såsom hendes mand nu for sin restance gjør ugedage . . .«. Formodentlig den Peder Nielsen fra Nr. Jernløse, som fik en restancedom ved Løvenborg birketing den 6.6.1780. Justitsprotokol fol. 593.
93. LAS, Løvenborg gods, Fæsteprotokol fol. 239. Første gang i fæstebrev for Christopher Arildsen, 27.12.1786, fortsætter også efter 1793.
94. LAS, Løvenborg gods, Skifteprotokol 1756-99. Film nr. 862-2, 16.12.1780.
95. LAS, Løvenborg gods, Fæsteprotokol 10.4.1779 Peder Larsen. Skifteprotokol 8.3.1779. Indk. breve til lensbesidderen fra forvalter Daase 10.3., 16.3., 28.3.1779. Kopibog 4.3., 13.3., 18.3. og 30.4.1779, s. 285, 293, 297 og 308.
Under alle disse forhandlinger forsøgte forvalteren at opnå bedre betingelser for de forskellige fæsteemner.
96. Alexander Rasmussen: Kulturbilleder fra Lindenberg 1768-1825 i breve fra godsar-

- kivet. Fra Himmerland og Kjær herred, III, 1919, s. 168, brev af 15.8.1768 fra godsforvalter Lang til baronen.
97. Alexander Rasmussen, anf. v. s. 180. Brev af 18.11.1770 fra amtsforvalter Christensen fra Grabhorn.
98. Jvf. note 66, § 21.
99. RA, Rtk. 2481, 154.
Landvæsenkontorets journalsag nr. 136/1785, brev dat. Slagelse 12.10.1783.
Fleischer foreslog som anført amtmanden som mellemed, eller »det måtte tillades enhver i provinsen at fæste på hvad gods, han ville« – altså ophævelse af stavnsbåndet. Dette standpunkt stemmer iøvrigt ikke overens med Sv. Cedergreen Bechs karakteristik af ham i Dansk Biografisk leksikon som konservativ i bondespørgsmål.
100. Se også Løvenborg godsregnskab 1780/81, forestilling fra Høst, 6.7.1780 og 26.2.1781. Kopibog 10.2.1776, s. 142.
Der findes også eksempler på, at fæstebønder selv på tværs af godsskel kunne stå sammen mod, hvad de opfattede som urimelige godsejerkrav.
Claus Bjørn: Bondeuro på Fyn 1768-70. Fynske årbøger 1978. Odense 1978.
101. LAS, Løvenborg godsregnskab 1777/78. Månedsekstrakter for penge. Interimskvitteringerne fra amtstuen skulle – og blev også alle kasseret ved udstedelsen af den årlige generalkvittering. Derfor er det ikke muligt at se den præcise dato for betalingen.
102. Af Lotte Dombornovski's undersøgelser af de fynske lensbesiddelsers administration fremgår det, at bøndernes skatter på Holstenshus først opkrævedes efter udløbet af de officielle forfaldsdatoer, så bønderne ialt fik 5 uger at løbe på. Men på Hofmansk gave blev skatteopkrævningen kørt strammere, således at bønderne undertiden skulle indbetale deres skatter inden udløbet af godsets indbetalingsfrist. Administrationen af de fynske lensbesiddelser (manus), s. 216.
103. De ordinære skatter var juli, oktober, januar og april kvartal matrikelskat: 253-1-15, 340-5-14½, 341-2-4½, 210-2-11. Folkeskat i to terminer 30-2-1½. Ekstraskat ca. 50 rdl. pr. måned. Ialt 1776-2-9½. 1/4 pct. skatten er ikke medtaget, da den alene påhvilede hovedgården.
104. LAS, Løvenborg gods, Kopibog 14.1.1779 s. 250.
105. LAS, Løvenborg gods. Indk. breve til lensbesidderen, 18.12.1775 fra forvalter Daase.
106. RA, DK A, 130,2. Lenssager XXII.
Da Løvenborg den 21. dec. 1798 fik tilladelse til at sælge bøndergodset til beboerne, var det på betingelse af, at salgssummen blev anvendt til afdrag på gælden.
107. De fem fæstebreve, som i stedet for at angive den tidligere fæster, har betegnelser: »nu påbor«, er her som i tidligere tilfælde fratrukket det samlede antal p.g.a. usikkerheden.
108. Det er et spørgsmål, hvor pålidelig fæsteprotokollen på Løvenborg er som kilde i denne sammenhæng. Justitsprotokollen for Løvenborg birk, systematisk gennemgået i 1770'erne, har både i 1771 og 1772 en restancedom, som ikke angives i fæsteprotokollen. Ligeledes fik forvalteren i 1776 ordre til for eftertiden at tage dom over alle, der sættes fra en gård p.g.a. restancer og ikke blot få dem ud ved en mindelig overenskomst som i tilfældet Lars Andersen i Allerup.
LAS, Løvenborg gods. Kopibog 23.3.1776 s. 167.

Noter til s. 229-236

109. LAS, Løvenborg gods. Diverse nr. 325. Hovedbog 1775-88. Da denne hovedbog synes at være den først bevarede i godsarkivet, kunne det være fristende at opfatte den på linie med de øvrige regnskabstekniske initiativer, som fru Løvenskiold iværksatte ved overtagelsen af godsets drift. Men fol. 21 anføres: »Men forrige hovedbog . . .«. Der er altså også tidligere blevet ført en tilsvarende hovedbog.

Tallene for godskontoen er som følger:

1777: + 687	1781: + 3512
1778: + 457	1782: + 3638
1779: + 2471	1783: + 3038
1780: + 2829	1784: + 1377
	1785: + 2969

Kapitel 5. Debat og reform

1. Nielsen og Thalbitzer anf. v. s. 38.
2. Andreas Schytte: Statens indvortes regering, 3. del København 1774, s. 136 ff.
Af samme grund var Schytte også modstander af selvejet: »Bliver bonden selvejer, hvad forvisning har da staten for sine indkomster af bonden«.
3. Landbokommissionens forhandlinger, København 1788, I, s. 64 og 132.
4. D.N. Blicher anf. v. s. 156, note 3.
Samme synspunkt kan også træffes hos reformvenlige godsejere som C.W. Morgenstjerne, der kritiserer ekstraskatten for at hindre den fattige i at få arbejde i en fremmed egn, da godsejeren ikke vil betale ekstraskatten for ham. C.W. Morgenstjerne: Det danske landvæsens forfatning, Sorø 1783, s. 51 ff.
5. Frd. af 30.1.1793, 1. kap. § 17.
6. RA, Rtk. 2411, 35. Kgl. res. 30.1.1793 nr. 32 på Rtk.s forestilling den 22.1.1793. Rtk. 2411. Bilag til relation- og resolutionsprotokollen 1793 nr. 32.
DK, F. II, Koncepter og indlæg til kancelliets breve 1793, nr. 288. Brevvekslingen med Danske Kancelli vedrørte ændringen fra militær til civil eksekution. Begrundelsen herfor var rent praktisk. Det var efterhånden blevet så besværligt både for civile og militære, især p.g.a. de spredte garnisoner.
7. Frd. af 8.7.1840 §§ 1 og 27. Heri fastslås, hvad der kun modsætningsvis kunne sluttes af 1793 loven, at der ingen udpantningsret var for jordebogsaftgifter. Iøvrigt er § 27 helt i overensstemmelse med frd. af 30.1.1793 kap. 1 § 8.
Frd. af 29.3.1873 nr. 36 § 1, 9: Udpanning kan finde sted for ejerens krav på erstatning hos fæstere og lejere for udlagte skatter og afgifter af ejendommen.
Både retsplejeloven af 26.3.1909 og 11.4.1916 har en generel henvisning til frd. af 29.3.1873 på dette punkt.
Frd. 1.6.1903 nr. 103: § 8 stk. 2: Er en ejendom ved nærværende lovs ikrafttræden overdraget en anden til brug som fæste, og det påhviler brugeren helt eller delvis at udrede de i § 1 nævnte skatter, skal han fremtidig, såfremt parterne ikke træffer anden overenskomst i stedet derfor, udrede en tilsvarende del af ejendomsskylden.
8. RA, Rtk. 2411, 33. Kgl. res. nr. 6, 18.1.1792.

III. Godsejerstyre og udskrivningsvæsen

Kapitel 1. Optakt og resultat

1. Knud J.V. Jespersen: Rostjenestetaksation – og adelsgods, Odense 1977, s. 31 ff.
2. K.C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale hær i Danmark i det 17. og 18. århundrede, I, København 1909, s. 1 ff.
J.A. Fridericia: Aktstykker til oplysning om stavnsbåndets historie, København 1888, s. 1 ff.
Thomas Munck: The peasantry and the early absolute Monarchy in Denmark 1660-1708, København 1979, s. 76.
3. Otto Hintze: Staat und Verfassung. Staatsverfassung und Heeresverfassung, Göttingen 1962, s. 72.
4. RA, DK, Kommissionen i Rådstuen for slottet, 1 d, Protokol 1696-1703, s. 226 ff og 2 g, Dokumenter til protokol 4.
5. Frd. af 22.2.1701 § 7, trykt i Kong Frederik den IV's allernådigste forordninger.
6. RA, DK D, Landmilicesager, Bilag til forordninger 1700-07.
7. Iflg. Ordbog over det danske sprog var et lægd oprindeligt en sammenslutning af personer eller en sammenlægning af ejendomme med et vist formål for øje.
8. RA, DK, D 133, Reskript af 11.2.1702.
9. Instruks 16.4.1701, som findes vedlagt RA, DK Sj. tegn. nr. 91-93, 6.3.1733.
10. Se diskussionen herom mellem Edv. Holm og O.F.C. Rasmussen i Historisk Tidsskrift, 5. rk. V bd. s. 572 ff og 5. rk. VI bd. s. 159 ff.
I den flg. landmilitisforord. 8.2.1724 § 2 er det klart præciseret, at prop. selv udvalgte mandskab til præsentation på sessionen. Derefter tilføjes det forklarende: »ligesom ved vores landmilities første indretning allernådigst har være anordnet«.
11. Thomas Munck, anf. v. s. 167.
12. RA, DK, Sj. Reg. nr. 97, 23.4.1701.
13. Forud var der foregået et omfattende kommissionsarbejde (nedsat 31.8.1703), hvor generalkommissariatets forslag om tilvejebringelse af fonden ved en hartkornsskat på 4 sk. pr. td. var blevet afvist. Thomas Munck anf. v. s. 77.
14. Rockstroh anf. v. I, s. 390.
15. Danske lov 3-19-8 til 11.
16. Instruks for indskrivningskommissarierne 16.4.1701 § 8, jvf. note 9.
17. Jvf. note 12.
18. Jvf. note 12.
19. RA, DK, D, Landmilicesager 134 B, Indkomne sager 1702, C. Hartmann, Annebjerggård 7.6.1702.
20. K.C. Rockstroh anf. v. III, s. 310.
21. Indledningen til »Oversigt over udskrivningsarkivalier 1700-1788 i Landsarkivet for Nørrejylland«, Viborg 1972, s. 17 ff og s. 20.
22. RA, DK, Sj. Reg. nr. 390, 13.5.1785.
Danske Kancelli søgte mod den nedsatte kommissions indstilling at fastholde amtsforvalteren i sessionen med den begrundelse, at »dens ophævelse vilde forårsage en almindelig misfornøjelse hos jordegodsejerne, der ville troe sig ganske overladte til

Noter til s. 261-270

de militaires rådighed, og således tabe den tillid og fortroelighed, som man ved denne art. udi forordningen af 1774 har søgt at indprente dem til sessionen«.

23. RA, DK, Jy. Tegn. nr. 32, 17.4.1733.
LAS, Holbæk amt, Breve og dok. landmilicen vedk. 8.8.1733.
RA, Generalkommissariatet, Kgl. res. 5.7.1745. Sidste sag var en klage fra tidligere landsoldat Paul Nielsens kone til kongen, fordi hendes mand efter 11 års tjeneste i landmilicen af godsejeren var blevet overgivet til de gevorbne for yderligere 6 år. Resultatet blev en henvisning til at søge sagen afgjort ved sessionens kendelse og ordre til Danske Kancelli, som udskrivningsvæsenet sorterede under, om at udstede en generel ordre herom.
Dette skete ved skrivelse af 16.7.1745.
24. Danske lov 3-19-8 til 11.
25. J.A. Fridericia anf. v., s. 14 ff.
26. RA, DK, Sj. Reg. nr. 94, 5.3.1731: Indledningen til forordningen giver følgende begrundelse for de skærpede regler:
Efter vornedskabets ophævelse 21.2.1702 »så forfaldt dog mandskabet ikke alleneste i Sielland og de lande, hvor der var vornede rettighed, men endog i de andre provintzier, som derfor var befriede, i lige så stor, om ikke i større tvang, efterdi mandskabet, som var på godset til deels blev enrullet og til dels anført og optegnet som reserve, hvorover de hverken torde fløtte fra leggene eller sig derfra bortsniige, og var altså ikkun navnet af vornede rettigheden ophævet, men i gierningen og i sig selv blev mandskabet meere bunden, end det nogensinde tilforn hafde været«.
27. Denne ret til fripasudstedelse var der – naturligvis kan man sige – ikke lovgivet om. Det nærmeste er en parentes i § 19 i forord. af 4. febr. 1733, der iøvrigt handler om bortrejse uden tilladelse, »thi når hans hosbonde ham samme (nemlig tilladelsen) giver, skal han hanem med et lovligt pas forsiune«.
RA, DK, Sj. Reg. nr. 28, 4.2.1733.
28. RA, DK, Sj. tegn. nr. 63, 6.2.1739.
29. J.A. Fridericia anf. v., s. 132 ff.
30. RA, Kommercekoll. nr. 33, 1746 nr. 12, do nr. 6 Forestillingsprotokol 13.6.1746.
31. RA, DK, Sj. Reg. nr. 494, 14.9.1774 med indlæg.
32. RA, DK, Sj. Reg. nr. 27, 7.2.1705.
Der er intet indlæg bevaret.
33. RA, DK, Sj. tegn. nr. 63, 6.2.1739. Forslaget er dateret 24.11.1738.
34. RA, Krigskancelliet, Koncepter til kgl. ekspeditioner 4. nov. 1743.
35. RA, Kommercekoll. nr. 28, Relationer over de danske stifters tilstand i h.t. circ. af 25.7.1735, Lystrupgård, 9.8.1735.
Do nr. 27, Dansk-norske deliberationsprotokol, s. 70-71.
36. J.A. Fridericia anf. v., s. 141 ff.
RA, DK, Sj. tegn. nr. 631-32, 7. dec. 1742.
37. RA, DK, Sj. tegn. nr. 631-32, 7. dec. 1742.
Også Alfred Kaae: Vestjyske godsejere og deres bønder, Hardsyssel årbog nr. 59, 1965, anfører flere retssager, hvor en godsejer har nægtet en karl pas i perioden mellem vornedskabets ophævelse og stavnsbåndets indførelse.

38. Zbigniew Kwasny: Die polnischen Bauern und die Bauernfrage in der zweiten Hälfte des 18.,. Jahrhunderts im Lichte ausländischer Reiseberichte i Heinz Jschreit: Der Bauer Mittel – und Osteuropas im sozio – økonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts, Köln 1973.
39. LAV, G 240-85, Bidstrup gods. Forskelligt III 1760-1920, udat. instruks for ridefoged Paul Elgaard § 7, dateres til senest 1756.

Kapitel 2. Udskrivningens instanser

1. Knud J.V. Jespersen anf. v. s. 89 ff.
2. RA, Generalkommissariatet. Kopibog nr. 421, 3.5.1755.
Instruksen 1732 for krigskommissær N.B. Himmelstrup er først indført ordret i kommissariatets kopibog til hans efterfølger den 3. maj 1755.
3. Det sidste i h.t. frd. af 27.12.1701 § 2. Sessionsarkiver fra denne periode er stort set gået tabt. Det eneste arkiv, der er bevaret i større omfang, er Land- og krigskommissæren for Fyn og Langeland fra 1764 i Forsvarets arkiver, RA's 3. afd. Derimod findes p.g.a. den nære kontakt mellem amtmand og krigskommissæren – mange breve fra denne i amtsarkiverne. Således er Holbæk amtsarkivs sager vedr. landmilicen fra 1727-83 gennemgået i LAS. I disse sager indgår i flere tilfælde udskrifter af sessionens forhandlingsprotokoller. Deuden vil diverse indberetninger fra krigskommissæren vedr. troppeforhold etc. findes i Generalkommissariatets arkiv i RA. Disse er ikke gennemgået systematisk.
4. Sessionsplakaterne er påtruffet 1729-83 med lakuner i LAS, Holbæk amt, Breve og dok. landmilicen etc. vedk. 1727-83. De er bevaret for 1729, marts 1733, okt. 1733, 1734, 1735, 1743, 1744, 1745, 1751, 1752, 1756, 1757, 1759, 1760, 1761, 1762, 1763, 1764, 1765, 1768, 1772, 1776, 1777, 1780, 1782, 1783.
5. RA, Krigskancelliet, Referede sager 1743 juni-juli.
6. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. landmilicen etc. vedk. 1769-75, 30.1.1772.
7. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. landmilicen etc. vedk. 1778-83.
RA, DK, Sj. tegn. nr. 395, 23.6.1779.
Der er ikke bevaret indlæg til sagen i DK, men Kancelliets indstilling findes i Kanceliprotokol for 1779, 7 c nr. 885.
Det var ikke forbudt at hverve landsoldater. Det var i frd. af 4.2.1733 § 5 fremstillet som den sidste mulighed for besættelse af strølægder. Den eneste betingelse var, at stilleren skulle stå inde for, at den hvervede var vant til bondearbejde.
8. V. Ingerslev: Danmarks læger og lægevæsen II, Kbh. 1873 s. 343 ff.
Håndbog for danske lokalhistorikere, s. 150, 308, 365.
9. Som eksempel på en sådan rivalisering henvises til RA, DK, Oversekretærens rebvobog nr. 1924, 9.12.1780, som indeholder mange interessante aspekter.
10. Frd. 30.12.1702 § 25. Frd. 9.12.1735 6. pst., 3. art.
Som eksempel på denne sagsgang se LAS, Holbæk amt, Breve og dok. landmilicen etc. vedk. 1778-83, 2.2.1779: Inddrivelsen af bøde hos borgmester Leerager, der havde opnået bødenedsættelse gennem kgl. resolution, hvilket fik sagen til at trække i langdrag. Baggrunden for ændringen ved frd. af 1.3.1715 var manglende tid hos underofficererne til at overkomme de mange militæresekutioner.

Noter til s. 277-290

11. RA, Generalkommissariatet, Kgl. resolutioner 1745, 5.7.
12. RA, 3. afd., Land- og krigskommissæren over Fyn og Langeland nr. 6. Papirer til oberstløjtnant Dietrichson 1764-80, 6.6.1775.
13. Stampe bruger ikke ordet retsbevidsthed, men taler om det privilegium, frihed eller rettighed, som Deres Mejestæts undersætter i almindelighed højere agte og mere ere indtagen af end den ret, enhver, som formener sig at være fornærmet ved en ergangen dom, har til at indstævne den for højeste ret, og ikke at acquiescere, uden ved en højesteretsdom.
Henrik Stampe: Generalprokurørens erklæringer, breve og forestillinger for året 1757, II s. 15 ff.
RA, Krigskancelliet. Konc. og indlæg til overkrigssekretærens udfærdigede håndbreve nr. 1816/1757.
14. Henrik Stampe: Generalprokurørens erklæringer, breve og forestillinger for året 1757, II, s. 127.
Anledningen til erklæringen var et forslag fra amtmanden over Frederiksborg og Kronborg amter, om at gøre soldatertjenesten til betingelse for gårdfæste i rytterdistrikterne. Stampes erklæring havde til formål at vise, at sagen ikke vedkom Danske Kancelli, fordi den var en del af godsstyret, som på krongodset henhørte under Rentekammeret, mens det på private godser var godsejernes egen affære.
15. Do 1771, VI, 1807, s. 251.
16. LAS, Løvenborg gods, Indkomne breve til lensbesidderen 1775-77, fra forvalter Aagaard, 22.5.1775.
17. Do 2.11.1774.
18. Do 26.10., 1774. »At jeg ikke ved denne lejlighed kand sende den nådigst befalede forestilling om landsoldaterne, da der endnu er nogle af karlene, som jeg ikke har haft fatt på, og altså ikke veed, om de holder målet eller ikke, men samme skal følge ved næste leilighed, dog har jeg erfaret ved dem, jeg har havt samlet, at ikke mange af dem, som holder målet, kand blive frie«.
19. Vald. Andersen: Ridefogdens pligter og beføjelser. Instruktion for ridefoged Casper Møller på Matstrup 1779 § 4, Østjysk Hjemstavn 1955, Skanderborg 1955, s. 46 ff.
20. LAS, Løvenborg, Indkomne breve til lensbesidderen 1775-77, 25.1.1775 fra forvalter Såby, Vognserup, som hørte med til baroniet og på dette tidspunkt ligesom Løvenborg blev administreret af S. Løvenskiold selv.
21. I instruksen for forvalteren på Ulstrup gods fra 1715 skulle denne sammen med sit almindelige regnskab levere »et rigtig mandtal både på mændenes sønner og tjenestekarle fra 14 år at regne og derudi forklare de som fra den ene årsdag til den anden er afgået enten ved dødsfald, fæste eller andre måder«.
LAV, G 269-83, Gl. Estrup. Forskellige sager 1712-1844, Instruks for H.A. Høeg § 23 stk. 5.
22. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. landmilicen etc. vedk. 1751-58.
23. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. landmilicen etc. 1769-75, 5.9.1975.
24. LAS, Løvenborg gods, Reserveruller m.m. 1733-91.
25. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. landmilicen etc. vedk. 4.4.1778.
26. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. landmilicen etc. vedk. 1778-82, 7.8.1779.
27. RA, 3. afd. Land- og krigskommissæren over Fyn og Langeland. nr. 6. Papirer til

oberstløjtnant Dietrichson 6.8.1776.

Stiftamtmanden overlod sagen til sessionen (sagen findes nu i Land- og krigskommissærens arkiv). Resultatet af den konkrete sag kendes ikke. En tilsvarende sag fra samme periode blev af lægdsmanden straks indbragt for sessionen, der p.g.a. en række komplikationer henviste den til de almindelige domstole.

Jvf. samme kildegruppe 6.6.1775.

28. Jvf. note 12.

29. RA, DK, Oversekretærens brevbog, nr. 26, 19.2.1763.

30. Henrik Stampe anf. v. 1766, Kbh. 1797, s. 23 ff og 33 ff.

Stampe synes således at have næret en generel mistillid til landmilicesessionerne.

31. Jvf. note 29.

Kapitel 3. Kartoteker og folketal

1. Der har hidtil været usikkerhed om tidspunktet for reserverullernes indførelse. Rockstroh skriver anf. v. III, s. 269: »Den fynske session hævder 1769, at der allerede 1702 var indført reserveruller«. Dette var for så vidt rigtigt, uden for godsområderne.
2. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. landmilicen etc. vedk. 1727-50, 25.8.1741. Løvenborg gods, Reserveruller 1733-91.
3. Do og Indkomne breve til lensbesidderen 1764-74. 2.11.1774 fra forvalter Aagaard. Af den tidligere omtalte instruks for ridefogden på Mattrup fra 1779 fremgår det ligeledes, at det har været nødvendigt at føre regnskab med drengene fra fødslen, idet sognefogderne hvert år skulle indgive oplysninger til forvalteren om »alle de sognebørn, som i samme år under deres sognefogderier ere fødte«. Vald. Andersen, anf. v. s. 46 ff.
4. RA, DK, Sj. tegn. nr. 316, 19.5.1764.
5. RA, 3. afd. Land- og krigskommissæren over Fyn og Langeland, nr. 2, Indk. skrivelser 1774-79.
6. RA, DK, Oversekretærens brevbog nr. 26, 19.2.1763. Udover tilvejebringelse af et erfaringsmateriale i Kancelliet kom der umiddelbart intet resultat ud af denne høring. Da den nye militsforordning udkom i 1764 (13.4.), indebar den blot i denne henseende en nedskæring af lægdernes hartkorn og dermed en forøgelse af mandskabsstyrken. Det manglende resultat af høringen viser sig også rent arkivalisk ved de indkomne skrivelser henlæggelse på den oversekretærskrivelse, der anmodede om betænkningerne. I modsat fald ville de indkomne svar være blevet anbragt under den nye forordnings nummer.
7. RA, DK, Sj. Reg. nr. 399, 5.7.1780. Det er interessant, at Stampe i Kancelliets interne behandling af sagen den 31.7.1779 protesterede mod udtrykket »at en karl skulle tilhøre et lægd« og ønskede det erstattet af »indføres i reserverullen og gå soldat for det lægd . . .«.
8. I den tidligere omtalte instruks for ridefogden på Mattrup fra 1779 pålægges han »at undgå confusion i rullerne, anføre mandskabet med fødestedet og ikke, hvor de tjener eller opholder sig, med mindre det måtte være uden godset, som der i margine kan annoteres«.

Noter til s. 302-313

Vald. Andersen anf. v. s. 46 ff.

9. RA, Krigskancelliet, Overkrigssekretærens udfærdigede håndbreve, nr. 1065, 25.8.1742.
Det er forklaringen på inddelingsrullen 1742 i Løvenborgs godsarkiv, der kun omfatter 6 lægd hver bestående af to lægdsnr., mens reserverullen omfatter 10 lægd.
10. F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, København 1940 s. 47 ff.
11. Den store Landbokkommissions forhandlinger, København 1788, litr. D. »Tabellærisk ekstrakt af de ved etatsråd Zoega forfærdigede beregninger over folkemængden i Danmark, sammes forhold til kvadratmile og hartkorn m.m.«. Der er ikke hermed taget stilling til 1769 tællingens pålidelighed. Det er desuden altid vanskeligt at anvende beregninger, der er foretaget til ét formål – (her udformningen af den fremtidige landmilits) til et helt andet – her til en antydning af virkningen af den gamle ordning. Der er således mange usikkerhedsmomenter omkring denne analyse, der imidlertid også kun skal vise de store regionale forskelle.
12. LAS, Løvenborg gods, Kopibog 1764-70, 22.4.1769 til generalløjtnant Hauch. Synspunktet bekræftes i forvalter Daases brev til Løvenskiold 27.1.1779.
Do, Indkomne breve til lensbesidderen 1778-80.
13. Do 1764-74, 4.5.1774 pkt. 22.
Spørgsmålet om antallet af personer til rådighed for udskrivningsvæsenet er således meget afgørende for vurderingen af ordningens praktiske følger. Det bliver derfor en meget teoretisk diskussion om stavnsbåndets virkninger, når dette spørgsmål fejes til side med en bemærkning om, at der var tilstrækkeligt mandskab til at stille soldater i det 18. årh.
Johan Hvidtfeldt: Stavnsbåndet, dets forudsætninger og virkninger, Vejle amts Årbog 1938 og Gunnar Olsen: Stavnsbåndet og tjenestekarlene, Jyske Samlinger, N.R. bd. 1. 1952.

Kapitel 4. Soldat og bondekarl

1. Frd. 4.2.1733 § 5.
2. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. landmilicen vedk. 1769-75, 28.7.1772, J. Wildenradt.
3. RA, Højesterets protokol 1769 nr. 130.
Do, 3. afd. Land- og krigskommissæren over Fyn og Langeland, nr. 6. Papirer til oberstløjtnant Dietrichson 1764-80. Koncept til decision, april 1772. Der var mange aspekter i sagen, men der blev lagt meget vægt på det uddannelsesmæssige.
4. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. landmilicen etc. vedk. 1769-75, Morgenstiernes argumentation viser samtidig den betydning, appelmuligheden havde for retssikkerheden, jvf. Stampes tidligere (kap. 2) omtalte erklæring.
5. RA, 3. afd., Land- og krigskommissæren over Fyn og Langeland, nr. 6. Papirer til oberstløjtnant Dietrichson 1764-80.
Også hans broder Hans Fr. Hansen havde indsendt en lign. ansøgning, som også blev afvist.
6. LAS, Løvenborg gods, Reserveruller m.m. 1733-91.
Merløse og Tudse herreder, Justisprotokol 1761-69, s. 185 ff, 188 ff, 191 b.

7. RA, 3. afd. land- og krigskommissæren over Fyn og Langeland nr. 6. 18.3.1775. (res.).
8. LAV, G 269-83. Gl. Estrup gods. Forskellige sager 1712-1844.
9. LAS, Løvenborg gods, Diverse regnskabssager 1760-1920. Forvalter Jens Ottensens svar på antegnelserne, Vognserup den 15. dec. 1759.
10. RA, Sj. Reg. nr. 193, 30.6.1741, H. Folsack 14.1.1741.
11. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. landmilicen etc. vedk. 1769-75, 28.7.1772. J. Wil-denradt.
12. Rtk. 43.236. Landvæsenskommissionen. Journaliserede forslag 1767-68.
13. Den store landbokommissions forhandlinger I, nr. 33 s. 262.
14. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. landmilicen etc. vedk. Sessionsplakat 16.9.1741 § 6 og 14.11.1743 § 5.
15. Do, 26.5.1779.
16. Do, 20.9.1772. Jvf. iøvrigt den i 1. afsnit s. 36 ff fremførte kritik af H.H. Fussings synspunkter på retssikkerheden i det 18. årh.s samfund. Denne kritik underbygges stærkt af denne sag.
17. LAS, Holbæk amt, Indk. breve 1772.
Peter Madsens tilbagekald var ydermere underskrevet af sognepræsten som vitterlighedsvidne. Den gejstlige øvrighedsperson blev således også på denne måde inddraget i forholdet mellem herremand og fæstebonde.
18. RA, 3. afd., Land- og krigskommissæren over Fyn, nr. 3 Indk. skr. 1770-80, 3. maj 1777.
19. Den samme fremgangsmåde havde geheimeråd Bülow foreslået i 1763 for de samlede godslægd, »eller anden upartiisk måde, end af fogdernes, forvalternes eller andres ubundne villie, som i denne syndige verden ikke kan ventes at være altid reen og uinteresseret eller frie for at handle mod forordningen af 29. januar 1734, helst da dette let kan skee på den måde, at det ikke kan overbevises vedkommende«.
RA, DK, Oversekretærens brevbog nr. 26.
20. J.A. Fridericia, anf. v. s. 38.
21. Henrik Stampe anf. v. for året 1757, II s. 127 ff, også note 14 i kap. 2.
22. RA, DK, Oversekretærens brevbog nr. 26, 19.2.1763.
Der havde også været fremsat forslag om samme betingelser for både ægteskab og husfæste, men det blev ikke fulgt op.
23. RA, 3. afd., Land- og krigskommissæren over Fyn og Langeland, nr. 6. Påskrevet (nr. 12) 1.9.1780.
Bestemmelsen om soldatertjeneste som en betingelse for gårdfæste blev i øvrigt op-hævet ved frd. af 13.5.1785.
24. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. landmilicen etc. vedk. 1778-83. Nr. 139. Ansøg-ning dateret 15.6.1779.
Årsagen til den suspendede mønstring var frygten for kvægsygens spredning.
25. LAS, Holbæk amt, Breve og dok. landmilicen etc. vedk. 1776-77.

Kapitel 5. Soldat og bondekarl på Løvenborg

1. LAS, Løvenborg gods, Reserveruller m.m. 1733-91.

Noter til s. 327-333

2. RA, DK, Fynske tegnelser nr. 9, 31.6.1781.
3. LAS, Løvenborg gods, Fæsteprotokol 1750-1806, fol. 193 ff.

1. 5. 1780	til landsoldat	Ole Mathiasen,	tjenestetid:	1775-86
1. 5. 1780	- -	Søren Mauritsen	-	1770-82
30.10. 1780	- -	P. Hansen	-	1773-85
12.12. 1781	- -	Jens Jensen	-	1775-87
12.12. 1781	- -	B. Sørensen	-	1773-85
12.12. 1781	- -	Niels Hierominussen	-	1770-82
18.12. 1782	- -	P. Christensen	-	1772-85
1. 5. 1784	gevorben soldat	N. Pedersen		
4. 7. 1785	til landsoldat	A. Jensen	-	1773-86
10. 3. 1786	- -	J. Christensen	-	1776-87
10. 3. 1786	- -	N. Nielsen	-	1778-88
4. LAS, Løvenborg gods, Kopibog 18.4.1767.
5. Do, maj 1765.
6. Do, 30.1.1779 til forvalter Daase.
25.4.1779 s. 325 ff.
7.5.1779 s. 330.
7. Do, 1.6.1764 og 19.7.1764.
Løvenborg hed på dette tidspunkt Birkholm.
En fuldstændig parallel sag eksisterede mellem Løvenborg og Knabstrup i 1779, blot var rollerne nu byttet om. I øvrigt benyttedes her begrebet Nativitets ret, om retten til barnet for den godsejer, som ejede stedet, hvor barnet fyldte 4 år, Indk. breve til lensbesidderen 1778-80, fra forvalter Daase, april 1779 pkt. 7.
Kopibog 1777-80, s. 306.
8. Do, Indk. breve til lensbesidderen, 11.11.1775 fra forvalter J. Saaby.
9. Do, 24.1. og 7.2.1776 fra do.
Kopibog 1775, s. 124, 27.1.1776.
10. Do, s. 390, 8.3.1777.
11. Do, s. 168, 23.3.1776.
Indk. breve til lensbesidderen 1775-77, 20.3.1776 fra forvalter J. Saaby.
12. Do, 7.2.1776 fra do.
13. Do, Kopibog 1777-80, s. 283, 2.3.1779.
14. Do, s. 284, 2.3.1779.
Indk. breve til lensbesidderen 1775-77, 28.12.1777 fra Daase. Do 1778-80, 26.2.1779, 9.3.1779 fra do.
Dette bekræftes af skiftet efter Bodil Hansdatter den 19.9.1778, hvor hendes mand Erik Pedersen betegnes: »der som avlskarl er tilsat at forestå og beopagte en baroniet tilhørende gård udi Holløse by. (Løvenborgs skifteprotokol). Denne sag er desuden en påmindelse om et fæstebrevs manglende pålidelighed.
15. Do, 1764-74, 2.11.1774 fra Aagaard.
16. LAS, Løvenborg gods, Indk. breve til lensbesidderen, 1778-80, 26.2.1779 og 9.3.1779 fra Daase.
Kopibog 1777-80, s. 293, 13.3.1779.
Reserveruller m.m. 1733-91.

Fæsteprotokol 15.7.1761 Jens Lauridsen.

Løvenborg birk, Justitsprotokol 22.10.1776 ff.

Holbæk amt, Breve og dok. landmilicen etc. vedk. 1778-83.

6.3.1780. Liste på det mandskab, som ved h.kgl.h. kronprinsens regiments nationale distrikt siden sessionen 1779 havde udtjent.

RA, DK, Supplikprotokol, 6 Æ 1777 nr. 1016.

I instruksen (§ 5) for godsforvalter Poul Ellegård på Bidstrup fra senest 1756, pålægges han efter en forsidelsesdom over en fæstebonde at tage stilling til de to muligheder for dennes videre skæbne: »efter beskaffenhed til soldat for godset præsenteres, eller et hus i fæste forundes, om det er der« – og tilføjes det betegnende for hele systemet – »og han det meriterer«.

LAV, G 240-85. Bidstrup gods, Forskelligt III 1760-1920.

17. LAS, Løvenborg gods, Indk. breve til lensbesidderen, 1775-77, 22.5.1775 fra Aagaard.
18. Do, Kopibog 1777-80, s. 95, 31.12.1777.
19. LAV, G 269-83, Gl. Estrup, Forskellige sager 1712-1844. udat. instruks for H.A. Høeg § 23.
20. LAV, G 240-85, Bidstrup, Forskelligt III 1760-1920 udat. instruks for Poul Ellegaard § 7.
21. LAV, G 269-83. Gl. Estrup gods, Forskellige sager 1712-1844.
22. RA, Generaltoldkammer, Danske sager, Relation- resolutionsprotokol, 24.12.1760 med bilag.
23. LAS, Løvenborg gods, Indk. breve til lensbesidderen 1778-80, 5.2.1778 fra forvalter Daase.
Kopibog 1777-80, s. 134.
24. Do, 1764-70, 28.4.1766 fra major Rhode.

Kapitel 6. Debat og reform

1. Emnet er fremsat i Danmark-Norges økonomiske Magasin, København 1763, bd. 7, fortalen.
Besvarelserne findes s. st., 1764, bd. 8, s. 17 ff.
2. Således findes i samme værks 2. del, 1758, s. 213 ff en artikel af Otto Lütken: Undersøgning ... at folkets mængde er rigets lyksalighed, hvor bl.a. diskuteres diverse hindringer for ægteskab.
3. Do 8. bind, s. 17, nr. 1 under motto: Paucis utere, magna fugere.
4. Do nr. 20.
5. Den samme forfatter fortsætter med følgende for embedsstanden meget alvorlige anklage: »I disse tanker undrer jeg mig over de præster, som af frygt for proprietairen eller hans forvalters ugunst, udvisnings (brændsel) – og offers tab eller andre chicaner lader hænderne binde på sig, at de end ikke tør copulere nogen ung karl og pige, førend de har forevist tilladelse til ægteskab«. Anklagen antyder et alt omfattende patrimonialt system, der inddrager principielt neutrale/uafhængige embedsmænd.
Anf. v., s. 44 ff.
6. Do bd. 8, nr. 17, s. 305. Dette ligner iøvrigt modus movendi den nuværende konsta-

Noter til s. 339-360

- belordning. Tilsvarende forslag fra nr. 24, s. 435, som foreslår at barnet skal tjene for halv løn i 14 år, efter han er blevet 20 år.
7. Do nr. 18, s. 309.
 8. Do nr. 20, s. 338 også nr. 2, »celendo varitatem« s. 43, der også fremhæver exercitens nytte, idet de udskrevne soldater holdtes borte fra unyttig lediggang. Men forfatteren iler med at fastslå, at selvfølgelig skal borgersønnernes frihed være uforkrænket, når de er blevet svende.
Stavnsbåndet skulle altså iflg. foreslagsstilleren naturligvis ikke indføres i byerne.
 9. Jvf. 3. kap.
 10. RA, DK, Sj. tegn. nr. 2, 27. dec. 1776.
 11. Danmark-Norges økonomiske magasin, bd. 8, 1764, nr. 17, s. 302.
 12. Do nr. 1, s. 17 og nr. 2, s. 41.
 13. Henrik Stampe: Generalprokurørens erklæringer og breve og forestillinger for året 1757, II, s. 127 ff.
Som tidligere omtalt blev et tilsvarende forslag gennemført 1764 med flere undtagelser, men uindskrænket i 1774.
 14. RA, Rtk. 432,36 Landvæsenkommissionen. Journaliserede forslag 1764-68, Otto Lütken, 4.12.1767.
 15. Danmark-Norges økonomiske magasin nr. 8, 1764, nr. 2, s. 42.
 16. RA, Rtk. 432,36. O. Bruun, 21.10.1767.
 17. Anf. v. nr. 20, s. 336.
 18. Do nr. 20, s. 339.
 19. Do nr. 24, s. 430 ff.
 20. Magasin for patriotiske Skribenter, 1771, 1. årgang nr. 53.
Iøvrigt fortsætter forfatteren lidt længere nede: Når bondesønnen kan gå til hvilken proprietær, han vil, og handle om fæste, da bliver fæstebrevet først en frivillig indgået kontrakt.
 21. Den store Landbokkommissions forhandlinger, København 1788, I, s. 63, 126, 190, 215, 262.
 22. Reventlows indsats omtales i F. Skrubbeltrang: Chr. Colbjørnsen og den danske bondesag. Utrykt specialeopgave, 1923.
 23. Jacob Mandix: Håndbog i den danske landvæsenret, 2. udg., 1. bd., Kbh. 1813, s. 98.
 24. Nielsen og Thalbitzer anf. v. s. 60.

IV Godsejerstyrets opløsning

1. Vedr. skiftevæsen se Lotte Dombernowsky's arbejde med lensbesiddernes administration i Administrationshistoriske studier.
2. Harald Jørgensen: De private birkers endeligt, Arkiv 3. bd. nr. 1.
3. Det vil være at gå for langt at sammenligne godsejernes stedfortræder, godsinspektøren, med kongens stedfortræder, amtmanden. Men naturligvis udspringer de to funktioner af samme behov.
4. LAS, Løvenborg godsregnskab 1759-60.

5. (anonym): Forslag til landvæsenets forbedring ved en forandring med landgodsernes forvaltere. Patriotiske samlinger, Aalborg 1787, s. 171 ff.
6. Dette og det følgende har taget sit udgangspunkt i Hans v. Voltelini: Die Naturrechtlichen Lehren und die Reformen des 18. Jahrhunderts. Historische Zeitschrift, 105 Band, 1910, s. 68 og 76 ff.
7. Diethelm Klippel: Politische Freiheit und Freiheitsrechte im deutschen Naturrecht des 18. Jahrhunderts, Paderborn 1976.
8. Johan Hvidtfeldt: Kvindestavnbandet i 1750'erne og 1760'erne. Festskrift til Erik Arup, København 1946, s. 250 ff.
9. C.U.D. Eggers: Bemerkungen über den Geist der Neueren Landwirtschaftsgesetze in Dänmark, København 1792, s. 47.
»Sie Werden nur eingeschränkt in der Ausübung einer Gewalt über die Bauern, einer Wilkühr über deren Personen, welche in einem wohleingerichteten Staat kein Privatmann über den andern haben darf«.
0. Do, s. 44.
1. Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784, Århus 1968, s. 18 ff.
2. Mine tidligere omtalte undersøgelser vedr. Københavns Universitet 1732-88.
3. Hans Jensen: Dansk jordpolitik, 1757-1919, I, København 1936/75, s. 123 ff.
4. Landbokommissionens forhandling I, København 1788, s. 262 og 301 ff.
5. Do, s. 269 ff.
6. Kåre Tønnesson: Les pays scandinaves, L'Abolition de la »Feodalite« . . . s. 306 og 720: La liberation des paysans danois fut une realisation qui me semble impressionnante de la part d'une monarchie d'ancien regime, car les monarchies absolues etaient souvent plus fecondes en idees qu'en realisations.
7. Edv. Holm: Den offentlige mening og statsmagten, København 1888/75 s. 65.
F. Skrubbeltang: Godsejer og fæstebonde, Særtryk af Danske slotte og herregårde, bd. 16, København 1967, s. 297.
8. Edv. Holm, anf. v., s. 2.
9. Claus Bjørn: Bondeuroligheder på Fyn 1768-70, Fyns årbøger 1978, anfører eksempler på, at bønderne kunne stå sammen på tværs af godsskel.

Bilag 1. Fordelingen af Løvenborgs bøndergods 1770

By	Gårde i alt 1688	Hartkorn i alt 1688	Løvenborgs gårde 1770	Løvenborgs hartkorn 1770	Afstand fra Løvenborg i mil
Langerød	4	28,34	2	14-1-2-0	1/2
St. Grandløse	10	74,89	1	6-5-3-2	1
Buttrup	14	57,12	10	51-5-0-2	1/4
Tingved	5	35,38	5	35-3-1-0	1/2
Boerup	4	33,36	2	20-2-1-0	3/8
Søstrup	8	41,04	4	31-0-2-0	1 1/2
Holløse			1	9-5-3-0	
Holløse	6	55,01	7	55-0-1-0	1/2
Joenstrup	7	38,23	1	6-2-1-2	2
Sonnerup	2	13,74	2	13-6-2-2	1 1/4
Nyrop	5	34,54	2	15-1-4-0	1 1/4
Brendholt	4	23,20	1	4-2-2-0	1 1/8
Østrup	14	93,62	14	93-4-2-2	1
Ulkestrup	9	33,75	2	8-3-2-0	1 1/2
Kagerup	4	22,31	1	7-1-3-0	3/4
Sdr. Jernløse	12	85,27	1	4-1-0-0	1/2
Nr. Jernløse	13	113,75	10	84-1-3-2	1/4
Nørup	5	42,31	5	42-3-1-0	1/4
Regstrup	10	66,26	8	54-7-1-0	1/8
Hannerup	7	49,07	3	30-3-0-2	1/4
Dramstrup	6	41,32	1	2-6-0-0	3/8
Allerup	7	40,71	4	33-2-1-0	1/2

Kilde: LAS, Løvenborg gods, Jordebog 1770.

Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1688, København 1928.

Bilag 2. Godsforvaltere på Løvenborg i det 18. århundrede på grundlag af underskrifter i skifteprotokollen

Navn	Første skifte	Sidste skifte	Ansættelsesår
Jacob Lund	17. 4.1699	4. 8.1719	22
Jens Andersen	4. 4.1721	24. 2.1723	2
Søren Lintrup	6. 6.1723	19. 2.1725	2
Chr. Flacberg	16. 5.1725	15.12.1728	3
Jens Chr. West	12. 5.1729	15. 3.1730 ¹⁾	
Jacob Nielsen	26. 3.1740 ¹⁾	5. 5.1741	
Rasmus Christensen	14.11.1741	10. 6.1752	11
Jens Stiesen	22. 1.1753	2. 4.1759	7
Søren Holm	21.12.1759	17. 1.1760 ²⁾	1
Chr. Linderup	19. 9.1760	6.11.1760	1/4
Jens Ravnborg	23. 2.1761	1. 5.1761	1/2
Hans Warthoe	12. 6.1761	30. 4.1771	10
Edv. Saaby	15. 5.1771	19. 2.1774	3
Jhs. Aagaard ³⁾	(1. 5.1774)	(1. 5.1775)	1
Hans Daase	2.11.1775	7. 4.1779	4
Jens Høst	12. 7.1779	4. 4.1787	8
Jens Lindholm	27. 8.1787	7.12.1790	3 1/2
Jens Høst	23. 3.1791		

Kilde: LAS, Løvenborg gods, Skifteprotokol 1684-1799

1) Lakune i skifteprotokollen 15.3.1730 – 26.3.1740.

2) Søren Holm blev afskediget den 19.8.1760.

LAS, Løvenborg godsregnskab, 1759-60.

3) Jhs. Aagaards funktionsperiode kan ikke aflæses af skifteprotokollen, men fremgår bl.a. af Løvenborg Birk, Justitsprotokol 1770-82, 1.8.1775.

Bilag 3. Amtsforvaltere i Holbæk amt i det 18. århundrede

Navn	Ansættelsesperiode	Tidligere stilling	Fratrædelsesgrund
Anders Andersen Boltrup	1698-1705 = 7 år	kornskriver	død
Mads Nielsen Lind	1705-1730 = 25 år	fuldmægtig v. regimentsskriver	død
Jochum Schougaard	1730-1774 = 44 år	fuldmægtig i Rentekammeret	død
Jens With	1774-1795 = 21 år	fuldmægtig v. amtmand og i Rentekammeret	afsked p.g.a. kautionistens død
Andreas Hartmann	1795 = 1 år	foged i Guldbrandsdalen	død
Christian Schmidt	1795-1804 = 9 år	forvalter ved kgl. brændeoplæg	afsked p.g.a. svaghed

Kilde: Henry Bruun: Danmarks amtsforvaltere, København 1919, s. 11 ff.
RA, Rtk. 13,30. Embedsansøgninger.

Bilag 4. Registrerede skattepligtige og fritagne i h.t. ekstraskatten af 23. sept. 1762 på godser i Holbæk amt i 1777

Gods	Skattepligtige	Fritagne	Halvfattige	Fritagne i % af de skattepligtige
Aastrup	309	19		6,1
Aggersvold	365	18		4,9
Bierbygård	289	10		3,5
Birkendegård	77	5		6,5
Bentzonslund	63			
Bonderup	305	13		4,3
Dragsholm	15			
Eriksholm	625	36	4	5,8
- Ny gods	45	1		2,2
Frydendahl	685	68	2	9,9
Gislingegård	178	11	3	6,2
Hørbyegård	458	36	5	7,9
Hagedstedgård	316	14	2	4,4
Knabstrup	430	24		5,6
Kongsdal	285	22		7,7
Løvenborg	632	35		5,5
Vognserup	473	32		6,8
Mørkegård	226	8		3,5
Sonnerup	152	11		7,2
Svanholm	61	6		9,8
Svenstrup	82	1		1,2
Sorø Akademi	24	2		8,3
Tølløsegård				
Merløsegård	1034	63		6,1
Søegård				
Trudsholm	81	2		2,5
Selvejere	61	1		1,6
Universitetet	320	21		6,6
Københavns magistrat	118	20		16,9
Kommunitetet	271	20		7,4
Strø-gods	149	5		3,4
Gejstligheden	324	5		1,5
Ialt	4807	509	16	

Kilde: RA, Reviderede Regnskaber, Holbæk amt, Extraskatteregnskaber 1776-80.
Anm. Dette omfatter kun godstilligende i Holbæk amt.

	Pengeindbetaling		Rug leverance		Byg leverance		Havre leverance	
	antal	fordelt på antal dage	antal	fordelt på antal dage	antal	fordelt på antal dage	antal	fordelt på antal dage
Maj	9	8			1	1	1	1
Juni	18	13			1	1		
Juli	11	11						
August	11	9						
September	10	7					1	1
Oktober	42	17			1	1		
November	24	13			83 ¹⁾	3	1	1
December	22	11			8	6	6	5
Januar	31	10	6	4	14	10	14	12
Februar	23	11	17	10	16	13	12	8
Marts	14	9	5	5	11	8	5	4
April	5	5	2	2	2	2	2	2

1) 81 leverancer den 12. nov. 1777.

Kilde: LAS, Løvenborg gods, Hoved- og afskrivningsbog 1776-85.

Anm. Ekstraskat er ikke medtaget, da der sjældent er dato for denne ydelse.

Bilag 6. Afgifter og restancer på Løvenborg bøndergods 1719-81

År	Bøndergods	Udskrevne skatter				Jordebogsydelser ¹⁾				Restancer			
		Penge	Rug	Byg	Havre	Penge ²⁾	Rug	Byg	Havre	Penge	Rug	Byg	Havre
1719/20	626-6-1-0	1621-5-7½	89		118-5	256	123	304	51	365 ³⁾			
1737/38		1243-2-14¾				335*	118*	228*	48*	280--11½ ³⁾			
1752/53	640-7-2-2	1387-1-15½	60	60	181	474-3	60	228	42	349-3-0 ⁴⁾			
1761/62 ⁵⁾	620-3-2-1	1440-5-15 ⁶⁾	38	95	133	388	62	226	42	159-2	12	240	79
1770/71	626-3-1-0	1521--14½ ^{7) 8)}		232		346	55	238	50	697-1-7	23-6	128	42
1780/81	639-5-1½	1454-2-9½ ⁷⁾	52	127		376	54	247	46	1867-4-5	68	561	334

1. Småredsel ikke medtaget
 2. Landgilde – hoveri og huspenge
 3. Restancen kun pådraget samme år
 4. Incl. 191 rdl. »udlånte penge og for dem indkøbte kreaturer« – efter kvægsygen
 5. 1760/61 ikke anvendt, da regnskabet kun dækker michaelis 1760 – 1.5.1761
 6. Dette og de flg. år incl. familie- og folkeskatten på 120 rdl. 4 mk. 6 sk.
 7. Dette og de flg. år excl. ekstraskat på ca. 600 rdl.
 8. Incl. saltskat på 35 rdl. 2 mk.
- * Kendes kun for 1731/32

Bilag 7. Restancer på Lindenberg bøndergods 1719-86

	Penge	Rug	Byg	Havre
1719/20	289-4-12	104-1-2	545-1-4	508-5-58
1737/38	1181-0-3	65-3	160	109-2
1752/53 ¹	4076-31/2-131/2	1430-33/8	1740-2	1517-5
1760/61 ²	4495-3-31/7	1609-51/8	1835-47/8	1697-41/2
1771/72 ^{3, 4}	4274 ... 15			
1785/86 ⁵	2168-4-12			

1) Nævnes udtrykkeligt, at restancen dækker perioden fra 1723

2) Regnskabet 1761/62 er ikke bevaret

3) Regnskabet 1770/71 er ikke bevaret

4) Dækker perioden 1761-71

5) Regnskabet 1780/81 er ikke bevaret

Anm.:

Bøndergods hartkorn 1771: 641-6-2-1

Skatter 1771/72: 1520 rdl. 1 mk 8 sk og
192 tdr. sk. 3½ fjk. rug

Landgilde, hus og arbejdspenge 1771/72:

Penge: 937 rdl. 1 mk 2 sk.

Rug: 133 tdr. 3 skp.

Byg: 121 tdr. 4 skp.

Havre: 152 tdr.

Kilde: LAV, G 147, 112 ff. Lindenberg gods, Regnskaber 1719-86

*Bilag 8. Antal fæsteskipt p.g.a. restancedomme på
Løvenborg 1723-1803 1806*

År	Samlede antal fæsteskipt	Heraf p.g.a. restance	År	Samlede antal fæsteskipt	Heraf p.g.a. restance
1723	15	5	1773	7	
1724	9	2	1774	1	
1725 ¹⁾	1		1775	2 (1 nu påbor)	
1735 ¹⁾	1		1776	18 (5 nu påbor)	2
1740	11 (7 øde)		1777	9	4
1741	8	3	1778	2	
1742	8	3	1779	1	
1743	3	1	1780	6	4
1744	3		1781	4	3
1745	12	3	1782	3	3
1746	17 (11 nu påbor)	1	1784	3	1
1747	3	1	1785	2	1
1748	4	1	1786	4	3
1749	3		1787	7	6
1750	6	1	1788	1	
1751	3		1789	4	1
1752 ¹⁾	4		1790	4	1
1755 ¹⁾	1		1791	6 (1 påbor)	1
1760	4	1	1792	3 (2 påbor)	1
1761 ¹⁾	19 (14 nu påbor)		1793	2	
1763	7	1	1794	3	
1764	7		1796	3 (1 påbor)	
1765 ¹⁾	7		1797	3	
1767 ¹⁾	11		1798	1	
1770	1		1799	2	
1771	7	1	1800	1	
1772	7	5	1803	16 (3 nu påbor)	

Kilde: LAS Løvenborg gods, Fæsteprotokol 1719-1803

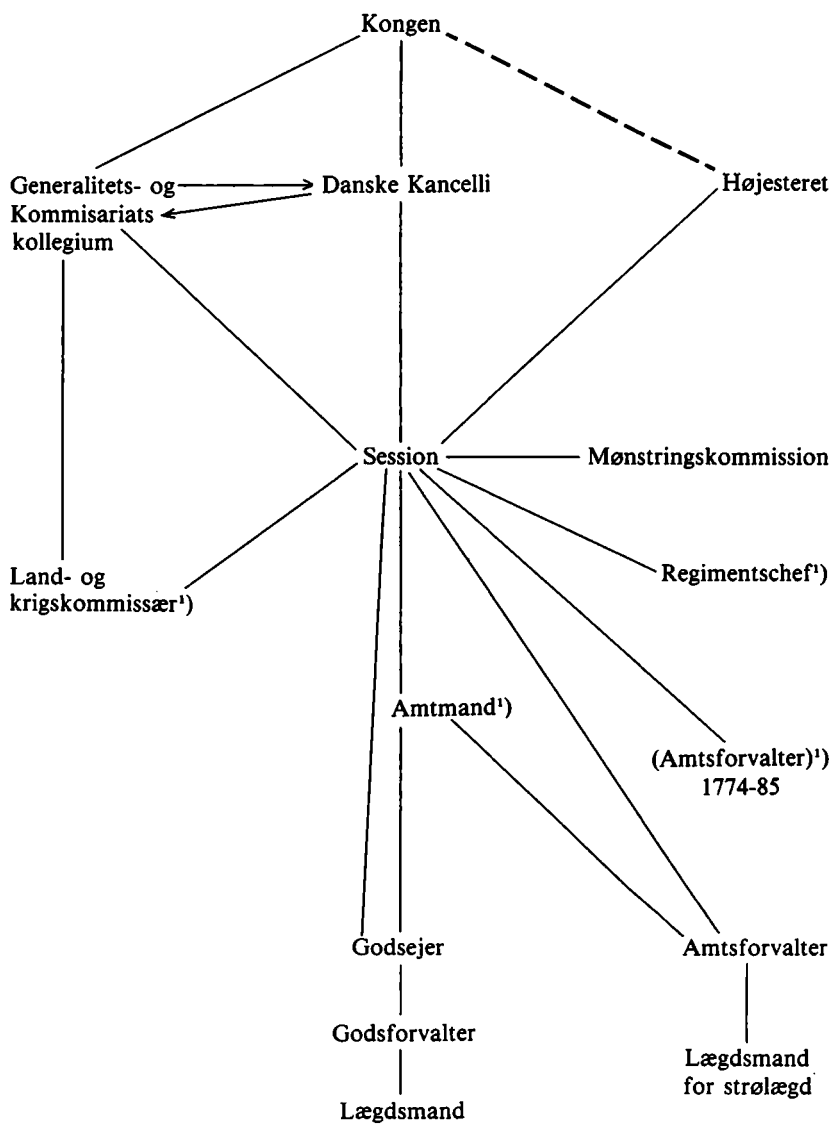
1) Herefter lakune i fæsteprotokollen

Bilag 9. Udskrivningsvæsenets udvikling 1621-1788

Forordning	Lægdets størrelse	Registreringspligtig alder	Tjenestepligtig alder	Tjenestetid (år)	Øvelsestid (pr. år)
12. 4. 1621	9 kronbønder				
29. 6. 1638	150 tdr. hrtk.				
10. 4. 1652	75 tdr. hrtk.			3	
4. 7. 1664	60 tdr. hrtk.				
23. 1. 1677	70 tdr. hrtk.			skånske krig	
22. 2. 1701	20 tdr. hrtk.	14-35		6	Søndage + 4 øvelser
8. 2. 1724	32 tdr. hrtk.	14-35		6	Søndage + 4 øvelser
4. 2. 1733	60 tdr. hrtk.	14-36	18-36	6-8	Søndage + 4 øvelser
12.10. 1742	40 tdr. hrtk.	9-40	18-40	8-10-12	Søndage + 4 øvelser
13. 4. 1764	32 tdr. hrtk.	4-40	18-40	12	5-6 uger hvert 2. år
21. 8. 1767	46 tdr. hrtk.	4-40	18-40	12	5-6 uger hvert 2. år
14. 9. 1774	22 tdr. hrtk.	4-40	18-40	12	17 dage

Kilde: De anførte forordninger og Poul Rasmussen: Oversigt over udskrivningsarkivalier 1700-1788 i Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg 1972

Bilag 10. Udskrivningsvæsenets instanser 1701-1788

1) Medlem af sessionen

Bilag 11. Registreringspligtige på Løvenborg 1733-88

1733 74	(1742 101)	1753 179
1734 68	1743 122	1754 181
1737 88	1744 128	1757 196
1738 110	1745 133	1759 182
1739 120	(1746 101)	1760 148
1740 117	1747 133	1761 172
	1748 133	1763 186
	1749 141	
	1750 134	
	1751 151	
	1752 146	
1764 214	1768 218	1775 202
1765 214	1769 218	1776 188
1766 225	1770 216	1777 192
1767 225	1771 217	1778 196
	1772 219	1779 194
	1773 224	1780 183
		1781 199
		1782 200
		1783 207
		1784 219
		1786 213
		1788 213

Kilde: LAS, Løvenborg gods. Reserveruller 1733-91

Bilag 12. Ugift mandskab i forhold til flademål og jordvurdering i 1769

	Ugifte af mandkøn, betjente fraregnet	Kvadrat mil	Tønder hartkorn	Ugifte pr. kv. mil	Ugifte pr. td. hrtk.
Sjællands stift	48.991	119.755	97.117	409,9	0,5044
Fyns stift	35.675	88.564	72.475	402,8	0,4922
Ribe stift	22.588	151.753	35.105	148,8	0,6434
Århus stift	31.795	105.922	48.905	300,1	0,6500
Aalborg stift	29.219	121.713	41.950	240,5	0,7049
Viborg stift	8.863	44.614	15.031	198,5	0,5896

Kilde: Landbokommissionens forhandlinger, Kbh. 1788, litr. D, Tabellarisk ekstrakt af de ved etatsråd Zoega forfærdigede beregninger over folkemængden i Danmark. Sammes forhold til Kv.mil og hartkorn m.m.

Bilag 13. Ugift mandskab i aldersgruppen 16-40 på det udskrivningsbæftede hartkorn 1769

	Lægdshartkorn	Ugift mandskab	Ugift mandskab 16-40 år ¹⁾ pr. td. lægdshrtk.
Sjællands stift	95.612	15.589	0,1630
Fyn stift	72.292	11.930	0,1650
Ribe stift	34.276	6.534	0,1906
Århus stift	49.632	10.873	0,2191
Aalborg stift	41.096	9.922	0,2414
Viborg stift	13.244	2.412	0,1821

Kilde: jvf. bilag 12

1) Beregnet på grundlag af 1 og 2

Bilag 14. Mandskab på Løvenborg 1733-88 i forhold til lægdsstørrelsen

År	Antal lægd	Mandskab i den tjenestepligtige alder	Gennemsnit pr. lægd
1733	9 á 60 tdr.	35	3,9
1737	9 á 60 tdr.	36	4,0
1740	9 á 60 tdr.	55	6,1
1742	16 á 40 tdr.	64	4,0
1745	16 á 40 tdr.	64	4,0
1748	16 á 40 tdr.	74	4,6
1751	16 á 40 tdr.	54	3,3
1754	16' á 40 tdr.	68	4,3
1757	16 á 40 tdr.	91	5,7
1760	16 á 40 tdr.	66	4,1
1763	16 á 40 tdr.	81	5,1
1764	19 á 32 tdr.	85	4,4
1767	19 á 32 tdr.	103	5,4
1770	13 á 46 tdr.	107 (+ 10) ²⁾	7,6
1773	13 á 46 tdr.	96 (+ 8)	6,8
1776	28 á 22 tdr.	60 (+ 26)	2,1
1779	28 á 22 tdr.	57 (+ 15)	2,0
1782	28 á 22 tdr.	62 (+ 15)	2,2
1786	28 á 22 tdr.	82 (+ 10)	2,9
1788	28 á 22 tdr.	77 (+ 15)	2,8

Kilde: LAS, Løvenborg gods, Reserveruller m.m. 1733-91, jvf. Poul Rasmussen: Oversigt over udskrivningsarkivalier 1700-1788 i Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg, 1972 s. 26.

Anm.: Heri er ikke medregnet den udskrevne soldat. Strølægderne og deres mandskab er fratrukket.

Anm.: Datteringen er sept.-okt. indtil 1776, derefter juni, 1788 dog marts.

1) I denne og de flg. ruller indtil 1764 opføres kun 9 ud af 16 lægd, uden der samtidig er sket ændringer i godsstørrelsen. Baggrunden er etableringen af lægdsomlægningen i 1742. Men det vides ikke, hvorfor kun de oprindelige lægd fra 1733 opføres det sidste 10-år i modsætning til de første år efter ændringen i 1742.

2) Tallet i parentes er antallet med anm. om utjenestedygtighed. De tidligere år var disse oplysninger ikke medtaget i reserverullen.

Bilag 15. Antal i tjenestepligtig alder ud over den udskrevne soldat pr. lægd på Løvenborg 1733-88

Antal år/lægd	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1733		1	2	2	2	1	1			1	
1737		1		2	3	2		1	1		
1740						2	6	1		1	
1742		1	3	2	4	3	1	2			
1745		3	1		5	3	4				
1748			2	3	3	2	3	3			
1751		2	3	5	3		2	1			
1764			2	6	5	2	2	1	2		
1767			1	2	5	4	4	2	1		1
1770				1	1	1	1	2	7	1	
1773					2	3	4	1	2	2	
1776	9	12	7								
1779	16	11			1						
1782	4	11	6	6			1				
1786	2	5	3	11	4	1		1			
1788	2	6	9	7	2	1					

Kilde: LAS, Løvenborg gods. Reserveruller m.m. 1733-91.

Anm.: 1754-60 er udeladt, fordi reserverullen er inddelt efter 1733 forordningens lægdsstørrelser.

Utrykte kilder

Rigsarkivet

Danske Kancelli

A 130, 1 k, Christian VII's friherrelige lensbog 1766-1807.

A 130, 2. Lenssager XXII. Løvenborg.

D Landmilieesager, Bilag til forordninger 1700-07.

Ekspeditioner og korrespondance ang. landmilicen 1700-28.

D 157 Geheimekommissionen ang. jordegodsets opkomst uden afgang for de kgl. intrader 1738-40.

Generalprokurøren, 2 A, Erklæringskopibog 1740-44.

3 A Erklæringsbog 1749-50.

Kommissionen i Rådstuen for slottet.

1 d Protokol over kommissioner i Rådstuen for slottet 1696-1703.

2 g Dokumenter til protokollerne over kommissioner i Rådstuen for Slottet.

Desuden er kancelliets hovedrækker benyttet for periodens vigtigste forordninger vedr. udskrivningsvæsenet og forfølgning af de vigtige sager fra amtsarkivet, d.v.s. register og tegnelser, brevbog, – alle med indlæg –, supplikprotokoller og kancelliprotokoller.

Rentekammer

13,12-45 Embedsansøgninger 1660-1848.

212,6 Ekspeditionsprotokol 1662.

2212,144 Instruktioner 1680-1819.

2214,89 Forslag til landets opkomst og det almindelige bedste, indsendt i h.t. kgl. befaling af 18. sept. 1747. 1747-49.

2215,1-4 Kautionsprotokoller 1692-1771.

2215,254 Diverse dokumenter vedr. skattevæsenet i almindelighed 1680-1848.

2215,255-56 Diverse dokumenter vedr. skattefrihed og skattelettelse 1680-1848.

2215,263-65 Diverse dokumenter vedr. adskillige skatter og afgifter 1680-1800.

2243,323-25 Sager ang. konsumtion, familie- og folkeskatten samt andre forpagtninger i Sjælland 1675-1764.

2243,326 Tabeller til auktionerne over konsumtionens samt familie- og folkeskattens forpagtning i Sjællands stift 1721-60.

2245,150 Forklaringer over købstædernes samt landets familie- og folkeskat 1689-1760.

2245,154 Orig. kontrakter og kvitteringer m.m. vedr. familie- og folkeskattens forpagtning 1704-60.

2246,132 Ansøgninger fra jordegodsejere om at betale kornskatterne for 1700 og 1747 med penge, 1699 og 1746.

2412,129-130 Materialer og udkast m.m. til alm. instruktioner for stiftamtmand ca. 1783-1811.

2412,139 Dokumenter til diverse forordninger og plakater (1702) 1793-1848.

- 2416,1 Kautionsprotokol 1771-1801.
2416,103-04 Diverse korn- og fouragesager 1691-1848.
2416,105 Diverse dokumenter vedr. udskrivning, indkøb, magasinering og distribution af korn og fourage 1779-91.
2416,114 Korrespondancesager m.v. vedr. kornmagasinerne og regnskabet for korndistribution 1780-92.
2423,675 Adskillige sager ang. embedsmænd, som sorterer under Rentekammeret 1691-1788.
2423,681 Akter i sagen ang. justitsråd, amtsforvalter i Holbæk Jochum Schougaards i året 1774 befundne kasseangel 1774-75.
432,36 Landvæsenskommissionen. Journaliserede forslag, afhandlinger og besvarelser af prisspørgsmål vedr. landvæsenet og bondestandens vilkår 1767-68.

Desuden er Rentekammerets hovedrækker benyttet for periodens vigtigste forordninger vedr. skattevæsenet og forfølgning af de vigtigste sager fra arkivets samlede sager og fra amtsarkivet d.v.s. relation- og resolutionsprotokoller, journaler og kopibøger.

Reviderede regnskaber

Holbæk amt

- Kontributionsregnskab 1771-78.
Familie- og folkeskat 1699-1766.
Ekstraskatteregnskab 1777.
Summariske ekstrakter 1717-1812.

Finansarkiver

IV Diverse finanskommissioner A 22.1.1745

Den overordentlige finanskommission

- Kgl. resolution 28.1.1789.
Forhandlingsprotokol.
Koncepter og betænkninger.

Generaltoldkammer

Danske sager. Relation- og resolutionsprotokol 1760.

Kommercekollegiet

- nr. 6 Forestillingsprotokol.
nr. 25 Relationer over stifternes tilstand 1736 (ekstrakter).
nr. 27 Deliberationsprotokol ang. de fra stifterne indhentede relationer.
nr. 28-30 Relationer over de danske stifters tilstand 1735-37.
nr. 33 Supplikprotokol 1745-56.
nr. 37 Projektprotokol 1736-40.
nr. 39 Deliberationsprotokol 1737-40.

Landetaten

I Krigskancelliet er hovedrækkerne benyttet m.h.p. spørgsmål vedr. udskrivningsvæsenet: Kgl. resolutioner, refererede sager, koncepter til kgl. ekspeditioner, overkrigssekretærens håndbreve og koncepter og indlæg hertil.

Det samme gælder Generalkommissariatet.

Højesteret

Højesteretsprotokol 1769 og 1781.

Hærens arkiv, Rigsarkivets 3. afdeling

Land- og krigskommissæren for Fyn og Langeland

nr. 2 Indkomne skrivelser 1774-79.

nr. 3 Indkomne skrivelser 1770-80.

nr. 4 Korrespondancebog 1769-80.

nr. 5 Diverse sager 1758-80

nr. 6 Papirer til oberstløjtnant Dietrichson 1764-80.

Privatarkiver

5923 M.H. Løvenskiold (1751-1807).

Landsarkivet for Sjælland

Holbæk amt

Breve og dokumenter landmilicen, sessionerne og søindrulleringen vedk. 1727-83.

Breve og dokumenter konsumtions, familie- og folkeskat vedk. 1720-83.

Breve og dokumenter ekstraskatten vedk. 1757-83.

Breve og dokumenter diverse skatter, afgifter, pålæg og kgl. intrader vedk. 1720-83.

Breve og dokumenter skattekornet og fourageleverancerne vedk. 1728-83.

Breve og dokumenter diverse skattefrihed og skattenedsættelse vedk. 1728-83.

Breve og dokumenter amtsforvalter dødsboer vedk. 1720-76.

Diverse vedr. skattefrihed 1728-83.

Diverse lægdssager 1753-1853.

Løvenborg gods

Diverse regnskaber for Birkholm 1719-39.

Regnskab over penge, indtægt og udgift, fra 1760 tillige kornregnskab 1752-94.

Diverse regnskabssager 1760-1920.

Hoved- og afskrivningsbog 1719.

Hoved- og afskrivningsbog 1740-47.

Hoved- og afskrivningsbog 1776-1920.

Dokumenter vedr. baroniets gæld 1769-1802.

Reserveruller m.m. 1733-91.

Kopibog over udgående breve 1764-86.

Indkomne breve til lensbesidderen 1758-60, 1764-65, 1768-97.
Syns- og sekvestrationsforretning over Birkholm gods 1737.
Retssager og domme 1758-1895.
Inkvisitionsprotokol 1775-80.
Fæsteprotokol 1719-1813.
Skifteprotokol 1684-1715, 1719-30, 1740-1850.
Diverse. Hovedbog 1775-88 (nr. 325).

Løvenborg birk

Justitsprotokol 1770-80.

Merløse og Tudse herreder

Justitsprotokol 1761-69.

Gjorslev gods

Skifteprotokol 1775-96.

Landsarkivet for Nørrejylland

B 41 - 16, *Lindenberg birk*
Justitsprotokol

B 80 A - 2, *Ulfborg - Hind Herred*
Justitsprotokol 1711

B 82 G - 15 og 16, *Øster og Nørre Horne Herred*
Justitsprotokol 1755-99.

G 147 *Lindenberg gods*
38- 39 Fæsteprotokol 1719-1807.
75- 76 Afskrivningsbog over skatter og landgilde 1719-47, 1792-1821.
104 Skatter 1782-1870.
105 Skatteberegninger m.m.
112-144 Godsregnskaber 1719-86.
234 Afregningsprotokol 1770-71.
321 Godsforvalterne Rosen og Langs korrespondance 1760-61.
329-332 Skifteprotokol 1700-90.
372 Lægdsruller 1751-1848.

G 240 *Bidstrup gods*
29 Afskrivningsprotokol.
73 Skifteprotokol 1723-65.
85 Forskelligt III, 1760-1920.

- G 269 *Gl. Estrup gods*
83 Diverse sager 1712-1844.
- G 418 *Ausumgård gods*
22 Skatteberegningsprotokol 1775-1820.
- G 463 *Nørholm gods*
14 Retsakter 1774-85.
52 Afskrivningsjordebøger 1762-76.
55 Ekstraskatteprotokol 1785-1807, 1832-37.
56a Skattekvitteringsbøger 1729-1866.
58 Godsregnskab 1743-52, 1760-61.
58a Hoved- og afskrivningsbøger 1776-1812.
- B 204 - X 57 og 58 *Viborg Tugthus*
Protokol over fanger 1763-1835.
- Topografisk Samling*
Kalhave i Hornborg sogn, Skattekvitteringsbog 1719-57.
- TO 106-1 Thisted amt, 1767-1836. Hovedbog for en købmand eller studehandler.
- Privatarkiv*
- X 364 Købmand Gjersted, Viborg
1. 1745-54. Regnskabsbog.

Landsarkivet for Fyn

Langelands gods

9/57 Diverse dokumenter vedr. lægdsvæsen 1728-1834.

Hverringe gods

Afskrivningsprotokol 1719-92.

Godsregnskaber 1721-81.

Fæsteprotokol 1700-93.

Trykte kilder og litteratur

- Åberg, Alf: Rullföringen inom armeen genom tidarnar. Meddelanden nr. 11 från Kungl. Armémuseum. Stockholm 1950.
- L'Abolition de la »Feodalite« dans le Monde occidental. Editions du Centre National de la Recherche scientifique, Paris 1971.
- Davies, K.G.: Vestiges de la Feodalite en Angleterre aux XVII et XVIII siecles.
- Soboul, A.: Problemes de la Feodalite d'Ancien Regime.
- Tønneson, Kåre: Les pays scandinaves.
- Andersen, Ole: Enfoldig samtale mellem en borger og en bonde. København 1771.
- Andersen, Poul: Dansk forvaltningsret, København 1956.
- Bang, Oluf Lundt: Afhandling om bondestanden i Danmark, København 1786.
- Bartholdy, Nils G.: Adelsbegrebet under ældre enevælde, Historisk Tidsskrift 12. rk. V. bd.
- Bigård, H.L.: Den danske nationaløkonomi i det 18. århundrede. København 1902.
- Bjørn, Claus: Bondeuro på Fyn 1768-70, Fynske Årbøger 1978.
- Bjørn, Claus: Den jyske proprietærfejde. En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790. Historie, N.R. XIII 1-2 1979.
- Blicher, D.N.: Råd til de herrer præster på landet i Danmark ved ekstraskattemandtaller-nes forfattelse. København 1792.
- Bloch, Marc: La Societe feudale, Paris 1939.
- Bonney, R.J.: The failure of the french revenue farms 1600-1660, The Economic History Review, 2 ser, XXXII, 1979.
- Brunner, Otto: »Feudalismus«, Ein Beitrag zur Begriffsgeschichte, Akademie der Wissenschaften und der Litteratur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1958, Nr. 10. Wiesbaden 1958.
- Bruun, Henry: Danmarks amtsforvaltere 1660-1848, København 1919.
- Christiansen, Carl: Bidrag til dansk statshusholdnings historie under de to første enevoldskonger, I og II, København 1908 og 1922.
- Christiansen, Carl: Om amtsregnskaberne som historisk kilde, Fortid og Nutid, 4 bd. 1923.
- Conrad, Hermann: Individuum und Gemeinschaft in der Privatrechtsordnung des 18. und beginnenden 19. Jahrhunderts, Juristische Studiengesellschaft, Karlsruhe, Schriftenreihe, Heft 18, Karlsruhe 1956.
- Damkjer, Orla K.O.: Indføring i lensregnskaberne (utrykt prisopgave) 1978.
- Delany, William: The development and decline of patrimonial and bureaucratic administrations, Administrative Science Quarterly, 7, 1962-63.
- Den for landbovæsenet nedsatte kommissions forhandlinger, I og II, København 1788.
- Eggers, C.U.D.: Bemerkungen über den Geist der neueren Landwirtschaftsgesetze in Dänemark, København 1792.
- Estrup, Hector: Dyd og rigdom. En side af Holbergs forfatterskab. Danske økonomer, Festskrift i anledning af socialøkonomisk samfunds 75 års jubilæum, København 1976.
- Forslag til landbovæsenets forbedring ved en forandring med landgodsernes forvaltere. (Anonym). Patriotiske samlinger. Aalborg 1787.

- Forrige tiders forvalterkneb eller bidrag til livagtig skilderi af bondens kår, således som de vare før stavnsbåndets løsning (Anonym). Statistisk, juridisk, litterært bibliotek 4. bd. København 1795.
- Frandsen, Karl-Erik: Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede. Fortid og Nutid, bd. XXVII, hefte 1, 1977.
- Fridericia, J.A.: Aktstykker til oplysning om stavnsbåndets historie, København 1888.
- Fridericia, J.A.: Adelsvældens sidste dage, København 1894/1969.
- Fussing, Hans H.: Herremand og fæstebonde, København 1942/1973.
- Fussing, Hans H.: Stiernholm len 1603-61, Studier i krongodsets forvaltning, København 1951.
- Geheimarkivets årsberetninger, II, København 1856-60.
- Gierke, O.: Deutsches Privatrecht, 1. bd., Leipzig 1895.
- Glamann, Kristof: Om kapiteltakst og kornmål, Historisk Tidsskrift 11. rk. 4. bd., København 1955.
- Grundtvig, Joh.: Meddelelser fra Rentekammerarchivet, København 1871.
- Hansen, V. Falbe: Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne, København 1889/1975.
- Harriss, G.L.: Thomas Cromwells »New Principle« of Taxation, The English Historical Review nr. 369, 1978.
- Hincker, Francois: Les francais devant l'impôt sous l'ancien regime. Questions d'histoire, Flammarion 1971.
- Hintze, Otto: Staatenbildung und Verfassungsentwicklung, Historische und politische Aufsätze, IV bd., Berlin.
- Hintze, Otto: Der österreichische und der preussische Beamtenstaat im 17. und 18. Jahrhundert, Staat und Verfassung, 2. udg., Göttingen 1962.
- Hintze, Otto: Staatsverfassung und Heeresverfassung, sst.
- Hintze, Otto: Verfassungsgeschichte Polens vom 16. bis 18. Jahrhundert, sst.
- Hintze, Otto: Wesen und Verbreitung des Feudalismus, sst.
- Holm, Edvard: Den offentlige mening og statsmagten, København 1888/1975.
- Holm, Edvard: Frederik IV's landmilits og stavnsbåndet, Historisk Tidsskrift 5. rk. 4. bd.
- Holm, Edvard: Frederik IV's forhold til den danske bondestand, Historisk Tidsskrift 5. rk. 5. bd.
- Holm, Edvard: Afsluttende bemærkninger, Historisk Tidsskrift 5. rk. 6. bd.
- Holm, Edvard: Danmarks-Norges historie 3. bd. 2. del, København 1898.
- Holmgård, Jens: Indberetninger om kornavlén i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring, Bol og By, nr. 3, København 1962/1978.
- Holmgård, Jens: Vejledende arkivregistratur XII, Rentekammeret, København 1964.
- Holmgård, Jens: Landboreformerne - drivkræfter og motiver, Fortid og Nutid, bd. XXVII, hefte 1, 1977.
- Holmgård, Jens: Baggrunden for kornprisstigningen i Danmark i 1740, Historie. N.R. XII 3-4, 1978.
- Hurstfield, J.: The profits of fiscal feudalism 1541-1602, The Economic History Review, 2. series, vol. VIII, nr. 1, 1955.
- Hvidtfeldt, Johan: Stavnsbåndet, dets forudsætninger og virkninger, Vejle amts Årbog, 1938.
- Hvidtfeldt, Johan: Kvindestavnsbåndet i 1750'erne og 1760'erne, Festskrift til Erik Arup, København 1946.

- Hvidtfeldt, Johan: Viborg tugthus i 1700-årene. Et bidrag til jysk rets- og kulturhistorie i Jyske Samlinger, N.R. 1, bd. 1950-52.
- Hvidtfeldt, Johan: Håndbog for danske lokalhistorikere, 1952-56.
- Hägerstrand, Torsten: Tankegänger bakom »intensivdataområden«, »Arkiv«, 7. bd. nr. 4, 1979.
- Høst, Johs. Nic.: Lov og ret for herremænd og bønder, eller fuldstændig fremstilling af landmandens rettigheder og pligter, København 1837.
- Ilse, Grethe: Vejen til embede, Administrationshistoriske studier I, København 1978.
- Ingerslev, V.: Danmarks læger og lægevæsen, II, København 1873.
- International Encyclopedia of the Social Sciences, I-XV, New York/London.
- Jansen, Billeskov F.J.: Ludvig Holberg: Epistler nr. 79, København 1944.
- Jensen, Hans: Dansk jordpolitik 1757-1919, I, København 1936-1975.
- Jensen, Hans: Godsejerklassen og herregårdene i historisk belysning i Therkel Mathiassen (red.): Herregårde og samfundet, København 1943.
- Jensen, Sigurd: Fra patriarkalisme til pengeøkonomi, København 1955.
- Jespersen, Knud J.V.: Rostjenestetaksation og adelsgods, Studier i den danske adelige rostjeneste og adelens godsfordeling 1540-1650, Odense 1977.
- Johansen, Hans Chr.: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784, I, Århus 1968.
- Johansen, Hans Chr.: Fire økonomiske lærebogsforfattere fra perioden 1770-1815, Danske økonomer, Festskrift i anledning af socialøkonomisk samfunds 75 års jubilæum, København 1976.
- Jørgensen, Poul Johs.: Dansk retshistorie, 2. udg., København 1947.
- Kaae, Alfred: Vestjyske godsejere og deres bønder, Hardsyssels årbog, bd. 59, 1965.
- Kaae, Alfred: Fæster og husbonde i Hammerum herred, Lemvig 1971.
- Kennedy, W.: English taxation 1640-1799, London 1964 (1. udg. 1913).
- Kjærgaard, Thorkild: Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet, København 1980.
- Klippel, Diethelm: Politische Freiheit und Freiheitsrechte im deutschen Naturrecht des 18. Jahrhunderts, Paderborn 1976.
- Knudsen, Gunnar: De danske matrikler og deres benyttelse ved historiske undersøgelser, Fortid og Nutid 2. bd. 1919.
- Kong Christian den femtis Danske Lov, trykt i København af Joachim Schmedtgen 1683.
- Kringelbach, G.N.: Den civile centraladministrations embedsetat 1660-1848, København 1889/1977.
- Kwasny, Zbigniew: Die polnischen Bauern und die Bauernfrage in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts im Lichte ausländischer Reiseberichte, i Ischreyt, Heinz: Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts, Köln 1973.
- Lext, Gösta: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860, Meddelanden från Ekonomisk-Historiska Institutionen vid Göteborgs Universitet, nr. 13, Göteborg 1968.
- Lindbæk, J.: Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie 1660-76, København 1903.
- Lütken, Otto: Undersøgning ... at folkets mængde er rigets lyksalighed, i Eric Pontoppidan, Danmarks-Norges økonomiske Magazin, II, 1758.
- (Lütken, Fr.): Oeconomiske tanker til højere eftertanke, 4. part, 1. kap. Om skatter og afgifter, 8. part 1. kap. Om skatter er et bekvemt middel til at afhjælpe lighed, Køben-

- havn 1759.
- Løgstrup, Birgit: Hoveri og markdrift på Løvenborg 1771-72, Bol og By, nr. 8, København 1974.
- Løgstrup, Birgit: Københavns Universitet 1731-88, Faglig kvalitet og sociale problemer. Jubilæumsudgaven af Københavns Universitets historie 1479-1979, endnu ikke trykt.
- Mackeprang, M.: De danske købstæders skattevæsen indtil begyndelsen af det 17. århundrede, Historisk Tidsskrift 7. rk.3. bd..
- Madsen, Haakon Bennike: Det danske skattevæsen, Kategorier og klasser, Skatter på landbefolkningen 1530-1660, Odense 1978.
- Magasin for patriotiske skribenter, 1771, 1. årg. nr. 53.
- Mandix, Jacob: Håndbog i landvæsensret, København 1813.
- Mandix, Jacob: Om det danske kammervæsen, København 1820.
- Martfelt, Chr.: Bevis at Danemarks og Norges fyrretive år gamle kornhandelsplan, lagt ved frd. af 16.9.1735, ikke når sin hensigt, København 1774.
- Morgenstjerne, C.W.: Det danske landvæsens forfatning. Sorø 1783.
- Munck, Thomas: The Peasantry and the Early Absolute Monarchy in Denmark 1660-1708. København 1979.
- Mykland, Knut: Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark og Norge i tiden fra omkring 1630 og inntil Frederik den tredjes død. Bergen 1974.
- Nielsen, Helge og Victor Thalbitzer: Skatter og skatteforvaltning i ældre tider, København 1948/1976.
- Olsen, Gunnar: Stavnsbåndet og tjenestekarlene, Jyske Samlinger, N.R. bd. 1, 1952.
- Olsen, Gunnar: Den unge enevælde 1660-1721. Politikens Danmarks historie bd. 8, København 1964.
- Petersen, Erling Ladewig: Adelige herregårdsregnskaber fra 1600-tallet, Hilsen til Hæstrup, Odense 1969.
- Petersen, Erling Ladewig: Fra domænestat til skattestat, Skrifter fra institut for historie og samfundsvidenskab, Odense 1976.
- Pontoppidan, Eric: Danmarks-Norges økonomiske magasin, bd. 7 og 8, København 1763 og 1764.
- Rasmussen, Alexander: Kulturbilleder fra Lindenborg i breve fra godsarkivet. Fra Himmerland og Kjær herred, 3, 1919.
- Rasmussen, O.F.C.: Landmilit og stavnsbånd, Historisk Tidsskrift 5. rk. 5. og 6. bd.
- Rasmussen, Poul: Oversigt over udskrivningsarkivalier 1700-1788 i Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg 1972.
- Rockstroh, K.C.: Udviklingen af den nationale hær i Danmark i det 17. og 18. århundrede, I, København 1909.
- 1670
- Rosenberg, Hans: Bureaucracy, aristocracy and autocracy, Cambridge 1958.
- Rosenkrantz, Palle: Amtmandsbogen, København 1936.
- Rothe, Chr.: Forklaring om de direkte Skatter i særdeleshed af landejendommene i Danmark i tidsrummet 1802-1818, København 1849.
- Rothe, Thyge: Danske agerdyrkerers især den til hovedgård hæftede fæstebondes kår og borgerlige rettigheder - eller vort landvæsenssystem, som det var i 1783, København 1784.
- Rozdolski, Roman: Die grosse Steuer- und Agrarreform Josefs II, Warszawa 1961.
- Rørdam, H.: Kong Christian VI's egenhændige breve til J.L. Holstein, Historiske samlin-

- ger og studier, III, København 1898.
- Sandvik, Gudmund: Det gamle veldet. Oslo 1975.
- Schmidt, J. Boisen: Studier over statshusholdningen i kong Frederik IV's regeringstid 1699-1730, København 1967.
- Schumpeter, Joseph A.: Die Krise des Steuerstaates, Aufsätze zur Soziologi, Tübingen 1953.
- Schytte, Andreas: Staternes indvortes regering, 3. del, København 1774.
- Secher, V.A.: Corpus Constitutionum Daniæ, Forordninger, recesser og andre kgl. breve, 1558-1660, 4. bd. København 1897.
- Secher, V.A. og Chr. Støchel: Forarbejderne til kong Kristian V's Danske Lov, I, København 1891.
- Scocozza, Benito: Klassekampen i Danmarks historie, Feudalismen, 2. udg. København 1977.
- Skazkin, S.D.: Der Bauer ind Westeuropa während der Epoche des Feudalismus, Berlin 1976.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Bondeskifter og foldudbytte, Fortid og Nutid, bd. 12.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Husmand og inderste, København 1940.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Kapitelstakster og kirkekøb på Sjælland i det 18. århundrede, Festskrift til Erik Arup, København 1946.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Af tugtelsesrettens historie, Historisk tidsskrift, 11 rk. 6. bd..
- Skrubbeltrang, Fridlev: Fæstegården som forsørger, Jyske Samlinger, N.R. V, 1961.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Godejser og fæstebonde, Særtryk af Danske Slotte og herregårde, bd. 16, København 1967.
- Skrubbeltrang, Fridlev: M.H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795-1797, Bol og By nr. 7, 1973.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Det danske landbosamfund 1500-1800, København 1978.
- Stampe, Henrik: Erklæringer, breve og forestillinger, I-VI, København 1793-1807.
- Steenstrup, Johs.: Nogle undersøgelser om fæstebondens retsforhold i ældre tid, Historisk Tidsskrift 5. rk. VI, 1887.
- Steenstrup, Johs.: Den danske bonde og friheden, København 1888.
- Stuckenberg, Fr.: Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741, København 1893.
- Thestrup, Poul: Administrationen af konsumtionsafgiften i København 1730-1800, Zise, Toldhistorisk Tidsskrift 1978, nr. 2.
- Trolle, Jørgen: Magtfordeling og det offentlige »private ejendomsret«, Festskrift til Poul Andersen, København 1958.
- Ulsig, Erik: Danske adelsgodser i middelalderen, Skrifter udgivet af det historiske institut ved Københavns Universitet, bd. II, København 1968.
- Vogt, J.H.: Udsigt over det danske monarchies skattevæsen, København 1815.
- Voilini, Hans v.: Die Naturrechtlichen Lehren und die Reformen des 18. Jahrhunderts, Historische Zeitschrift, 105 Bd., 1910.
- Weber, Max: Wirtschaft under Gesellschaft, I, 2. udg. Thübingen 1955.
- Weber, Max: Staatssoziologie, udg. af Jhs. Winckelmann, Berlin 1956.
- Williams, E.: Skattläggningsväsendet och lantmätarna, Svenska lantmäteriet, udg. af Selskabet för utgivande av Lantmäteriets historie, Stockholm 1928.
- Wittendorff, Alex: Feudalismen i Danmark, 1066, Tidsskrift for historisk forskning, 6. årg. nr. 2, okt. 1976.

Person- og stedregister

- Åbjerg, gods, Ringkøbing amt 39, 105
Ågaard, Jhs., godsforvalter, Løvenborg
48, 50, 147ff, 166, 194, 218, 220, 296,
333, 437
Ågaard, gods, Holbæk amt 118
Ålborg, købstad 43, 87
Ålborg, stift 86, 99, 307, 355, 447, 448
Ålborghus, amt 90
Århus, stift 99, 307, 447, 448
Åstrup, gods, Roskilde amt 133, 439
Adeler, J., amtmand, godsejer 88, 151ff,
322
Aggersvold, gods, Holbæk amt 123, 311,
328, 408, 439
Ahlefeldt, H.A. von, godsejer, Bram-
strup 290
Aller, sogn, Haderslev amt 111
Allerup, Tuse sogn, Holbæk amt 203,
224, 285, 303, 423, 436
Allese, sogn, Odense amt 320
Ancher, Peter, fuldmægtig ved amtsfor-
valter 160
Anchersen, I.P., prof. 50
Andersen, Jens, godsforvalter, Løven-
borg 437
Andkiær, Nis, godsforvalter, Lindenberg
399, 400, 420
Anneberg, gods, Holbæk amt 274
Antvorskov rytterdistrikt 157
Asnæs, sogn, Holbæk amt 123
Assens – Hindsgavl amt 66
Ausumgård, gods, Ringkøbing amt 89,
90, 94, 418
Bacon, Francis, engelsk filosof 21
Bage, Peder, skatteforpagter 100
Bagger, J.P., dommer i Højesteret 311
Bang, O.L., generalprokurør 34, 52
Bang, P. Rasmussen, godsforvalter, Lin-
denborg 399
Banner, Erik, godsejer, Thybjerggård 79
Barner, J.H.J. von, stiftamtmand 106
Bassewitz, Ida Ilsebe von se Buchwald
Bech, Sv. Cedergreen, historiker 423
Beenfeldt, C., godsejer, Lystrupgård 268
Bendtsen, Ole, bonde, Høje Tåstrup 54
Benzon, Chr. godsejer, Dalum 311
Benzonslund, gods, Holbæk amt 133,
186, 439
Bernstorff, A.P., greve, udenrigsminister
281, 371, 372
Bidstrup, gods, Viborg amt 170, 184, 270
Bierbygård, gods, Holbæk amt 408, 439
Bierum, H.E., herredsfoged 50
Bille, Henrik, stiftamtmand 290
Billesbølle, gods, Odense amt 38
Birch, godsforvalter, Vognerup 317
Birch, skatteforpagter 104
Birkendegård, gods, Holbæk amt 133,
152, 439
Birkholm, se Løvenborg
Bjørnstrup, Røsnæs sogn 119
Blekinge 402
Blicher, D.N., præst 112, 114, 122, 130,
233
Bollerup, Niels Jensen, fæstebonde under
Søgård 54, 59, 316
Boltrup, Anders Andersen, amtsforvalter
438
Bonderup gods, Holbæk amt 328, 439
Bondo, Rasmus, degn 59
Bording, Chr., borger i Kalundborg 274
Bornemann, Wilh., konferensråd, med-
lem af den store landbokommission
346
Bornholm 70
Bortle, Baltzer de, godsforvalter, Åbjerg
39
Borup, delt mellem Søndersted og Sø-
strup sogn 285, 288, 303, 436
Brågård, Laust, fæstebonde på Ausum-
gård 95
Braëm, Gothard, deputeret i landmilit-
sens kommissariat 249
Bramstrup, gods, Odense amt 290

- Brandenburg 68
 Breitenau, C.G., geheimeråd 249
 Bremerholm 223
 Brendholt, Uggerløse sogn 285, 303, 436
 Brorupgård, gods, Sorø amt 38
 Brun, C., amtsforvalter 290
 Bruun, J.J., maler 41
 Bruun, Oluf, byfoged, medlem af den store landbokommission 343, 344ff
 Bruun, Urban, land- og krigskommissær 262
 Bryghuset, København 133
 Bränniche, Andreas, maler 20
 Brøndum, St. Brøndum sogn 225
 Buchwald, P.M., majorinde, godsejer, Gudumlund 44, 48
 Buschmann, Sten C., amtsforvalter 297
 Buttrup sogn, Holbæk amt 48, 50, 187, 201, 228, 288, 303, 306, 332, 417, 436
 Bødker, Chr. Nielsen, Hjembæk sogn, Holbæk amt 103
 Børsen, København 97
 Caroc, H.A., generalauditor 278
 Castenskiold, Jørgen Fr., godsejer, Hørbygård 313
 Cederfeldt, Bartholomæus de, kommitteret i Generaltoldkammeret, senere amtmænd 107, 130, 158ff, 274
 Christensen, Chr., amtsforvalter og godsejer, Klarupgård 225
 Christensen, Laurids, amtsforvalter 115
 Christensen, Ove, revisor 167
 Christensen, Rasmus, godsforvalter, Løvenborg 437
 Christian IV 68, 74, 75, 339
 Christiansborg slot, København 364
 Clausen, V.E., forfatter 36, 315
 Clausholm, gods, Randers amt 98
 Comité des droits feodaux 22
 Cramer, Peter, maler 264, 269, 304
 Daase, Hans, godsforvalter, Løvenborg 45, 49, 87, 148, 167, 168, 173, 186, 196, 201, 217, 220, 332, 335, 437
 Dalund, gods, Odense amt 320
 Dalum, gods, Odense amt 311
 Dauerup, gods, Holbæk amt 152
 Dietrichson, G., land- og krigskommissær 297
 Dragsholm amt 94, 152
 Dragsholm, gods, Holbæk amt 133, 186, 439
 Drammen, Norge 87, 140
 Dramstrup, Nr. Jernløse sogn, Holbæk amt 436
 Dronninglund birk, Hjørring amt 43
 Dronninglund, gods, Hjørring amt 43, 277
 Dueholm amt 66
 Dybvad, Anders, selvejer i Sæbygårds amt 124
 Dyssel, Just, godsforvalter, Voldbjerg gods 55
 Dørup, Anders Nielsen, godsforvalter, Lindenborg 45, 399
 Eggers, C.U.D., prof. 365
 Eichel, J. Bartholin, godsejer, Åstrup og medlem af den store landbokommission 53
 Eistrup, Hee sogn, Ringkøbing amt 55
 Ellegård, Poul, godsforvalter, Bidstrup gods 170, 270, 334, 433
 Elling, Chr., kunsthistoriker 364
 Ellingegård, se Løvenborg
 Engelsholm, gods, Vejle amt 64
 Engelstrup, Fr., regimentskvartermester 249, 250, 257
 England 68, 372
 Eriksholm, gods, Holbæk amt 223, 408, 439
 Esch, Olle Larsen, musikantvend, Odense 311
 Espensen, Hans, fæster, Gjorslev gods 177
 Estrup, gods, Randers amt 46
 Falch, Niels, amtsforvalter 154, 159, 275
 Falckenskiold, oberst 103
 Falsen, J.E., land- og krigskommissær 292
 Felleslev sogn, Holbæk amt 119
 Fibiger, Anders S.M., sognepræst 115
 Finecke, Th. E. Fr. von, godsejer, Dalund, 320, 326

- Flacberg, Chr., godsforvalter, Løvenborg 437
- Fledskov, Holbæk amt 335
- Fleischer, Esajas, amtmand 226, 423
- Fliandt, J., godsejer, Fyn 319
- Fogh, Andreas, godsejer, Kragerupgård 151ff
- Folsack, H., land- og krigskommissær 316
- Fossie, M., kunstner 129
- Frankrig 22, 73, 342, 364, 369, 372
- Frederik III 30, 68
- Frederik V 364
- Frederiksborg amt 86
- Frederiksborg krongods 53
- Frederiksborg slot 163
- Friis, fuldmægtig hos skatteforpagter 104
- Friis, Chr., godsejer, Friisenborg 267
- Friis, C. Ditlevsen, godsforvalter, Lindenborg 399
- Friisenborg, gods, Skanderborg amt 98, 250, 267
- Frisenvænge, gods, Svendborg amt 312
- Frydendal, gods, Holbæk amt 186, 439
- Frydendal sogn, Holbæk amt 120
- Fuchs, G.M., tegnelærer 54
- Fussing, H.H., historiker 42, 49, 57, 58ff, 413, 421
- Fyn 46, 87, 91, 99, 146, 214, 252, 257, 289, 307, 355, 378, 420, 447, 448
- Følleslev sogn, Holbæk amt 119
- Gabel, K.K., stiftamtmand 105
- Gadebush, Nordtyskland 341
- Gammel Estrup, gods, Randers amt 46
- Gersdorf, Nic., stiftamtmand 105
- Giedsergård, gods, Maribo amt 111
- Gierslev sogn, Holbæk amt 126
- Giese, P.C., justitsråd 251
- Gislinge sogn, Holbæk amt 189
- Gislingegård, gods, Holbæk amt 408, 439
- Gjerlev herred, Randers amt 399
- Gjorslev gods, Præstø amt 177, 376
- Grabhorn, Johan A., godsforvalter, Lindenborg 225, 399
- Grandjean, Augustinus, amtsforvalter-fuldmægtig 159
- Grandløse sogn, Holbæk amt 303
- Gravesen, Anders, fæstebonde, Søndervang 46
- Grotius, Hugo, naturrettsfilosof 362
- Grønwald, P.J., kapteinløjtnant 250
- Guddal fogderi, Norge 414
- Gudumlund, gods, Ålborg amt 44, 48
- Guldbrandsdalen, Norge 438
- Gundetved, gods, Holbæk amt 88, 120, 128, 318
- Güldenløve, Ulrik Fr., statholder 74
- Günther, J., præst 101
- Haas, Jonas, kobberstikker 15, 181
- Hagedstedgård, gods, Holbæk amt 408, 439
- Halch, godsinspektør, Gundetved 120
- Halck, P. Nissen, amtsforvalter 91
- Hallenslev sogn, Holbæk amt 102
- Hals birk, Ålborg amt 43
- Handbjerg gods, Ringkøbing amt 105
- Hannerup, Nr. Jernløse sogn, Holbæk amt 223, 285, 303, 436
- Hansen, Dankvart, skatteforpagter 99
- Hansen, Jørgen, præst 111
- Hansen, Rasmus, købmand i Randers 205
- Hansen, V. Falbe, nationaløkonom 207, 209
- Hartmann, Andreas, amtsforvalter 438
- Hartmann, C., land- og krigskommissær 258, 289
- Hartmann, Morten, skatteforpagter 99
- Hauch, Andreas, godsejer, Kongsdal 328
- Havrebjerg sogn, Holbæk amt 102
- Helsingegård, gods, Holbæk amt 124
- Helstrupgård, gods, Viborg amt 49
- Henne sogn, Ribe amt 115
- Hermansden, købmand i Holbæk 205
- Hielmcrone, Jørgen von, godsejer, Knabstrup 118, 125
- Himmelstrup, N.B., land- og krigskommissær 273
- Hinckeldey, Chr., godsejer, Orupgård 111ff
- Hintze, Otto, administrationshistoriker 21

- Hjembæk sogn, Holbæk amt 103
Hjorth, Simon Chr., godsforvalter, Lindenborg 399
Hobro købstad 92
Hodsager sogn, Ringkøbing amt 95
Hoeberg, godsforvalter, Svanholm 105
Hoffmann, Hans de, amtmand 422
Hofmannsgave, gods, Odense amt 418
Holberg, baroni, Sorø amt 133
Holberg, Ludvig, prof., forfatter, godsejer 38, 67
Holbæk købstad 87, 90, 92, 141, 159, 164, 287
Holbæk amt 14, 15, 16, 99, 103, 104, 118, 124ff, 129, 132ff, 139ff, 156, 186, 288, 438, 439
Holbæk slots ladegård, gods, Holbæk amt 408
Holløse, Søstrup sogn, Holbæk amt 31, 32, 219, 303, 332, 432, 436
Holm, Edv., historiker 252
Holm, Søren, godsforvalter, Løvenborg 165, 167ff, 181, 194, 217, 360, 437
Holst, Jan, godsforvalter, Tølløsegård 43
Holstebro købstad 59, 146
Holstein, Chr. Fr. von, godsejer, Løvegård 123, 126
Holsten 364
Holsten, Adam Kristoffer, amtmand 297
Holsten, Christine Sophie, godsejer, Friisenborg 98
Holstenschus, gods, Svendborg amt 418, 423
Horns herred, Frederiksborg amt 133
Hvass, Jørgen, godsejer, tidligere Kiergårdsholm 43
Hverringe, gods, Odense amt 46, 211, 214, 243
Hvidtfeldt, Johan, rigsarkivar 430
Hæstrupgård, gods, Hjørring amt 44
Høeg, Hans Adolf, godsforvalter, Svenstrup gods 40, 49, 128, 169
Høeg, Jens, søn af Søren Høeg 43
Høeg, Peder, designeret birkedommer 43
Høeg, Søren, birkedommer 43
Høgholt, gods, Hjørring amt 399
Hørbygård, gods, Holbæk amt 313, 439
Høst, Jens, forvalter, Løvenborg 48, 171, 182, 437
Høve, Asnæs sogn, Holbæk amt 410
Idestrup sogn, Maribo amt 111
Ilsøe, Grethe, arkivar 413
Ingstrup, Chr., godsinspektør, Løvenborg, senere birkedommer 49, 166, 309
Jelstrup, kopist i Rentekammeret 168
Jensen, Sigurd, historiker 401, 420
Jespersen, Jesper de, justitsrådinde 43
Jespersen, Rasmus, fæstebonde på Løvenborg 219
Jessen, Jes, maler 111
Jessen, T.B. von, geheimeråd 249
Joenstrup, Uggerløse sogn, Holbæk amt 16, 303, 436
Johansen, Hans Chr., historiker 140
Johansen, Lennart, gårdskarl på Løvenborg 32
Josef II 65, 418
Juel, Jens, maler 191, 281
Justi, von, samfundsteoretiker 69, 402
Jyderup sogn, Holbæk amt 118
Jylland 86, 252, 256
Jørgensen, Jørgen, godsejer, Knabstrup 328
Jørgensen, Poul Jhs., retshistoriker 24
Kaae, Alfred, historiker 415
Kagerup, Søndersted sogn, Holbæk amt 201, 303, 436
Kalhave, Hornborg sogn, Skanderborg amt 183
Kalundborg amt 102, 151, 159
Kalundborg købstad 87, 88, 100, 152, 311
Kalvehuset, Løvenborg gods 201
Kalø, gods, Randers amt 43
Kastellet, København 133
Kattrup gods, Holbæk amt 128
Kiergårdsholm, gods, Viborg amt 43
Kjærgård, Thorkild, historiker 207, 421
Klags mølle, Hornborg sogn, Skanderborg amt 416
Klarupgård, gods, Ålborg amt 225
Klemmehuset, Gundetved gods 120

- Klit, Caspar, prokurator 55
- Klocher, J., godsinspektør, Kongsdal 318
- Knabstrup, gods, Holbæk amt 118, 124, 125, 188ff, 328, 413, 432, 439
- Knuth, Chr. Fr., godsejer, Skafteløvgaard 322
- Koldinghus amt 127, 299
- Kollin, Chr., godsforvalter, senere godsejer, Helstrupgård 49
- Kommunitetet, København 439
- Kongsdal, gods, Holbæk amt 318, 439
- Korsør købstad 152
- Kragerupgård, gods, Holbæk amt 124, 151ff
- Krohn, F.C., forfatter 47, 330
- Kronborg amt 86
- Kundby sogn, Holbæk amt 84, 118, 221, 328
- Kvandløse sogn, Holbæk amt 223
- Københavns amt 133
- København købstad 27, 86, 94, 140, 157, 164, 201, 202, 330, 332, 333, 350
- Københavns magistrats gods 186, 439
- Lang, Fr. Chr., godsforvalter, Lindenberg 44, 48, 206, 399
- Langeland 273
- Langerød, Holbæk sogn, Holbæk amt 205, 303, 436
- Larsen, Jens, gårdforsidder i Buttrup under Løvenborg 332ff
- Laulund, I., godsforvalter, Lindenberg 42, 399
- Lauridsen, Jens, godsforvalter, Søgård gods 54
- Leerager, borgmester 427
- Lehn, P. Abr., godsejer og medlem af den store landbokommission 317, 347, 348, 368
- Leopoldus, Herman, se Herman Løvenskiold
- Lerche, Georg Fl., godsejer, Lerchenborg 45, 49
- Lerchenborg, gods, Holbæk amt 100, 119
- Levetzau, Chr. Fr., hans enke, godsejer, Restrup 44
- Lillelund, Niels Pedersen, godsejer, Vennergård 59, 401
- Lind, Mads Nielsen, amtsforvalter 156, 438
- Linde, Chr., godsejer, Åbjerg 39, 105, 107
- Linde, Henrik, godsejer, Handbjerg 105
- Lindenberg, gods, Ålborg amt 42ff, 206, 208, 210, 213, 214, 218, 222, 225, 243, 378, 400, 417, 418, 420, 442
- Linderup, Chr., godsforvalter, Løvenborg 437
- Lindholm, Jens, godsforvalter, Løvenborg 437
- Lindholm, Hans, godsejer, Ågård 118
- Lintrup, Søren, godsforvalter, Løvenborg 437
- Listo, sekretær hos baronesse Løvenskiold 218
- Loldrup, godsforvalter, Ulstrup 334
- Lolland - Falster 136
- Louise, dronning 364
- Lund, Jacob, godsforvalter, Løvenborg 437
- Lundenæs og Bøvling amter 117
- Lundenæs, gods, Ringkøbing amt 415
- Lystrupgård, gods, Præstø amt 268
- Lütken, Fr. Chr., nationaløkonom 66, 68, 69, 74, 402
- Lütken, Otto, præst og forf. 317, 342, 344, 345
- Læssøe, Matthias, herredsprovst 122, 410
- Læsø 44
- Lønne sogn, Ribe amt 115
- Løve sogn, Holbæk amt 126
- Løve herred, Holbæk amt 102
- Løvegård, gods, Holbæk amt 123, 124, 126, 153ff, 274
- Løvenborg, gods, Holbæk amt 15, 16, 17, 20, 31, 39, 44, 50, 56, 103, 110, 124, 147ff, 155, 161, 162ff, 179ff, 239, 243, 280ff, 296, 299ff, 324ff, 352, 354ff, 360, 372, 378, 432, 436, 437, 439, 440, 441, 443, 446, 449, 450
- Løvenskiold, Carl Michael Herman, godsejer, Løvenborg 16, 221

- Løvenskiold, Herman, godsejer, Løvenborg 16, 20, 34
- Løvenskiold, M.C. D. baronesse, godsejer, Løvenborg 16, 34, 45, 87, 148, 166, 171, 173, 184ff, 189ff, 193, 220, 224, 228ff, 424
- Løvenskiold, Severin, godsejer, Løvenborg 34, 48, 50, 123, 148, 166, 191, 220, 280ff, 313, 398
- Mårsø, Hagedsted sogn, Holbæk amt 204, 329, 419
- Madsen, H. Bennike, historiker 77
- Magleby, Stevns sogn, Præstø amt 177
- Mandix, Jacob, Rentekammerdeputeret, forf. 350
- Mariager købstad 399
- Marsvin, kaptajn 334
- Marx, Karl 23
- Mathiasen, Hans, skatteforpagter 98
- Mattrup, gods, Skanderborg amt 170, 282, 415
- Meilgård, gods, Randers amt 314
- Merløse herred, Holbæk amt 15, 16
- Merløsegård, gods, Holbæk amt 408, 439
- Meyer, Laurits, forvalter, Hæstrupgård 44
- Monrad, J.A. Frederiksen, præst 119
- Munk, F.S., kammerråd 44
- Middelthon, Villum, godsforvalter, Lindenborg 399
- Moltke, A.G., godsejer, Lindenborg 43, 210, 421
- Morgenstjerne, C.W. Munthe, forf., godsejer, Lundbygård 424
- Morgenstjerne, Munthe, land- og krigskommissær 275, 287, 292, 300, 312, 322, 323, 401
- Morup, Peter, kommitteret i Rentekammeret 144
- Müller, J., præst 102
- Mølleborup, gods, Holbæk amt 408
- Møller, Chr., fæster i Siem, Lindenborg 222
- Møller, Claus, møller, Frisvad mølle 174
- Møn 90, 157
- Mørkegård, gods, Holbæk amt 408, 439
- Nederlandene 68, 372
- Ness, Claus, godsejer, Rugård 277ff, 291
- Nibstrup, gods, Hjørring amt 399
- Nielsen, Jacob, godsforvalter, Løvenborg 437
- Nislevgård, gods, Odense amt 50, 194
- Nissen, C.D., medlem af ansætningskommissionen i Sæbygårds amt 124
- Nordjylland 42, 99, 214, 255
- Nordsjælland 94
- Nordvestjylland 364
- Norge 70, 74, 86, 91, 228, 229, 414, 419, 420
- Numsen, Magdalene, Charlotte, Hedevig von, se Løvenskiold, M.C.D
- Numsen, Michael, overkrigssekretær 265, 267
- Nyboder, København 339
- Nyborg købstad 87, 91, 312
- Nykøbing Sjælland, købstad 103, 141
- Nyrup, Uggerløse sogn, Holbæk amt 303, 335, 436
- Næstved købstad 92
- Nøragergård, gods, Holbæk amt 413
- Nørholm, gods, Ribe amt 102, 174ff, 183, 184, 192, 376, 378
- Nr. Jernløse sogn, Holbæk amt 192, 196, 212, 219, 221, 301, 303, 306, 417, 436
- Nørup, Nr. Jernløse sogn, Holbæk amt 192, 303, 436
- Odense amt 86
- Odense købstad 87
- Ods herred, Holbæk amt, 54, 103
- Oldhuset, Gundetved gods 120
- Olivarius, præst 410
- Olsen, C., godsforpagter, Giedsergård, Maribo amt 111
- Olsen, Gunnar, historiker 430
- Olsen, Peder, fæstebonde, Nørup, Løvenborg 197ff, 224
- Ortman, J. Fr., stadskirurg, Odense 321
- Orupgård, gods, Maribo amt 111
- Osten, A.S. von der, amtmand 134
- Ostorff, Nic., godsforvalter, Lindenborg 399
- Ottesen, Jens, forvaltør, Vognserup 431

- Paasche, J. Barner, generalauditør og godsejer, Bøstrupgård 129
- Paris 34
- Pedersen, Thomas, lavværge for Ide Sophia Rasmusdatter 59
- Phister, J., præst 126
- Plesner, D., præst 118
- Pontoppidan, Erik, biskop og redaktør 338
- Preussen 23, 35, 248, 259, 338
- Proviantgården, København 140
- Pufendorf, Samuel, naturretsfilosof 363
- Quistgård, Morten, godsejer, Gerdrup, medlem af den store landbokommission 38
- Raben, Frederik, stiftamtmand 291
- Raben, Mathias, amtsforvalter 88, 151ff, 413
- Raben, Poul, godsforvalter, Lindenberg 399
- Randers købstad 92
- Rantzau, C., amtmand 273, 421
- Rasch, Jens, godsforvalter, Lundenæs 279
- Rasmusdatter, Ide Sophia, godsejer, Søgård 54, 59
- Rasmussen, Inga Fl., museumsinspektør 253
- Ravnberg, Jens, godsforvalter, Løvenborg 437
- Ravnholt gods, Svendborg amt 194
- Reemand, Carl, slagter 161
- Regstrup, Nr. Jernløse sogn, Holbæk amt 180, 285, 303, 436
- Reiersen, H.H.P., amtsforvalter 92
- Restrup, gods, Ålborg amt 44
- Reventlow, Chr. D., godsejer, medlem af den store landbokommission 350, 368
- Rhode, major 335
- Ribe stift 99, 105, 115, 307, 447, 448
- Rieck, Joachim, amtsforvalter 92
- Ringkøbing købstad 55, 59, 87, 90, 94
- Ringsted amt 66, 133
- Ringsted købstad 164, 282, 333
- Rockstroh, K.C., militærhistoriker 256
- Rom 34
- Rosen, Chr. Fr., forvalter, Dronninglund 43
- Roskilde amt 66, 94, 133
- Roskilde købstad 41
- Rothe, Thyge, forf., godsejer, Thybjerggård 87
- Rozdolski, Roman, historiker 418
- Ruggårds amt 86
- Rugård, gods, Odense amt 277 ff
- Rye, Ole, borger i Nyborg 91
- Rygård, Østrup sogn, fæstegård, Løvenborg 221
- Røsnæs sogn, Holbæk amt 119
- Såby, Edv., godsforvalter, Løvenborg 329, 437
- Såby, J.P., godsforvalter, Vognserup 167, 329
- Salling 43, 66
- Sandvik, Gudmund, norsk historiker, 403, 417, 419
- Schack-Brockdorff, godsejer, Birkholm 16
- Schack, Otto Didrik, godsejer, Schackenberg 292
- Schackenberg, gods, Tønder amt 98, 292
- Schack-Ratlou, J.O., geheimeråd, statsminister 126, 372
- Scheffmann, H., underofficer 150
- Scheel, gods, Randers amt 46, 314
- Schimmelmann, H.C., statsmand 108, 206, 408, 421
- Schmied, Johan Georg, kobberstikker 95
- Schmidt, Chr., amtsforvalter 438
- Schmidt, byfoged 55, 59
- Schougård, Jacob, adjungeret amtsforvalter 158ff
- Schougård, Jochum, amtsforvalter 138ff, 146, 158ff, 164, 414, 438
- Schumacher, N.F., godsejer, Gundetved 318
- Schytte, Andreas, prof. 67, 69, 232, 403, 419, 424
- Scocozza, Benito, historiker 22
- Sehsted, Holger, godsejer, Billesbølle 38
- Sejlstrupgård, gods, Hjørring amt 399
- Selchau, Christian H., godsejer, Benzonslund 119

- Sevel, J., præst 111
- Sewerin, Jacob, godsejer, Dronninglund 277
- Sibberup, Søndersted sogn, Holbæk amt 328
- Sjælland 25, 29, 42, 86, 87, 99, 136, 142, 252, 256, 289
- Sjælland stift 105, 146, 307, 355, 447, 448
- Skåne 65, 402
- Skads, Gørding, Malt herred 50
- Skaftelvgård, gods, Sorø amt 322
- Skamstrup sogn, Holbæk amt 120
- Skeel, Holger, stiftamtmand 364
- Skive købstad 87
- Skivehus amt 66
- Skou, Jeppe, fæster, Nørholm 174
- Skou, Peder Jepsen, fæster, Nørholm 174
- Skrubbeltrang, Fridlev, historiker 53, 214, 299, 307, 401, 419, 421
- Skærvad, gods, Randers amt 46, 400
- Slagelse købstad 103, 120
- Slangerup sogn og by, Frederiksborg amt 117
- Sneedorff, J.S., prof. 403
- Snertinge, Særslev sogn, Holbæk amt 119
- Soboul, A., prof. 22, 58, 401
- Solbjerg sogn, Holbæk amt 102
- Sonnerup, gods, Roskilde amt 133, 439
- Sonnerup, Uggerløse sogn, Holbæk amt 303
- Sorø Akademi 34, 67, 439
- Sorø amt 133
- Spangsberg, Morten, skatteforpagter 407
- Sparre, Conrad, skatteforpagter 99
- Stampe, Henrik, generalprokurør 38, 50, 54, 278, 291, 314, 320, 342, 343, 344ff, 347, 352, 354, 375, 428
- Stauning, M.K., amtsforvalter 92
- Stiesen, Jens, godsforvalter, Løvenborg 437
- St. Grandløse, Grandløse sogn, Holbæk amt 436
- Struensee, J.F., statsmand 94, 143
- Struer Købstad 95
- Stub, provst, Odsherreds provsti 123
- Svanholm, gods, Roskilde amt 105, 133, 439
- Svenstrup, gods, Roskilde amt 186 439
- Sverige 94, 113, 245, 248, 356, 403
- Svinninge sogn og by, Holbæk amt 126
- Svitzer, Lauritz, godsejer, Aggersvold 123, 311, 328
- Sæby sogn, Holbæk amt 102
- Søboe gods, Svendborg amt 297
- Sæbygårds amt 94, 122, 123, 124, 126 152
- Søgård, gods, Ringkøbing amt 59, 155, 439
- Søgård, gods, Holbæk amt 43, 408
- Sdr. Jernløse sogn og by, Holbæk amt 303, 436
- Sønderjylland 258, 364
- Søndervang, gods, Ringkøbing amt 46
- Søstrup sogn og by, Holbæk amt 212, 288, 303, 436
- Tårned, Jyderup sogn, Holbæk amt 118
- Taps sogn, Haderslev amt 111
- Teilmann, A.C., godsejer, Nørholm 102, 175ff, 184, 192, 418
- Terkelsen, Terkel, godsejer, Birkendegård 413
- Tersløsegård, gods, Holbæk amt 133
- Thisted købstad 87
- Thomasius, Chr., naturretsfilosof 363
- Thott, Knud, geheimeråd og godsejer 250
- Thybjerggård, gods, Præstø amt 79
- Tingbjerggård, fæstegård, Løvenborg 224
- Tingtved, Søstrup sogn, Holbæk amt 192, 303, 332, 436
- Tistrup sogn, Ribe amt 174, 175
- Tolstrup, Jochum, godsforvalter, Kiergårdsholm 43
- Tostrup sogn, Holbæk amt 408
- Toulouse 21, 369
- Trudsholm gods, Roskilde amt 133, 439
- Tryde, Eggert C., godsforvalter, Lindenberg 399
- Tudse sogn og by, Holbæk amt 318, 417
- Tyskland 22

- Tølløsegård, gods, Holbæk amt 43, 408, 439
- Tønneson, Kåre, norsk historiker, 369
- Uggerløse sogn, Holbæk amt 408
- Ulfborg og Hind herred, Ringkøbing amt 39, 59
- Ulkestrup, Undløse sogn, Holbæk amt 303, 436
- Ulsig, Erik, historiker 25
- Ulstrup, gods, Viborg amt 40, 46, 49, 128, 169, 208, 216, 219, 225 334
- Urupgård, gods, Skanderborg amt 183
- Vårst, Gunderup sogn, Ålborg amt 400
- Vejrum sogn, Ringkøbing amt 95
- Vendsyssel 44
- Vennergård, gods, Ringkøbing amt 59, 60
- Vesseltoft, S., præst 118
- Vestjylland 255, 258
- Viborg domkapitel 44
- Viborg stift 86, 99, 307, 447, 448
- Viborg tugthus 223
- Vinding sogn, Ringkøbing amt 95
- Vognserup, gods, Holbæk amt 35, 167, 189, 228, 326, 329, 331, 417, 439
- Vordingborg købstad 87, 92
- Vordingborg og Tryggevælde amt 92, 157
- Wahl, J.S., maler 27
- Wallmoeden, K.G.V., amtmand 206
- Warthoe, Hans Sørensen, godsforvalter, Løvenborg 45, 50, 399, 437
- Weber, Max, administrationshistoriker 23, 31, 35, 51, 351
- Weile, J.C., præst 119
- West, Jéns Chr., godsforvalter, Løvenborg 437
- Wibe, Ditlev, oversekretær 249
- Wiimh, P. Larsen, godsejer, Bonderup 328, 409
- Wildenradt, J., oberst 274, 310, 317
- Willumsen, Jørgen, land- og krigskommissær 267, 313
- Winstrup, Henrik Pedersen, godsforvalter, Søndervang 46
- With, Jens, amtsforvalter 90, 134, 135, 138, 144, 145, 147ff, 155, 157ff, 438
- Wolfe, Chr., naturretsfilosof 363
- Wormskiold, Peder, deputeret i Rentekammeret 67, 402
- Worsøe, godsforvalter, Holbæk amt 119
- Würnfeld, Søren, godsforvalter, Dronninglund gods 43
- Wöldike, Andreas, biskop 268
- Zeuthen, M., amtsforvalter 146
- Zoega, Jhs., chef for fynske renteskriverkontor 144, 164
- Ørke fogderi, Norge 414
- Østergård, gods, Randers amt 314
- Østeuropa 204, 270
- Østjylland 289
- Østrig 65, 402, 418
- Østrup sogn og by, Holbæk amt 20, 180, 201, 204, 221, 285, 303, 436

Sagregister

- accisse 68
adel/skab 26, 28, 30, 34, 35, 75ff, 80, 82, 248, 396, 404
af- og tilgangsliste 114 (def.) ff
afskrivningsbillet 416
afskrivningsjordebog 175
aftægt/sfolk 52, 101, 119, 216, 373, 400
almenvæl 363
almisselem 118 (def.)
amt 14, 64, 66, 85, 90, 94, 97, 121, 132ff, 294, 345, 347, 357, 373, 375
amtmand 14, 19, 38, 55, 73, 78ff, 84, 86, 87, 92, 93, 94, 95, 100, 101, 102, 103, 105, 111ff, 115, 120, 121ff, 128, 129, 134ff, 149ff, 179, 226, 243, 251, 270, 272ff, 276, 291, 297, 312, 322, 345, 361, 368, 373, 404, 427, 434, 438, 445
amtsforvalter 14, 38, 52, 78ff, 81, 85, 87, 88, 90, 92, 93, 94, 107, 115ff, 120ff, 132ff, 135ff, 146ff, 156ff, 162, 171ff, 180, 233, 234, 236, 242ff, 251, 260, 272, 288, 290, 294, 296ff, 348, 353, 360ff, 404, 407, 425, 438, 445
amtsforvalterbolig 92
amtskasse 116, 136ff, 144, 147, 149, 152, 156, 166, 183, 233
amtskirurg 276
amtsregnskab 138ff, 155, 156, 170, 180, 186, 244, 375
amtsskriver, se amtsforvalter
amtstue 85, 90, 91, 94, 132ff, 156ff, 164, 176, 233, 295
ansætningskommission 84, 120ff, 127, 245
antegnelser, regnskabs 141, 144, 165, 167ff, 217
arrondering 25
assignation 136 (def.) ff, 147, 152
auktion, gods 154
auktion, skatteforpagtnings 54, 73ff, 93, 97ff, 102, 106, 238
baron/i 16, 17, 19, 27, 38, 104, 228, 251
bartskeerer, se feldskeerer
betler 298
birkedommer/foged 28, 39, 43, 49, 93, 110, 234
birkeret 13, 28, 31, 56, 359
birketing 27, 97, 360
bod, se bøde
boelsmand 254, 258, 316
bondefoged 177ff, 241
boopgørelse 220ff, 376, 422
borger 24, 91, 92, 93
borgerlig godsejer 26, 35
borgmester 159
borgret 27
broderskab 371
bro- og mestermandspenge 197
bryde 25
brødkorn 93
bureaukrati 23, 51, 244, 359, 362, 375, 397, 400
byfoged 88, 94, 117, 146
byskat 65
byting 27, 97
bøde 111ff, 145ff, 252, 275, 276, 290, 320, 325
centraladministration 14, 19, 49, 66, 72, 73, 76, 78, 93, 94, 106, 108, 116, 132, 161, 277, 334, 354
dagleje/r 52, 100ff, 216, 310, 312
Danske Kancelli 14, 16, 39, 43, 228, 271, 279, 299, 333, 398, 425, 445
degn/skoleholder 26, 111, 124, 126, 305
degnehartkorn 132
delefoged 415
delinkventpenge 164
desertion 290, 319
dilatare 140 (def.), 143
domstol/safgørelse 26, 73, 154, 169, 252, 277, 353
domænestat 136, 237, 374
driftsomlægning (hovedgårdens) 58, 228, 370
dug og disk 27, 321, 322

dømmende og udøvende myndighed, son-
dring mellem 88, 279, 354, 375
eftermålsmand 38 (def.)
ejendomsret 24, 31, 32, 38, 107, 128, 132,
169, 232, 237, 314, 353, 368, 372
eksekutionsseddel 149, 150
eksercerplads 254, 295, 342
eksercits 260, 340
ekspectance 158 (def.)
ekstraskat 14, 32, 69 (def.) ff, 81, 83, 108ff,
137, 139, 141ff, 148, 155, 159, 161, 165,
166, 168, 173, 175, 177, 181, 185ff, 188ff,
231ff, 237ff, 245ff, 330, 359, 365, 377,
403, 410, 417, 439, 440
embedskumulering 159 (def.)
embedsmænd 30, 70, 78, 88, 109, 113, 152,
157, 235, 293, 345, 347, 350, 351, 352,
365, 368, 433
embeds- og gageskat 140
enkekasse, den almindelige 140
enevælde/absolut souverænitæt 19, 24, 28,
30, 32, 63, 74, 76, 102, 210, 363
ekstrakt lægds- og portionsrulle, se hoved-
lægdsrulle
familie- og folkeskat 16, 140, 142, 144,
184ff, 255, 397, 441 se også folkeskat
familiefæste 214
feldskærer 275
fendrik 29
feudalisme 21, 369, 396, 397, 401
Finanskollegiet 140
fogderi 74
fogedpenge 47, 49
foldudbytte 198, 207, 377, 401, 419
folkeskat 68 (def.), 72ff, 83, 84ff, 97ff, 108,
139, 148, 161, 166, 183ff, 237, 304, 334,
378, 405, 408
foktetal/persontal 32, 71, 83, 85, 100, 267,
307ff, 338ff, 345, 346, 348, 352, 355, 366,
367, 373, 417, 430, 447
foktætælling 26, 303, 327, 367
forlig, retsligt 58ff
formalingsafgift 68, 403
formueskat 71
formynder/i 52
forordning af 20.6.1788 13, 347ff, 353, 356ff
forordning af 30.1.1793 13, 103, 233, 359
forpagtningsafgift, skatte 73, 98, 99ff, 102,
105, 373
forstrækning 206, 221, 421
forvalter, se godsforvalter
forvalterinstruks 40ff, 128, 167, 169, 208,
219, 282, 333
fourageskat 175, 181, 196
frihed 348ff, 357, 363, 370ff
friherre, se baron
frikarl 129, 303, 314, 331
fripas 263 (def.), 291, 299, 314, 338, 339,
348, 350, 351, 353, 421, 426
fuldmægtig 159ff
fæld 33, 52ff, 80, 206 220ff
fæsteafgift 33, 57, 75, 101, 164, 208, 234ff,
242ff, 319, 378
fæstebrev/kontrakt 20, 28, 29, 32, 39, 46,
48, 60, 82, 100, 112, 119, 180, 224, 239,
258, 260, 321, 322, 326, 331, 333, 373,
417, 432, 434
fæsteforpligtelse/tvang 29, 32, 51, 265, 270,
312, 350, 352, 376
fæstefortabelse/forsiddelse 21, 31, 39, 49,
55ff, 128, 213, 214, 216, 219, 220ff, 229,
255, 263, 265, 285, 286, 317, 318, 333,
348, 352, 356, 372, 423, 433, 443
fæstegodssalg, se udstykning
fæstenægter 265, 352, 356
fæsteprotokol 180, 229, 246, 423
fæsteskit 15, 53, 79, 210, 213, 214, 229,
240, 246, 285, 332, 421, 443
fæstningsarbejde 223, 260, 340
fødested 263, 282, 300, 314, 429
førpenge 175 (def.), 415
gårdfæste/r 280, 291, 301, 311, 320, 321,
325, 331, 334, 338, 342, 343, 350, 376,
428, 431
gårdoppasser 332
gejstlige 24, 30, 159, 186, 439
Generalkommissariat 86, 133, 136ff, 149ff,
251, 252, 271, 277, 279, 445
generalkvittering 169, 414, 415, 423
se også kvittance
generalregister 115ff
Generaloldkammer 106ff, 137, 139, 142,

- 144, 192
gevorbnø, se hvervede
godsforvalter 16, 21, 39ff, 55, 109, 119, 120, 122, 124, 128, 147ff, 162ff, 171ff, 184ff, 196, 209, 218, 244ff, 258, 266, 280ff, 299ff, 316, 331, 343, 344, 352, 360ff, 376, 378, 409, 431, 433, 437, 445
se også forvalterinstruks
godsløkvødøtet 155, 210, 219, 225, 226ff
gods- og øjendomsstruktur 51, 109, 280, 289, 298, 324, 353, 366, 373
godsregnskab 32, 42, 162ff, 244
godssystem/godskompleks 19, 24, 26, 57, 126
grev/skab 16, 19, 27, 34, 38, 104, 109, 251
Grundherrschaft 22
Gutsherrschaft 22, 23
gardsæde 25
håndpenge 254
håndværker 114, 249, 310, 373, 404
hals- og håndsret 28
handel, fæstebønde/godsejer 29, 57, 199
hartkorn 16, 26, 59, 67, 71, 74, 80, 81, 83, 86, 92, 105ff, 108, 121, 132ff, 139, 142, 161, 165, 194, 249ff, 259ff, 280, 289, 297, 307, 338, 345, 347, 348, 352, 355, 378, 402, 447, 448
hartkornsskat 64, 74, 77, 82ff, 97, 98, 101, 103, 105, 114, 139ff, 148, 155, 159, 161, 165ff, 173, 175, 181, 183, 194ff, 207, 208ff, 226, 230, 232ff, 237, 262, 376, 378
herlighed 28
herred 55, 415
herredsfoged 45, 50, 59, 93, 110, 154, 234, 251, 258, 368
herredskasse 130
herredsskriver 45, 399, 409
herredsting 27, 97, 410
herskerkontrakt 363
hjælpskat 75 (def.) ff, 77, 81, 109ff, 122ff, 238, 245, 378
hofret 27
hollænderi 201 (def.)
hovedgård 16, 32, 34, 40, 57, 65, 80, 82, 112, 126, 132, 149, 229, 240, 251, 321, 370, 397
se også komplet hovedgård
hoved- og afskrivningsbog 14, 174, 177, 179ff, 193, 208, 221, 239
hovedlægdssulle 284, 295, 297, 300, 354
hoveri 24, 40, 56, 59, 76, 93, 177, 198, 207, 242, 251, 255, 315, 318, 332, 370, 374, 416, 418, 441
husbondseddøl 76 (def.)
husdyrhold/fæstebøndernes 57, 199, 201, 221, 377, 419, 441
husleje 52, 79, 130, 206, 318
hvervning 248ff, 262, 275, 292, 337ff, 340, 374, 427
hvervede tropper/soldater 254, 259, 265, 273, 305, 321
hyrdehuse 299
hævð 29, 312
højesteret 27, 28, 271, 273, 277, 279, 311, 354, 401, 414, 428, 445
immunitet 35, 76, 238, 241, 253, 270, 280, 335, 352, 378
inddelingsrulle 296ff, 299ff, 324, 327, 430
inderste/insidder 101, 102, 108, 114, 121, 126, 128, 161, 184ff, 188ff, 216, 241, 249, 268, 298, 315, 339, 355, 359, 365, 370, 373, 377, 417
indersteskat 69 (def.), 74, 77, 101, 108, 183ff, 378
indfæstning 46ff, 164, 171, 400, 421
insuffisant 146 (def.)
interimspræsentation 322 (def.)
jagtret 27
jordebog 21, 57, 83, 133, 136, 162, 168, 251, 294, 299, 324, 327, 354, 441
jordebogsregnskab 164ff
se også godsregnskab
jordmodervidenskab 192
jordskat se hartkornsskat
jordvurdering se hartkorn
juridisk embedseksamen 30, 43, 44, 50, 156, 361
kameralisme 267, 363, 366ff, 379
Kammerkancelliet 142
Kammerkollegium/Rente 140, 142, 144, 153, 165
Kammerret 135, 361, 411, 414

kancellistil 283
 kapitelstakst 90 (def.), 94, 96, 197, 200, 420
 kassation/af soldater 280ff, 308, 321ff, 326, 331, 333
 kassebeholdning 139, 152, 158, 169, 233
 kasseeftersyn 139, 152ff, 158
 kassejournal 138, 169
 kassekredit 421
 kaution/ist 44, 48, 73, 97, 100, 158ff, 171, 178, 216, 244, 414, 438
 kirke 26, 288, 306
 kirkebog 85, 101, 111, 303, 314, 324, 327, 405
 kirkestævne 234, 262
 kobbelfrug 228
 Kommercekollegiet, se Økonomi- og kommercekollegiet
 kommunikation/samfærdsel 16, 17, 30, 35, 48, 123, 293, 367, 410
 se også transport
 kompensation 16, 69, 70, 121ff, 230, 236, 240, 374
 komplet hovedgård 80 (def.), 82, 132, 229, 374, 408
 konfirmation 301
 konge/magt 30, 33, 50, 66, 92, 136, 363ff, 374
 Kongeloven 50, 63, 237, 374
 kongerejse 93 (def.)
 konkurs 57, 153ff
 konsumtion 16, 68ff, 72ff, 85, 97, 137, 139, 148, 408
 kontributionsregnskab 132, 137, 139ff, 141, 144
 se også amtsregnskab
 kopfskat/personskat 69, 81, 82ff
 se også ekstraskat og folkeskat
 korn 30, 57, 85ff, 374
 kornkvalitet 90ff, 94, 200, 242
 kornmagasin 86ff, 96, 133, 182, 244
 kornmonopol 96, 209
 kornskat, se skattekorn
 kornskatteforordning 86ff, 133, 165
 kornskattepenge 85 (def.) ff, 165ff, 175, 230
 krigsjordbog 251 (def.), 294
 Krigskancelli 279, 295
 krigsstyr 197 (def.)
 krongods 19, 26, 53, 136, 179, 239, 247, 251, 295, 428, 444
 kultursammenstød 342
 kvartalsindberetning 136, 139
 kvartalssskat, se hartkornsskat
 kvindestavnsbånd 268ff, 364
 se også stavnsbånd
 kvittance 144ff
 se også generalkvittering
 kvitteringsbog, skatte 14, 165, 179ff, 196, 233, 239
 kvæg, fæstebøndernes se husdyrhold
 kvægskat 68
 kvægsygdome 83, 265, 431, 441
 købmænd 57, 91, 96, 202ff, 243, 420
 købstad 24, 65, 68, 71, 72, 74, 92, 93, 94, 132, 136, 140, 141, 146, 159, 237, 268, 310, 312, 339, 350, 356, 404, 434
 lånekorn 181, 209, 219, 224
 ladefoged 40, 250
 Landbokommissionen af 1767 337ff, 344ff
 Landbokommissionen af 1786 34, 37, 52, 232, 317, 337ff, 345ff, 356, 368
 landboreformer 235, 365, 372
 landbrugskrise 25, 262, 267, 268
 landekiste 76
 landeværn 247 (def.), 248ff
 landfoged 44
 landgilde 20, 24, 25, 40, 47, 52, 65, 79, 89, 165, 181, 194, 197, 206, 207, 321, 421, 441, 442
 se også fæsteafgifter
 land- og krigskommissær 76, 136ff, 138, 149ff, 243, 252, 272ff, 297, 300, 323, 353, 427, 445
 landmåling 65
 landmilitssession 14, 39, 59, 252 (def.), 259, 260, 266, 270, 271ff, 286, 291, 295, 308, 323, 333, 335, 346, 347, 353, 359, 375, 425, 427, 428, 445
 landsby 16, 26, 51, 55, 81, 174, 188, 195, 196, 216, 251, 262, 282, 283ff, 298, 310, 313, 327, 339, 353, 372, 417, 422
 landsting 28, 97
 ledingshær 247

leilænding 416
 lejer, se inderste
 lejermål/sbøde 32, 37, 164, 168
 lensbrev 16
 lensed 21, 23
 lensregnskab 78
 lens/styrelse/mand 16, 75, 76, 77, 78, 134, 238
 lighed 26, 339, 349, 351, 357, 363, 369, 370ff
 livegenskab 24, 270
 livsfæste 24, 28 (def.), 52
 livs- og æresager 27
 lodkastning 290, 319, 346
 luksusafgift 71
 lægd 38, 63, 75, 76, 77, 78, 80ff, 238, 247, 249ff, 259ff, 283ff, 294ff, 302, 348, 352, 354, 359, 374, 425, 429, 444, 449, 450
 lægdsbroder 283 (def.), 284ff, 286, 353
 lægdsmand 75, 102ff, 173, 238, 254ff, 272, 276, 282, 283ff, 286ff, 289ff, 294, 302, 348, 353, 376, 407, 445
 lægdsomlægning 285, 296ff, 302, 449
 lægdsrulle 16, 252, 272, 280, 317
 se også reserverulle
 lægdseddell 75, 173, 286, 289, 415
 løn, soldaternes 255, 256, 374
 lønnesæd 255 (def.)
 løsgænger 31
 måler, edsvoren 88
 månedsekstrakt 115, 136, 138ff, 166ff, 169, 171, 195, 227
 Magasin for patriotiske skribenter 344
 magasinforvalter 91
 mageskifte 309, 328ff
 magistrat 90, 93, 94, 135, 146, 158, 287
 magtfordrejning 32, 336, 379
 mandtal 249
 se også skattemandtal
 mandtalskommissær 113, 245
 marchpenge 286
 markfoged 177
 matrikelskat, se hartkornsskat
 matriklen af 1688 26, 65 (def.), 82, 237, 249, 294, 354, 374, 436
 matriklen af 1844 65
 matrikul 65, 72
 militæreksekution 38, 102, 134, 146, 149ff, 193, 215, 233, 276, 424, 427
 modstandsret, borgernes 363
 »momstabel« 89, 90
 mulkt, se bøde
 mundering, soldaternes 255, 257, 284, 286ff
 munderingsfond 255, 261, 425
 munderingskammer 287, 288
 munderingskasse 286
 mønstring 320, 321, 325, 331, 332, 431
 mønstringskommissær 272, 445
 nåde/sakt 33, 51, 159
 nativitetsret 432 (def.)
 naturalier 37, 57, 86, 158, 242, 374
 naturaløkonomi 19, 30, 86, 95, 96ff, 149, 199ff, 242, 248, 374, 407, 419
 naturret 362ff, 379
 oberst 252, 276
 offentlige og private interesser, sondering mellem 160, 216, 228, 233, 234, 244, 286, 301, 357, 375, 397
 officer 248, 257, 259, 266, 317, 340
 oldengæld 164, 414 (def.)
 oldentaksation 40
 ombud, offentligt 283
 ombudsmand 25
 omdrag 130 (def.), 166, 209
 oplagsplads, se magasin
 opmål 47, 88 (def.), 159, 242, 406
 oppebørsel, se skatteopkrævning
 overkrigssekretær 103ff, 273
 påtale 28, 31
 pante/udpantning 31, 52, 56, 117, 134, 149, 151, 190, 234, 255, 424
 parafering 144 (def.)
 pas 129, 249, 256, 261, 262, 268ff, 301, 313, 345, 352, 417, 426
 patronatsret/jus patronatus 19, 28 (def.), 31, 124, 306
 pengeøkonomi 19, 86, 95, 96ff, 199ff, 209, 242, 248, 374
 pension 51, 159
 pottemager 222
 privat og offentlig ret, sondring imellem

- 32, 38, 51 '

prokurator 40, 47, 55, 361, 399

provst 106, 121ff

provstemode 27

præst, se sognepræst

præstehartkorn 132

rang 35, 121ff, 141ff

rangskat 71, 121, 123ff, 127, 141ff, 241

regalia, kgl. 136

regimentschef 267, 272, 353, 445

regimentskasse 260, 286

regimentskvarter 94

regimentssskriver 109, 276, 294, 438

regimentsrulle, se hovedlægdsrulle

registreringspligtige 294, 302, 306, 324,

328, 352, 373, 444, 446

regnskabsdecision 143, 144

regnskabskvittering 144

se også kvittance

regnskabsrevision 135, 137, 142ff, 167ff

regres 79 (def.), 127, 135

Rentekammer 14, 38, 71, 78, 86, 87, 88,

91, 94, 95, 96, 97, 98, 105, 107, 109,

110, 114ff, 116ff, 120ff, 130, 134ff,

142ff, 147ff, 156ff, 162, 168, 244, 266,

405, 414, 428, 438

renteskriver 143ff

renteskriverkontor 142

reservemandskab 275, 300, 354

reserve(lægd)sroller 14, 252, 256, 261ff,

267, 282, 284, 289, 294, 299, 300, 303,

307, 310, 313, 324, 327, 331, 339, 345,

348, 429, 449, 450

restanceliste 102, 151ff, 214, 235

retssamfund 58ff, 333, 354, 428, 430, 431

retssikkerhed, se retssamfund

retsvæsen 19, 42, 318

revisionsanmærkninger, se antegnelser

ridefoged, se godsforvalter

rostjeneste 247 (def.), 248, 272, 402

rummål 88

rytter/i 80, 103, 149, 247, 272, 332, 335

ryttergods/distrikt 19, 86, 248, 258, 284,

294

rømning 258, 292, 301, 319, 323, 326,

329, 333, 338, 357

sagefald 28, 46

saltskat 441

sekvestrering 153 (def.)

selveje/r 19, 25, 26, 45, 124, 130, 136,

174, 232, 234, 236, 247, 289, 291, 298,

317, 344, 353, 356, 366, 372, 373, 379,

397, 420, 424, 439

session, se landmilitssession

sessionskendelse 261, 279, 323

sessionsplakat 273, 280, 286, 289, 427

sessionsprotokol 273, 276

sigt- og sagefald 37, 38, 164, 171

skatteberegningsprotokol 90

skattebevilling 63, 404

skattebrev 77, 165, 412

skatteevne 64, 67, 71, 75, 82, 83, 100,

105, 109, 112, 116, 123, 129, 185, 192,

194, 236, 238, 374, 377

skatteforpagter 72ff, 97ff, 108, 139, 161,

183, 238ff, 374, 407, 408

skattefrihed/tagelse 16, 25, 64, 75, 76,

77, 80, 82, 83, 85, 116ff, 121, 127,

141, 142, 176, 185ff, 188ff, 230, 231,

240, 257, 334, 348, 374, 417, 439

skattekategori/klasse 75

skattekorn 40, 47, 85ff, 133, 139ff, 147,

152, 155, 158, 164, 165, 182, 194ff,

207, 208ff, 230, 232, 236, 406, 418

skattekvittering 162, 164, 233

skatteligning 72, 75, 76ff, 122ff, 165, 194

skatteemandtal 84ff, 101ff, 106, 108ff,

110ff, 116ff, 122ff, 129, 162, 168,

184ff, 242, 303, 327, 361, 374, 404,

417

skatteenedsættelse 66, 70

skatteopkrævning 19, 28, 31, 40, 46ff,

71ff, 102ff, 108ff, 132ff, 161ff, 234,

237ff, 359, 365

skatteprovnu 71, 72, 75, 83, 85, 106,

115, 117, 131, 188, 231, 242, 366, 378,

417

skatterestance 33, 38, 52, 56, 72, 73ff,

75, 76, 78ff, 83, 100, 103, 105, 108,

120ff, 127, 131, 134, 147ff, 164, 166,

185, 193ff, 204, 208ff, 215ff, 233ff,

238ff, 245, 318, 356, 359, 370, 374,

- 376, 378, 413, 421, 422, 441, 442, 443
 skattesats/takst 66, 69, 83, 100, 131, 194
 skatteterminer 146ff, 151, 162, 194ff,
 226ff
 skifteforvalter 29, 33, 52, 206
 skiftejurisdiktion 158
 skifteprotokol 45, 165, 437
 skifteret/væsen 13, 19, 28, 31, 34, 37,
 40, 52ff, 226, 359, 368,422
 skolelærer, se degn
 skolevæsen 19, 26, 367
 skriverdreng 43, 46, 171
 skriverpenge 46
 skudsmål 256, 261,345
 skyldbog 416
 skøn/safgørelse 119, 234, 242, 379
 småredsel 197, 441
 smedehuse 299
 sogn 70, 78, 80ff, 84, 108, 114ff, 116ff,
 121, 130, 146, 187ff, 238, 241, 245,
 256, 303, 327, 373, 405
 sognefoged 103, 110, 120, 234, 241, 245,
 282, 283, 359, 415, 429
 sognepræst 19, 30, 50, 65, 84, 100, 106,
 108, 110ff, 116ff, 121ff, 136, 162, 168,
 184ff, 242, 245, 256, 259, 261, 267ff,
 301, 305, 313, 314, 322, 324, 345, 361,
 375, 378, 408, 417, 431, 433
 sogneselvstyre 75
 se også landsby
 soldat 38, 47, 52, 56, 59, 149, 190, 216,
 234 afsnit III
 soldaterhusmandsstand 326, 350, 356
 sportel 37 (def.), 90, 102, 105, 143, 152,
 171, 175, 178, 236, 242, 244
 stadskirug 275
 statskasse/kgl. kasse 72, 77, 83, 84, 97,
 106, 108, 120, 124, 127, 131, 160
 se også Zahlkasse
 Statskollegiet 30, 74, 79
 stavnsbånd 37, 129, 207, 209, 232, 241,
 263, 265, 268, 295, 309, 314, 343, 345,
 347, 349, 352, 354, 357, 359, 369, 372,
 376, 423, 430, 434
 se også kvindestavnsbånd
 stempelpapirafgift 71, 105
 stokkemænd 93 (def.)
 straffuldbyrdelse (eksekvering) 28, 32, 37
 strøbonde 93
 strøgods 124, 125 (def.)ff, 159, 174, 251,
 348, 439
 strølægde 272, 273, 274, 288, 289ff, 297,
 299, 310, 319, 353ff, 366, 427, 445,
 449
 studenter 26
 synsforretning 91, 94, 180
 sædegårds/ejer 27, 31, 80, 82, 126, 240
 sædekorn 32, 52ff, 57, 200, 222, 224
 tiende 40, 57, 67, 89, 132, 198, 207
 til- og afgangsliste 83
 ting 25
 se også birketing og herredsting
 tingbog 42
 tinghører, se stokkemænd
 tinglyse, se tingsvidne
 tingsvidne 77 (def.), 83, 209, 214, 215,
 217ff, 239, 240
 tjenestedygtig (soldat) 282, 301, 312, 321
 tjenestekarl/folk 77, 84, 97, 102, 105,
 107, 112, 114ff, 161, 184ff, 193ff, 206,
 239, 249, 261, 268, 310, 328, 350, 355,
 378, 403
 tjenestepligtige 307, 315ff, 340, 444, 449,
 450
 tjenestested 300
 tjenestetid, soldaternes 254, 286, 315,
 317, 320, 321ff, 324ff, 345, 350, 355,
 356, 444
 toldafgifter 71, 137, 159
 toldvæsen 43
 topmål, se opmål
 tornyster 288
 transport 86, 93, 94ff, 175, 242
 se også kommunikation
 tvangsaflevering, af korn 85, 93, 94, 96
 tærskpenge 181, 197
 udbytte, fæstebondens 57, 65
 udskiftning 228
 udskrivningskommission 251, 286
 udskrivningsvæsen 13, 14, 19, 28, 31, 40,
 51, 232, afsnit III, 366, 368, 370, 376
 udstykning 127, 154, 232, 236, 241, 298,

302, 350, 355, 379
ugedag/sarbejde 192, 223, 226, 422
ugedagstjener/bonde 76 (def.), 77
underforpagter (skat) 104, 106, 239
undermunderingspenge 261
underofficer 149, 276, 427
Universitet 26, 27, 30, 34, 45, 367, 439
våbenhus 288
vakance 59, 158, 252, 258, 261ff, 274,
290, 322, 333
velfærd, borgernes 363
vidimeret 144 (def.)
vinkelskriver 177
visdomsbog 14
vorned/skab 25, 26, 28ff, 256ff, 262,
312, 426
vurderingsmænd 33, 52, 56
værn/eting 25, 27, 54ff, 61, 97, 104, 205
værnepligt 253, 333, 349
Zahlkasse 116, 136ff, 141, 146, 156, 233
se også statskasse
ægteskab 224, 254, 259, 266ff, 307, 335,
338, 352, 356, 400, 431, 433
øde/gård 25, 79, 80, 82 (def.), 151, 254,
397
Økonomi- og kommercekollegiet 66, 95,
104ff, 265, 268
Økonomisk magasin 337
øvelsestid, soldaternes 254, 260, 444

I serien Administrationshistoriske studier er tidligere udsendt:

1. *Grethe Ilsø*: Vejen til embede. En undersøgelse af udnævnelserne til kgl. retsbetjent- og magistratsemede 1735-65. 1978.
2. *Helle Linde*: Magistrat og borger. Købstadstyret på Sjælland omkring 1750 med særlig hensyntagen til forholdene i Helsingør, Roskilde, Næstved og Holbæk. 1978.
3. *Harald Jørgensen*: Thi kendes for ret. Studier i de civile københavnske domstoles historie i perioden ca. 1660 til 1919. 1980.
4. *Erik Nørr*: Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841. 1981.
5. *Birgit Løgstrup*: Dommer og administrator. Herredsfogden 1790-1868. 1982.
6. *Niels Petersen*: Justitsministeriet. Organisation og arkiv. 1982.